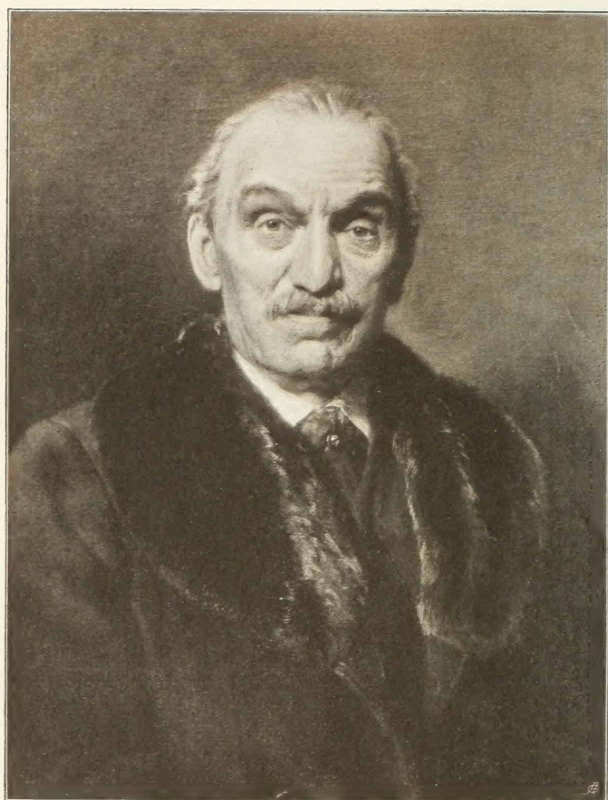

3 1761 08137904 2

FALK MIKSA

*

KOR- ÉS JELLEMRAJZOK

BEVEZETÉSSEL ELLÁTTA

WEKERLE SÁNDOR

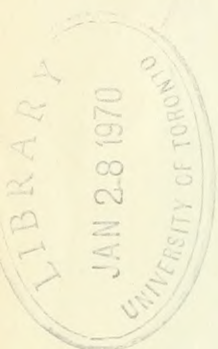
SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

FALK ERNŐ

BUDAPEST MDCCCCIII
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

Révai és Salamon könyvnyomdája Budapest VIII., Üllői-ut 18.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	V
Bevezetés	VII
A pálya kezdetén	1
Két feledésbe ment ujságról	24
Régi emberek. — Régi dolgok	37
Királyi Pálról	49
Apróságok báró Kemény Zsigmond életéből	60
Gróf Széchenyi István és kora	73
Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála	80
Összeesküvés a döblingi tébolydában	143
Emlékezzünk régiekről	158
Elkésett tárczalevelek	177
Báró Eötvös József életéből	203
Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés	241
Gróf Andrássy Gyula	267
Gróf Andrássy Gyula keleti politikája	279
Báró Sennyey Pál	296
Trefort Ágoston	323
Két katona	360
A királynéról	398
Apróságok a királynéról	417
A királyné születése napján	424
A királyi párról	435

ELŐSZÓ.

Midőn atyám visszaemlékezéseinek gyüjteményét a hazai olvasóközönség szine elé bocsátom, teszem ezt azon meggyőződésben, hogy ezzel nemcsak a fiui kegyelet sugallatát követem, hanem az utolsó félszázadot jóval meghaladó időszak történetirásának, első sorban pedig gyér memoire-irodalmunknak teszek szolgálatot.

A könyv tartalmát illetőleg alig van mit mondanom.

A czikkeket minden nagyobb változtatás nélkül veszi az olvasó; mert — bár nem tagadható, hogy az egyes czikkekben foglalt részleteknek egymáshoz füzése és egységes egészszé alakitása a munka egyöntetüsége szempontjából talán előnyösebb lett volna — előttem mégis tulnyomó fontossággal birt az, hogy minden egyes czikk hiven tükröztesse vissza azon kort, melyben iratott és annak egyéniségét, a ki irta.

Ezen czélnak megfelelöen a magyarázó jegyzetek száma csekély és a legtöbb czikknél arra szoritkoztam, hogy a megjelenés évét közöljem.

Végezetül még csak azt a kedves kötelességet kell teljesitenem — és ugy hiszem, hogy e tekintetben nemcsak saját igénytelen személyiségem, hanem az egész olvasóközönség nevében szólhatok — midön a legmélyebb hálának adok kifejezést Wekerle Sándor önagyméltósága irányában, a kinek megragadó szépségü bevezetése a jelen könyvnek megbecsülhetetlen értékü ékességét képezi.

Budapest, 1902 november hóban

Falk Ernő.

BEVEZETÉS.

Az 1848 évet követő katasztrófa után meddő értéket látszottak képviselni azok a ritka kincsek, a melyeket ez a nagy korszak hagyott ránk örökül. Az elnyomatás váltotta fel a szabadságot, levertség a nemzeti dicsőséget, átalános csüggedés az önbizalmat. Vezető férfiaink a bel- és külföldön szétszórva minden közös érintkezést nélkülöztek, szétágazó egyéni nézetek váltották fel a közvéleményt s csak két közös vonása volt a magyar közéletnek: a levertség s a reménytelenség. Kevesen, vajmi kevesen tudták csak a jobb jövőbe vetett bizalmat megőrizni, még kevesebben annak helyes irányát megjelölni.

Vezető férfiaink széttagolt működésének meg volt ugyan az a közös vonása, hogy nemzetünk történeti multtal biró alkotmányos jogát hangoztassák, a külföld részvétét felkeltsék, figyelmét és érdeklődését folyton ébren tartsák, a nemzeti

önbizalom szunnyadó szikráit életre keltsék, de a cselekvés, az ujraébredés módozatai iránt alig volt tiszta és határozott nézet.

Külföldön élő hazánkfiai s a belföldön elfojtott közhangulat java része is csak az európai constellátiók véletlen változásában bizakodott, feledve azt, hogy a levert népek is csak önerejökre lehetnek utalva s hogy az idegen népek rokonszenve csak platonicus jellegü, mely nem szokta tullépni a saját érdeke által megvont határokat.

Egyedül azok a vezető államférfiaink vetették bizalmukat a nemzet saját erejébe s jelölték meg biztos kézzel a kibontakozás helyes irányát, a kik a legitimitás terén folyton megmaradtak. Széchenyi, Deák és Eötvös szükebb köre a monarchia kötelékében akarta mindig Magyarország önállását megvalósitani, mindegyik a korona és nemzet közvetlen érintkezésében és kölcsönös megértésében kereste a kibontakozás kulcsát, Széchenyi az elnyomatás legsötétebb korszakában uj megegyezésre is hajlandó volt, Deák és Eötvös, a kik később, midön már világosodni kezdett, léptek sorompóba, az 1848-iki törvényeken alapuló jogfolytonosság elvét kivánták e megegyezésnél is sértetlenül megóvni. A 48-iki nagy vivmányok, az egyenlőség, a szabadság, a szabad fejlődés mindegyik zászlójának jelszavát képezte.

Ennek a gárdának volt egyik legkiválóbb alakja Falk Miksa; feltétlen hive az alkotmányos szabadságnak, az egyenlőségnek és szabadelvüségnek, következetes és tántorithatlan védője a jogfolytonosság elméletének.

Folytonosan szoros érintkezésben, baráti viszonyban Széchenyivel és Eötvössel, állandó összeköttetésben Deákkal s ennek környezetével, fontos szerepe jutott az eszmék közvetitésében, helyes kiegyenlitésében és megérlelésében s annak az iránynak megtisztulásában, mely a jogfolytonosság merev elvét képes volt a politika gyakorlati talajába átültetni.

Abban a korszakban, midőn egyedüli fegyverünk a toll volt s a szigoru censura és sajtóeljárás mellett ennek az egyedüli fegyvernek is csak ugy lehetett hasznát venni, hogy az igazságnak nagy ereje ne a sorokban, hanem a sorközökben nyerjen kifejezést, mesteri kéz kellett az iráshoz; nem technikai ügyesség, hanem valóban müvészi erő kellett ahoz, hogy a gondolat és érzés ingó hullámai el ne mosódjanak, másfelől azonban oly magasra se verjenek fel, hogy az egész törekvés hajótörést szenvedjen.

Ennek a gondolatokat felkeltő, az érzést melegen tartó sorok közötti olvastatásnak vált nagy mesterévé Falk Miksa az ő publicistikai működésében s halhatatlan érdeme, hogy szoros

összeköttetésben nagyjainkkal az alkotmányosság iránti bizodalmat nemcsak felélesztette és fentartotta, hanem igazainkat ugy a hazai, mint a bécsi és külföldi sajtóban is megtudta értetni; akkor pedig, midőn a korona és nemzet közötti megértés létrejött, a politikában és sajtóban hü sáfárja és őre maradt a multból átörökölt nagy igazságoknak s annak a nagy munkálódásnak, a mely államiságunk modern kiegészitését és megszilárditását tüzte feladatául.

Széchenyi méltó egyént tüntetett ki benső bizalmával és barátságával, Deák nélkülözhetlen erőt szólitott a hazai tüzhelyhez, midőn a cselekvés szintere Budapest lőn, Eötvös az 1867-iki nagy mü megszentelésének, a koronázásnak napján talán a legérdemesebbnek mondott köszönetet az eredménynek kivivásában való segédkezésért s mi legérdemesebb veteránjaink egyike előtt hajtjuk meg a tisztelet zászlaját egy emberöltőn át kiérdemelt babéraiért.

Főbb vonásokban ennek az emberöltőnek folyását tüntetik fel Falk Miksának azok a kisebb dolgozatai, értekezései, czikkei, egyes müveinek töredékei, a melyek ebben a könyvben közzététetnek, mintha csak élete folyásának töredékei, naplókivonatai lennének. Feltüntetik viszonyát Széchenyihez, Eötvöshöz, Treforthoz s közéletünk más jeleseihez, bizonyitékát szolgáltatják annak, hogy nem tuláradó dicsérettel halmoz-

tam el multját, midőn melegen méltányoltam annak jelentőségét, hanem csak abból a nagy igazságból szolgáltattam ki valamit, a mely eredményes tevékenységét oly méltóan megilleti. De nem ebben az ő személyét illető vonatkozásokban rejlik becse a könyvben közzétett műveinek, hanem abban, hogy közvetlen betekintést enged ujabb korszakunk politikai eseményeinek előzményeibe, azok keletkezésébe és fejlődésébe s igaz világitásban tünteti fel államférfiaink jellemét, müködését és törekvéseit. Azok a sugarak, a melyek egyesek érzületének, felfogásának s tevékenységének belsejébe vezetnek, igaz világitásban tüntetik fel ujabb történeti fejlődésünket. Pedig erre nagy szükségünk van, hogy levonhassuk a történtek tanuságait s igaz világitásban lássuk és itélhessük meg helyzetünket.

Közállapotaink nem kis bajának tekintem, hogy legujabb történetünk — 1848-tól kezdve napjainkig — nincs még a higgadt és igaz kritika objectivitásával feldolgozva. Sokszor nem a rideg tárgyilagossággal biráljuk meg az eseményeket, hanem az érzelem világába tévedve akarjuk levonni a tanulságokat. A tulzott önbizalom s a kishitüség hullámai váltakozva mardossák egyesek, pártok, nem ritkán az egész közvélemény felfogását, tuláradó lelkesedés s másfelől a rideg közöny alkotnak hangulatot s nehezitik meg azoknak a valódi igazságoknak, megállapodott tanulságoknak

és következtetéseknek levonását, melyek a helyes és biztos eljárásnak iránytüjét képezik.

Ezeknek az igazságoknak, tanulságoknak helyes levonását segitik elő azok az érdekes adatok, a melyeket Falk Miksa halmozott össze ebben a kötetben közzétett müveiben s azon az érdemesültségen kivül, melyet magának szerzett a multban, müveinek ez lesz a jövőre is kiható legkiválóbb érdeme.

Budapesten, 1902 november hóban.

Wekerle Sándor.

A PÁLYA KEZDETÉN.

(1888).

Félig gyermek voltam, mikor irkálni kezdtem és igy félszázadon tul terjed a nyilvánosság előtti működésem. A közönség tudja tehát, *mennyit* dolgoztam ezen idő alatt, de szeretném, ha megtudná azt is, mily sanyaru körülmények közt kellett, főleg eleinte, dolgoznom, mily rögös volt irói pályám kezdete és mennyi nehézségen és nélkülözésen keresztül kellett magamat felküzdenem a fölszinre.

Atyám igen jómódu kereskedő volt, midőn 1827-ben április hó elején megnősült — „midőn édes anyád engem áprilisba küldött", szokta nekem gyakran tréfásan mondani. Jeles eszü és irodalmilag is művelt férfiu volt, alig tudta bevárni, hogy engem iskolába küldjön; meg is tette, mihelyt ötödik évemet elértem, ámbár mindig zsámolyt kellett hozatni, midőn a táblára irnom kellett, mert különben picziny karom nem tudott volna odáig felérni. Az elemi iskola első osztályának többi tanulói mind nálamnál idősebbek és nagyobbak voltak és már ez is elegendő volt arra, hogy pajkosságuknak czéltábláját én képezzem. Midőn egyik szép reggel az osztályba jöttem, az egész banda öröm-ujjongva tódult felém, rám kiáltva: „Tudod-e, hogy atyád megbukott?!"

Én nem tudtam, sőt azt sem tudtam, hogy mi az, ha valaki megbukik, de kedves iskolatársaimnak kárörvendő örömriadásából következtettem, hogy az valami rettenetes dolog lehet. Ó, nincs kegyetlenebb teremtés a világon, mint a gyermek! A nevelés csak utóbb többé-kevésbbé üzi ki, ha kiüzi, az emberből a bestiát. Lázas ingerültség közepette vártam be az óra végét, azután hazarohantam, hogy lássam, milyen kinézése van az ilyen megbukott apának. Mihelyt hazaértem, atyám szobájába szaladtam. „Igaz-e édes atyám, hogy te megbuktál?" volt első kérdésem. Szemeim fürkészve csüngtek az ő különben is komoly arczán. Ő egy perczig nyugodtan nézett rám, azután halk hangon mondá: „Igaz, édes fiam." „És mi az a bukás?" kérdém tovább. „Az egy szerencsétlenség, — mondá ő, — melybe az ember akkor esik, ha könnyelmü rokonokért jótállást vállal, és ezek utólag cserbe hagyják." Még most sem igen értettem a dolgot, de nem mertem tovább kérdezősködni. Egy pár percz mulva atyám magához vont, megcsókolt és reszkető hangon mondá: „Sohase bánd, édes fiam, csak te tanulj szorgalmasan és nem lesz semmi baj." Akkoriban még nem volt szokás, — vagy legalább az én becsületes jó atyám nem értett hozzá, — hogy a vagyonbukott kereskedőnek a csőd után több pénze legyen, mint annakelőtte és igy családunkra nézve most a sanyaru éveknek egész sora következett, melyeknek nélkülözései az előbb élvezett jólét után kettősen mély benyomást tettek reám.

Alig voltam még 13 éves és máris kénytelen voltam „órákat" adni, naponkint egy-egy órát havonkinti két pengő forint fizetésért és midőn három ilyen órára szert tettem, tehát hat forint havi jövedelmem volt, gazdag embernek képzeltem magamat. Négy órakor jöttem ki az iskolából, 4—7-ig leczkéket kellett adnom,

hét órakor azután neki feküdtem a tanulásnak és azt rendesen éjfélig folytattam. Ilyenkor édes atyám szótlanul ült mellettem és addig nem ment nyugodni, mig én magam le nem feküdtem. Látnivaló, milyen örömvirágokat hozott számomra „az élet tavasza“! . . . Körülbelül 15 éves lehettem, midőn más mellékfoglalkozásra is vállalkoztam. A mostaninak helyén a régi lipótvárosi templom állott. Ezzel szemben volt egy ódon, alacsony, földszintes ház, melynek tulajdonosa Glückswerth Mihály, igen tekintélyes pesti polgár volt. A „választó polgárok“ az ugynevezett „hunderter“-ek közé tartozott és széles körökben tiszteletben tartották. E német eredetü ember, a ki egy szót sem tudott magyarul, mégis hő érzelmü magyar hazafi volt. Rajongott Kossuthért és csak azt az egyet sajnálta, hogy annak „Pesti Hirlap“-ját és a vele polemizáló konzervativ lapokat nem olvashatta. Atyámnak, kivel jó ismerős volt, egyszer azt az ajánlatot tette, hogy jőjjek el hozzá mindennap délután és olvassam fel előtte a magyar lapokat — németül. Megpróbáltam és sikerült. Eleinte kissé nehezen ment a dolog, de mindinkább beletanultam; végre oly folyékonyan olvastam fel előtte Kossuth czikkeit németül, mintha azok német nyelven lettek volna irva és ha ma elbizakodás nélkül mondhatom, hogy kevés ember van, ki nálamnál gyorsabban tudna németből magyarra, vagy magyarból németre forditani, azt legnagyobb részben az akkor szerzett gyakorlatnak köszönhetem. Pénzt nem kaptam az öreg urtól, de időről-időre egy pár rőf posztót ajándékozott hol kabátra, hol nadrágra valót és én ezt fáradozásom bő jutalmául tekintettem. Ezen furcsa foglalkozásom önkénytelenül is arra vezetett, hogy hébe-korba kisérletet tegyek egy-egy magyar költemény forditására. Forditottam Kerényi Frigyesnek, Császár Ferencznek és különös előszeretettel Petőfinek verseit,

ugy a hogy — jók voltak-e forditásaim vagy rosszak, azt nem tudom, mert azokat negyven év óta nem láttam, de talán mégis én voltam az első Petőfi-forditó Magyarországon. Atyám elvitte ezeket a kisérleteket egy Rosenthal nevü urnak, a ki a „Spiegel“ szerkesztője volt és ennek ezen forditások annyira megtetszettek, hogy azokat nemcsak lapjában kiadta, hanem arra is fölszólitott, hogy magyar könyvekről irjak néha ismertetéseket az ő lapja számára. Ezen első irodalmi tevékenységemért havonkint öt pengő forint honoráriumot kaptam. Nemsokára a hetenkint kétszer megjelenő „Spiegel“-nek egy versenytársa támadt, az „Ungar“ czimü mindennap megjelenő lapban, melynek szerkesztője Klein, később Kilényi János volt, a kit egy negyed századdal későbben, midőn a „Pester Lloyd“ szerkesztését átvettem, mint a lap kiadóhivatalának főnökét viszontláttam. Ugy látszik, hogy a „Spiegel“-ben megjelent gyönge szárnypróbálgatásaim Kilényi figyelmét magukra vonták, mert ő nekem brilláns ajánlatot tett, ha az ő lapjához átjönnék. Felajánlott ugyanis havonkint tiz forintot, a miért azonban a Nemzeti Szinház előadásairól is kellett kritikákat irnom. Isten bocsássa meg bünömet, de valami nagyon jók ezek a kritikák nem lehettek. Ha azokra visszaemlékezem, csak az az egy gondolat vigasztal meg, hogy felteszem, miként az akkori szinészek- és szinésznőknek volt annyi eszök, hogy az én kritikáimmal nem sokat törődtek.

Ezzel egyidőben francziául és angolul is tanultam, természetesen ingyen, gimnazista létemre mégis eljárván azon előadásokra, melyeket e két nyelvből Lemouton tanár az egyetemen tartott. Igy nemsokára képes voltam elvállalni egy három nyelvü franczia-magyar-német szótárnak korrekturáját, melyet akkorában Heckenast könyvárus adott ki. Igaz, hogy ezen szótár oly apró betükkel

volt nyomtatva, hogy főleg midőn gyertyavilág mellett kellett azt korrigálnom, majdnem belevakultam, de hát kaptam egy iv javitásáért, melyet 3—4 óra alatt elvégeztem, egy forintot és ez az én akkori viszonyaim közt mégis nagy összeg volt.

A mint a szives olvasó látja, ha nem csurrant, csöppent és, habár rendkivül megerőltető munka utján, mégis sikerült anyagi exisztencziámat némileg türhetővé tenni. Hanem volt bennem egy ambiczió, melyet minden áron szerettem volna kielégiteni: *magyar* iró akartam lenni. Tettem e tekintetben némi szárnypróbálgatásokat még a gimnáziumban, melynek ötödik és hatodik osztálya „magyar egylet"-et alakitott, ennek feladatául tüzvén ki, hogy tagjai a magyar irodalom legjobb termékeivel megismerkedjenek, másfelől pedig kölcsönös buzditás és birálat által magukat a magyar irályban tökélyesbitsék. A kezdeményezés egy fiatal tanártól indult ki, kit eredetileg Teichengräbernek hittak (szepesmegyei születésü volt) és ki később nevét Tavasyra magyarositotta. Ő evangelikus hittanárságra készült és éppen akkor jött vissza Jénából, tele az ottan magába szivott eszményi hajlamokkal, tele pezsgő erővel, mely azután itt tevékenységi tért keresett magának. Miként ez a protestáns theologiai kandidátusoknál lenni szokott, ő mindenekelőtt gimnáziumi tanárságot keresett; ezt Vajda Péter halála után meg is kapta, és igy lettem én is az ő tanitványa. Rendkivül rokonszenves fiatal ember volt, a ki növendékeinek szivét mindenféle apró vonás által rögtön meg tudta nyerni. Igy ő volt az első, a ki a tanitványok tegezését megszüntette és bennünket per „ön" kezdett szólitani. Ő időről-időre kirándulásokat tett velünk hol a budai hegyek közé, hol Visegrádra, melyek ránk nézve nemcsak mulatságosak, de tanulságosak is voltak. Engem különösen kedvelt és hetenkint kétszer-háromszor meg-

hivott szerény hajlékába még szerényebb vacsorára. Ezen „estélyeken“ tanitványai közül csak én vettem részt, a többi vendégek iskolatársaim nevelőiből állottak. Ott volt, a mennyire emlékszem, az 1891-ben mint megyei főorvos elhunyt dr. Sass István, a két Hanzély testvérnek nevelője (ezeknek egyike, Ferencz, már évekkel ezelőtt meghalt, a másik, az én kedves Laczi barátom, az 1887-iki választások alkalmával egyik nógrádmegyei kerületben lett képviselőnek megválasztva és e minőségben találkoztunk *negyven* év után ismét Budapesten), tehát jelen volt az imént nevezett Sass István; azután Csernovics Arzén nevelője Jonescu, a ki később Bukarestben román miniszter lett; továbbá még két-három fiatal nevelő, kiknek neveire már nem emlékezem, de egytől-egyig művelt és szellemes férfiak, ugy hogy bátran mondhatom, hogy talán összes iskolai éveim alatt nem tanultam annyit, mint ezen „estélyek“ alkalmával. Ott ismerkedtem meg — a ki amaz időig, mint minden fiatal ember Schillerért rajongtam — Goethe műveivel, melyeket addig még hallomásból is alig ismertem. Tavasy néhány év előtt Szepesmegyében — ugy gondolom, Iglón — meghalt és e sorokat — fájdalom — már nem olvashatja; de jól esik szivemnek ezen igénytelen visszaemlékezés által legalább részben leróni azt a hálát, melylyel e reám nézve felejthetetlen férfiunak tartozom. Az ő kezdeményezése folytán alakult, a mint mondám, a mi „magyar egylet“-ünk és én arra, hogy bizonyitványaimban — az első elemi osztálytól a második „filozófiai“ osztályig — valamennyi tárgyból „eminencziám“ van, én mondom, erre távolról sem vagyok annyira büszke, mint arra, hogy utolsó gimnáziumi bizonyitványomban — még most is megvan! — a rendes osztályozás mellé hozzá van téve: „Societatis linguam et literaturam hungaricam colentis membrum *primum!*“

Kezdtem tehát magyarul is irkálni és bátorságot vettem magamnak egy ilyen szellemi produktumomat Vahott Imrének, a „Divatlap“ szerkesztőjének beküldeni. Néhány nap mulva vettem válaszát, melyben nagyon udvarias hangon azt irja, hogy én, ugy látszik, már szép tanulmányokat tettem, folytassam azokat serényen, de az irodalmat ne bántsam, mert iróságra semmi tehetségem nincs. Szegény Imre bátyám, mikor 25 évvel később vele személyesen megismerkedtem, nagyon röstelte egykori profécziáját és ismerősei, ha boszantani akarták, ugyancsak erre szokták őt emlékeztetni. De én nem egykönnyen mondtam le vágyaim czéljáról és csakugyan szerencsésebb is voltam Petrichevich-Horváth Lázárnál, a „Honderü“ szerkesztőjénél, a ki egy kis czikkem beküldése után magához hivatott és szerkesztőségében mindenféle forditási munkát, főleg — divattudósitások forditását bizta reám. Legtekintélyesebb volt azonban az akkor megjelent három szépirodalmi lap közül a harmadik: a Frankenburg-féle „Életképek“ és én alig tudtam hová lenni örömömben, midőn néhány apró dolgozatom végre ott is megjelent „Sólyom“ álnév alatt. Boldogult Frankenburg barátom emlékirataiban nagyra is volt vele, hogy ő vezetett be engem a magyar irodalomba.

Amaz időtájban, a negyvenes évek közepe felé, Párisból visszajött egy dr. Bernstein nevü homöopata orvos, a ki az akkori német irodalom terén Hugó Károly álnév alatt, nem annyira műveinek beltartalma, — pedig ez is bőven megérdemelte volna, — hanem inkább hóbortjai által lett ismeretessé. Még igen sokan vannak köztünk, a kik ezt a különczöt ismerték, de ismerték csakis életének végstádiumában, nem abban az időben, midőn én ismerkedtem meg vele és midőn még ugy testi, mint szellemi erejének teljében állott.

Rendkivül erős talentum volt, hanem exczentricitásai által, melyeknek nagy része az én erős meggyőződésem szerint *szinlelt* volt, teljesen megrontotta irói pályáját. Ő nem érte be azzal, ha valaki az ő drámáit dicsérte, hanem azt kivánta, hogy mindenki vallja be, miszerint ilyeneket még soha nem látott a világ. „Schiller pityergő troubadour, Goethe versfaragó, Shakespeare szinműgyártó volt, — költő csak én vagyok“, szokta vala mondani. Magától érthető, hogy az ilyen pöffeszkedés reakcziót szült és hogy az emberek azután annyit sem voltak hajlandók neki konczedálni, a mennyire csakugyan igénye volt. Midőn hazájába visszatért, egy csomó szinművet hozott magával, persze mind német nyelven irottat és miután kiállhatatlansága következtében a német szinpadok, kevés kivétellel, drámáit visszautasitották, ő most itt a Nemzeti Szinházban akart szerencsét próbálni. Szerencséje Egressy Gáborral hozta össze, azzal a zseniális művészszel, a kit, fájdalom, sem kortársai, sem az utódok eddigelé eléggé nem méltányoltak. Hugó Károly drámái közül „Brutus és Lucretia“ volt a legjelesebb és Egressy Gábor ezt szemelte ki arra, hogy a Nemzeti Szinházban előadassa. Hugó Károly először maga feküdt neki a forditásnak, még pedig az eredetinek mértékét megtartó versekben forditotta. De ő itthon sem tudott jól magyarul és természetesen még kevesebbet tudott, midőn tiz évi távollét után visszatért. Midőn forditását odaadta Egressy Gábornak, ez kereken kijelentette, hogy az teljesen használhatatlan, hogy e verseket sem szavalni, sem megérteni nem lehet és e nem igen hizelgő nyilatkozatát azzal a tanácscsal toldotta meg, hogy a szerző adná át német művét valakinek, ki azt szép prózában leforditsa, mert csak akkor lehetne szó arról, hogy az a Nemzeti Szinházban előadassék. Hugó Károly eleinte dühös volt. Kijelentette, hogy oly

nemzetnek, mely az ő verseit nem érti, ő nem ir, annak tapsai neki nem kellenek és darabját egyszerüen visszavette. De később, ugy látszik, mégis meggondolta a dolgot és azzal a kéréssel jött hozzám, hogy forditsam le a darabot „az ő verses forditását lehetőleg felhasználván". Ráállottam kivánságára, csakhogy gondosan kerültem „az ő verses forditásának felhasználását" és az én forditásomban lett azután „Brutus és Lucretia" a nemzeti szinpadon előadva — rendkivüli sikerrel. Lucretiát a gyönyörü szépségü Laborfalvy Róza adta, a ki e szerepre mintegy teremtve volt; Tarquinius Sextust Lendvay Márton, Brutust pedig Egressy maga játszotta oly szépen, hogy nevezetesen abban a jelenetben, midőn ő Lucretiától bucsut vesz, még engem is, a ki pedig a darab minden szavát könyv nélkül tudtam, könyekre inditott. Időközben Hugó Károly elkészült egy eredeti magyar történelmi drámával, melynek czime „Egy magyar király" volt. Ezen műve körül is hallatlan küzdelmeket kellett vele kiállanunk. Mert hát bizony ebben a darabban is a versek olyanok voltak, hogy majdnem minden sorát át kellett dolgozni. Hanem utóvégre mégis nyélbe ütöttük, a Nemzeti Szinház előadásra elfogadta és a szerepek ki lettek osztva. Mátyás királyt — mert ő volt az „Egy magyar király" — Egressy Gábor akarta játszani. De nekem utólag egy skrupulusom támadt, a melyet Hugó Károly, ki az itteni viszonyokat nem ismerte, egyáltalában nem akart megérteni. Akkor ugyanis, mint olvasóim is tudják, főleg báró Eötvös József és gróf Batthyány Lajos kezdeményezésére a mágnások közt egy igen hatalmas szabadelvü áramlat kezdte magát érvényesiteni, ellentétben az aulikusokkal, a kik a bécsi udvarral tartottak, a magyar alkotmányt régi alakjában változatlanul fentartandónak vélték, valódi alkotmányosságról és parlamentarizmusról

pedig hallani sem akartak. Már most, abban az „Egy magyar király“-ban volt egy igen szép jelenet — gondolom, a harmadik felvonás végjelenete — a melynek hatásától én nagyon tartottam, mert előreláttam, hogy azt nem esztétikai, hanem politikai szempontból fogják megitélni. E jelenet az, a melyben az öreg Szilágyi az országgyülésen Mátyás királyt igen hevesen megtámadja és a mely jelenet Mátyás királynak e szavaival végződik: „El vele Visegrádra!“ Tartottam tőle — a következés megmutatta, hogy nem ok nélkül, — hogy a magyar mágnások, vagy legalább azoknak szabadelvü része zokon fogja venni, hogy egy magyar főur ily bánásmódban részesül bárkinek, akár magának a királynak részéről is. Közöltem aggodalmaimat Egressy Gáborral, a ki azokat alaposoknak találta, de az egész jelenet neki annyira tetszett, hogy ő azon változtatni nem kivánt, hanem — mondá — tud ő más módot, melylyel a dolgon segiteni lehet, még pedig akként, hogy a fiatal király elejétől végig a leghiggadtabban, a legnyugodtabban viseli magát, mig Szilágyi személyesitője mondatról-mondatra fokozódó hevességgel neki rontana ugy, hogy minden hallgatónak azt a benyomást kellend nyernie, miszerint ilyesmit egy király senkitől, bármily magas állásu legyen is, meg nem türhet; ha azután a király a jelenet végszavát: „El vele Visegrádra“ nem parancsoló, hanem inkább fájdalmas hangon mondja el, akkor ezen befejezés ellen senkinek sem fogna kifogása lehetni. A dolog tehát igy lett megállapitva és Egressy megigérte, hogy ő maga fogja begyakorolni e jelenetet az öreg Szentpéteryvel, a kinek Szilágyi szerepe jutott. Hanem volt egy tényező, a melyet teljesen számitáson kivül hagytunk és a mely szép tervünket teljesen tönkretette: s ez a — szinházi szabó volt. Az „Egy magyar király“ előadására egészen uj jelmezek készültek és különösen az

Egressyé, melyet saját utasitásai szerint készitettek, nagyon pompás volt. Azonban szerencsétlenségre a szabó nem készült el vele idejekorán, hanem csak az előadás napjának reggelén és mikor azután Egressy próbálta, a nadrág szük volt, az atilla bő, a mente hosszu, szóval az egész öltözék egyáltalán nem felelt meg a művész kivánatainak. Hogy a hibákat gyorsan lehessen javitani, Egressy a helyett, hogy szerepével foglalkozhatott volna, kénytelen volt az egész napot a szabóműhelyben tölteni. Ez őt, ki különben is nagyon ideges ember volt, rettenetesen boszantotta, ugy hogy este máris teljesen kifáradtan és a lehető legrosszabb kedvben jött a szinházba. Első jeleneteit még elég szépen játszotta, de midőn azután az a bizonyos kritikus jelenet következett, ingerültsége már oly foku volt, hogy Szilágyival váltott első szavait máris izgatott hangon mondá, mely izgatottság azután nőttönnőtt, mig a szegény öreg Szentpétery visszaesett kedélyes és kényelmes természetébe és nem egy lázadó oligarcha, hanem inkább egy szánalomraméltó aggastyán képét nyujtotta, a kit a heveskedő király ugy lehord, mint egy iskolásgyereket. Midőn azután a jelenet végén Mátyás király rákiált: „El vele Visegrádra!“, minden ember önkénytelenül azt mondta magában: No, ezt a szegény öreg mégsem érdemelte! a mágnások megbotránkozva keltek föl, tele indignáczióval a miatt, hogy a magyar nemzeti szinpadon igy állitanak oda egy magyar főnemest királyával szemben és tömegesen hagyták ott a szinházat. Csak egy maradt ott: *gróf Batthyány Lajos,* ki különben is Hugó Károlynak nagy protektora volt és az előadás utáni reggel, mintegy vigasztalásul egy hosszu aranyláncczon függő gyönyörü czilinder órát küldött a kétségbeesett költőnek. Egészben véve azonban a dráma mégis tetszett: Batthyány Lajos közbenjárására a mágnások

is kibékültek, főleg miután a következő előadások alkalmával ama bizonyos jelenet csakugyan ugy lett előadva, a mint megbeszéltük volt. Heckenast könyvárus a művet aztán könyv alakjában is kiadta, Hugó Károly pedig e könyvet háladatossága jeléül gróf Batthyány Lajosnak ajánlotta . . . Hugó még egy drámát hozott magával, mely szintén német nyelven volt irva; eredeti czime: „Der Kaufmann von Marseille“ volt; a magyar közönség „Báró és bankár“ czim alatt ismeri és e darab még ma is a repertoiron van. Ennek forditásával Hugó Károly maga már nem is tett kisérletet, hanem azt azonnal rám bizta. Ezen általam készitett forditásban adták elő a nemzeti szinpadon és miután fel nem tehető, hogy azóta valaki átdolgozta volna, alkalmasint még ma is az én forditásom szerint adják. A közönséget meglepte az, hogy ebben az egész estét betöltő drámában csak három személy játszik. Hanem milyen három személy volt az akkor! A bankárt Szentpétery, nejét Laborfalvy Róza, a bárót pedig Lendvay Márton játszotta. Nagyon jól emlékezem még, hogy ezen szinmű forditásáért Hugó Károlytól 15 forintot és ráadásul egy apró rózsákkal himzett fehér atlaszmellényt kaptam, melyet ő Párisból hozott volt magával és mely mindig bámulatom tárgyát képezte. Igy éldegéltem én akkor, sokat, nagyon sokat dolgozva, de örülvén, ha egyáltalán munkát kaptam és bármily szerény dijjal is megelégedve.

Ezen sokféle, bár magában véve csakugyan nagyon jelentéktelen irodalmi tevékenység következtében nevemet mégis itt-ott emlegetni kezdték, ugy, hogy Heckenast könyvárus végre egy nagyobb munkát, Jósika Miklós „Zrinyi a költő“ czimü regényének forditását bizta reám. És bármily nevetségesek legyenek is a mai fogalmak szerint az akkorában fizetett tiszteletdijak, tény az, hogy midőn 1847 őszszel atyám kivánata szerint Bécsbe men-

tem, hogy az ottani politechnikumba lépjek, kerek *száz* forint megtakaritott pénz volt zsebemben. Ezzel az óriási összeggel vándoroltam a birodalmi székvárosba, hol egy árva lelket sem ismertem; hazulról pedig a már előbb emlitett körülménynél fogva, semmiféle támogatást nem várhattam. Vittem ugyan magammal egy-két ajánlólevelet, egyebek közt Saphirhoz, az akkoriban hires „humoristá"-hoz, de azokkal Bécsben semminemü sikert nem arattam. Éltem tehát az én kis tőkémből, mely jó darab ideig fukar ebédemnek költségeit fedezte. A reggelit egy barátomnál kaptam, a kiről még szólni fogok; vacsora nem volt és sokszor éhesen kellett lefeküdnöm. A sors valóban kegyetlen tréfákat enged meg magának az emberekkel és még most is keserü mosolylyal gondolok vissza arra, hogy akkorában milyen jó étvágyam lett volna, de nem volt vacsora; most volna vacsora, de nincs étvágy!

Igy tengődtem Bécsben az 1848-iki forradalom kitöréseig. Akkor én is beléptem az akadémiai légióba és egyszersmind egy szörnyen radikális lapnak, a „Studenten-Courier"-nak munkatársa lettem, a mi nem rendesen ugyan — mert a tisztelt szerkesztő urnak sem volt — de ugy néha-néha mégis jövedelmezett egy-két forintot. Onnan átmentem egy másik, szintén radikális laphoz, melynek czime „Der Freimüthige", szerkesztője pedig Mahler Móricz volt, a negyvenes években velem együtt a már emlitett „Ungar" czimü lap munkatársa, jelenleg pedig — szegény teljesen megvakult! — Berlinben él és az általam szerkesztett lapnak egyik berlini levelezője. De az októberi forradalom szerencsétlen kimenetele után a reakczió vihara elseperte mindezeket a lapokat és én ismét kenyér nélkül maradtam. Azonban a jó Isten, ki sok megpróbáltatást mért reám, még sem hagyott el egészen. Még Pesten deák koromban megismerkedtem

egy Peretti nevü tenoristával, a ki az itteni német szinháznál szerződtetve volt és a kiben nemcsak kiváló művészt, de egyszersmind ritka müveltségü és jó szivü embert tisztelni tanultam. Midőn a pesti német szinház 1846-ban leégett, ezen művész a bécsi józsefvárosi szinházhoz lett szerződtetve, a hol akkor még operai előadások voltak és midőn azután én is Bécsbe kerültem, vele egy házban laktam. Ő viszonyaimat ismerve, a legnagyobb gyöngédséggel megkinált azzal, hogy reggelire mindig hozzá jőjjek át és nem szégyenlem bevallani, hogy néha-néha egy pár forinttal is támogatott. Midőn azután 1848 novemberben azok a lapok, a melyeknél én néhány forintot kereshettem volt, mind be lettek szüntetve, anyagi helyzetem igazán válságossá lett. Barátom, a ki igen szabadelvü ember volt, egy lapot járatott, az „Oesterreichische Zeitung"-ot, a melyet betiltani még Windischgrätznek sem volt bátorsága, mert annak szerkesztője Schwarzer Ernő, a ki 1848-ban néhány hónapon át osztrák miniszter volt, nevezetesen az emlitett év augusztus havában Bécsben kitört munkáslázadás alkalmával tanusitott bátorságáért a legfelsőbb körökben meglehetősen jó hirnévnek örvendett. Mikor igy egyszer a reggelinél ültünk, én helyzetem feletti töprenkedésbe merülve, Peretti barátom pedig ujságot olvasva, ő egyszerre csak felpillant és határozott hangon azt mondja nekem: „Te, hát ha te ebbe az ujságba irnál? Tudnál te is ilyen czikkeket irni!" „Dehogy tudok — felelém én csüggedt hangon — ez egy igen előkelő lap, oda más emberek kellenek." Ez részemről korántsem volt álszerénység, mert az önbizalom sohasem tartozott erős oldalaim közé és bármi csekély véleménynyel legyenek az én ellenségeim még ma is tehetségemről és munkálataimról, van valaki, ki ezek iránt még az övéknél is csekélyebb véleménynyel viseltetik;

és ez én magam vagyok. Az én Istenben boldogult barátom — ő néhány évvel ezelőtt, mint a wiesbadeni udvari szinház tagja meghalt — dühösen felugorva, rám kiáltott: „Te gyáva vagy, te belőled soha nem lesz semmi!“ „Hát jól van, — mondám — egy kis szünet után — megpróbálom!“ Átmentem szobámba, neki ültem és kezdtem egy czikket irni Magyarország alkotmányos jogairól, azt bizonyitva, hogy csakis ezen jogoknak elismerése és helyreállitása biztosithatja Ausztriának lételét és jövőjét. Irás közben mindinkább neki melegedtem és mikor éppen javában pergett a toll, egyszerre megállottam, mert eszembe jutott, hogy nem magyar közönségnek, hanem egy osztrák lapnak akarok irni, még pedig *ostromállapot* alatt megjelenő osztrák lapnak, a mely ezt a czikket aligha fogja kiadhatni. Dél tájban barátom átjött hozzám és midőn asztalomon a teleirt papirt látta, fölvette azt és elolvasta. Arcza sugárzott, mert hazánkat ő is szerette és a szabadság és alkotmányosság iránt ő is rajongó szeretettel viseltetett. „Ezt rögtön el fogod küldeni a szerkesztőségnek“, mondá parancsoló hangon. „De kérlek, ez csak fele a czikknek, melyet nem is fogok befejezni, előre tudván, hogy az itt napvilágot sohasem fog látni.“ „Mindegy — mondá ő — el fogod küldeni ugy, a mint van; ebből a szerkesztőség legalább meg fogja itélni, tudsz-e valamit vagy sem.“ Nehéz szivvel tettem boritékba a kéziratot és elküldtem. Másnap reggel az én barátom betoppan hozzám, kezében magasan lobogtatva egy ujságlapot. „Itt a czikk!“ kiáltott felém még a küszöbön. „Micsoda czikk?“ kérdém. „A te czikked“ volt a válasz. „De az lehetetlen“ — viszonzám — „hiszen az, a mit én a szerkesztőségnek átküldtem, csak fele volt a czikknek.“ „Mindegy — mondá — megjelent. Itt van, olvasd.“ Alig hittem szemeimnek:

czikkem csakugyan benn volt a lapban. Körülbelül egy órával később hozzám jött egy fiatal ember Schwarzer Ernő szerkesztőnek egy levelével, a melyben czikkemet egekig magasztalja, arra kérvén, hogy még az nap küldjem át annak hátralevő részét és minél előbb jelenjek meg személyesen nála; egyszersmind 50 forint tiszteletdijat ajánlott fel egy-egy nyomtatott ivért és előlegképen mindjárt 50 forintot mellékelt a levélhez. Azt hittem, hogy álmodom. Alig találtam szót, hogy a levél vivőjének megmondjam, hogy a czikk vége egy pár óra mulva meg lesz, én magam pedig még az nap fogok megjelenni a szerkesztőségben. Hamarjában megirtam a még hátralevő részt, azután pedig felöltözködtem és heves szivdobogással indultam utnak, hogy szinről-szinre megismerkedjem az akkorában hires államférfival és hatalmas lapszerkesztővel. Heves szivdobogással, mert tudtam, hogy sem az én szegényes toálettem, sem jelentéktelen külsőm — én akkor netto 20 esztendős voltam — nem alkalmas arra, hogy valakinek imponáljon. Mikor beléptem, Schwarzert iróasztala mellett találtam. „Mit kiván?“ kiáltott felém oly erős hangon, a mely még inkább megfélemlitett, mert akkor még nem tudtam, hogy ő exczellencziája kissé nagyot hall. Halk hangon dadogtam egy pár szót és a kéziratot odanyujtottam neki. Mikor megnézte, arcza azonnal felvidult. „Aha, — mondá, — ez annak a szép czikknek a vége; hát édes atyjához mikor lehet szerencsém?“ „Atyámhoz?“ — kérdém én. „Bocsánatot kérek, az Pesten van.“ „Hát akkor hogyan irhatta ezt a czikket?“ „Ismét bocsánatot kérek, ezt a czikket *én* irtam.“ Erre az óriási termetü ember felugrik, megfogja és megrázza mindkét vállamat és egy pár perczig mereven néz a szemembe. Azután pedig az ajtóhoz rohan és azt félig kinyitván, a másik szobába kiált: „Uraim, tessék csak kissé

ide bejönni." A szerkesztőség tagjai rögtön megjelentek. „Kicsoda ez?" mondá ő rám mutatva. A munkatársak meglepetve néztek princzipálisukra. „Ugy-e, nem találják ki?" folytatá ez. „Ez az az ember, a ki a mai vezérczikket irta. Hány esztendős maga, édes barátom?" Alig mertem kimondani, hogy 20 éves vagyok. Most a meglepettség sora a munkatársakon volt, a kik engem mint valami „bébé"-t valódi diadalmenetben kivittek a másik szobába és ott egy egész órán át biografiámat mondatták el velem. Ezen naptól kezdve az „Oesterreichische Zeitung" egyik rendes vezérczikkirója lettem, havi 100 frt fizetéssel, a mi reám nézve oly óriási összeg volt, hogy nem csak magam tudtam belőle gavallérosan megélni, hanem néha-néha szegény szülőimnek is küldhettem egy pár forintot. Ez a dicsőség tartott 1849. évi márczius haváig. Ekkor jött egy ukáz „von der Stadt-Cammandantur," a melyben a lap kiadójának, Sommer Lipót nyomdásznak tudtára adatott, hogy az „Oesterreichische Zeitung" lázitó iránya miatt betiltatik. Fej-lecsüggesztve ültünk a szerkesztőségben, a főszerkesztőtől kezdve le az ujdondászig, mint megannyi Marius Cartago romjain. De hát többnyire fiatal emberek voltunk és ilyenek nem egy könnyen vesztik el a bátorságot. Kiadónknak volt egy másik vállalata, egy tisztán szépirodalmi napilap, a „Wanderer;" ennek szerkesztője Seyfried Nándor lovag, takarékpénztári irattárnok volt, tetőtől-talpig becsületes ember, de a gyapjában festett fekete-sárga és a magasabb körökben nagy pártfogásnak örvendő pecsovics. „Van egy eszmém, — mondám én, a bús hallgatást félbeszakitva, — a „Wanderer"-t át kell alakitani politikai napilappá; Schwarzer nevének el kell tünnie és felelős szerkesztőként Seyfried lovag fogja a lapot aláirni." Az eszme tetszett; tetszett főleg Seyfried lovag urnak, a ki nem

csak fizetését megkettőztetve, hanem magát is egyszerre fontos politikai személyiség rangjára fölemelve látta. A csiny sikerült: a katonai parancsnokság rászedette magát és igy keletkezett — Schwarzernek nem ugyan névleges, de tényleges szerkesztése és az Urban boldogult „Oesterreichische Zeitung" összes munkatársainak közreműködése mellett — a hazánkban is eléggé ismeretes „Wanderer" czimü politikai napilap, melyben én több mint másfél évtizeden át a külpolitikai és Magyarországra vonatkozó czikkeket irtam... Körülbelül ugyanakkor, 1849 vége felé, kezdődött az én *magyar* hirlapirói pályám is...

MÉG EGY APRÓSÁG A 40-ES ÉVEKBŐL.

(1900).

Szigligeti Ede* irói müködésének fénykora abba a dicső korszakba esik, mikor Nemzeti Szinházunk a maga gyermekéveit élte. Dicsőnek nevezem e korszakot, ámbár tudom, hogy erre sokan azt fogják gondolni: az öreg ember rendesen laudator temporis acti, ki a „régi jó idők" mellett rajong, holott e „régi" idő csak annyiban „jó," a mennyiben az illető maga akkor még fiatal volt. Mindazáltal — minden egyéni érzelmektől eltekintve — bátran merem állitani, hogy az emlitett korszaknak, a negyvenes éveknek szépségéről a mai nemzedéknek alig lehet fogalma, — oly szép volt az, mint a tavasz, mely végnélkülinek látszó tél után bekövetkezik. Az elemi iskolában egy verset tanultunk, a tavaszról szólót:

* Ezen sorok a nagyváradi Szigligeti-szinház megnyitó ünnepére irattak.

„Olvad a jég,
Derül az ég
Virágok nőnek
S a jó időnek
Köröskörül
Minden örül.“

E naiv versecske hű képét adja azon szivemelő ébredésnek, mely a negyvenes években a magyar nemzet szellemi életében beállott. Az ezt megelőző időkben is voltak egyes kimagasló alakok — áldva legyen emlékök! — a kik a renaissance nagy művét előkészitették, de a Kárpát és Adria közt lakó népnek *zöme* mégis csak a negyvenes évek óta kezdte magát igazán *magyarnak* érezni és ez érzelmet az egész világ szemeláttára külsőleg is kifejezésre juttatni.

Az ez irányban működő tényezők közt, mint a közönségre közvetlenül ható, az uj nemzeti szinház foglalta el az első helyet; azt pedig, hogy a nemzeti szinház aránylag rövid idő alatt oly látogatottságra és oly népszerüségre tudott szert tenni, nem csekély részben Szigligeti népszinmüveinek köszönhette. Pestnek ugy, mint Budának addig csak német szinházai voltak; a pesti, mely a mai Gizella-téren a mostani Haas-féle palota helyén állott, elsőrangu műintézet volt és nem csak állandó tagjai sorában sok kitünőséggel dicsekedhetett, hanem az által is, hogy a leghiresebb bécsi művészek vendégszerepeltek benne, rendkivüli vonzerőt gyakorolt a közönségre. A városligetben szintén német aréna volt. A budai várban elég jó német szinház és a Horvát-kerti nyári szinkörben ugyancsak német nyelven folytak az előadások. Ily konkurrencziával szemben a Kerepesi-úton a Grassalkovich-féle gránárium helyén szerényen félreeső nemzeti szinházunknak bizony nem volt könnyü állása. Ha mégis győzött és minden vára-

kozást felülmuló gyorsasággal tért hóditott, ezt első sorban a maga művészi ensemblejének köszönhette, mely mintha rögtön a földből kinőtt volna, egyszerre teljes fényben állott ott az örvendetesen meglepett közönség szeme előtt, azután — a mint emlitém — Szigligeti szinműveinek.

Nekem szerencsém volt Szigligetit személyesen ismerni. Nagyon középszerü — tán még a középszerüségen is alóli — szinész volt, (nemsokára abba is hagyta a komédia-játszást) de igen müvelt, széles olvasottságu iró, a mellett pedig rendkivül kedves szeretetreméltó ember és még ma is — több mint félszázad elmulta után — csak a legmelegebb hálával emlékezhetem vissza azon nyájasságra és szivélyességre, melylyel, ámbár az ő éveinek száma az enyémeknek majdnem kétszeresét tette — velem bánt és hogy engem, daczára „zöldségemnek" komoly eszmecserére is méltatott.

Erős meggyőződés hangján magyarázta ilyenkor, hogy a nemzeti szinháznak nem lehet egyedüli hivatása magyar nyelven előadni azokat a darabokat, a miket másutt német, franczia vagy angol nyelven játszanak el, hanem, hogy a szinpadon vissza kell tükröztetni a magyar nemzeti szellemet is. Az előkelő és ugynevezett művelt osztályok körülbelül mindenütt a világon hasonlók egymáshoz és igy kizárólag ezen körökben mozgó darabok csak nagyon kivételes esetekben birnak határozott nemzeti jelleggel; egy nemzet sajátszerü alakjait — ha ilyen is van — csak a nép alsó rétegeiben találhatni. Ezt a typust költői mezben és egymagában véve is érdekes cselekmény keretében kifejezésre juttatni, ezt tekintette Szigligeti a népszinműiró feladatának és ezt a feladatot ő maga is fényesen megoldotta.

Első ilynemü müve, a „Szökött katona", leirhatlan hatást tett; mint dráma, sok tekintetben kifogásolható,

de az uj genre lényegesen különbözött a régibb, részint irodalmilag és költészetileg igen magas szinvonalon álló és igy a nagyközönség felfogási képességének határain tul fekvő, részint pedig csak nyelvre, de nem szellemre nézve, magyar eredeti daraboktól.

Ez az uj genre a szó teljes értelmében ostrommal hóditotta meg a közönséget, természetesen elsősorban a diákságot, mely az akkori fiatal nemzedék összes intelligentiáját foglalta magában. Mint „philosophus", én is hozzá tartoztam. Szegények voltunk, nagyon szegények, de valahányszor csak lehetett, mégis kiszoritottuk azt az egynéhány krajczárt, melynek segitségével a kakasüllőre feljuthattunk. Ott azután a dijtalan claque szerepére vállalkoztunk, a mi majdnem rosszul sült el, a „Szökött katona" egyik előadása alkalmával.

A közönség nagy tetszéssel fogadta a darabot, de nálunk odafenn a magasabb, vagyis a legmagasabb regióban a lelkesedés valóságos lázzá fokozódott, magunkon kivül voltunk és örömünkben ugy orditottunk, hogy végre oda jött hozzánk a szent Hermandad őre, kit akkor „drabant"-nak hivtak és csendet parancsolt. Mit feleltünk neki, nem tudom, de nem lehetett valami nagyon udvarias dolog, mert a drabant ur felirta neveinket és megigértette velünk, hogy másnap délelőtt a városbiró előtt meg fogunk jelenni.

Beváltottuk igéretünket és másnap in corpore bevonultunk a városházán. A tekintetes — akkor még nem minden ember volt „nagyságos" — a tekintetes biró ur elsőnek engem vett elő, mely kitüntetést talán annak köszönhettem, hogy a drabant ur feljelentésében én voltam megjelölve, mint az, a ki legtöbbet lármázott. A biró ur pro forma nevemet kérdezte, aztán folytatta: „És különben maga micsoda?" „Diák", feleltem büszke hangon. (E büszkeség oka az volt, hogy a diákságnak

akkor bizonyos apró privilegiumai voltak, melyek közt, tekintettel financziális viszonyainkra, reánk nézve legértékesebb az volt, hogy miként a nemes emberek a dunai fahidon — a lánczhid akkor még nem létezett — hidvám fizetése nélkül kelhettünk át.) „Diák!?“ gunyolódott a biró, „hát jegyezze meg magának diák ur, hogy a diákból lehet minden, de a diák maga még semmi; azért viselje magát tisztességesen, különben oly kóterbe záratom, hogy legalább egy hétig nem látja az Uristen napvilágát.“ Töredelmet szinlelő pofával fogadtam az atyai tanácsot. Aztán következtek egymásután a többiek. Utolsó egy Breuer Sámuel nevü kollegánk volt, ki később, miként évek mulva véletlenül értesültem, mint gyakorló orvos működött valamely vidéki városban. A biró ur felolvasta a nevét, azután azt kérdezte Breuertől: „Hová való?“ „Zsidó“, volt a válasz. „Nem ezt kérdeztem“, — förmedt rá a biró — „hanem hová való?“ „Zsidó“, ismételte Breuer. Most a biró, nyilván azt gondolván, hogy kollegánk nem tud jól magyarul, hamisitatlan lerchenfeldi dialektusban folytatá: „Dasz a Júd szán, szichi a zó, aber woher szánsz denn?“ Erre én közbeléptem és nem minden nehézség nélkül sikerült a biró urral megértetni, hogy Zsidó egy pestmegyei helységnek a neve és Breuer kollegánk ott született. Következett azután még egy általános megintés, mely körülbelül e szavakkal végződött: „És most menjenek Isten hirével, de vigyázzanak, hogy többé ezen a helyen ne találkozzanak velem!“

Szégyenünkre meg kell vallanom, hogy a dorgatorium bármily komoly hangon volt előadva, nekünk, pajkos fiatal embereknek egyáltalán nem imponált; a lépcsőn lemenve, majdnem megpukkadtunk nevettünkben és azonnal megegyeztünk abban, hogy a „Szökött katona“ legközelebbi előadásán ismételjük a komédiát.

Meg is tettük, de most a drabant nem bántott; tán meghagyták neki, hogy tartózkodjék a beavatkozástól. Ha tették, okosan tették, mert a lelkesedés tüze felülről lefelé terjeszkedett és ha mindazokat megakarják idézni, a kik tetszésöknek zajos kifejezést adtak, nemcsak a karzatot, hanem az egész földszintet is (a mágnáspáholyok meglehetősen tartózkodók voltak) kellett volna a biróság elé hurczoltatni.

KÉT FELEDÉSBE MENT UJSÁGRÓL.

(1890).

Az utóvilág nemcsak a szinésznek nem fon koszorukat, hanem a hirlapirónak sem. A hirlapiró születik, — mert az igazi hirlapirónak csakugyan *születnie* kell, — azután pedig tanul minél többet és minél többfélét, azután dolgozik éjjel-nappal a szétpattanásig megfeszitett idegekkel és folytonos lázban forrongó agyvelővel és mikor ereje fel van emésztve, — a mi nála gyorsabban szokott történni, mint más embernél, — akkor lefekszik és meghal, azzal a szomoru gondolattal: „Dass zur Stunde seines Sterbens Niemand weiss, dass er gelebt." Pedig a hirlapirodalom az, mely valóságos forradalmat idézett elő a történetirásban, mely azelőtt csak nagynehezen tudott hozzáférni az okiratokat őrző állami vagy magánlevéltárakhoz, melyek majdnem egyedüli, de egyszersmind egyoldalu forrását képezték. Ez okmányokból meg lehetett tudni, miként gondolkoztak az ugynevezett döntő körökben, de mikép keletkeztek az események a *népek* életéből és miként hatottak arra vissza, annak a diplomácziai levelezésekben alig volt nyoma. E hiányt pótolja ma a hirlapirodalom, mely napról-napra tükrözteti vissza a közhangulatot és *kellő kritika mellett* abba a helyzetbe hozza a történetbuvárt, hogy egyes kor-

szakokról és az azokban előfordult eseményekről nem csak egyoldalu, de teljesen és a valóságnak *mindenben* megfelelő képet alkothat magának. E szempontból egyes korszakok történetére nézve fontossággal birnak még oly lapok is, melyek csak rövid ideig éltek és melyeknek ma a közönség talán már nevére sem emlékezik.

Két ilyen, alkalmasint már régen feledésbe ment lapról akarok szólni, melyekkel mindazáltal foglalkoznia kellend annak, a ki valamikor hazánk történetét az ötvenes évekből meg fogja irni.

Dr. Ottmayer, annak idején szókimondóságáról hires budai ügyvéd egy izben audenczián volt Ferencz császárnál. Miután a kihallgatásnak hivatalos része véget ért, azt kérdé a császár:

— Na, és mit csinálnak a maga honfitársai? Még mindig annyit kiabálnak?

— Igen, felség, — viszonzá Ottmayer — elvégre is ez már szokásuk.

— Nagyon rossz szokás, — jegyzé meg a császár — ettől el kell szokniok.

— Felséges uram, — fakadt ki Ottmayer — ha roszszabbat nem teszünk, felséged még mindig meg lehet velünk elégedve.

Az 1848—49-iki években tettek a magyarok kiabálásnál többet is, de a világosi fegyverletétel után az egész országban siri csend honolt, mely végre még a korlátlan hatalom akkori birtokosait is megfélemlité. A konzervativek elsőkül merészeltek életjelt adni; ők állottak tényleg legelőbb talpra; a liberálisok közül azok, kik a nagy küzdelemből legalább puszta éltükkel kerültek ki, részben kazemattákban sinylődtek, részben mint császári királyi közkatonák különböző ezredekbe soroztattak és az ország határán kivül helyeztettek el. Ekkor határozták el a konzervativek, hogy lapot adnak ki, melynek ha jól

emlékezem, „Figyelő“ volt a neve és szerkesztését Vida Károly vállalta el. Engem is, ki akkor Bécsben éltem, munkatársul felszólitott és én nagy készséggel vállalkoztam. Nem mintha a lap álláspontját helyeseltem volna, hanem mivel örvendetes eseménynek tartottam, hogy egyáltalán Magyarországon a politikai élet, hacsak a sajtó terén is, ujból ébredezni kezd.

A konzervativek álláspontja eltért az enyémtől, ők az alkotmányos állapotok helyreállitását szintén kivánták, de az 1848-iki eseményektől eltekintve, kivánságaikat az 1847-iki évhez füzték, ezen kiindulási pontból akarván a koronával uj, a pragmatika szankczióhoz hasonló paktumra jutni.

Gróf Széchenyi István, mellesleg mondva, szintén ez állásponton volt; akarta, hogy e vélemény röpiratban kifejezést nyerjen és hozzám kérdést intézett, nem volnék-e hajlandó ily irányu röpiratot megirni. Daczára annak a nagy tiszteletnek, melylyel a gróf iránt viseltettem, kénytelen voltam a megbizást visszautasitani, mert testestül-lelkestül osztottam Deák Ferencz nézetét a jogfolytonosságra vonatkozólag, mely szerint a törvényhozás által hozott és a király által szentesitett törvény nem tehető egyszerüen félre, hanem csak ugyanazon tényezők egyetértésével változtatható meg; mindenekelőtt tehát az 1848-iki törvények érvényessége minden kétséget kizárólag el volna ismerendő és csak azután lehetne szó azok esetleges reviziójáról, mely alkalommal a változott viszonyok egész terjedelmükben figyelembe vehetők.

Ezen röpiratot, melyet a boríték színéről zöld röpiratnak neveztünk és melyről „Összeesküvés a döblingi tébolydában“ czimü tárczaczikkemben részletesen megemlékeztem, később Hollán Ernő irta meg, én pedig a gróf határozott kivánságára előszót irtam hozzá, melyben

a nélkül, hogy a könyvben elfoglalt speciális álláspontról nyilatkoztam volna, csak általánosságban az alkotmányos viszonyok helyreállitásának szükségét hangoztattam.

A konzervativek ezen álláspontját — mint mondám — a „Figyelő" is képviselte több szellemmel, mint sikerrel. Lefelé nem tetszett a konzervativ politika; ugy vélekedtek, hogy mig Magyarország teljes tehetetlenségre van kárhoztatva, egyáltalán ne követeljen semmit sem; ha pedig egyszer abba a helyzetbe jönne, hogy követelhet, ám követelje jogát egész teljességében.

Néhány hónap leteltével a „Figyelő" megszünt létezni és Magyarország egyideig ismét hiányában volt magyar politikai lapnak, mig végre Emich könyvárus elhatározta, hogy „Pesti Napló" czim alatt magyar lapot ad ki. Első szerkesztője Császár Ferencz, a váltósemmitőszék hajdani elnöke volt, ki olasz költemények sikerült forditása által irodalmi névre tett szert. Császár Ferencz két irányban lett félreértve. Az abszolutisztikus kormány benne terveinek megvalósitására vak eszközt remélt találni, mig az országban nagy pecsovicsnak tartották és ezért az általa szerkesztett lapot bizonyos bizalmatlansággal fogadták. Rövid idő mulva Császár csakugyan megszünt szerkesztő lenni és helyét Récsey, büntetőjog tanára a pesti egyetemen, foglalta el. Ezen férfiu kiváló jogtudós volt, de a szerkesztéshez nem értett. Az ő dicsősége is nemsokára véget ért és Török Jánosra került a sor. Ezt a férfiut is sokan balul itélték meg. Még oly lojális publiczista is, milyen az én Beksics barátom Keményről irt könyvében nagyon igaztalan volt vele szemben; könyvének második kiadásában azonban, az általam közölt levelek alapján, hibáját helyrehozta. Igaz, hogy politikai dolgokban Török János merev ó-konzervativ, vallásiakban pedig meglehetősen egyoldalu volt; de

magyar ember volt tetőtől talpig és én nem ismertem még hirlapirót, a kinek stilusán annyira rajta lett volna az eredeti magyarság zamatja, mint a Török Jánosén; valamint hazánk alkotmányos jogai mellett is közülünk szabadelvüek közül senki sem lelkesült jobban, mint e vén pecsovics. Mikor Török János a lap élére állott, abban azonnal uj élet kezdett lüktetni és feléje kezdett fordulni még azoknak figyelme is, a kik Török Jánosnak 1847-es álláspontját nem fogadták el. Hanem feléje fordult a Bach-féle rendőrségnek figyelme is és minél elevenebb lett a lap, annál inkább meggyült a baja a nevezett hatósággal. Majdnem minden nap megidézték János bátyánkat, hogy amugy Isten igazában lepirongassák. De ő, a ki különben sem volt tejvérü uri ember, nem hagyta magát és olyanokat dobott a rendőrségi tisztviselőknek szeme közé, a mire ezek nem tudtak kádencziát mondani. Látván, hogy ezzel az emberrel nem boldogulnak, elhivatták a „Pesti Napló" kiadóját, Emich Gusztáv könyvárust és határozottan kijelentették neki, hogy ha ki nem teszi Török Jánosnak a szürét, a lapot egyszerüen be fogják tiltani. Akkor még nem ismerték az országban Kerkápolyinak azt a klasszikus mondatát, hogy a legdrágább kölcsön az, a mit az ember *nem* kap; de Emich is körülbelül igy okoskodott: hogy tudniillik a legrosszabb lap az, a mely meg nem jelenhet és Török Jánosnak csakugyan felmondott.

Én akkor a „Pesti Napló" bécsi munkatársa voltam és az én kedves János bátyám hozzám fordult azzal a kérdéssel, hogy hát ily körülmények közt quid faciendium? Hosszu tanácskozás után megállapodtunk abban, hogy ő *Bécsben* fog uj magyar lapot kiadni.

Ma azok előtt, kik az akkori viszonyokat nem ismerik, furcsának tünhetik fel az, hogy mi egyenesen bele akartunk rohanni az oroszlán torkába és daczára annak,

hogy a pesti rendőrségi tisztviselők csak vak eszközei voltak a bécsi kormánynak, mégis azt reméltük, hogy az ostromállapotos Bécsben, a hol akkor Kempen tábornok volt az ur, magyar lappal könnyebben tudunk boldogulni, mint Pesten.

És mégis ugy volt. Török János egy hosszabb memorandumot nyujtott be Kempen bárónak és ettől csakugyan megkapta a „Magyar Sajtó" kiadására az engedélyt. Volt erre nagy öröm Izraelben. A legelső teendő — Török János ebben sem tagadta meg magyar természetét — az volt, hogy nagy áldomást csaptunk a döblingi „Szarvas" vendéglőben. Meg volt arra hiva minden tollforgató magyar ember, a ki amaz idő szerint Bécsben tartózkodott. Jelen volt egy nő is, gyönyörü szépségü fiatal özvegy, Török János leánya, a ki később férjhez ment Véreyhez, az Athenaeum nagyérdemü vezérigazgatójához. Ettünk-ittunk „was gut und theuer ist". Ebéd után pedig János bátyánk egy pinczérrel kivitetett egy pár üveg pezsgőt a vendéglő megett fekvő rétre, a honnan látható volt a „Görgen"-féle döblingi tébolyda, Széchenyi István komor barlangja. Ott Török megtöltötte poharainkat, levétette velünk a kalapokat és a tébolyda felé emelvén poharát, ünnepélyes hangon mondá:

— E poharat üritsük a legnagyobb magyar egészségére; a Mindenható éltesse!

Valóban megható pillanat volt, mely után komorul és szótlanul ballagtunk hazafelé . . . .

Ez meglévén, hozzáfogtunk a szerkesztőség összeállitásához. Főszerkesztő, a ki egyszersmind a belügyekre vonatkozó czikkeket vállalta magára, Török János volt. Én arra köteleztem magamat, hogy mindennap egy külügyi czikket irok. A lap többi rovatainak ellátására szerződtetve lettek belmunkatársaknak *Vajda*

János, *Székely* József és *Török* Sándor, a főszerkesztőnek fia. A tárczaczikkeket megirandó volt *Kecskeméthy* Aurél, akkorában cs. kir. rendőrségi biztos és mellette egy fiatal medikus, a ki azóta hires magyar iró lett, *Ágai* Adolf.

Kissé furcsa helyzete volt Kecskeméthy Aurélnak, a ki akkor kezdte először Kákay Aranyos álnév alatt azon szellemdus czikkeket irni, melyek később éveken át a magyar közönségnek kedvencz olvasmányát képezték; mig Ágai öcsénk Náday Ezüstös álnév alatt neki szekundált. Aurél barátunknak, mondom, furcsa helyzete volt; ő ugyanis, mint rendőrségi biztos, a rendőrség sajtóhivatalához volt beosztva és ott czenzori munkát végzett, különösen pedig a magyar irodalmi termékek ellenőrzésével volt megbizva. A bécsi hatóság, mikor megtudta, hogy Kecskeméthy az uj magyar lap munkatársai közé tartozik, teljesen meg volt nyugtatva, de teljesen meg voltunk nyugtatva mi is, mert tudtuk, hogy Kecskeméthy, hivatalos állásának daczára is, magyar érzelmü ember, a ki soha sem fog bennünket elárulni. A mellett magasan állott felebbvalóinak kegyében, a kik — és ez talán furcsán hangzik — majdnem egytől-egyig liberális gondolkozásu emberek voltak. Ezek közt első sorban emlitendő a sajtóhatóság főnöke, Levinsky miniszteri tanácsos, mellette pedig Fiedler, akkori udvari titkár a rendőrminiszteriumban, a ki később, mint az osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszterium osztályfőnöke nyugalomba lépett.

A lap kiadási engedélye azonban két feltételhez volt kötve. A belpolitikát illetőleg Töröknek a kormány ellen irányzott minden támadástól tartózkodnia kell, a külpolitikát illetőleg pedig szigoruan azon instrukcziókhoz kellett magát tartania, melyekért naponként a sajtóirodába kellett fáradnia. Ezen instrukcziók közlésével

az előbb emlitett Fiedler Károly udvari titkár lett megbizva. Fiedler már akkor nemcsak ritka műveltségü férfiu, de valósággal tudós volt, ki — egy rendőrhivatalnoknál kissé szokatlan foglalkozás — szenvedélyesen foglalkozott csillagászati tanulmányokkal; e mellett kifogástalan jellemü és teljesen liberális férfiu. Mivel nekem kellett a külügyi czikkeket megirnom, kiváló megnyugtatásomra szolgált azon tudat, hogy az utasitások ettől a férfiutól veendők. A naponkénti érintkezést Töröknek kellett fentartania és mikor este a szerkesztőségbe jöttem, hogy czikkemet megirjam, Török nekem Fiedlerrel való beszélgetéséről referált. Mikor első nap este a szerkesztőségbe értem, Török kétségbeesett arczkifejezéssel jött elémbe. Kérdésemre, vajjon volt-e Fiedlernél, igenlőleg válaszolt. Mikor végre kértem, hogy álljon elő az utasitásokkal, desperátus arczkifejezéssel végigborzolta a haját.

— Barátom, — mondá — beszélt nekem az a német másfél órán át, de én abból egy kukkot sem értettem, csak hébe-hóba, mintha ez a szó: „Oroszország“ ütötte volna meg fülemet.

Fiedlernek, mint sok évi rendőrhivatalnoknak, az volt a szokása, hogy halkan beszélt; inkább csak morgott, miközben fejét hol jobbra, hol balra forditotta, körültekintendő, nem hallgatózik-e valaki; Török pedig nagyfoku süketségben szenvedett és igy képzelni lehet, mily oktatást hozott nekem Fiedlerrel való beszélgetéseiből.

Azzal vigasztaltam derék Török barátomat, hogy majd csak összetákolok valamit saját izlésem szerint. Nagyon nyugodt azonban nem volt; sőt ellenkezőleg, ugy vélekedett, hogy nagy vihar van készülőben, mert egyszer mégis csak észreveszik a sajtóirodában, hogy a külügyi czikkek nem Fiedler utasitásai szerint iródnak.

Egyideig minden rendben ment; Fiedler tovább morgott, Török tovább sem értett semmit. Egy kis próbát mégis megkoczkáztattunk, megtudandó, vajjon csalárd játékunk illetékes helyen észrevétetett-e, Kecskeméthy Aurélt, ki, mint emlitém, a sajtóirodában volt alkalmazva, kérdeztük meg ez iránt. Kérdésünk egész általánosságban volt tartva és Kecskeméthy azt felelte, hogy a belügyi czikkeket mindig leforditja Kempen ő excellencziája és hivatala részére és ezekkel teljesen meg vannak elégedve.

— És hogy állunk a külügyi czikkekkel? — kérdé Török félénken.

— Ezeket nem kell leforditanom, — viszonzá Kecskeméthy — mert mindjárt a lap megjelenésekor azt az utasitást nyertem, hogy a külügyi czikkekkel ne törődjem, minthogy ezek ugyis Fiedler utasitásai szerint iratnak.

De a lapnak többi részei is határozottan magyar szellemben voltak szerkesztve. Képzelhetni, milyen lármát ütött Pesten ezen bécsi magyar lap megjelenése. Az itteni rendőrség magánkivül volt és minden istenadta napon küldte fel a denuncziácziókat Bécsbe főnökéhez, Bach Sándor miniszterhez. De Bécsben, a mint emlitém, tulajdonképen nem Bach, hanem Kempen tábornok és városparancsnok volt az ur, a ki katona létére és egyéb tulajdonságai miatt is, az udvari körökben sokkal kedveltebb személyiség volt, mint az 1848-ban dühös demokratából reakczionárius miniszterré lett hajdani bécsi ügyvéd.

Bach és Kempen közt bizonyos aknaharcz folyt és minél jobban vágtatott bele Bach a reakczionárius irányba, annál inkább iparkodott Kempen bizonyos liberális szinben feltünni. A „Magyar Sajtó“ elleni denuncziácziók Bach bürójából átvándoroltak a Kempenébe,

ott pedig egyszerüen a papirkosárba lettek dobva és mi háboritatlanul folytattuk működésünket, mely otthon oly nagy mértékben találkozott a közönség tetszésével, hogy mindjárt kezdetben 1600 előfizetőnk volt.

Hanem különben bizony nehéz volt ezen kezdet és oly akadályokkal kellett megküzdenünk, a melyekről a mai hirlapirói nemzedéknek fogalma sincs. Emich könyvárus okos ember létére előre látta a „Magyar Sajtó" sikerét és abból — már t. i. az anyagi sikert értve — bizonyos részt magának akart biztositani. Az ő üzletében volt akkor egy Számvald nevü, jó családból való fiatal ember, a ki némi vagyonnal is rendelkezett és Emich által üzlettársnak lett befogadva. Abban történt megállapodás, hogy a „Magyar Sajtó" kiadója ez a Számvald lesz és hogy a lapnak anyagi ügyeit ő fogja kezelni, mert János bátyánk mindenhez érthetett a világon, de a pénzzel való gazdálkodáshoz ő kelme egyáltalában nem értett.

Most nyomdát kellett keresnünk és én rábirtam a Wanderer kiadóját, Sommer Lipót bécsi nyomdászt, hogy a „Magyar Sajtó" nyomtatását vállalja el. Az első számot igen szépen megcsináltuk és a kéziratot elküldtük a nyomdába, hanem ekkor kisült, hogy ebben a nyomdában egyetlen egy magyar szedő sincs, magyar korrektorról pedig még kevésbbé lehetett szó. Török János ennélfogva korrektornak egy Elefánti nevü fiatal embert szerződtetett, a kiben később szintoly alapos tudományu, mint nagyműveltségü férfit tanultunk megismerni. (Ha jól emlékszem, egyideig nevelő volt Londonban Apponyi grófnak, az akkori osztrák nagykövetnek házában.)

Mikor az első számra vonatkozó szerkesztőségi munkát bevégzettnek hittük és quasi re bene gesta haza akartunk menni, jött alulról — a szerkesztőség a II. emeleten, a nyomda pedig földszint volt — Elefánti részéről az a rémhir, hogy azon kefelevonatok, melyek eddig korrek-

tura végett eléje lettek terjesztve, oly rettenetesen vannak kiszedve, hogy a sajtóhibák kijavitása órákat fogna igénybe venni és hogy ő egymaga egyáltalában nem képes ezt a munkát elvégezni. Erre János bátyám kiadta a parancsot, hogy: itt kell maradni! A kefelevonatok egymásután felhozattak és esti kilencz órától reggeli három óráig az egész szerkesztőség korrektori munkát volt kénytelen végezni, csakhogy a lap megjelenhessen. Igy ment ez heteken át, mig végre nagy ügygyel-bajjal egy pár magyar szedő lett előteremtve és nekünk legalább a korrekturával nem kellett többé bajlódnunk.

Ezzel az Elefántival egyszer egy furcsa dolog történt. Egyik este, midőn bejövök a szerkesztőségbe, hogy czikkemet megirjam, János bátyámat dühösen látom a szobában fel s alá szaladni. Meglepetve kérdém, hogy mi történt?

— Képzelje csak, — mondá nekem Török János, — ez az Elefánti azt üzeni nekem, hogy ő nem jön többé a nyomdába, keressek magamnak más korrektort. Hol az ördögben találjak én itt magyar korrektort?

— De hát ki bántotta Elefántit? — kérdezém.

— Én nem tudom, — felelte Török, — levelében csak azt irja, hogy nem engedi magát általam összeszamaraztatni.

Kezdtem inquirálni az öreget és végre rájöttem, hogy mi történt. Azelőtt való este az én czikkemben valami hirlapi *kacsáról* volt szó és az a frázis fordult elő, hogy ez a kacsa már napok óta gágog a lapok hasábjain. Mikor e czikknek korrekturája Elefánti elé került, ő, ki nyelvtisztaság dolgában nem értett tréfát, felküldött a szerkesztőségbe egy czédulát, a melyre csak ez volt irva: „A *lud* gágog, a kacsa *sápog*“. A szerkesztőségben már nem volt senki, csak Török János, a ki az én czikkeimet olvasatlanul küldte mindig a nyomdába és

igy nem értvén az Elefánti czéduláját és különben is nagyon ingerlékeny természetü lévén, azt gondolta, hogy a korrektor ur valami izetlen tréfát akar vele üzni. Fogta tehát magát s ugyanazon czédulára „a lud gágog, a kacsa sápog“ szavak alá ezt irta: *„és a szamár ordit“*. Azután a szedőfiu által ezzel a toldalékkal küldte vissza annak irójához, a ki természetesen nagyon zokon vette ezt a goromba utóiratot. Képzelhetni, milyen jóizüt nevettem ezen felreértésen. Elmentünk azután János bácsival ketten Elefántihoz és a felvilágositás után csakugyan sikerült őt kibékitenünk.

Igy egy pár hónapig szépen ment a dolog. Hiuságomnak nem kevéssé hizelgett az, hogy Törökhez az országból mindenünnen érkeztek tudakozódások az iránt, vajjon kicsoda az az (Fk.)? (Ugyanis akkor irtam először ezen betük alatt, mig a „Pesti Napló“-ba irt czikkeim kulcs-jegy alatt jelentek meg.) És — 26 éves fiatal embertől talán nem fogják ezt rossz néven venni — nem kevéssé voltam büszke, midőn végre Török János valódi dicshimnusz kiséretében revelálta a lapban a czikkiró valódi nevét. Ennek az erkölcsi sikernek reám nézve, mellesleg mondva, még az az anyagi haszna is volt, hogy a „Pesti Napló“, melytől addig havi 12 czikkért 30 forintot kaptam, megtudván, hogy Török János nekem havonkint 100 forintot fizet, tiszteletdijamat szintén 100 forintra emelte, ugy hogy én egyszerre valóságos Krözus lettem. Hogy mit tett a „Magyar Sajtó“ ama sivár napokban a magyar ügy érdekében, azt kiemelni nem illik hozzám, a ki e működésben, habár csak *parva* pars fui.

Örömmel dolgoztunk, mert láttuk, hogy nem hatás nélkül dolgozunk. Hanem a boldogság nem tartott sokáig. A legközelebbi évnegyedes előfizetés alkalmával ismét egy pár ezer forint gyülvén egybe, Számvald kiadó ur, a ki nagyurias életmódja által óriási adósságokba verte

magát, ezt a pár ezer forintot zsebre dugta és — ill a berek, nád a kert. Egy pár hónappal később olvastuk valamelyik ujságban, hogy az indiai seapoy-háboruban egy Számvald nevü magyar eredetü tiszt nagyon kitüntette magát, de azután minden nyoma eltünt és én mai napig sem tudom, mi lett belőle.

Hanem szegény Török Jánosra nézve most nagyon sanyaru napok következtek. Ő becsületes ember létére az előfizetőket ki akarta elégiteni és igazán hősies erőmegfeszitések közben tartotta fenn még egy pár hónapig a lapot; de aztán tovább nem győzte és miután Heckenast, pesti könyvárus, késznek nyilatkozott a „Magyar Sajtót“ átvenni, ez Pestre vándorolt át, én pedig megváltam a laptól.

RÉGI EMBEREK. — RÉGI DOLGOK.

(LEVÉL BENEDEK ELEKHEZ AZ „ORSZÁG-VILÁG" SZERKESZTŐJÉHEZ.)

1891. deczember hó.

Tisztelt barátom!

Előttem fekszenek azon kedves soraid, melyekben felszólitasz, hogy irjak valamit lapodnak karácsonyi számába. Ennek ellenében azon, ugy hiszem, jó tanácscsal szolgálhatnék neked, hogy katonáidat ne vedd a rokkantak házából és hogy olvasóid kétségkivül szivesebben látnák, ha megtisztelő felszólitásoddal fiatalabb erőhöz fordulnál. Életszabályaim egyike azonban régóta az, hogy ha valaki tőlem szivességet kér, vagy megadom, vagy nem adom meg, de megtagadni a szivességet, melyet kérnek és adni egy tanácsot, melyet nem kérnek, ez nem tartozik szokásaim közé. Ennélfogva készségesen elhatároztam magamat arra, hogy irok és most már csak azon töröm a fejemet, vajjon miről irjak? Ilyenkor mi irók, a mint alkalmasint saját tapasztalásodból is tudod, a levegőbe szoktunk nézni, a hol láthatatlanul lebegnek azon bizonyos imponderabiliák, melyek többé vagy kevésbbé jó czikkek alakjában lépnek a napvilágra. De a mint ugy felnézek, szemem megakad egy képen, a mely körülbelül harmincz esztendő óta függ iróasztalom fölött, melyet mindennap szám-

talanszor látok, de soha komolyabb figyelemre nem méltattam. Nem tudom, mi okozza, de pillantásom ez egyszer hosszasabban mereng e képen; ugy látszik előttem, mintha a rajta levő alakok megmozdulnának és lassanként közelednének felém, mintha merev szemeikből egyszerre élénk tűz sugárzanék, mintha halkan megszólalnának a néma ajkak, melyeknek némelyike — fájdalom! — nemcsak e képen néma, hanem különben is már régen örökre elnémult. Művészeti szempontból nem valami remekmű ez és Maszák Hugó barátom, a ki 30 évvel ezelőtt rajzolta, talán maga sem fogja annak tartani. De a visszaemlékezéseknek egész árja ömledezik felém, a mint igy egy csoportban egyesitve látom azt a hét férfit, kik az ötvenes években az akkori „Pesti Napló“ szerkesztőségét képezték. Két sorban vannak egymás mellé állitva, a felső sor három, az alsó négy alakból áll. A felsőnek közepén báró Kemény Zsigmond, a „Napló“ akkori főszerkesztője látható, tőle jobbra Danielik János cz. püspök, akkor még kanonok, balra én (utólag minden arczkép alá oda nyomtatták az illetőnek nevét és akkor az a tréfás fölcserélés történt, hogy a kövér pofáju reverendás ur arczképe alatt az én nevem áll, az én arczképem alatt pedig a kanonoké), mig az alsó sor jobb szárnyát Pompéry János és Greguss Ágost, bal szárnyát Salamon Ferencz és Királyi Pál képezik, — négy halott és három élő; még pedig — furcsa játéka a véletlennek! — meghalt Kemény Zsigán kivül éppen az a három, a ki a kép jobb oldalán látható, mig életben maradt az a három, a ki annak baloldalát foglalja el.* Ha nem volnék olyan tizenhárom próbás pecsovics, azt az élczet koczkáztatnám, miszerint ebből is látható, hogy a baloldal mégis több életerővel bir, mint a jobb-

* Ez a czikk megjelenésekor igy volt; ma közülük csakis Falk Miksa él.

oldal; de különben sem vagyok élczelési kedvemben és talán nem fogod férfiatlan érzelgésnek venni, ha azt mondom, hogy mélyen meghatva nézem e csoportját azon barátaimnak, a kikkel vállvetve működtem sajtó utján az abszolutizmus legsötétebb napjaiban, — nem, vagy legalább még nem a magyar alkotmány helyreállitásán, a mire akkor semmi kilátás nem volt, hanem igenis abban, hogy a magyar nemzet szivében fentartsuk az alkotmányosság iránti érzéket, a szabadság iránti szeretetet, mert azon bölcs utasitás szerint, melyet akkoriban Deák Ferencztől vettem és melyet „Apróságok báró Kemény Zsigmond életéből“ czimü tárczaczikkben is felemlitettem, ez képezte reánk nézve a fő feladatot. „Az alkotmány nyugszik“, — mondá ő — „de megvan és ha annak ideje megérkezik, egyetlen tollvonással helyreállitható, azonban hiába állittatnék helyre, ha ezen helyreállitott alkotmány akkor nem talál oly nemzedéket, mely annak fentartására és megvédésére is elegendő erővel, bátorsággal és lelkesedéssel bir...“

Szegény Kemény Zsiga! Mennyi jó és rossz élczet csináltak reá, mint szerkesztőre (mert az iró előtt mindenki feltétlenül hajtott térdet), és ő csakugyan nem is volt szerkesztő a mai értelemben, sőt ez ellenkezett az ő egész természetével, főleg kényelemszeretetével és szórakozottságával, melyről alább elmondok egy kis történetet, de ő az akkori „Pesti Napló“-ra nézve ennél sokkal több volt, ő annak hátgerinczét képezte, mig nekünk többieknek csakis az oldalbordák szerepe jutott, és különösen én nem szólhatok róla mély megindulás nélkül, mert ő nekem két évtizeden át nemcsak hű, gyöngéd, odaadó barátom, hanem egyszersmind mesterem is volt. Nem első és nem egyedüli mesterem, ezt hozzá kell tennem, nehogy a háládatlanság bünébe essem. Első mesterem a publiczisztika terén oly ember volt, a

kinek ma már nevét is alig ismerik, még a német irodalomban sem, ámbár egy pár igen értékes regényt és két kötet szép novellát irt. Neve, de csak irói neve Seidlitz Gyula volt, valódi nevén Jeiteles Izsáknak hivták, de ő, — ámbár akkor még nem létezett antiszemitizmus és ámbár egyik közeli rokona, mint eszthetikus igen kiváló helyet foglalt el a német irodalomban, — a Jeiteles nevet még sem tartotta irodalmilag szalónképesnek, és ezért vette fel a másikat. Itt Pesten ismerkedtem meg vele a negyvenes évek közepén, midőn mint tizenhat éves fiatal ember, félig gyermek, munkatársul léptem be a nem rég oly sajnos módon meghálálozott Kilényi (akkor még Klein) által kiadott „Ungar" czimü laphoz, melynek Seidlitz főmunkatársa volt. Bécsben aztán folytattuk az összeköttetést, midőn az ötvenes évek elején mindketten a „Wanderer" szerkesztőségének tagjai lettünk. Ez a Seidlitz rendkivüli olvasottsággal és alapos tudománynyal rendelkező férfi volt, és a mellett irálya oly gráczíával birt, a milyet még ritka irónál találtam. Az ő zsurnalisztikai elve az volt: nincsen tárgy a világon, a melyről ügyes ember ne tudna érdekes czikket irni. A mi különösen a politikai vezérczikket illeti, annak ő szerinte sohasem volna szabad dissertatiónak és vagy száz nyomtatott sornál hosszabbnak lenni. Ilyen czikkre pedig, mondá, elegendő egyetlenegy eszme, a mely aztán ügyes tollal kivitt arabeszkekkel feldiszitve, mindig képes lesz az olvasó figyelmét lebilincselni, azt mulattatva oktatni. Ilyen vezérczikket aztán kettőt, hármat, négyet is adhatni egy számba, a mi nemcsak változatosságot hoz a lapba, hanem lehetővé teszi nem egyedül a fontosabb, hanem az alárendeltebb napi kérdéseket is az olvasó értelméhez közelebb hozni. És ez pedig nála nemcsak elmélet volt, melyet nekem prédikált, hanem gyakorlati alkalmazását is tanultam tőle, mert ő maga

naponkint két-három ilyen — többé-kevésbbé érdekes, de sohasem unalmas és mindig brilláns irályu — czikket irt a „Wanderer“-be, mely lap nem csekély mértékben éppen ezen czikkeknek köszönhette akkori nagy elterjedtségét. Ezt az irót iparkodtam aztán én is utánozni, annyira a mennyire, sőt még egy pár külsőséget is eltanultam tőle; igy pl. azt, hogy rendkivül apró betükkel szokott irni és abból a mit érett gondolkodás után egyszer papirra hozott, lehetőleg keveset törölni; csak egyben nem követtem őt: ő t. i. még nappal is, nyáron a déli órák alatt, csakis az ablakok sürü befüggönyözése által teljesen sötétté tett szobában, gyertyavilág mellett tudott dolgozni.

Ezen első mesteremnek legkirivóbb ellentéte, bátran mondhatni, egyenes ellenlábasa volt báró Kemény Zsigmond. Ő egyike volt a legalaposabb elméknek, kiket valaha ismertem. A mely tárgygyal foglalkozott, annak legmélyebb fenekére hatolt, ugyszólván górcsővel analizálta, minden legkisebb izében tanulmányozta és minden oldalát filozófiai spekuláczióinak tárgyává tette. Onnan van az, hogy önálló művei, mig magyar irodalom létezni fog, annak mindenkor legértékesebb gyöngyei közé fognak tartozni. Regényei és beszélyei, éppen az imént emlitett tulajdonságainál fogva, tulajdonképeni népszerüségnek sohasem örvendtek, de a ki ily olvasmányokban nemcsak játszi mulatságot keres, hanem eredeti jellemek kidomboritásában és zsenialitásuk által meglepő reflekszziókban gyönyörködni képes, arra Kemény Zsigmond regényei mindenkor mély hatást fognak tenni. Mint hirlapiró, természetesen, nehézkes volt. Ő — teljes ellentétben az általam emlitett német publiczistával — nem osztotta azon nézetet, hogy egy hirlapi czikkre egyetlen egy eszme is elegendő, a többi diszitmény lehet, hanem éppen ellenkezőleg azt akarta, hogy czikkeiben ne legyen

egyetlen egy mondat, a melyben mélyebb eszme nincsen, és mivel ő bővében volt az eszméknek, nemcsak hogy rövid czikket nem igen tudott irni (többnyire egész czikksorozatot irt), hanem a közönséges ujságolvasóra nézve nehézzé és fárasztóvá tette, őt ernyedetlen figyelemmel tételről tételre követni. Nem is szerette a hirlapirást és örült, ha nem volt vele kénytelen. Erre nézve szerkesztőségének tagjai egy igen jellemző dolgot mondtak el nekem. Én akkor Bécsből hetenkint négy-öt vezérczikket küldtem a „Napló"-nak. Minden reggel a bécsi posta megérkezése után, Kemény hálóköntösben kijött szobájából, tudakozódván, jött-e tőlem czikk? Ha nem jött, ő mogorván és morogva, mint a medve verőfényes téli napokon, visszatért odujába, mert ily napokon neki magának kellett irni; de ha azt mondták neki, hogy van czikk, akkor fényes mosoly sugározta be széles arczát, könnyü léptekkel visszalebegett hálószobájába és délig többé nem volt látható. Hogy mit tett ezen idő alatt, ujból kezdte-e az alvást, vagy regényeit irta-e, senkisem tudta, mert az ajtót nagy óvatosan becsukta. Az ő regényirási modora egyébiránt nagyon eredeti volt. 1859 nyarán együtt laktunk a Svábhegyen a Bujanovics-féle villában; ő a jobboldali, én nőmmel a baloldali részen. Vacsora után körülbelül 10 órakor hazajöttünk, nőm akkor lefeküdt, én pedig rendesen átmentem Keményhez, a ki amaz időben, ha jól emlékszem, a „Rajongók" czimü regényén dolgozott. Én szép csendesen leültem, könyvet vettem és olvastam, mig Kemény recsegő ludtollával — mert ő mindig ilyent használt — irni kezdett. Körülbelől egy félóráig irhatott, midőn egyszerre a recsegés megszünt. Felnéztem és azt láttam, hogy ő még ott ül tollal kezében, csak feje volt kissé mélyebben lehajtva a papir felé, szemeit behunyva — aludt. Nem akartam háborgatni és ismét a könyvembe néztem, de egyik sze-

memmel mégis csak odapislogtam feléje. Körülbelől egy negyedóra mulva egyszerre kinyitja szemét és ugyanabban a pillanatban bemártva tollát, folytatja az irást a nélkül, hogy akárcsak egy perczig kellett volna gondolkoznia a felett, vajjon hol ejtette el a fonalat.

Erről a svábhegyi együttlétről eszembe jut egy másik történet, melyet már azon okból is fel kell hoznom, mert az rendkivül jellemző azon módra nézve, a mely szerint akkor Magyarország legtekintélyesebb politikai lapját szerkesztették. 1859 julius 12-ike volt. Kemény az nap Jókaihoz volt vacsorára meghiva, a ki már akkor is nejével a Svábhegyen lakott. Ebéd utáni sétánkban a báró, mint rendesen, ugy ezen a napon is részt vett és körülbelül 6 óra volt, mire hazaérkeztünk. A kert rácskapujánál Kemény ajánlotta magát. „Hová megy?“ — kérdé a feleségem. — „Hát Jókainéhoz megyek vacsorára.“ — „De kedves báró, ebben a poros ruhában és ezzel a piszkos, vörös nyakravalóval csak nem lehet női látogatást tenni.“ — „Igaza van — mondá Kemény, — megyek hamar toilettet csinálni.“ — Mi ez alatt leültünk a kertben és vagy tiz percz mulva Kemény kijött ismét a házból csinos fekete szalonkabátban, uj szalmakalappal fején és hófehér nyakravalóval, — igen ám, de ezen fehér nyakravaló alól mintegy ujjnyi szélességben kikandikált az előbbi piszkos, vörös nyakravaló, melyet ő letenni elfelejtett, hanem a fehéret egyszerüen csak rákötötte. Természetes, hogy nőm által ujból relegáltatott. Mikor végre teljesen feddhetetlen toiletteben megjelent, ugyanabban a perczben a rácskapu előtt megáll egy pesti fiaker és abból Müller Ottó, az akkori hivatalos „Pest-Ofner Zeitung“ szerkesztője ugrik ki, messziről kiáltván, hogy ő nagy ujságot hoz. Aztán elmondta nekünk, hogy egy imént érkezett telegramm szerint azelőtt való nap I. Ferencz József és III. Napoleon közt Villa-

francában az előzetes béke megköttetett. — „No kedves Zsigám — mondám, — igy ebből a Jókai-vacsorából nem lesz semmi.“ — „Miért?“ — kérdé ő a bámulat félreismerhetlen jeleivel rám meresztvén jóságos nagy szemeit. — „Hát erről csak muszáj czikket irni — folytatám, — még pedig rögtön, hogy még a holnapi lapban megjelenhessen.“ — Most Kemény sajnálkozó, hogy ne mondjam megvető mosolylyal nézett rám. — „Ugyan mit gondol maga? — mondá, — most mindjárt 6 óra lesz, mire kocsit kapok és Pestre érkezhetem 7 óra lesz, akkor minálunk a szerkesztőség már zárva van és oda az Ur Isten se mehet be többé; mire pedig elkészülne a czikk, akkorára az egész lap már teljesen ki is lesz nyomtatva; rá érünk mi holnap is.“ Nekem, a ki sokáig a bécsi zsurnalisztikai iskolába jártam, sehogysem fért a fejembe, hogy másnap az ily világra szóló telegramm megjelenjen azt kisérő és magyarázó czikk nélkül. — „Édes Zsigám, megpróbálom én,“ — mondám. — „Hát ezt megteheti, — válaszolá ő, — én pedig Jókainéhoz megyek és ha ott pezsgőnk lesz, üritek egy poharat az én legbuzgóbb munkatársam egészségére.“ — Kértem Müllert, maradjon a feleségemnél és engedje át kocsiját. Pestre vágtattam és 7 óra után csakugyan beléptem — miután a szerkesztőség már valóban zárva volt — az Emich-féle nyomdába, hogy ott megirjam a czikket. Nagy rémületemre a nyomdát üresen találtam; csak egy uri ember lézengett ott, a ki valami faktor vagy efféle lehetett. Mondtam neki, hogy ki vagyok, és hogy szeretnék még egy kis czikket irni a holnapi lapba. Az emlitett uri ember ugy nézett rám, mintha azt mondtam volna neki, sziveskedjék nekem az ég boltozatáról a holdat lehozni, még pedig azonnal. „Uram — mondá impertinens nyugalommal. — olyan nincs! Hét órakor a lap nálunk már tördelve van és azon többé nem változ-

tathatunk semmit." És abban is maradt a dolog....
Ezt mai kollegáim majdnem hihetetlennek fogják tartani. Mi azt gondoljuk, hogy ha éjfélutáni 1 órakor a világ összeomlik, erről másnap reggel már vezérczikknek kell lenni a lapban, föltéve, hogy a világ vége után is fognak még ujságok megjelenni. Harmincz évvel ezelőtt pedig, 24 órával a villafrancai békekötés után, még nem tartották sürgősnek az eseményről czikkezni. És ime, a világ akkor is szépen ment a maga utján, mi szerkesztők és hirlapirók pedig egészségesebbek voltunk, az éjt arra használtuk fel, a mire az rendelve van, tudniillik, hogy aludjunk és nem öltük magunkat a testet és lelket emésztő éjjeli munkával, melynek utána aztán az ember másnap reggel kivörösödött szemekkel és bódult fejjel ül ismét az iróasztalhoz...

De ugy veszem észre, hogy ezen igénytelen csevegés elején hét emberről, a „Pesti Napló" régi szerkesztőségének tagjairól kezdtem szólni és ezen már nagyon is hosszura terjedt czikkben csak egyetlen egy személylyel, az akkori főszerkesztővel foglalkoztam. Hát a többiekről majd máskor diskurálunk, — itt vagy másutt; mert feltett szándékom, alkalmilag ezen urak közül nevezetesen egyet előrántani azon homályból, a melybe ő maga évek óta önkénytesen számüzte magát. Akkor hozzá, a ki egyike a leghiresebb toasztozóknak, majd én is intézem szavamat: „Uram, uram, Királyi Pál uram, szállok az urhoz", és aztán akár mondja rá, hogy „állok elébe", akár nem mondja, én majd előállitom őt és meg fogom magyarázni a közönségnek, hogy ez a férfi, daczára annak, hogy mindig szerényen a háttérben tartotta magát, nevével nem parádézott és nem örökitette meg azt önálló munkák által, — hogy ez a férfi, mondom, mily nehéz és a mellett mily háládatlan munkát végzett az akkori „Pesti Napló"-nál és mennyi köszönettel tartozunk neki mindnyájan,

nemcsak mi, a kik akkor társai voltunk és a kiknek büneit mindig ő volt kénytelen a maga vállaira venni, hanem az egész magyar hirlapirodalom, sőt merem mondani, az egész magyar nemzet, melynek ama válságos időben Királyi Pál szorgalma és tehetsége, tapintata és bátorsága tartotta fenn azon napi közlönyt, mely amaz időben a — habár csak burkolva kimondható, de valahogyan mégis kimondható — szabad szónak egyedüli és utolsó menedékét képezte.

* * *

(1888).

Egész éven át annyi komoly és — fájdalom! — egyszersmind nagyon unalmas dolgot irok, hogy legalább a jótékonyság oltárára* szeretnék egy kis mulatságos történetet letenni, ámbár kérdéses, vajjon nincsen-e még ennek is bizonyos komoly háttere, sőt akadhatna még oly zsémbes olvasó is, a ki — az olvasottak felett kissé gondolkozva — ugy találhatná, hogy ezen a magában véve jelentéktelen histórián nekünk magyaroknak nem is annyira nevetnünk kellene, mint — okulnunk.

1859 nyarán Kemény Zsigmond báróval, ki egyike volt nem csak a leggeniálisabb, hanem egyszersmind a legszeretetreméltóbb embereknek, együtt laktam a Svábhegyen a Bujanovics-féle villában. Egyszer, midőn épen sétautunkra akartunk indulni, Zsigó barátom az ajtónál véletlenül még egyszer megfordul és akkor szeme iróasztalára esett, a hol egy darab szivar feküdt. Kemény rögtön odasietett és én azt gondoltam, hogy ama szivart magával akarja vinni. Ő azonban egy kulcsot vett ki zsebéből, kinyitotta vele az iróasztal fiókját és

* Megjelent a Fenyvessy Ferencz szerkesztése mellett kiadott „Jó Sziv" czimü jótékonysági lapban.

belemarkolván a benlevő szivarosládába, még egy pár darab havannait rakott ki az asztalra. Aztán becsukta ismét a fiókot és quasi re bene gesta a megelégedés mosolyával mondá:

„No most menjünk!"

Nem értettem a dolgot. „Mire való ez?" kérdém. Ő a fülem felé hajolt, titokzatosan megsugva:

„Tudja barátom, már régen observálom, hogy inasom távollétemben az asztalon maradt szivarokból mindig egyet-kettőt el szokott vinni. De ha csak *egy* darab fekszik ott, természetesen genirozva van szegény; azért szoktam ilyenkor még egy pár darabot odatenni."

Midőn a magyar bárónak ezen nagylelküségi excessusát elbeszéltem egy másik barátomnak, báró Ringelsheim táborszernagynak (a ki akkor katonai főparancsnok volt Erdélyben), ő azt mondá rá:

„No bezzeg én másképen bántam el hasonló esetben az én inasommal. Én is észrevettem, hogy ő a künn hagyott szivarokból mindig egy-két darabot el szokott lopni. Nem szóltam semmit, hanem rendesen megszámláltam az asztalomon maradt szivarokat és mikor hazajöttem, naponként feljegyeztem, hány darab hiányzott. A hónap végén inasom rendesen átnyujtotta nekem azon apró kiadások lajstromát, melyeket a hó folytán érettem tennie kellett. Én átnéztem a számlát, aztán ezt mondtam neki:

„Teljesen rendben van: meg kell téritenem 9 frt 10 krt, havi fizetésed 20 frt, ez tesz összesen 29 frt 10 krt; ebből 25 darab szivar árát à 40 kr, a mi 10 frt, fizetek még 19 frt 10 krt."

„De kegyelmes uram — —" hebegé az inas.

„No mi kell? Drágállod a szivart? Hjah fiam, én nekem más mint 40 kros szivarom nincs; ha neked olcsóbb kell, vedd a trafikban."

E naptól kezdve szivarjaim érintetlenek maradtak...

Ebből áll az egész história. Még csak azt akarom megjegyezni, miszerint az én kedves magyar báróm, a ki valamikor igen csinos vagyon felett rendelkezett, csakis kitünő testvérének köszönhette azt, hogy életének utolsó éveit anyagi gond nélkül tölthette, mig a német báró, mint vagyonos ember, nagy kényelemben élvezte nyugdiját Gráczban, a stájerországi Pensionopolisban, vagy — miként I. Napoleon elnevezé — dans la ville des grâces au bord de l'amour.

És most nyájas olvasó, sziveskedjék, ha ugy tetszik, a felett gondolkozni, vajjon ama két barátom eljárásában nem tükröződik-e egy kissé az illető — „nemzet géniusza?!"

KIRÁLYI PÁLRÓL.

(1892).

Képes hetilapjaink egyikének hasábjain megjelent czikkemben* már emlitést tettem egy litografiáról, mely iróasztalom felett függ. Ezen képen két sorban van egymás mellé állitva azon hét férfi, a ki 1858-ban a „Pesti Napló“ szerkesztőségét képezte.

Szándékom volt az emlitett czikkben mind a hat társammal foglalkozni, a kik rajtam kivül ezen képen láthatók, de már magáról az egy Kemény Zsigmondról annyi mondani valóm volt, hogy czikkemet a következő szavakkal kellett befejeznem: „Ugy veszem észre, hogy ezen igénytelen csevegés elején hét emberről, a „Pesti Napló“ régi szerkesztőségének tagjairól kezdtem szólni és ezen már nagyon is hosszura terjedt czikkemben mégis csak egyetlen egy személylyel, az akkori főszerkesztővel foglalkoztam. Feltett szándékom volt alkalmilag ezen urak közül nevezetesen *egyet* előrántani azon homályból, melybe éveken át önként számüzte magát. Igy Királyi Pálhoz, ki egyike a leghiresebb tósztozóknak, majd én is intézem szavamat: „Uram, uram, *Királyi Pál* uram, szállok az urhoz!“

* L. „Régi emberek — régi dolgok“ czimű czikket.

Azóta nem értem rá „hozzászállni“, ma pedig hiába tenném, mert ő már a legjobb akarattal sem volna képes elémbe állni és majd csak ott fogunk ismét találkozni, a hol nincsen más czenzor, mint az Uristen maga, a ki bizonyára ezen derék, becsületes embert a mennyei boldogság teljmértéke által kárpótolni fogja azon véghossznélküli zaklatásért, melylyel őt a földi czenzorok a Bach-uralom korában kinozták, daczára annak, hogy hosszu megfontolás után 1858 ősz kezdetén, különösen békeszerető természeténél és rendkivüli óvatosságánál fogva éppen őt szemeltük ki a „Pesti Napló“ felelős szerkesztőjének. De hát amaz ép oly korlátolt eszü, mint rosszakaratu rendőrséggel szemben még egy arkangyal sem boldogulhatott volna. Királyi mindjárt rövid szerkesztői pályája kezdetén a következőket irja nekem:

Pest, szept. 10. 1858.

Igen tisztelt Barátom!

Személyre ismeretlen ugyan, irodalmi téren azonban mint ismerős üdvözlöm önt, meggyőződve, hogy polgár- és munkatársának üdvözlését szivesen veendi.

E kis bevezetés után engedje meg ön, hogy közös hivatalunkat beszéltessem.

Tegnapelőtt is idézve voltam a sajtó-büróba. Egy rendeletet olvastak fel előttem s irattak alá, mely a bécsi bank jegyeinek beváltását illetőleg, vagy azok értékére vonatkozólag nekünk (Pesti Napló) csak oly czikkek közlését engedi meg, melyek a szeptember 1-én megjelent „Wiener Zeitung“-ban közzétett rendelettel nem ellenkeznek. Ezt siettem önnel tudatni jövendő tájékozása végett. A mai számban megjelent főczikkét szintén e rámára akarták huzni. Emich ur figyelmeztetése folytán részletes tájékozásul az itt irtnál többet nem közölhetek;

rendesen a szél fuvásának iránya *szokott határozni;* azonban a *bürokrácziát*, mennyire csak lehet, *kiméljük*, mert ez a kor *nebántsvirága s tettei és eljárásának bonczolgatásától rendeletileg is el vagyunk tiltva.* A főherczegi körlevél bevezetése azért volt oly fajdalmas; lapunk megszüntetéséről volt szó s egy „Rüge“ az eredmény.

Ha nem haladhatunk ugy, a hogy kellene, haladjunk, a hogy lehet; ezt egykor egy nagy ember mondá, jó lesz abból valamit nekünk is elfogadni, miután az idő ránk kényszeritette.

Egyébiránt magamat szives jó hajlandóságába ajánlva, maradtam tisztelő barátja *Királyi Pál.*

E néhány sor mutatja, mily szomoruak voltak akkor az itteni sajtóviszonyok. E mellett azonban a legeredetibb az volt, hogy nekünk a rendőrség részéről gyakorolt czenzurát még kegyelemnek kellett tekinteni, mert a bécsi kormány és annak pesti közegei uton-utfélen azt hirdették, hogy *sajtó-szabadság* van, hogy a *czenzura el van törölve* és hogy a rendőrség, ha a lapnak kefelevonatai azelőtt való este hozzá beterjesztetnek, csakis a szerkesztő egyenes kérésére „barátságból és bizalmasan“ hajlandó megjelölni azon helyeket, melyekért, ha benmaradnak, a lap másnap lefoglaltatnék. Képzelhető, hogy minden szerkesztő kikérte ezen előzetes „barátságos és bizalmas“ figyelmeztetést, nem akarván magát kitenni azon teljes biztonsággal előrelátható kellemetlenségnek, hogy az összes példányok kinyomatásával járó költségeket egyenesen az ablakon kidobja, mert a közönség szemei elé az ilyen lap bizony nem került volna. Igy tehát majdnem minden nap megtörtént, hogy szegény Királyi Pali, a ki quasi re bene gesta, t. i. azon hiszemben, hogy a lap teljesen rendben van, este künn ült a Józsefvárosban Danielik és Kemény szak-

értők társaságában, a Steinschreiber borait megkóstolandó, kénytelen volt visszanyargalni a belvárosba és „omissis omittendis“ és „deletis delendis“ a lapot ujból összeállitani. Valamivel mozgalmasabb időben aztán még ágyából is felverték, mert a rendőrségnek utólag valami ujabb skrupulusa támadt és még az előbb megengedett részekből is egyet-mást ki kellett hagyni.

Királyi Pál akkori helyzetét még kényesebbé tette azon körülmény, hogy a „Pesti Napló“ 1858 február 20-án a rendőrség által néhány hétre fel lett függesztve, a mi nemcsak magába véve csapás volt a lapra nézve, hanem azon kellemetlen következéssel is járt, hogy két éven belül a lap, ha ujból megdorgálásra szolgáltat alkalmat, többé „megintést“ nem kapott, hanem azonnal *ujból felfüggeszthető volt*. Életkérdés volt tehát a Naplóra nézve legalább ezen két esztendőt baj nélkül kihuzni. Mennyire féltette Királyi e tekintetben kedves Naplóját mutatja a következő levél, egyszersmind az utolsó, melyet nekem szerkesztői minőségében irt:

Édes Barátom!

Egy minket közelről érdeklő kényes dologra kell önt figyelmessé tennem, hogy küldendő czikkeiben magát tájékozhassa.

A „Pesti Napló“ 1858 február hó 20-án vette felfüggesztési rendeletét, azóta irott megintést nem kapott s igy ha f. hó 20-ig valahogy kihuzhatnók, lapunk „verwarnungsfrei“ lenne. A Wanderer, N. Nachrichten s legujabban a Lloyd megintéseiből, de meg *bizonyos szagu budai hirből* is gyanitom, hogy *készülnek szorongatott lapunk ellen egy csinyre*, mely ha azt érné, *többé nem jelenhetnék meg.* Erre részünkről semmi okot szolgáltatni nem akarván, minden fenforgó kényesebb természetü kérdésben vagy hallgatást, vagy a legnagyobb

óvatosságot véljük czélszerünek követni, hogy a netán szándékolt eljárás ujabb adattal ne indokoltathassék. Ez értelemben kérem önt szives közreműködésre — a mondott napig.

Utóbbi czikkét az Ost. D. Post-ra vonatkozólag csak tetemes változtatással adhatom a fönnebb irt okból, ezért kérem nem neheztelni, egyébiránt névjegyét elhagyom.

Még egyet. Ma az utolsó nap, melyen a „Pesti Napló"-t, mint hatóságilag megerősitett szerkesztő szerkesztem ; a holnapi nappal időm lejárt s én, mihelyt az uj szerkesztő megerősittetése leérkezik, visszalépek. Ezt azért tudatom önnel, hogy nemes barátságáért a lefolyt másfél év alatt őszinte és hálás köszönetemet mondjam. Isten áldja meg önt ezért, vajha oly helyzetbe juthatnék, hogy e köszönetemet tettekkel bizonyithatnám!

Perem végtárgyalását ezen, vagy a jövő hét elejére várom, Isten önnel s ne feledje őszinte barátját

Pest, febr. 6. 1860. *Királyi.*

A mint e levél zárszavai mutatják, Királyi Pál, daczára minden óvatosságnak, nem kerülhette ki azt, hogy ellene sajtópert ne inditsanak. Ezen per tárgya oly érdekes és az arra vonatkozó vádhatározat az akkori állapotokra nézve oly jellemző, hogy ez okmányt teljes terjedelemben és szó szerinti forditásban (az eredeti német nyelven volt irva) ide iktatom :

8866. szám
(büntető ügyben)

VÁDHATÁROZAT.

A budai cs. kir. országos törvényszék a szabadlábon levő *Királyi Pál* ellen *nyilvános csend- és rendháboritás vétsége* miatt vezetett vizsgálat alapján, ma tartott tanácsülésében az előadó és a cs. kir. államügyészség meghallgatása után elhatározta, hogy :

Királyi Pál
nyilvános csendháboritás vétsége miatt a btk. 7., 10., 28. és 65. §-a alapján büntetendő s ennek következtében *vád alá helyeztetik.*

A vádlott a végtárgyalásig szabadlábon hagyandó.

A vádlottnak jogában áll a végtárgyaláson védővel megjelenni, a kit vagy maga választhat, vagy választását e törvényszéknek engedi át.

E határozat ellen a vádlottnak joga van a cs. kir. főtörvényszéknél felebbezéssel élni, de tartozik azt e határozat kihirdetésének napjától számitva 24 órán belül a kihirdető törvényszéknél bejelenteni s a bejelentéstől számitott nyolcz napon belül szóval vagy irásban tényleg be is nyujtani, ellenkező esetben az elkésett, vagy az ezen jogról való lemondás után bejelentett fölebbezés épp ugy vissza fog utasittatni, mint a fölebbezésnek nem a törvényes határidőn belül történt benyujtásaesetén.

A fölebbezés benyujtásához a vádlottnak joga van védőt alkalmazni.

A szóbeli végtárgyalásra megidézendő *Emich Gusztáv* kiadó, hogy kihallgattassék és egyuttal itélet hozassék a terhére rótt *sajtó-kihágásért*, mely a sajtótörvény 34. §. *b*) és *c*) pontja s 38. §-a, továbbá a btk. 28. §-a értelmében büntetendő.

Indokok:

A Pesti Napló czimü ujságban, nevezetesen a 254/2921. számban, melynek 1859 nov. 8-án kellett volna megjelennie, e czim alatt: *A magyar primás arany-miséje, Esztergom, nov. 6.* egy vezérczikk közöltetett, melyben a következő mondatok foglaltattak:

(Megjegyzendő, hogy a határozat az inkriminált mondatokat előbb német forditásban, aztán eredeti szövegükben közli.)

1. „A primás ünnepében az egész nemzet vallásfelekezeti különbség nélkül résztvett. Magyarország primása ugyanis ősi, legfőbb nemzeti méltóságainak is egyike, melynek hivatása volt egyszersmind korona és nemzet között azon szent kapcsokat megvédni, melyeket több mint nyolcz századon át a magyar alkotmány alkotott s melyek a fejedelem királyi hatalmát s az ország törvényes szabadságait boldogitó egyensulyban megtartották, vagy azokat, ha események avagy félreértések által megzavartatának, az egyensulyra visszavezették", továbbá

2. „... nemcsak a magyar katholikus egyház kivánta a szent alkalommal hazai egyházfejedelme iránt hódolatát nyilvánitani, hanem az egész nemzet valláskülönbség nélkül sietett tiszteletét és rendithetetlen ragaszkodását a *magyar primás s magas személyében a nemzet ősi intézményei iránt tanusitni*", végre

3. „... erősen meg vagyunk győződve, hogy ez ünnep egyik nevezetes és eredménydus mozzanata ama félreismerhetlen erkölcsi és szellemi iránynak és emelkedettségnek, melyen a magyar nemzet mind önfentartása, mind a társadalmi boldogulhatás érdekében *egyéb alkotmányos eszközök hiányában* indult, s ezen ut annál biztosabb és sikeresb, minél *törvényesb és lojálisabb a czél* s a történet által megszentelt ama jogállapot, melyet a nemzet, mint a korona és ország közös boldogságának zálogát, hogy elérhessen, *ha kell, nemzedéken át csüggedetlen s változatlan törekvése feladatául kitüzött.*"

Ez a lap tehát büntetendő tartalmánál fogva a cs. kir. rendőrség által elkoboztatott és Királyi Pál ellen a közrend háboritásának vétsége miatt vizsgálat indittatott és végrehajtatott és pedig azon okból, mert az idézett czikk fentjelzett helyei a mostani kormányrendszert gyülöletes szinben tüntetik föl, minek az volt a czélja,

hogy izgasson a fennálló kormányrendszer ellen és ez által ellenszegülést és elkeseredést szitson az állami közigazgatás mai viszonyai ellen, továbbá mert Királyi Pál beismerte, hogy a büntető törvénykönyv 65. §-ában a közrendháboritás tárgyilagos ismertető jeleit magában foglaló czikket ő fogalmazta s nyomás végett Incze János szedőnek átadta.

Jóllehet Királyi Pál tagadja, hogy a fenti vétség vádja őt terhelhetné s tagadja, hogy az inkriminált czikk idézett mondataiban a közrendet veszélyeztető és az idézett törvény alkalmazását indokoló izgatás beigazolva látszanék; ő ugyanis felfogása szerint az által, midőn a primás aranymiséjét leirta, melyet a császári fenség, mint ő Felsége képviselője és több magas állásu személy jelenlétével emelt, a magyar nemzet tömör egységére mutatott rá s hivatkozott a nemzet történelmi érzékére az ország mult intézményei és törvényei iránt, a jelenlegi kormányrendszert sem meg nem támadta, sem nem gyalázta,

tekintve azonban, hogy a szerző az inkriminált czikkben a legkirivóbb antagonizmust állitotta fel a Magyarországban kitört legutóbbi lázadás előtt fennállott politikai állapotok és az ország jelenlegi állami szervezete között, különösen ott, a hol csakis a márczius előtti államszervezetet ismeri el törvényesnek,

tekintve továbbá, hogy a mondatok értelme és a szavak jelentősége által ugyanabban a czikkben világosan kifejezést nyer a szerzőnek az az irányzata, hogy a fenti ellentétek felállitásával az volt a czélja, hogy az olvasókat a kormány jelenlegi intézményei ellen politikailag elkeseritse s az igy felizgatott kedélyekben lángra lobbantsa a czikke által netán felébresztett vágyat a korábbi állami instituczió visszaállitására, tekintve végül, hogy az ország ezelőtti és jelenleg fennálló

politikai viszonyainak emlitett gyülöletes összehasonlitása a régi állapotok tuláradó magasztalásával a fennálló kormányrendszer elleni gyülöletre különösen az által válik alkalmassá, hogy a nemzeti tevékenység legfőbb czéljául a korábbi politikai rend visszaállitására irányzott törekvést oly hangon állitja fel, melyből az ügy ilyetén fordulatának bekövetkezését czélzó izgatás világosan kitünik:

a vizsgálat jelenlegi állásából is a B. P. T. a 140. §. 2. p., valamint a 268. és 272. §-ai alapján nyilvánvaló hogy a rekriminált nyomtatvány tartalma a B. T. 65. §-ában jelzett büntetendő cselekményt, tehát a közrend háboritásának bűntényét képezik és e cselekménynyel Királyi Pál, ki mint a Pesti Napló czimü ujság felelős szerkesztője, a Napló 8., 9. és 13. alatti magas értesitések szerint a magas helytartóság részéről az általa követett irány miatt már többször megfeddetett, jogszerüen vádolható.

A szabadlábon hagyásnak a B. P. P. 156. §-ába foglalt feltételek hiányában, a kiadó idézése pedig a 34. §-ban találja indokát.

Buda, 1859 deczember 29-én.

Warabecz s. k.,
elnök.

A másolat hiteléül:

Frühbauer s. k.

Megvallom, hogy ennél furcsább birói végzés soha életemben nem került szemem elé. Ezen vádhatározat tartalma, a diszes német kuriális stilus czikornyáiból kivetkőztetve, röviden az: Királyi Pál a közcsend és rendháboritás miatt vád alá helyeztetik: 1. mert az illető czikk a közcsend és rendháboritására alkalmas; 2. mert annak iróját Királyi Pált azon *tendenczia* vezette, hogy a közcsendet és rendet háboritsa. Punktum! Ilyen

„indokolást“ talán még nem látott a világ, mióta vádhatározatok léteznek.

Hogy mi lett ezen sajtóperből, határozottan nem tudnám megmondani; ugy látszik, mégis elejtették és a végtárgyalás, melyről Királyi szól, soha meg nem tartatott, mert az akkori rendszer hatalmasai a nyilvánosságtól és attól, hogy a közönség szine előtt az iróval szembeszálljanak és vele vitába bocsátkozzanak, ugy féltek, mint az ördög a tömjéntől. A lapot megintették, lefoglalták, felfüggesztették, az irót vád alá helyezték és mig az ország ostromállapot és igy nem nyilvánosan tárgyaló katonai biróság alatt állott, el is zárták, de hogy ez az iró nyilvánosan védelmezze magát és birái-nak szemébe mondja az igazságot, azt könnyen érthető okokból soha meg nem engedték.

Ezzel befejezem igénytelen soraimat. Nem volt szándékom Királyi Pál élet- vagy jellemrajzát megirni. Erre majd más vállalkozik, vagy ha nem tenné, más alkalommal talán magam vállalkozom reá. Ezuttal csak néhány tényleges adat által akartam indokolni azt, a mit e czikk elején idézett szavaimban Királyi Pálnak, mint szerkesztőnek soha eléggé meg nem hálálható érdemeiről mondtam.

Felpillantok még egyszer az iróasztalom felett függő képre, a honnan megnyerő mosolylyal tekint felém boldogult barátomnak nyájas, szelid arcza, mintha azt akarná mondani: „Köszönöm!“ Nincsen miért, te kedves, dicsőült barátom! Én csak kötelességet teljesitettem, elmondván rólad némely dolgot, a melyet az élők közül én kivülem talán már senki sem tud. Midőn aztán igy végigjártatom szememet azon a hét alakon, melyet e kép ábrázol, önkéntelenül is eszembe jut ama hires szimfónia, melyet éppen száz évvel ezelőtt Haydn József, Esterházy herczeg karmestere azon alkalomból szerzett, midőn a herczeg házi zenekarát el akarta bocsátani. A zenészek

elszéledése előtti utolsó este adták elő ezen szimfóniát, mely ugy végződött, hogy a zenészek közül egyik a másik után megszünt játszani, aztán hóna alá vette hangszerét, elfujta gyertyáját és csendesen kiment. Utolsónak maradt a brugós; egy pár nyirettyü-vonás után ez is eloltotta gyertyáját és távozott.

Igy nekem jutott a brugós szerepe, melyre nézve még néhány éve Salamon barátommal versenyeztünk.

A „Pesti Napló"-nak 1858-iki zenekarából már csak én vagyok életben és muzsikálok még ugy, a hogy és addig, a meddig.

APRÓSÁGOK BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND ÉLETÉBŐL.

(1879).

Szándékosan választottam ezen igénytelen czimet, mert bármily szivesen engedtem is e lapok t. szerkesztője* ama kivánatának, hogy — majdnem két évtizeden át benső baráti viszonyban állván Kemény Zsigmond báróhoz — irjak én is valamit ezen kitünő és eddig épenséggel nem teljes érdeme szerint méltányolt férfiuról, mégis arra, hogy „tanulmányt" irjak róla (miként a t. szerkesztő ur csekély dolgozatomat bejelenteni szives volt) arra — mondom — bátorságom nincs, most kevésbbé mint valaha, miután alig három hét telt el annak a remek munkának megjelenése óta, melyet Gyulai Pál ugyancsak Kemény Zsigmondról az akadémia utolsó nagygyülésén felolvasott és a mely, habár csak nagy vonásokban, de ép oly hű és teljes, mint megható képét nyujtja a mai Magyarország egyik legnagyobb irójának. Nem kétkedem ugyan, hogy Kemény Zsigmond

* E tárcza a „Pesti Hirlap"-ban jelent meg: szerkesztője akkor Rákosi Jenő volt.

számos levelei közt, melyek az évek során át nálam felhalmozódtak, egynél több volna, mely maradandó értékkel bir s hazánk ujabbkori történetének egy-egy fázisára nem épen érdektelen világosságot árasztana. E leveleket meg is őriztem, mint sok mást, melyek oly férfiaktól eredtek, kik hazánk történetében az utolsó 2—3 évtized alatt nem épen utolsó szerepet vittek, de fájdalom, e levelezés rendbe szedésére eddig nem volt időm és alig van kilátásom, hogy ezentul lesz. Igy tehát csak találomra markolhattam bele a chaotikus halmazba és csak egy-két — hogy a szives olvasó utólag ne mondja ki ezen itéletet, kimondom én előre — összefüggés nélküli részletet közölhetek Keményről, mint politikai iróról és szerkesztőről, kiegészitvén azokat emlékezetemből néhány apró vonással, melyek az embert jellemzik.

Kemény Zsigmond szerkesztői működését még életében is sokan kicsinyelték és jó vagy rossz élczek tárgyává tették. Az, hogy a „Pesti Napló"-t (Kemény korában) nem szerkesztik, hanem hogy az „szerkesztődik", majdnem közmondássá vált. De a mit sokan hisznek és mondanak, annak azért még nem kell igaznak lenni. Igaz, hogy Kemény Zsigmond a szerkesztés technikájához nem igen értett és ez nem is neki való munka volt, valamint ő ezt nem is tekintette a maga hivatásának. Ő ugy magának, mint pártjának a legnehezebb viszonyok közt is, minden politikailag megengedett és tisztességes eszközzel fenn akart tartani egy organumot, melyben akkor, a mikor szükséges, bizonyos eszméket megpenditeni és azok mellett propagandát csinálni lehessen. Mindennapi zsurnalisztikai étel készitésével ő nem törődött és ebbeli indolencziája annyira ment, hogy némely napon saját lapját el sem olvasta. Ez egyszer egy mulatságos jelenetre adott alkalmat. Az „öreg ur" (Deák), a ki Kemény Zsigmondot rendkivül szerette, az

imént emlitett ráfogás ellen is védelmezte őt, de feltette magában, hogy alkalmilag mégis próbára teszi. Midőn egyszer Kemény délfelé az „Angol királyné“-ban meglátogatta Deákot, ez utóbbi haragos arczczal fogadta őt és azután megeredt a szemrehányások árja. — „Ez a „Napló“ — mondá az öreg ur — „nem maradhat a mi közlönyünk. Ha mi ma valamiben megállapodunk és te holnap ennek ellenkezőjét veszed fel a lapba, akkor mi nem boldogulhatunk egymással.“ A szegény „Zsigó“ egészen elképedt és halk hangon kérdé, hogy mire vonatkozik a szemrehányás? „Hát nem emlékszel arra, a mit mi tegnap határoztunk és ime a „Napló“ mai vezérczikke épen az ellenkező irányt védi. Vagy nincs ugy a dolog?“ Kemény roppant zavarban volt. „De hát mi van a „Napló“ mai vezérczikkében?“ kérdé a legártatlanabb arczczal. Az öreg ur majdnem megpukkadt nevettében: „Ezt te kérded én tőlem“ — mondá — a „Napló“ szerkesztője a „Napló“ olvasójától?“ „No várj csak, mindjárt haza megyek és megszidom azt a Királyi Palit“. ezzel az ajtó felé fordult Kemény. „Sohase szidd meg édes Zsigám.“ — mondá az öreg ur nyugodtan — „nincs abban a mai vezérczikkben semmi. a mi ellen kifogást lehetne tenni. mert ez a czikk nem is a tegnapi megállapodásunk tárgyáról, hanem a slezvig-holsteini kérdésről szól: de azért kérlek, olvasd el a lapodat, mert különben bizony megtörténhetik, hogy olyan dolgok is lesznek benne. a melyeknek egyikünk sem fogna örülni.“

De mindezeknek daczára. igazságtalan az az állitás, hogy Kemény lapjával nem törődött volna. Meglehet, hogy egyes napokon, a midőn korán reggel kiment a Zugligetbe és késő este jött haza, nem tudta, mi fog másnap megjelenni; de a lapnak politikai irányát mégis ő határozta meg és a legnagyobb lelkiismeretesség-

gel őrködött felette. Ez pedig némelykor valóban kinos munka volt és Keményt sokszor még oly dolgokért is akarta felelőssé tenni a közönség, a melyekről ő valóban nem tehetett. Idősebb olvasóink talán emlékeznek még azon általános kaczajra, mely a főváros egyik végétől a másikig felhangzott, midőn egyik reggel a „Pesti Napló"-ban egy bécsi telegramm jelent meg, melyben a „verstärkter Reichsrath" — „megkeményitett birodalmi tanács"-nak volt forditva. „Az már mégis sok — mondák — hogy ily tudatlan munkatársakat tart Kemény és hogy ő maga semmivel nem törődik." Pedig ama gyönyörüséges forditás nem tudatlanságból történt, hanem az egy kis maliczia volt az illető munkatárs részéről és Kemény maga annyira megijedt ettől a dologtól, hogy lemondott egy utazásról, melyet nekünk akkor együtt kellett volna tennünk. Ezen elhatározását a következő — igazán komikus desperáczió hangján irt — levélben tudatá velem:

„Édes barátom! Akkora ellenszenv uralkodik szerkesztőségemben a birodalmi tanács ellen, hogy ketten megtagadták az ülések forditását és hogy a munkát kicsikarjam, három forditót kellett felfogadnom: Pompéryt, Feketét és Rózsaágit, kiknek hasábonkint 2 frtot fizetek és igy az egész tréfa valószinüleg 300 forintomba kerül. Ez gazdasági része a dolognak, de azonkivül erkölcsi oldala is van. Az t. i., hogy ha távozom, az egész az iszonyu antipathia miatt dugába dől, tehát kénytelen vagyok Bécsbe, illetőleg Hamburgba utazásomat addig halasztani, mig valahogy lemorzsoljuk ezt a szerencsétlen birodalmi tanácsot, melytől ugy tüszkölnek az én munkatársaim, a mérséklett gondolkozásu Királyit és Csengeryt sem véve ki. Tisztelője, barátja *Kemény*."

Ezen 1860-iki évvel kezdődtek aztán amugy istenigazában szegény Keménynek szerkesztői szenvedései.

1860-ig a lapnak iránya ugyszólván adva volt. A „Pesti Napló“ a passiv ellentállást képviselte: a belügyek fölött nem elmélkedett, hanem registrálta a tényeket; a külügyeket pedig ugy tárgyalta, hogy valahol csak Európában abszolut kormány volt, azt folytonosan ostorozta a lap, még pedig ugy: hogy „a menyem is értsen belőle;“ a hol pedig alkotmányosság volt, annak áldásait — nem tagadom, hogy néha tendencziózus tulzással is — magasztalta. „Fenn kell tartani — ugy mondá nekünk Deák 1858-ban — a magyar nemzetben az alkotmányos elv melletti lelkesedést; magát a magyar alkotmányt azután kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállitani és az a fogékony talajban azonnal ismét gyökeret verhet; de ha magunkból kihalt az alkotmányos érzület, akkor azt sem a fejedelem parancsszava, sem egyeseknek fáradozása nem fogja oly hamar ismét feléleszthetni.“ 1860-ig az egész magyar nemzet egy pártot képezett: a törvénytelen és alkotmányellenes elleni passziv ellentállás pártját, és a „Pesti Napló“ volt ennek főközlönye.

Szintugy adva volt a lap magatartása a magyar alkotmány helyreállitása után, mert akkor is meg volt egy határozott programmal biró párt, mely a „Pesti Napló“-t a maga közlönyének vallotta. Legnehezebbek voltak az 1860 és 1867 közti évek és ez években legnehezebb volt Kemény Zsigmond állása is. Azon jelszó, melyet Deák Ferencz az októberi diploma megjelenése után kiadott és melyet a „Pesti Napló“ propagált, hogy t. i. más kiindulási pontot, mint az 1848-iki törvényeket Magyarországnak elfogadni nem lehet és hogy a jogfolytonosság fentartása minden egyezkedésnek nélkülözhetlen előfeltétele, ezen jelszó minden magyar emberre nézve tökéletesen érthető volt; de nem értették Európában, s midőn Schmerling az alkotmányosság és liberalismus álczájával lépett fel, Magyarország határain

kivül igen sokan nem tudták megérteni azt, hogy miután most — az ő hitök szerint — megvolt, a mit évek óta kivántunk, mi miért vonakodunk mégis annak elfogadásától? De itt benn az országban is még eléggé furcsa lett a helyzet, midőn kevéssel Schmerling hivatalba lépte után közte és Rechberg gróf külügyminiszter közt élénk harcz fejlődött, mely a coulissák mögött folyt ugyan, de melynek nesze lassankint tágasabb körökbe is elterjedt. Az ujságokban persze akkor nem igen lehetett erről nyiltan irni, de egy oly tekintélyes lapnak, mint a „Napló"-nak, mégis állást kellett foglalnia, ugy, hogy a közönség legalább a sorok közt olvashassa ki, hogy ezen nyilt titkot képező küzdelemben mely részen áll a lap és állanak azok, kiknek nézetét képviseli. Rechberget, a ki az absolutizmus embere volt és Schmerlinget azért gyülölte, mert ezt liberalis doctrinärnek és alkotmányos érzületü embernek tartotta, a mi — mellesleg mondva — teljesen hamis felfogás volt, Rechberget — mondom — a kiről ez volt a vélemény, magyar ember természetesen nem kedvelhette és még kevésbbé támogathatta, de Schmerling sem kellett neki, mert még azon esetre is, ha az ő liberalizmusa őszinte lett volna, a mi — ismétlem — nem áll, az ő czentralizáló iránya és azon — ép oly ostoba, mint szemtelen — állitása, hogy a magyar alkotmány „el van játszva", ledönthetlen és áthághatlan válaszfalat emelt közte és köztünk. Ezen két uri ember harcza sok bajt okozott szegény Keménynek. Ha róluk egyáltalában nem szólt a „Napló", azt mondták, hogy ez egy alamuszi lap, mely semmivel sem törődik; ha szólt, az egyik rész azt találta, hogy legyezgeti Rechberget, a másik meg azt állitotta, hogy Schmerlinggel kaczérkodik. Kemény desperát hangulatban volt, s ezt hiven tükrözi vissza egy hozzám irt levele, melyet

szóról-szóra közlök. Ugyanis hozzám, a ki akkor Bécsben laktam, szintén eljutván az a sok gáncsoló hang, a mely a „Napló“ ellen emelkedett, arra kértem Keményt, világositson fel a dolog mibenlétére nézve. Erre ő a következőt felelte:

„Édes barátom! Ne kivánja ön, hogy logikaivá tegyem a „Napló“-t kritizálók gáncsát, miután magam sem értem. Annyi bizonyos, hogy most három táborból van elég opponensünk:

1. a szélsőkéből, kik gyanakszanak ránk, sőt még Deákra is, állitólagos békülékenységi hajlamunk miatt;

2. a konzervativokéból, kik tőlünk nem szakadtak el, de érzékenységök acutus nyavalyává válik;

3. a magunkéból, kik közül számosan az abszolutizmussal egyenlő csapásnak tartják Schmerlinget és a változást csak azért is becsülik, mert változás.

Akár saját rövidlátásunk, akár a „reichsrath“ voracitása által, mely mindent felfalni akar, oda vannak vive a dolgok, hogy az abszolutizmus is inkább akceptáltatik, ha Ausztriában is egyenlően grasszál, mint a liberalizmus, mely tőlünk rabol. Oda vagyunk vive — nem magamra czélzok — hogy Rechberg és Schmerling a czirkuszban két gladiatornak tekintetik és a közönség hangulata az, hogy legjobb, ha mind a kettő halálosan sebzi egymást; de ha valamelyiknek meg kell maradni, legyen az Rechberg; majd akad az élő számára uj gladiator.

Én nem hiszem, hogy a mostani idő nekem való legyen; folyvást gondolkozom a szerkesztéstől való menekülésre. Emichnél a felmondási időt rövidre tűztem ki: befolyásom saját pártomnál is csökkenni fog. Barátja, *Kemény.*“

A szellemekben uralkodó zavar azonban ekkor még korántsem érte el tetőpontját, hanem azon különben is nehezen definiálható valami, a mit közhangulatnak nevez-

nek, csak akkor vált teljesen érthetetlenné, midőn még egy harmadik tényező jelent meg az arenában: Forgách Antal gróf személyében. A gróf eleinte és egy bizonyos ideig egész csendben végezte kanczellári teendőit és igazolni látszott Schmerling várakozásait, a ki ő benne egy magyar származásu, de osztrák érzelmü bureaucratát birni vélt. De mihelyt valamivel biztosabbnak érezte magát állásában, és hazánkfiaival is szorosabb érintkezésre lépett, az ő utjai mindinkább elváltak a hatalmas államminisztereitől. Forgách nem csinált belőle titkot, még Ő felsége előtt sem, hogy a mire Schmerling törekszik, az egyszerüen kivihetetlen, s hogy ezen az uton Magyarországot sem külsőleg, sem bensőleg pacifikálni nem lehet. Midőn Schmerling, a maga hires: „Wir können warten“-jét mondta, Forgách Antal egy oly körben, a hol Schmerling barátai is jelen voltak, ős bécsi dialektusban kereken kimondta: „Ah ja, warten kann er schon, aber kommen wird nix“. Itthon Forgách természetesen nem tartozott a népszerü emberek közé, sőt ellene meglehetősen nagy volt az ingerültség még 1849-ből és ez ingerültség még fokozódott, midőn a „Hon“-ban megjelent czikkekért Jókai Mór és Zichy Nándor gróf perbe fogattak és el is itéltettek.

Egy évi nehéz börtön vasban, a nemesség, illetőleg a grófi és kamarási czim és 1000 forint cautio elvesztése, ez volt az első birósági itélet, melyet Neuwirth tábornok csak annyiban módositott, a mennyiben Zichynél a nehéz börtönt profóz-árestommá mérsékelte. Az itéletet appellálták. Lonovics érsek, midőn hallá, hogy Zichy és Jókai a nemesség elvesztésére itéltettek, kérdé: „hát büntetés nem nemesnek lenni?“ És midőn Zichy Nándor, Deák Ferenczczel közölte, hogy ő ezen itélet értelmében nem csak gróf, de még nemes is lenni megszünnék, azt mondá az öreg ur: „Sohse bánd öcsém; leszel hát a leggazdagabb

paraszt Magyarországon, és ez is valami". Amaz időtájban magam is jelen voltam, midőn Eötvös és Trefort az öreg urnak szemrehányásokat tettek, hogy ő átengedi a tért a konzervativeknek, vagy épen Forgáchnak, ő pedig semmit sem akar tenni, nem akar senkivel szóba állani. Erre — egyik barátom, a ki akkor szintén jelen volt, rögtön utána feljegyezte az öreg ur szavait — igy felelt Deák: „Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények ugy kivánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak vagy legalább igérni; ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a konzervativeket is lehordják, ha az adás vagy igérés ideje és szüksége nincs jelen; ha pedig jelen van, akkor felkeresnek bennünket is. Most Rechberg bölcs, Ausztria hatalmas, szövetsége keresett, a franczia lapok dicsérik szabadelvüségét, most tehát a bécsi kormány engedhet hajlamainak és folytathatja a hagyományos politikát. Most keressek én valakit, kivel szóba állhatok? Most tegyek offerteket, midőn Nádasdy kanczellár és persona grata . . ." Eötvös és Trefort belátták, hogy az öreg urnak igaza van.

Forgách irányában egyébiránt lassankint megváltozott a hangulat. Kemény erre nézve a többek közt, ezt irja nekem:

„Mi országgyülést csak bizonyos módon akarunk és a provisoriumot inkább türjük minden sulyával, mint némely módját az országgyülés tartásának és a provisoriumban még Forgáchot türjük leginkább. Az oppositio — hogy erről is sub rosa szóljak — nem repudiálna egy rögtöni országgyülést sem, ha a formaságok megsértéséhez szavazatával, tanácsával vagy bármi indirect helyeslésével nem kell hozzájárulni. Az ellenzéki pártok meg vannak győződve, hogy a Reichsrathba beterelés nem sikerül sem a ráczoknál, sem a horvátoknál, sem — végre — Erdélyben sem. A közösügyeket nem tagadva, hiszik,

hogy bizonyos követelések minden nemzetiség által repudiáltatni fognának, és hiszik, hogy jobb, ha ma történik meg a kisérlet, mint holnap, de a közvélemény okvetlenül Magyarország minden kanczellárját pártolni fogja, ki vonakodik a provisoriumot megszüntetni azon okból, mert egy nem magyarországi főhivatalnok az országgyüléssel experimentálni kiván. Magát az experimentálást kárörömmel várja, de a modorért haragszik."

„Én nem csinálom a hangulatot és nem is akarok ódákat irni mellette, de a tény igaz, és az is igaz, mit szintén sub rosa közlök, hogy az erdélyi deputatio Bécsben léte óta, csak egyszer fordult elő a lapokra előfizetés és ezzel a határozati lapok vannak megelégedve és nem a „Pesti Napló" vagy az „Ország". Azaz : a szélsőbb irányok kezdenek fölülkerekedni, mi Nádasdy grófnak köszönhető. És vajjon mi lenne még, ha Forgách helyett, vagy épen ellenében más hirdetne, vagy hirdettetne diétát?... Bocsánatot kérek ezen szószaporitásokért és tartsa tovább is becses barátságában állandó barátját *Keményt.*"

A konzervativek irányában is mindinkább kedvezővé vált itthon a hangulat. Az országbirói értekezlet után Apponyi Györgynél ebéd volt. Zsoldos hétszemélynök felköszönté Apponyit : „Excellentiád tudja, — ugymond — hogy mi mindnyájan ellenségei vagyunk a személyes fogságnak, de mégis szivesen eltürnők a fogságot, ha Excellentiád szivébe zárna bennünket." „Meggondolatlan kivánság ez, — viszonzá rögtön Apponyi — mit most Méltóságod kifejezett, mert e fogság holtig tartó fogság!" És ezen, egymáson tulliczitáló szerelmi vallomásokat a konzervativek irányában, még a szabadelvüek is általános tetszéssel fogadták. Miért? Erre nézve majd e czikk végefelé lesz egy kis ujjmutatás.

Amaz időtájban én a „Wanderer" főmunkatársa voltam, és ezen lapban penditém meg először a dualismus-nak

nemcsak eszméjét, hanem magát a szót is leplezetlenül kimondottam, ezt állitván szembe Schmerling centralisáló irányával. Bécsben ezért pörbe fogtak, el is itéltek, be is zártak három hónapra, a miből Ő felsége az utolsó két hetet elengedni kegyes volt. De a dualismus szót ezentul semmiféle bécsi lapban megemliteni nem volt szabad. És most jön a dolog humoros oldala. Ugyanazon dualismus, melytől a bécsi centralisták annyira fáztak, nálunk sem kellett. Ugyanis, a fogságból kiszabadulván, meg akartam kisérleni, vajjon nem lehetne-e itten folytatni a dualismus melletti hadjáratot, melyet a hatalom Bécsben betiltott. Erre Keménytől a következő sorokat vettem:

„Hogy igen kitünő czikkét nem adhatom, igen sajnálom; de utasitva vagyok sok tekinteteknél fogva ahhoz, hogy e szót: „dualismus“, ne használjam. Eleget törtem a fejemet, hogy mivel helyettesitsem, de lehetetlen volt oly czikkben, mely épen ezen sarkon fordul meg.“

Ki hitte volna akkor, hogy néhány évvel később, ezen „dualismus“ lesz a jelszó, mely alatt a kiegyezés Ausztria és Magyarország közt létrejő, és mely a két állam közti viszony alapját képezendi?!

Hogy ily bonyolult és zavaros viszonyok Kemény Zsigmondot mindinkább elkedvetlenitették a politikától, azt mindenki természetesnek fogja találni. Már fentebb idéztem egyik levelét, melyben ezen kedvetlenségnek kifejezést adott, és ezen érzelmét a helyzet fokozódó kényes volta mindinkább növelte.

Már elébb, midőn egyszer a „Pesti Napló“ a hatóság által felfüggesztetett, Kemény a következő jellemző sorokkal értesitett engem erről:

„Az itteni kormány két hónapra felfüggesztette a „Pesti Napló“-t. Ez reám nézve kellemes meglepetés volt, mert időt nyertem regényeim befejezésére. Azonban

a publikum azt képzeli, hogy valami nagy injuria történt velem, és valóságos vértanunak tart. Épen oly szerep ez, melyre legkevesebb vágyam sincs."

Valamivel később, a következő levelet vettem tőle: „Édes barátom! Én szombaton indulok egyenesen önhöz és onnan, ha egy napot szives társaságukban eltölthetek, a Rajnára sietek. Azután Baselben, Genfben, Chamberyben, Grenobleban és Avignonban fogok tartózkodni, t. i. oly helyeken, hol ezt az utálatos szót: „politika," egyszer sem leszek kénytelen hallani."

Az ő egészsége sem volt a legjobb. E tekintetben maga irja:

„Orvosom gutaütéstől félt, és ugy vélem, nem ok nélkül. Ez okból megtiltotta a huzamos gondolkozást, munkálkodást, tea-, kávé-, pezsgő-ivást és különösen a szerkesztést, mint sok aggodalommal összekötött állapotot. Én az ő sok megtiltásaiból egyet fogadtam el és beadtam a szerkesztésről lemondásomat. Ez engem felold az apró kellemetlenségektől, de a munkától nem, mert a lap vezetését munkatárs czime alatt megtartottam. Emichhel kötött szerződésem épségben marad azon additionálissal, hogy jogom van barátaim közül néhányat szerződésembe bevenni a nyereségben és veszteségben aránylagos osztozás feltétele mellett. Szereztem is társakat és most a veszteség csak ötödét hordozom, a nyereség ötödét fogom zsebre dugni, ha lesz honnan. Ezzel sub rosa elmondtam a „Pesti Napló" helyzetét."

Az efféle, ha ugy szabad mondani, administrativ változás egyébiránt többször történt a „Napló"-nál, de ennek daczára, Kemény Zsigmond maradt mindenkor annak vezérszelleme és egyedül neki köszönhette a lap azon nagy tekintélyt, melynek hazánkban örvendett.

Minő részt vett Kemény azokban az eseményekben, melyek a tulajdonképeni kiegyezési mozgalmat közvet-

lenül megelőzték, arról talán más alkalommal fogok szólni.* E feladat megoldására több idő és több nyugalom kellene, mint a mennyivel ma rendelkezem. Csak még néhány sort akarok idézni Kemény egyik leveléből, mert ezek azt mutatják, hogy Kemény főleg ama válságos időben korántsem volt mindig Deákkal egy véleményen, ámbár ő elvégre is mindig alárendelte magát az öreg ur véleményének, ha ezt kapaczitálnia nem sikerült; másfelől pedig ugyanezen sorok legalább egy piczike darabját lebbentik föl azon fátyolnak, mely az akkori eseményeket nagyrészben még ma is fedi. E sorok a következők:

„Hogy a „Pesti Napló“ minő helyzetü lesz a politikában, az később dől el; a tény csak az, hogy én Sennyeit akartam kanczellárnak, Deák Majláthot és az ő kivánsága teljesült. Terv szerint ezen urak a magyar országgyülés bizonyos stádiumában le fognak mondani. Majd meglátjuk, teljesitik-e igéretöket?“

Nem folytatom ez igénytelen csevegésemet, ámbár szerettem volna még néhány szót mondani és néhány apró vonást följegyezni Keményről, mint emberről, hogy távolabb körökben, nevezetesen a fiatalabb nemzedék soraiban is tanulják megismerni egész naiv kedvességében és szivethóditó szeretetreméltóságában azt a férfit, a ki felejthetetlen lesz előttem, a mig élek, mert ő mesterem volt, a kitől sokat tanultam, és barátom, a kit hiven szerettem.

* Itt a „Pesti Hirlap“ szerkesztősége következő megjegyzést tette: „Engedje meg a nagyérdemü iró, hogy e sorokat mielőbb teljesülő igéretnek vegyük. A magyar közönség Kemény báró és kortársainak legilletékesebb életiróját Falk Miksa urban látja, mint a ki századunk e nagy alakjaival személyes és bizalmas baráti összeköttetésben állt s igy oly részleteknek jutott birtokába, melyeket az ő fényes tollából olvasni nem csak tanulságos lesz, de gyönyörüség is.“

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS KORA.*

(ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ.)

(1868).

Az értelmes biró sulyt szokott fektetni arra: mily viszonyok közt született és nevelkedett fel az, a ki felett itéletet kell mondania. Az iró nem tarthat igényt hasonló kedvezményre. Mind az olvasó, mind a biráló a könyvet csak ugy nézi a mint van, nem törődvén azzal, hogy miként lett. És helyesen! Magam is ugy vélekedem, hogy magának az irónak kötelessége, saját munkájának, még a közrebocsátás előtt, legszigorubb birálója lenni. Ha ugy találja, hogy elmeszüleménye nyomorék, ne magyarázgassa hosszasan, hogy miért az, hanem tegye le spártai kérlelhetlenséggel valami magányos helyre és ott engedje át a feledésnek. E szabály

* Gróf Széchenyi Istvánnak legelső terjedelmes életrajzát Falk Miksa irta meg 1866-ban német nyelven. Ezen munkát 1868-ban Áldor Imre és Vértesi Arnold magyarra fordították és könyvalakban kiadták. Ezen magyar forditáshoz irta Falk Miksa az itt közölt előszót, melyet minden irodalmi értékétől eltekintve, első sorban azért találtam e gyüjteménybe felveendőnek, mert megmagyarázza azon körülményt, miért irta meg szerző német nyelven ezen nagyszabásu munkáját, mely báró Eötvös József szerint „irodalmunkban előkelő helyet foglalna el". Magát a több mint 300 oldalra terjedő művet az itt felvett czikkek és tárczák memoire-jellegénél fogva egész terjedelmében nem lehetett fel-

alól azonban tán szabad lesz kivételt tenni. midőn oly munka, mely bizonyos alkalomra és külön közönség számára volt irva, rögtön más közönség elé lép. És ez az, a mi arra indit, hogy legalább néhány szóval adjam elő genesisét.

Midőn a magyar történetirás héroszát, felejthetetlen Szalaynkat, a halál kiragadta sorainkból, az „Österreichische Revue“ szerkesztője, ki folyóiratában mindig oly kiváló helyre állitja hazánk ügyeit, az elhunytnak élet- és jellemrajzát kivánta adni. Pestre ment tanácsot kérendő azon jelesektől, kik Szalayval együtt a magyar liberális párt diszei voltak. Ezek hozzám utasiták a keresőt és én elfogadtam a missziót. Elfogadtam nemcsak azért, mert jól esett szivemnek, lelke egész nagyságában, jelleme egész tisztaságában, szive egész nemességében feltüntethetni a német közönség előtt is azon férfit, kinek nevét soha legmélyebb megindulás nélkül nem birom kiejteni, hanem elfogadtam azon okból is, mert igy alkalmat nyertem az essayista ártatlannak látszó jelmezében megismertetni a németekkel a magyar liberális párt természetét, sok évi küzdelmeit és végczéljait oly időben, midőn a Schmerling-Forgách-féle kormány atyailag gondoskodott arról, hogy az ő rendszere feletti „csendes elragadtatás“ semmiféle hazafias emotiók által ne zavartassék.

venni, de az ezt követő czikkben megtalálja az olvasó a könyv befejező részét: „Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála“ czim alatt, mely fejezet Falk Miksának a legnagyobb magyarral majdnem mindennapos érintkezése utján szerzett tapasztalatok és adatok alapján lett megirva és ennek folytán e gyüjteménybe nemcsak, hogy felvételt talált, hanem annak egyik legértékesebb részét képezi. Megjegyzem még, hogy a munka eredeti szövege az „Österr. Revue“-n kivül sehol, és igy könyv alakjában sem jelent meg; a magyar kiadás példányai pedig már évek előtt elfogytak és könyvárusi uton ma már nem kaphatók.

Ezen szerény kisérletem, ugy látszik, nem volt minden hatás nélkül főleg azon magas körökre, melyek a Revue közönségének zömét szolgáltatják. A szerkesztő ennek következtében azon eszmével állott elő, egészitsem ki Szalay életrajzát mintegy trilogiává, azaz: irjam meg hasonló módon egy „conservativ“ államférfi életét és működését, azután pedig azét, a ki a két nagy párt közt állott és ugyszólván egymaga képezte a maga pártját — Széchenyi Istvánét. Az eszme szép, de a trilogia alkalmasint befejezetlen fog maradni. A „conservativ“ államférfi nem fog megiratni, legalább én általam nem; bizom ezt másokra, a kik az ó-conservativ párt érdemeit nálamnál jobban tudják méltányolni.

Hanem Széchenyi, ez más! Ez egyike azon nagyszerü tárgyaknak, melyeknek vonzereje annyira ellenállhatlan, hogy még saját erőnk elégtelenségének érzetét is legyőzi. Fokozta a vonzerőt — hadd valljam meg őszintén! — egy kis nemzeti hiuság is. A mi nagy embereinkről külföldön azt szokták tartani, hogy csak *aránylag nagyok.*

Nagyok, mert mi többiek kicsinyek vagyunk. Az ilyen itélet nem igazságos ugyan, de megfogható és megbocsátható. A franczia és a brit, a német nemzetiség századok óta biztos kikötőben ül, senki által nem veszélyezve, s igy senkinek védelmére nem szorulva; biztos alapon, csendesen és nyugalmasan folytatja ott épitési munkáját. Mit tesz az, negyedfélszázadon át majdnem folytonos küzdelem közt védeni egy nemzetiséget, és azt nemcsak fentartani, hanem a mellett még a kor szellemének megfelelő fejlődési polczra is emelni, erről amazoknak nincs fogalmuk és igy azoknak érdemeit sem tudják méltányolni, kik ily küzdelmekbeni való szereplésök által vivták ki maguknak a halhatatlanság babérjait és a kiknek teljes mértékben méltánylására

— engedjük meg — a hidegen biráló értelmet hő magyar hazafias sziv is kell, hogy támogassa.

Hanem Széchenyi működése — mellőzzük bár mindazt, a mit ő nemzetiségünk érdekében tett — még általános kulturai szempontból is oly nagyszerü, hogy tevékenysége összegén végigpillantva, még a legtárgyilagosb itélő is kénytelen azt mondani, a mit I. Napoleon Götheről mondott: Voilá un homme! Ez nemcsak „aránylag“ nagy férfi, hanem oly szellemi óriás, a ki bármely nemzet Pantheonjának is diszére válnék, egyike nemcsak Magyarország és saját kora, hanem Európa és a század legnagyobb embereinek.

Első gondom tehát arra irányult, hogy a kép, melyet nyujtandó valék, a mennyire lehet teljes legyen; hogy az óriási alak mindenünnen egyaránt legyen megvilágitva, mert igy az imponáló hatás is biztositva van. Némi meglepetéssel vettem észre, hogy ily összkép előállitására még semmi kisérlet nem tétetett.

Báró Kemény Zsigmond barátomnak és mesteremnek Széchenyiről irt terjedelmes dolgozata (a „Státusférfiak és szónokok“ könyvében) irodalmunknak mindörökké egyik legértékesb gyöngye fog maradni, de Kemény a legnagyobb magyarnak nem teljes életét, hanem csak politikai jellemrajzát kivánta adni, ujjhegygyel is alig érintve a genialis reformátornak egyébnemü, nem kevésbbé nagyszerü tevékenységét, nevezetesen azt, mely az anyagi reformok terén nyilvánult. Tehát nem emelve ki épen azt, a mi az én czélom szempontjából legfontosabb vala. Itt eszerint nemcsak kiegészitésről vagy átalakitásról, hanem sok tekintetben alkotásról vala szó, és kérkedés nélkül mondhatom, hogy lelkiismeretesen, kegyeletteljesen használtam fel minden megszerezhető anyagot, közte olyat is, mely eddig különféle magán levéltárakban volt eltemetve és csak általam jutott először napvilágra.

Széchenyi fiatalkorára nézve szintén szerencsés voltam — nem a gróf családja által — igen érdekes részletek birtokába juthatni, melyek bár egyébként véve talán csekélyszerüek, de összegökben kétségtelen psychologiai fontossággal birnak. A mi aztán a gróf életének utolsó éveit illeti, ezekről közvetlen észleletek alapján szólhattam és az olvasó nem fogja talán tolakodásnak venni, ha, a lélektan vezérkezén, az észleletek összefüggésének megmagyarázását is bátorkodtam megkisérteni, ha senki véleményének nem praejudicálva őszintén és indokoltan kimondám, mit tartok én Széchenyi ugynevezett „őrültségéről."

Munkámnak imént elősorolt sajátságai olyanok, melyekről talán nemcsak a szerző hiusága hiszi, hogy a magyar közönséget is érdekelhetnék; ez okból — bár nem én kezdeményeztem a dolgot — nem szegültem ellene a magyar kiadás megjelenésének, fentartván magamnak, hogy magam jelölhessem meg nyiltan azt is, a mi véleményem szerint a magyar közönség szempontjából, a dolgozat árnyoldalát fogja képezni.

Először is az eredeti nem magyar közönség számára iratván, nem tehettem fel, hogy ez a közönség teljesen megérthetné Széchenyi müködését, midőn nem ismerte részletesen az illető korszak mozgalmait, melyeknek Európa akkorában legfölebb fővonásait kisérte némi figyelemmel. Ez okból a történeti háttérnek tüzetesebb rajzolása lett szükségessé és itt nem kerülhettem el, hogy helylyelközzel ismeretes dolgokat is fel ne hozzak. Törekedtem mindazonáltal itt is, a mennyire lehetett, első kutfőkből meriteni és némely ismeretlen részlettel gazdagitani ama kor történetirását.

Egyébiránt „a feledés a boldogtalanok istene", nemzetünk pedig a lefolyt évek alatt annyira bővében levén a boldogtalanságnak, meglehet, hogy talán még a koro-

sabb nemzedék is egyet-mást elfelejtett már az 1848 elötti történetből; egy kis felfrissités semmi esetre nem fog ártani.

Más szemrehányás, melyre tökéletesen el vagyok készülve, arra vonatkozhatik, hogy a nagy férfinak emberi gyöngéi iránt tulságosan kiméletes voltam. Ne higyje az olvasó, hogy e gyöngék elkerülték figyelmemet. Hanem az iró, ki ily nagyszerü tárgygyal foglalkozik, önkénytelenül is némileg részrehajlóvá lesz és más, mint kegyeletes kézzel, nem mer hozzányulni ahhoz, a kit épen, mert közelről nézi, talál oly igazán nagynak. Aztán pedig, midőn nemzetünk egyik büszkeségét mutatom be a külföldnek, — őszintén szólva — nem vehettem magamat rá, hogy a bámuló világnak azt mondjam: tessék oda nézni, ott a bal arczán egy kis szeplő van! Ezzel háborgattam volna a benyomást, a nélkül, hogy e háborgatással az itélet helyességét előmozditottam volna, mert Széchenyi oly tulajdonait, melyek jellemének helyes megitélésére anyagot szolgáltathattak, — akár előnyösek voltak, akár nem — a történész részrehajlatlanságával kiemeltem. Kicsinyeskedő nem akartam lenni, de hizelgő még sokkal kevésbbé!

Az elősorolt hiányokért mindazáltal némi vigaszt nyujt azon gondolat, hogy munkám épen a jelen pillanatban talán nem korszerütlen. Igaz, hogy azon Ausztria, valamint azon Magyarország, melyeknek kibékülése Széchenyi politikájának sarkkövét képezte, nincsenek többé. Mind a kettő nagy átalakulási folyamaton ment keresztül, mely még távolról sincs befejezve. Hanem egyelőre mégis Széchenyi eszméi győztek. „Megengedem, — mondá Széchenyi husz év előtt Pulszkynak — hogy mesalliancera léptünk, hanem denique a házasság megvan, ezen nem lehet változtatni.“ „Bocsánatot kérek gróf ur,“ — felelt Pulszky — „én protestáns vagyok; el is vál-

hatok." A mint a dolgok a jelenben állanak, nem váltunk el egymástól, hanem a mennyire lehetett elkülönitettük a gazdálkodást, azt remélve, hogy igy talán fentarthatjuk a köteléket, melyre Széchenyi oly nagy sulyt fektetett. Mindenesetre ő vetette meg első alapját az ügyek legujabb stádiumának; ennélfogva ennek első kezdeményeit figyelemmel kisérni tán éppen jelenleg különösen érdekes foglalkozás.

E bevezetés talán kelleténél hosszabb lett, a mi mindig annak jele, hogy a szerző könyvét nem épen diadalbiztosan bocsátja ki kezei közül. Ha valamely uttól félünk, mindig uj, meg uj igazitani valót találunk öltözetünkön, csak hogy minél később léphessünk ki az utczára. Mintha ez által javulna a dolog! . . . Tehát még csak azt az egyet jegyezve meg, hogy a forditást nyomtatás előtt nem láttam, a forditók nevei azonban oly jól hangzanak, hogy e tekintetben minden „praeventiv rendszabályt" fölöslegesnek tartottam: utnak eresztem igénytelen munkámat, mely — idegen földön születvén és most vigan sietvén hazafelé — megforditja azt az utat, melyet a sors annak szerzőjével tétetett, ki korán szakadva el a haza kebléről, már csak az irott szó szárnyain küldheti meg honfitársainak szive legmelegebb üdvözletét.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI ÉS HALÁLA.*

(1866).

Széchenyi István gróf élete nagyszerü tragédia volt, s ily tragédiáknak nem lehet utójátéka; a katasztrófával végződnek, beteljesültével ama föltartóztathatlan sötét végzetnek, mely hiábavaló küzdés után végre megsemmisiti a hős erejét. Az igy bekövetkezett tragikus vég nem mindig egyszersmind physikai is, a test nem mindig egyszerre törik össze a lélekkel, hanem az ily, már pusztán csak physikai lét a kiégett vulkánhoz hasonlitható; emlékeztető jel, melyhez nagy események emléke kapcsolódik, sőt meglehet, hogy még tisztán emberi érdeklődést is kelthet, de nagyszerüségét elvesztette; az idyll kezdődhetik, de a tragédiának vége!

Ha az, a mit a világ Széchenyi „őrültség"-ének nevezett, egyszersmind élte tragédiájának is katasztrófája lett volna, ha tetőpontja lett volna ama harcznak, melyet a „legnagyobb magyar" egy magasztos eszméért vivott a kérlelhetlen sors ellen, s ha ama megrenditő

* Ezen czikk Falk Miksa: „Gróf Széchenyi István és kora" czimü művének befejező része. (Forditották Áldor Imre és Vértesi Arnold.)

percz után csak oly évek sora következnék, melyek csupán csak a physikai élet s nem egyszersmind a nagy ember politikai működésének is folytatását képezik: nem éreznők hivatva magunkat arra, hogy átlépjük a döblingi tébolyda küszöbét s kövessük a szerencsétlen aggastyánt ama szomoru menhelyre, az élő-halottak ama sirboltjába, melynek kapujára méltón illenek e szavak: „Itt hallgat a bubánat, itt nyugszik a sziv!" A nagy ember iránti kegyelet megsértésének tartottuk volna, ha most már csak kiváncsiság által vezéreltetve, oda pillantottunk volna, hol „sirással tölti egész hátralevő életét, minden bus napot, minden még busabb éjt;" nem leskelődtünk volna ama forró könycseppek után, melyek a szemből a lélekre hullnak, s mint Jean Paul mondja, a szép napokban minden fájdalmat enyhitnek, hanem sorsunk hideg évszakában végtelenül fájnak, valamint télen nem szabad a virágot meleg vizzel öntözni. A mit Széchenyi eddig szenvedett, az csak a végkészület volt a katasztrófához; de még nem maga a katasztrófa; azon óriási erő, mely a tragikus végzet elleni nemes harczban lassankint fölemésztődött, csak egy pillanatra volt megbénitva, de nem egészen megtörve, nem megsemmisitve; csak a test, melyben az erős lélek lakott, roskadt össze, fölmondván pillanatra a szolgálatot; az oltár összedült, melyen a szent tűz lobogott, s beboritotta ezt romjaival, de e tűz, habár kivülről egyideig nem is volt látható, tovább égett a romok alatt, hogy végre hatalmasan felcsapjon az omladékok közül! . . . Vad zsivaj kisérte Széchenyit a döblingi szomoru utra, s okozói jól kiszámitották annak hatását. Ime, itt látjátok előttetek az őrült Lear királyt; borzadoz egész agyvelőtök, ha a szerencsétlen ősznek kétségbeesett panaszait halljátok, melyek tulkiáltják a vihar üvöltését; borzalomtól mereven szemlélitek. hogy

kimondhatlan fájdalomtól gyötörtetve, hogyan tördeli kezeit s tépi széltől ingatott szakálát. Most kiáltson az ünnepélyes csend közepette csak egyetlen egy hang is: „álszakál az s a kéztördelést tükörből tanulta" — aztán lássátok ennek hatását! Ily frivol hang lőn hallható, mikor először elterjedt az a hir, hogy Széchenyi megőrült; nem hittek ama hangnak, de a rendkivüli benyomás, melyet a hirneves hazafi sorsának borzasztó fordulata máskülönben előidézett volna, meg vala hiusitva, s ezt akarták; igen — méltányosak akarunk lenni, s bevalljuk — ezt kellett akarniok. A politika mindig és mindenütt szivtelen, a nép férfiainak ép ugy, mint az ex professo államférfiaknak kezében; a ki uralomra vágyik, vagy a már megnyert uralmat szilárdul akarja megmarkolni, az nagyon is hamar megtanulja, hogy ne nagyon válogasson az eszközökben; s mindegyiket megengedhetőnek találja, mihelyt czélravezető. Széchenyi megőrült! megőrült a haza sorsa miatt! Ez oly tény lett volna, mely ellenállhatlan erővel hat a tömeg benyomásokra hajlandó kedélyére, jobban, mint ellenfeleinek legagyafurtabb okoskodásai, leghangzatosabb beszédei. Ily meggyőző tényt nem lehetett commentárok által meggyöngitni, félremagyarázás által hatálytalanná tenni, ezt egyszerüen tagadni kellett, s tagadták is! Wesselényi és dr. Balogh nyilatkozatai csaknem nyomtalanul vesztek el; egy pillanatra elhallgattatták ugyan a rágalmazókat, de mélyebb benyomást nem tettek, mellesleg azon okból is, mivel egyáltalán nem igen foglalkoztak velök behatóbban. A politikában is mindig csak a jelenlevőknek van igazuk, s itt is igaz a régi közmondás, a kit nem lát az ember, könnyen felejti. Széchenyi távol volt, a jelen eseményeibe már nem avatkozott be, működése a multhoz tartozott, a jelen pedig oly eseménydus volt, oly viharos, a mi

köröskörül történt, annyira lekötötte a figyelmet, hogy sem ideje, sem kedve nem lehetett az embernek visszapillantgatni a multba. Nem mikor vész és vihar közt vérző lábbal halad előre járatlan utakon, hanem csak akkor, ha már nyugponthoz jutott, tekint vissza a vándor; csak akkor forditja pillantását szemlélődve a tüneményekre, melyeket háta megett hagyott.

A forradalom viharai végre lezajlottak. Sirva törték össze a vén huszárok kardjaikat Világosnál, hogy a muszkának lába elé dobják s halálos bágyadtan, ezer sebből vérezve hevert a földön a magyar nemzet. A lankadt szem most először fordult visszafelé; csak most vette észre, hogy hiányzik a legjobbak egyike, kit nem lehetett a csatatéren a holtak közt találni, sem a börtön magányában, mert az másnemü magányban szenvedett, távol hazájától, ama szerencsétlenek közt, kiktől a könyörtelen sors visszavette az isteni szikrát, melyet egykor Prometheus az égből lehozott. Csak most kérdezősködtek egymástól az emberek Széchenyi sorsa felől. Őrült? nem őrült? Furcsa kérdés, mely félig-meddig magában foglalja már a tagadó feleletet. oly kérdés, melyet határozottan senki sem oldott még meg s ily alakban nem is lehet megoldani. Ama léhafejüeket, kik kurtán tudtak rá felelni: „Igen, igen, Széchenyi István bolond, valamennyi Széchenyi bolondos többé vagy kevésbbé“ — e finom emberismerőket nem vehetjük számitásba, de komoly vizsgálók, kitünő szellemek is hasztalan fáradoztak, a véleményünk szerint megoldhatlan kérdés megoldásában. Egy szellemdus magyar publiczista, Kecskeméthy Aurél, ki finom psychologikus látással bir s kinél, Széchenyivel gyakran érintkezvén, nem hiányzott a tárgyismeret sem; Széchenyi utolsó éveiről irt könyvében e kérdést fejtegeti: „Őrült volt-e Széchenyi?“ s finom észleletek során át, csak ama nagyon is kevéssé fölvilágo-

sitó következtetésekre jut: „Széchenyi egészséges korában már rejtély volt. Utolsó tiz évi állapotára épen nincs elnevezésünk a szótárban". Más helyütt meg azt mondja Kecskeméthy: „Általán az öreg beteg Széchenyi nem képez ugrást a 48-as előtti Széchenyiről. Van köztük összefüggés, mind az egészséges, mind a kóros tulajdonságokban, annyira, hogy az egyik a másikat némileg megmagyarázza s az egész rendkivüli embernek fogalmát kiegésziti. Ki Széchenyi multját nem ismeré: az őt Döblingben nem volt képes megérteni és megitélni. Viszont: ki Széchenyit Döblingben ismeré, a 48 előtti Széchenyinek sok mondatát és tettét s egy vagy más alkalmi viseletét, mely lélektani rejtély lehetett, rögtön föl- és megvilágositva látja". Ez kétségkivül egészen helyes, hanem könnyen azon következtetésre csábithatna, hogy Széchenyi vagy kezdet óta mindig elmeháborodott volt, vagy hogy soha sem volt az s mindkettő határozottan helytelen föltevés volna.

A Kecskeméthy könyvének egy tekintélyes birálója, ki e perczben talán Magyarország legkitünőbb aesthetikusa, Gyulai Pál, a Kecskeméthy által tett közlésekhez a legszellemdusabb következtetések sorát kapcsolja, melyek közül az, hogy Széchenyi grófnak ugyanaz okozta halálát 1860-ban, a mi 1848-ban megtébolyitotta, teljesen egyez a mi nézeteinkkel; hanem az általános kérdés: őrült volt-e Széchenyi vagy sem? ezzel nincs megoldva s az ellenmondások, melyeket Gyulai az általa kritizált könyv szerzőjének kimutat, kiegyenlitetlenül fönnállnak most is; nem is Kecskeméthy nézeteiben léteznek ezek, hanem a tényekben, melyeket ez hiven előád. Épen ezeken az eltagadhatlan s egymással mégis ellenmondásban álló tényeken alapul a mi véleményünk, mely szerint a kérdés ugy általánosságban, a mint az eddig fölállittatott, meg sem oldható, s minden arra irányzott feleletnek, legyen az

bár igen vagy nem, helytelennek kell lenni. Széchenyi állapota az 1848—60. években épen nem volt állandó, nem egyenlő, s a felelet azon kérdésre: vajjon őrült volt-e? a mely 1848—49-ben igaz lehetett, nem az már a következő években, mig az 1860-iki végzetes nagyhéten ismét igazzá válik. Nyilvánvaló, hogy három teljesen különböző phasison ment át Széchenyi lelki állapota döblingi tartózkodása alatt; az egyik phasisról a másikra való átmenet nem határozható meg ugyan nap és óra szerint, mert azt, hogy az egyik elmult, rendesen csak abból veszszük észre, mert a másiknak megkezdődését már tények bizonyitják; hanem e három stádium különfélesége nem tagadható, s ha azon kérdés vettetik föl, vajjon tébolyodott volt-e Széchenyi? pontosan meg kell jelölni az időszakot is, melyre a felelet adandó, hogy határozottan lehessen felelni; csakis ezáltal válik természetessé e psycho-pathologikus kórfolyam egész menete s teljesen érthetővé némely látszólagos ellenmondás.

Azon alig lehet komolyan kétkedni, hogy Széchenyi szellemi functiói azon időben, mikor dr. Görgen gyógyintézetébe hozatott, mélyen megvalának zavarva. Minden küljel a mellett szólt, hogy a reá való hajlam Széchenyi egész lényében régóta megvolt, s az évek, sőt csaknem évtizedek óta szunnyadozó zord hajlamok kifejtésére, mint láttuk, 1848-ban valóban nem hiányoztak a fontos indokok. Széchenyi testi egészsége már azon időben, melyet egyébként a „legerőteljesebb férfikor“-nak szoktak nevezni, mélyen meg volt ingatva, s ez folyvást a legszomorubb módon hatott vissza kedélyére. Olvasóink emlékezhetnek még ama 1830 julius 17-iki hirsovai levélre, melyet Waldenstein grófhoz irt Széchenyi s a melyben az alig negyven éves férfi ama megdöbbentő nyilatkozatot teszi, hogy ama idő legnagyobb részét szivszorongások és fuldoklások közt tölté, melyekhez még

régibb bajok is járulván, annyira levert, oly kétségbeesett vala, hogy életének „véget akar szakasztani“. Az 1831 október 12-én kelt czenki levélben arról panaszkodik Széchenyi, hogy egész éjeken át dolgoz, de „egészsége hanyatlik“. Egy néhány évvel később irt könyvében leirja, mily élvezetet nyujt neki álmatlan éjei alatt a kandalóban égő kőszéntűz, s innen kezdve tömérdek helyet idézhetni Széchenyi irataiból, melyek mind egészségének szörnyü rongáltságát tanusitják, és azt, hogyan kellett küzdeni ennek a hatalmas szellemnek a mindinkább hanyatló test ellen, nehogy ennek gyengesége végkép megbénitsa. De épen ez a harcz koptatta el annál gyorsabban a gépet, melynek képességét akarta fokozni! Széchenyi óriási szorgalma, a tömérdek munka, melyet a lángszellemü férfi egyszerre iparkodott elvégezni, a buzgalom, melylyel önmagát teljesen azonositotta minden általa fölkarolt ügygyel, mindez eléggé ösmeretes, valamint a mély bubánat, a folytonos aggodalom, melylyel Kossuth mindegyre merészebbé váló izgatása eltöltötte. Ily körülmények közt csak természetes, hogy az 1848. évnek végzetes szeptemberi napjaiban Széchenyi testi szenvedése elérte tetőpontját, s az évek óta már fölbomlásnak indult szervezetet képtelenné tevé, hogy az emberi ész közönséges törvényei szerint működő szellemnek tovább is hajlékául és eszközéül szolgáljon.

Wesselényi bizonyára igazat mondott, mikor azt mondta: hogy a hona miatti busongás megtörte a nagy hazafi szivét; de a katasztrófa nem csupán a bubánat nagyságából támadt, hanem egyszersmind az összeroskadó test végelgyengüléséből is. Deák, ki bizonyára ép oly buzgó és őszinte hazafi volt, ki bizonyára ép oly jól felismerte a helyzetet, s kit bizonyára ép ugy meghatott a haza szenvedése, kiállta e viharos időszakot, a nélkül, hogy a legcsekélyebbet is veszitett volna szel-

lemi üdeségéből, s még ma is ugyanazon tiszta pillantással, ugyanazon okos értelemmel, ugyanazon szilárd, biztos kézzel áll a nemzet élén. Nála egészséggel és ruganyossággal telt testre hulltak a sors rettenetes csapásai, s e test erélyesen ellenállt, mig Széchenyi roskatag teste e csapások alatt, legalább pillanatnyilag, összetört, s a fényes szellemet is romjai alá temette. Ez ugyan nagyon materialistikusnak tünhetik föl, de a valóságnak tökéletesen megfelel. A test és léleknek egymásra hatása mindenesetre itt is kölcsönös volt, mint minden emberi szervezetben. A szakadatlan szellemi munka, a hazafias buzgalom, mely nem engedet pihenést, s a haza sorsa fölötti sulyos aggodalom siettették a krizist az a nélkül is megrenditett szervezetben, s a megrongált organismus viszont a legborzasztóbb képzelgések egész seregét támasztotta, melyek a ragyogó szellemet homályba burkolták, ama sáskaseregekhez hasonlóan, melyek perczekre a napvilágot is képesek elhomályositani. Hanem e különös hatásnak, főleg ha beteges jelenségek során át végre valami heves krizisre vezet, mindig meg van a maga határozott s a körülményekhez képest különböző kiindulási pontja. Vagy a lélek és kedély bántalmai nyitják meg a szomoru sorsot, pusztitó befolyásukat lassankint kiterjesztve a physikai emberre is; vagy a physis az, mely a lelket és kedélyt is belevonja szenvedései körébe.

Széchenyinél határozottan az utóbbi eset volt; testi szenvedések — ismét a hirsovai levélre emlékeztetjük olvasóinkat — zavarták meg először kedélyét, sőt öngyilkossági gondolatokkal tölték el lelkét akkor, mikor nyilvános működése, szellemi munkája még alig hogy megkezdődött, mikor még minden virágzó álma gyümölcsöt igért s a dicsőség babéra még egészen üdén és illatozólag

érinté halántékait. Széchenyi testi betegsége talán nem emelkedett volna oly aggasztóan magas fokra, hanem azért tovább fejlett volna mégis és hatása a lelkére érezhetővé vált volna, ha Széchenyi, mint annyi sok magas rangtársa, könnyelmüen csak az élet virágos ligeteit kereste s a közhasznu munka, komoly hazafias működés meredek utját kerülte volna is.

Bőven megvalának tehát Széchenyinél a szellemi élet megzavarására a physikai előföltételek s ismervék olvasóink előtt a moralis okok is, melyek ama hajlamokat oly gyorsan kifejlesztették. Az általunk rajzolt kölcsönös hatásnak azonban, fájdalom, nincs megállapodása s a lélek alapos aggodalmai után, melyek a testre is nyomasztólag hatnak, ez utóbbinak beteges állapota minduntalan aggasztó képzeletek csoportját támasztja, melyekben eleinte még van legalább egy szikrányi tény, mig utóbb mindinkább eltávoznak a reális alaptól s végül egészen üres képzelődésekké fajulnak. Széchenyinél is igy volt. Hogy sikertelenül küzdött s hogy e küzdelem sikertelensége egyértelmü a haza romlásával s annak, ki Magyarország megifjitását tüzte ki életfeladatául, habár csak pillanatnyi, erkölcsi megsemmisülésével, az, sajnos, nagyon is igaz volt, s teljesen képes e nemes hazafit mély fájdalomba sülyeszteni. Ehhez csatlakozott azonban nemsokára, egy legalább részben beteges képzelődés, azon gondolat, t. i. „hogy ő maga okozta saját és hazája szerencsétlenségét“.

Ismételve emlitettük, mennyire kinozta ez eszme Széchenyit az 1848-at megelőző években, s dr. Görgen orvosi bizonyitványa szerint is „mania desperatoria“-ban szenvedett Széchenyi az intézetbe léptekor, különösen pedig azon rögeszmében, hogy a „demokrata párttal való coquettirozása“ által előkészitette a forradalmat és Magyarországot tönkrejuttatta. Görgen felett régóta be

van fejezve az itélet; de a mortuis nil nisi bene daczára is bátran ki lehet mondani, hogy dr. Görgen sem mint orvos, sem mint psychologus nem birt képességgel egy Széchenyi állapotát megitélni; szellemileg jóformán korlátolt, de routinirt volt, kire nézve a tébolyda üzleti vállalat volt, melynek vagyonos beteg felvétele által jó jövedelmet kell hajtani s valóban jól is jövedelmezett; de a mit Széchenyiről mondott, természetesen a nélkül, hogy igazán értené s a nélkül, hogy szabatosan ki tudta volna fejezni, teljesen megegyez a grófnak 1848 előtti eszmemenetelével s Döblingben még élesebben nyilvánulhatott ez.

Széchenyi ez önkinzó gondolatait részben beteges képzelgésnek neveztük, mert egy szikrányi igazság mindenesetre volt benne. Valami „demokrata párttal" nem „coquettirozott" ugyan Széchenyi soha életében, hanem annyi bizonyos, hogy ő terjesztett először Magyarországon (már a „Hitel"-ben) oly eszméket, melyek lényegükre nézve egyáltalán demokratikus természetüek valának, ő volt az első, ki komoly és sikeres támadást kezdett a magyar alkotmány exclusiv arisztokratikus jellege ellen, s ezek az eszmék épen annál gyorsabban hatoltak be és vertek gyökeret, mivel ő, a büszke arisztokrata, pendité meg azokat. Ő szoritotta le a feudális pártot mindinkább összezsugorodó minoritássá s választotta el tőle a szabadelvü conservativ elemeket, melyeknek egyrésze átment az oppositio táborába, mialatt azok, kik külön fiatal conservativ párttá alakultak, csekély számuk s nem sokkal jelentékenyebb tekintélyük mellett ép oly kevéssé akaszthatták meg a szabadelvüek előrenyomulását, mint az e század elején még oly hatalmas, hanem Széchenyi fellépte óta teljesen jelentéktelenné vált ó-conservativ párt. Széchenyi előmunkálatai nélkül Kossuth aligha talált volna oly termékeny földet

müködései számára; 15 évvel utóbb ott kellett volna kezdenie, hol Széchenyi 1825-ben kezdte s 1848-ban Magyarország talán még csak ott lett volna, hová néhány évvel Széchenyi „Hitel“-ének megjelenése után eljutott.

Mindez tagadhatatlan tény; de van-e ebben hiba vagy épen bün? Szándékában volt-e Széchenyinek a forradalom, vagy az ő reformtörekvéseinek habár nem szándékos, de a dolog természeténél fogva szükségképeni logikai következménye volt-e ez? Bizonyára nem, sőt ellenkezőleg a körülmények sajátságos kapcsolata által előidézett eltérést képezett Széchenyi irányzataitól, nem azoknak következményét, hanem épen megsemmisitését jelentette s hogy Széchenyi ezt nem ismerte föl, hogy saját lelki gyötrelmére mindenkép el akarta hitetni magával, s végül legalább egyideig hitte is, miszerint ő okozta azt, mit egyáltalán nem akart, sőt mindig a leghatározottabban ellenzett: e gondolat volt ama képzelgő kinövés, melyet zavart szelleme egy, magában véve, egészen igaz törzsére lerakott.

E félig való, félig képzelt fogalmakhoz járult aztán a physikai és psychikus szenvedés, tovább fokozódván puszta képzelgések egész sora, melyeknél hiányzott a tényleges jogosultságnak még árnyéka is. Széchenyi félteni kezdte saját személyét. Apró vonásokból világossá vált, hogy a haza balsorsa fölötti fájdalmon kivül azon gondolat is nyugtalanitotta, miszerint kétségkivül ő esik első áldozatául a forradalomnak, a forradalom, mint megforditott Saturnus először is saját atyját — s ennek tartá magát — fogja elnyelni; őt ragadják magukkal először is ama sötét szellemek, melyeket, mint hivé, ő hivott életre, s most nem birt szabadulni tőlük. De ha megkimélné is őt a forradalom, ha végre maga a forradalom bukik is el, mit használhat az neki? igy aggódék tovább, önmagát gyötörve. A kormány borzasztó birás-

kodást fog akkor tartani s büntető keze bizonyára őt éri el először, mint mind e baj okozóját. Hivő lelke remegett végre az ég haragjától is, mely soha sem bocsáthat meg ily nagy bünösnek. Igy szülte, a mint mondottuk, azon legalább féllábbal még reális téren álló gondolat, mintha t. i. bűnrészes volna a végzetterhes fordulatban, melyre dőltek Magyarországban az ügyek — végül a gyötrő gondolatok egész árját, melyeknek nem vala többé semmi tényleges jogosultsága, melyek azonban a nagy embert lelkileg és testileg összetörték s alátaszitották a kétségbeesés sötét örvényébe.

Éjjel-nappal üldözték e kinzó gondolatok; elrabolták lelke és teste nyugalmát; minden régi testi baja kétszerte fájdalmasabban érezhetővé vált; semminemü világi hatalom rá nem birta volna, hogy ágyba feküdjék; mintha láthatatlan furiák üldöznék, föl s alá sietett; nem evett, nem ivott s nem aludt többé; a test hetekig megtagadta az egészség fentartására elkerülhetetlen functiókat; a láz, a teljes bágyadtság állapotának engedve helyet, alig hagyta el pillanatokra, ütere akkor alig vert, minden kilenczedik-tizedik dobbanása elmaradt, a szemek tüze kialudt, az arcz beesett, . . . ez volt Széchenyi István gróf képe kevéssel a Görgen tébolydájába lépése előtt és utána.

Ottani tartózkodása első időszakát illetőleg csak igen gyér közléseink vannak, s azon időről csakugyan kevés tudósitani való volt. Ugy látszik, Görgen nem is nyult valami pozitiv kisérlethez a hires beteg kigyógyitása érdekében, s jól tette! Hanyagsága vagy tudatlansága történetesen eltalálta a helyes utat; talán dr. Balogh nem is engedte, hogy a döblingi kollégája önfejüleg valamibe avatkozzék. Széchenyinek egyelőre csak tökéletes nyugalomra volt szüksége; az orvosi tudománynak ily szenvedéssel szemben nem volt semmi hatalma; ha

egyáltalán segiteni lehetett még Széchenyin, ugy csak alapjában még mindig erős saját természete segithetett; ennek jótékony működését semmi külső befolyás által nem zavartatni: ez volt az egyedüli, mire az orvos gondoskodásának szoritkozni kellett. Csak egyszer a testi állapot lépjen a javulás stádiumába, csak tarthassák távol e tekintetben minden rosszabbulást előidézhető külső októl, akkor lassankint bekövetkezhetik, hogy a szellem is helyreáll s visszatér legalább a relativ kedvező állapot, melyet a gróf az 1848. évi fölemésztő élményei előtt élvezett. Ez volt dr. Balogh diagnosisa, s tökéletesen helyesnek bizonyult, sőt megerősitése gyorsabban bekövetkezett, mint ő maga talán remélni merte.

Azon perczben ugyan, midőn Széchenyi a tébolydába lépett, oly dühroham szállta meg, mely hevességére nézve minden eddigit fölülmult, s e rohamok eleinte ijesztő mérvben ismétlődtek.

De ki nem találja e jelenséget természetesnek? Nem emlékeztették-e ezen reá nézve teljesen idegen helyiségek és az ép oly idegen arczok szüntelenül helyzetének szörnyü voltára s nem kellett-e kétségbeesnie a szó legborzasztóbb értelmében, ha egy egész környezetére vetett pillantás eszébe juttatta sajnálatraméltó állapotát, ha minden tárgy, melyre szemét vetette, mintegy reá kiáltani látszott: szegény nagy ember, mivé lettél! Nem az fájhatott neki oly nagyon, hogy ő, a büszke, gazdag gróf most egy kis tébolydának nehány szük szobácskájába látta magát beszoritva; ilyes nélkülözések soha sem szomorithattak meg egy Széchenyit, hanem hogy neki, „a legnagyobb magyar"-nak itt kellett maradnia, mialatt távol szülőföldén véres csaták döntötték el hazája sorsát; hogy ép oly perczben hagyta el ereje, midőn Magyarországnak leginkább szüksége volt reá; ez tette őrültté

s üzte pokolbeli kinoktól gyötrött lelkét a tehetetlen düh szilaj kitöréseire.

Hónapokig tartott ez állapot, a nélkül, hogy valami jelentékeny változást lehetett volna észrevenni, csak a dührohamok — Széchenyi uj környezetéhez minél jobban hozzászokott — lettek kissé ritkábbak; a többi betegségi jelenségek csaknem változatlan tartottak; külsejét teljesen elhanyagolta Széchenyi; nem olvasott, nem irt semmit, s nem akart senkit látni, még nejét és gyermekeit sem, kiket oly bensőleg szeretett.

Igy hát Széchenyi teljesen holt volt a világra nézve, — őszintén szólva — a világ nem is igen törődött az öreg beteges emberrel. Különösen Magyarországon most küzdte a forradalom végső harczát; a muszkák benyomulásával megkezdődött haldoklása, s e rettenetes küzködés a halállal végig hatott a nemzet legutolsó tagjáig. A világosi katasztrófa után, legalább külsőleg, beállt a nyugalom. Egy fiatal orvossal találkoztam akkor, ki a köztébolydában volt alkalmazva, de dr. Görgen házában is gyakran megfordult. Mindjárt tudakozódtam Széchenyi hogyléte felől, s a felelet, melyet nyertem, — minden egyéb tudósitással ellenkezőleg — oly meglepőleg örvendetesen hangzott, hogy emlékezetembe vésődött. Miután a fiatal orvos elmondta azt a keveset, a mit Széchenyi azon korbeli külső életéről mondani lehetett, s a mit már a nélkül is tudtam: „Dr. Görgen a gróf állapotát jóformán reménytelennek tartja; ő mindebben csak föltartóztathatlan előrehaladó fölbomlást lát, mely az agylágyulásból ered s melyet csak a roncsolt testben még mindig meglevő szivós életerő hátráltat. Én azonban más véleményben vagyok; azt hiszem, mindenből a physikai erőnek, habár lassu, fölüdülésére következtethetek, s ha ez észlelésemben nem csalódom, akkor a szellem helyreállitása iránt sem aggódom. Gyógyitha-

tatlanoknak eddig rendesen csak az oly elmebetegeket találtam, kiknél semmi összefüggést nem lehete fölfedezni hallucinátióik s a realis viszonyok közt, a honnan a lélekbuvárlat kiindulhatott volna. Széchenyinél nem áll ez eset. Őrültsége hasonlit egy magas toronyhoz, melynek csúcsa a felhőkbe ér ugyan, hanem talapzata a földben gyökerezik; itt nincs megszakitva a valódi élettel való összefüggés, s ha a viszonyok némileg javulnak Magyarországon, ha a legrosszabbon már átesett az ország, akkor csak egy kis javulásra van szükség a gróf testi állapotában, hogy a szellem is ujra fölüdüljön. Az efféle elmeháborodtak — igy végzé a fiatal ember — hasonlitanak a himlős betegekhez; a betegség tetőpontján, valamint közvetlen előtte és utána igaz ugyan, hogy fölismerhetlen módon el vannak rutitva és senki sem ismerné meg a földagadt főt, hanem aztán lassankint kisimulnak a vonások s nemsokára ujra megpillantjuk a jól ismert arczot, hanem persze itt-ott egy-egy himlőhelyet is, mely azelőtt nem volt rajta, s mely habár csak gyöngén, de mégis emlékeztet a kiállt betegségre . . .“

Nem tudom, mennyiről értesült Széchenyi a külvilág eseményeiből környezete által, de abban minden tudósitás megegyez, hogy az 1849—50-iki télen nyugodtabbá lön, hogy dührohamok nem fordultak többé elő, sőt hogy 1850-ben rá is szánta magát, miszerint Bécsben lakó családját meglátogassa. Széchenyi akkori állapota mellett minden esetre oly merénylet, melyért csakis egy dr. Görgen oktalansága vállalhatta el a felelősséget. A kisérlet meglehetősen szerencsétlenül is ütött ki. Széchenyi éles szemét nem kerülhette ki,. mily megrenditő benyomást tett dult arcza, egész szenvedő alakja családjára; őt magát is a legmélyebben meghatotta a szomoru viszontlátás; a legfájdalmasabb

érzelmektől nyugtalanitva tért vissza a tébolydába, hol most kétszerte borzasztóbbnak kellett találnia a lakást, miután egy rövid órát a háztüzhely mellett töltött, mig viszont az is ujra világossá vált előtte, hogy még korántsem annyira egészséges, miszerint elhagyhassa e gyászhelyet. Ágyára dült és sokáig keserüen sirt. Soha, — fogadá ünnepélyesen — soha át nem lépi többé e ház küszöbét.

A visszaesés szerencsére nem birt semmi komolyabb jelentőséggel; a gondviselés szorgosabban őrködött e drága élet fölött, mint az emberi gondviselő, kinek fölügyeletére bizatott. Széchenyi gyógyulása lassan, de mindinkább észrevehetőleg haladott, ámbár e tekintetben senki sem volt kétkedőbb, mint ő maga. Ovatosan, mint a sérült madár, kit a vadász íjja talált, emelgeti alig begyógyult szárnyait, Széchenyi is csak habozva próbálgatta szellemének ujra föltámadó erejét, s már ez aggodalmasság a gyógyulás jele volt; az az öntudat, hogy az ember beteg, már a javulás kezdete nehéz válságok után. A két betegápoló egyike — egyszerü a legszerényebb műveltségi fokon álló ember — rendesen az ösmeretes, bécsi dialektusban irt néplapot. „Wochenbriefe des Hans Jörgel" olvasgatta. Széchenyi, eleinte csak néha, aztán hetenkint elkérte a lapot s ápolóinak nagy bámulatára oly buzgón tanulmányozta, mint azelőtt talán a világ egy klasszikusát sem; órák hosszáig elgondolkozott ez olvasmány fölött, beszélgetett ápolóival az olvasottak felől s még évek mulva is erősité, hogy e sajátságos tanulmány oly mély bepillantást nyujtott neki az osztrák, különösen a bécsi nép társadalmi és műveltségi viszonyaiba, a minőt közvetlen szemlélet által soha sem szerezhetett volna magának. Figyelmes olvasók némi vonatkozásokat fognak találni ez olvasmányra Széchenyi egy később hiressé vált könyvében.

Szabad óráikban s ilyen természetesen elég volt, a két ápoló-őr malom- és sakk-játékkal mulatott; Széchenyi órákig nézte, azután maga is kinálkozott, hogy egyikökkel vagy másikokkal eljátszik egy partiet; s érezte, hogy ezen, ily férfira nézve valóban minden fogalmon fölül szerény szórakozás mennyire javára szolgál. Könyes szemekkel hallgatta a grófné, ha egy ily nap után ez egyszerü emberek közül valamelyik elbeszélte, hogy ő excellencziája megint ennyi meg ennyi ideig „malmozott" vele, vagy „sakkot" játszott, hogyan örült a kegyelmes ur, ha a szegény ördögtől egy-egy „fedezetlen paraszt"-ot „elcsiphetett", ha pedig épen „futó" vagy „torony" volt s a betegápoló szomoruan nézett egy ily elvesztett ábra után, az öreg ur nevettében ugy megrázkódott, hogy kicsordult bús széméből a köny s végig gördült a sápadt arcz redőin a hosszu ősz szakálra! A jó embereknek mindezt egész körülményesen el kellett beszélniők; s minél több követ elcsipett tőlük az excellencziás ur, annál dusabban megajándékozta őket a grófné, de erről a gróf előtt szólniok nem volt szabad; Széchenyi máskép nem nyult volna többé a malomhoz, sem a sakktáblához. Csak ugy esetleg lehetett az ápolók egyikének emliteni, hogy ő ismer egy fiatal embert, technikus tanulót, a ki kitünő sakkjátszó s bizonyára jobban szeretne ez ügyességével keresni néhány forintot, a helyett, hogy mint eddig oktatásból tengődnék nyomoruságosan. Széchenyi szerződtette a fiatal embert, ki most naponként, még késő éjjel is sakkot játszott vele s gyakran csak korán reggel hagyta el a döblingi tébolydát, hol a gróf egy külön szobát bérelt számára, hogy ne kelljen éjjel, locs-pocsban, messze a városba haza vándorolnia. Széchenyi testi ereje is gyarapodni kezdett s hogy erről meggyőződjék, arra egyszer ugyancsak különös, váratlan

alkalma nyilt. A gróf hálószobájából egy ajtó vezetett ki a ház belsejébe a folyosóra, hová más betegek szobái is nyiltak. Ez ajtóról azt hitték, hogy be van zárva és Széchenyi soha sem nyult hozzá (lakásának volt más kijárása is a lépcső felé) mert makacsul kerülte minden érintkezést az emberekkel, az orvosi és felügyelői személyzetet kivéve. Egyszer épen a mint lefeküdt s a lámpát kioltotta, ugy tetszett neki, mintha a folyosóra vezető ajtó halkan megnyilnék; a mély sötétségben nem láthatta, vajjon valóban belépett-e valaki? Hallgatózva fölemelkedett ágyában, félelemszülte veritékcseppek gyöngyöztek homlokán. És csakugyan lassu lépteket hallott. Rémülettől mereven alig birt annyit kiáltani: „ki az?“ a mint már érezte, hogy valaki torkon ragadja. E kétségbeesett perczben ismét visszatért minden ereje, görcsösen megragadta a kezet, mely torkát szoritá, kiugrott az ágyból, átnyalábolta a sötétben az ismeretlent, az ajtóhoz szoritotta s kilökte a folyosóra. Csak most ütött zajt s aztán kisült — ez is sajátságos bizonyitéka a házban uralkodó fölügyeletnek! — hogy az őrültek egyike, a nélkül, hogy valaki észrevette volna, elhagyta szobáját, kisétált a folyosóra, megpróbált néhány ajtót, s a mint a Széchenyiét nem találta zárva, kéretlenül meglátogatta a grófot. Gondolhatni, hogy ez az éji kaland nem épen nagyon üdvösen hatott a beteg rongált idegeire, hanem hát egyszer ujra megkisértette erejét s e kisérlet eredménye, ugy látszik, némi elégültséget szerzett neki, mert évek mulva is örült, ha e történetet elbeszélhette. De a testi és szellemi megerősödés ez apró nyilatkozatai még mindig csak egyes napsugarak voltak, melyek az itt-ott ugyan már széttszakitott, de még mindig elég sürü felhőfátyolon áttörtek. Minden ily „excessus“ után — mert excessusnak tartá Széchenyi a külvilág dolgai iránti részvét minden

nyilvánulását — annál inkább visszarettenve huzódott félre a szerencsétlen férfiu s félig örült, félig meg boszankodott, hogy akarata ellenére mindegyre gyorsabban ismétlődtek ez „excessusok", hogy mindegyre gyakrabban fordultak elő ama vigyázatlan perczek. Még küzdött tehát a lassankint visszatérő szellemi és testi erő az ugyancsak lassankint hátráló, de még teljesen le nem győzött betegséggel, azonban amannak győzelme mindinkább valószinüvé vált: s egyes apró jelekből következtetve, ugy látszik, mintha Széchenyi már csak alkalmas időpontra várt volna, hogy a külvilággal, vagy legalább annak egy kis körével ismét érintkezésre lépjen. Ily érintkezési pontul szolgált végre — gondolom 1852-ben történt — Lonovics érsek Bécsbe érkezése. Ki Magyarország történetét s különösen az országgyülési tárgyalásokat a harminczas évek óta csak felületesen is ismeri, az emlékezni fog, mily kiváló helyet foglaltak el azokban a vallásügyi kérdések s mennyit nyomott a latban mindenkor ily kérdések eldöntésénél az ép oly tudós, mint szellemdus főpap szava. Azon percz óta, midőn mint kanonok az egri káptalant képviselte az országgyülésen, egész az 1848. év mozgalmas napjaiig, mikor az érsekek biboros padján foglalt helyet, Lonovics nem csak rendkivüli szónoki tehetsége által tünt ki, hanem főleg ama finom tapintat, ama fölvilágosodott, szelid, valódi keresztény szellem által, melyiyel a nélkül, hogy rangja s az egyház érdekeiből bármit is engedett volna, világi dolgokban mindig a józan haladást pártolta, egyházi ügyekben pedig a merev ultramontánok s a szabadelvü párt nézetei közt a leggyöngédebb módon tudott közvetitni. Mig klerikális körökben elsőrangu tekintélynek tartották (ismeretes diplomatiai küldetése a szentszékhez) a laikusok bámulták azt a valódi klaszszikus képzettséget, a csodálatraméltó olvasottságot s

az óriási emlékezőtehetséget, melyek e főpap beszédeit az okulás és szellemi üdülés kimerithetlen forrásává tették; a nagy tömeg pedig legőszintébb tisztelettel tekintett ez igazi alkotmányos érzelmü és szeplőtlen jellemü főpapra, ki nem csak elragadó szóval, nyilt komolysággal a zelotaság legkisebb nyoma nélkül hirdette az Ur szavát, hanem nemes tettek végtelen sora által példájával azt be is bizonyitotta. Hogy Széchenyi már azelőtt is mindig szerfölött vonzódhatott ily emberhez, azt bizonyára érthetőnek találja mindenki; az ily pap ama valódi kereszténység apostola vala, melyre a nemes gróf vallásos szelleme irányozva volt, s valóban évek sora óta a legbensőbb barátság létezett Széchenyi és Lonovics közt, a mi még az által is fokozódott, hogy Lonovics is némikép az 1848. év martyraihoz tartozott. Neki is el kellett hagynia hazáját s néhány évet a melki apátságban csendes elvonultságban tölteni s csak aztán, ha jól emlékezem, 1852-ben ottani tartózkodását a bécsivel cserélhette föl.

Nem tudom, mi módon értesült Széchenyi az érsek Bécsbe érkeztéről, hanem azonnal feltámadt benne a vágy, hogy nemes barátját lássa, s e pontban a gróf óhajtása egyezett családja óhajtásával, kik az érdemes főpapot kérve kérték, örvendeztesse meg látogatásával a szerencsétlen szenvedőt. Lonovics előbb lehetőleg pontos értesülést szerzett magának orvosi részről Széchenyi állapota felől, s azután kijelenté, hogy kész a grófnak és családjának óhajtását teljesiteni. A fájdalmas és örömteljes viszontlátás első pillanatait hiven festeni aligha sikerülne gyenge tollunknak. Sokáig tartott, mig Széchenyi csak némileg is uralkodni tudott érzelmei fölött, hanem akkor aztán lelke egész nagy fájdalmát kiönté a nemes barát keblébe. Először is testi szenvedéseit festé le, melyekkel az Isten meglátogatta, hogyan hen-

tereg egész éjeken át álmatlanul ágyán, mig végre a bágyadtság lezárja szemeit. „Ah, sóhajta, akkor nekem is boldog óráim vannak; akkor azt álmodom, mintha életem álom volna; mily szép ez, és — tevé hozzá komoran — mily borzasztó rá a fölébredés.“ Szivszaggatólag ismétlé aztán mindazon önvádakat, melyekkel már évek óta gyötörte magát éjjel-nappal; egy gyermek megható őszinteségével, ki először térdel le a gyóntatószék előtt, bontá ki a derék pap előtt életének egész képét, azaz jobban mondva, csak annak sötét oldalait, melyeket a betegesen fölizgatott kedély sajátságos ügyességével ki tudott keresni. Már mint gyermek atyja tilalmának ellenére, elrontotta fogait a czukorevéssel, ifju éveit istentelen dorbézolás közben töltötte, s mint férfi, csak hazája romlásán dolgozott. „Nincs hiba nélküli ember“ — szólt az érsek megnyugtatólag — „de ön nagy erényekkel is dicsekedhetett, ön mindig jó keresztény volt, jó férj és apa, jó hazafi.“ „Nem, nem, — viszonzá Széchenyi — „én senkit sem szerettem, sem nőmet és gyermekeimet, sem hazámat, csak magamat; büntetésre méltó önző valék és a szerencsétlenségbe döntöttem nemzetemet, közvetlen és közvetve; én csábitottam Wesselényit a politikai pályára; az én rábeszélésemre lépett Batthyány ugyane pályára; buzgón közreműködtem Kossuth megkegyelmeztetésében; a mit ők tettek, az közvetve az én művem is. Hogy mindnyájan segitettek a hazát szerencsétlenné tenni s a mellett maguk is szerencsétlenekké ettek, az mind az én lelkiismeretemet terheli. Halálom által akartam mindezért megbünhödni; a Dunába ugrottam, de ez is önzés volt, mert jól tudtam, hogy nagy a májam és nem könnyen merülök el.“ Ily hangon folytatá Széchenyi sokáig, önmagát ostorozva, s a bűnök tömegét halmozva egymásra, hogy azzal saját fejét agyonnyomja. Az istenben bizó kedély meggyőző erejével, a hű barát

jóltevő melegségével, a saját tanától bensőleg áthatott pap magasztos nyugalmával vigasztalá Lonovics a fájdalomba merült grófot, s emlékezteté őt az irgalmasság végtelenségére. „Nem, nem, — szakitá félbe Széchenyi csüggedten — ennyi bűnt az Isten sem bocsáthat meg.“ „Ez a kevélység szava,“ — viszonzá Lonovics komolyan — „kevélység volna egy halandónak azt hinni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatta milliók sorsát; kevélység volna azt hinni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész világéi, melyeket az Üdvözitő magára vett s vérével megváltott.“ Minél tovább beszélt az érsek, annál észrevehetőbben megnyugodott Széchenyi; végre ugy látszott, a vihar lecsillapult keblében. Oly pillantással, melyből leirhatlan mély hála nyilatkozott, s a nélkül, hogy egy szót szólt volna, szivéhez szoritá a nemes pap kezét. Lassankint más térre vezeté most Lonovics a beteg szellemét, s oly nyugalommal, oly tiszta és éles észszel, mire egy órával előbb még nem tartotta volna őt képesnek az ember, beszélt most Széchenyi Magyarország ügyeiről, s a két hires férfi derülten és bizalmasan cseréle ki eszméit, mintha az 1848. év nem is létezett volna, mintha most is még Pozsonyban ülnének a gróf termeiben, miként a negyvenes években oly gyakran ültek ott.

Lonovics érsek látogatásaival kezdődik sajátkép Széchenyi állapotának javulása; a mi már korábban lassan előkészült, az most örvendetes kifejlésre jutott; a derék férfi és jeles hazafi megtanitá a szerencsétlen grófot arra, mit ez régóta nem ismert s mi szellemi, ugy mint testi üdülésre elkerülhetlen szükség volt, megtanitá — remélni. S a reménynyel visszatért az élet öröme, a külvilág dolgai iránti részvét s a kedv önlényének szük határain tul terjeszkedő működésre. Széchenyi nejé-

nek és gyermekeinek látogatásai gyakoriabbak lettek, habár még most is bizonyos aggodalmas tartózkodással fogadá őket. s bármennyire örült is e látogatásoknak, mégis igyekezett azokat mindig röviditeni. Lassankint megengedé Széchenyi több barátjának, hogy meglátogathassa, s a mint egyszer hire ment, hogy látogatásokat fogad, tisztelői mindenfelől oda özönlöttek, hogy a sokáig nélkülözött kedves férfiunak képét megpillanthassák. Széchenyi nem utasitotta őket többé vissza, sőt mindinkább örömet talált e látogatásokban; hiszen a tudósitások, melyeket kapott, talán nem kevésbbé számosak és kimeritők, de bizonyára őszintébbek s a valóságnak jobban megfelelők voltak, mint azok, melyeket a kormány közegei által szerzett. Nemcsak minden Magyarországon megjelenő lapra előfizetett Széchenyi, nemcsak minden itt megjelent könyvet megvétetett, hanem az összes európai irodalom minden kiválóbb termékét, még az Ausztriában akkor „tiltott" könyveket is és pedig ezeket különösen meg tudta magának szerezni. Nemcsak, hogy elolvasta mindezt, hanem bámulatos emlékezőtehetsége meg is tartott abból minden jelentékenyebbet, s még talán soha oly ember, ki szobája küszöbét nem hagyta el, nem állt annyira közepette a világrész szellemi életének, mint Széchenyi István gróf döblingi tartózkodása idejében. Szelleme éles észszel dolgozta aztán föl az olvasottat és hallottat s a közelről és távolról jövő látogatók el valának bájolva, midőn ott, a hol csak egy öreg, beteges embert véltek találni, valóban ismét a „legnagyobb magyart", a magyarországi reform alkotóját látták maguk előtt.

Ezzel Széchenyi döblingi életének uj szakasza kezdődik. Testileg oly egészséges vala, a mennyire ez sokféle organikus és üdült bajai mellett egyáltalán lehetséges volt; a szellem zavarodottságáról azonban nem lehetett

többé szó. Sőt a „sebhelyek“ közül — hogy az általunk emlitett orvos hasonlata mellett maradjunk — sem igen sok volt észrevehető; csak az irtózás, mely szerint félt hosszasabban kimenni a szabad légre, emlékeztetett még arra, hogy az idegrendszer semmi esetre nincs még teljesen megerősödve. Fiai kétszer csalták le a grófot a kertbe különböző ürügyek alatt, hanem mindkétszer csak rövid ideig maradt ott; a megelégedettség érzete, mely az első pillanatokban vonásain tükröződött, csakhamar bizonyos aggódás és szorongásnak engedett helyet, mely perczről-perczre gyorsan fokozódott, s nemsokára ismét mélyen lehangolva ment vissza Széchenyi szobájába, hol aztán visszatért előbbi nyugodt, derült, hangulata. Bizonyos különczségeket észre lehetett rajta venni legegészségesb napjaiban is, s ezek most sem multák fölül azon mértéket, mit nála már ez előtt megszoktak az emberek, sőt minden ilyen különczségnek végre meg volt a maga józan értelme. Igy például az orvos minden reggelre szabadlevegôben való erős mozgást ajánlott neki; miután azonban Széchenyi nem akart a parkba lemenni, kimérte szobái hosszát, s azután kiszámitotta, hányszor kell végigmennie, hogy egy fél német mértföldet járjon. Minden reggel kinyittatta tehát minden ablakát (5 szép szobából állt lakása), egy kis urnát tett az első ablakba s zsebeit megtöltötte bizonyos számu apró csontgolyókkal; valahányszor aztán az első ablakhoz visszatért, egy golyócskát vetett az urnába, s ha zsebe üres lett, tudta, hogy a fél német mértföldön átesett. Minthogy e séta alatt kopasz feje megérzette a légvonatot, a közönséges kalapok egyikét vagy másikát pedig vértolulásokban gyakran szenvedő feje nem igen türhette, szines papirosból apró kerek sapkákat készitett magának — tréfásan „bolond süvegei“-nek nevezte — melyek elegendők voltak arra, hogy

a hideg lég közvetlen érintésétől megoltalmazzák a fejbőrt, a nélkül, hogy a fejet szerfölött melegitenék. Butorai is mind az ő utasitása szerint készültek, alakjuk sokféleképp elütött a közönségesektől, hanem nagyon praktikusak valának s különösen kényelmes fogókkal ellátva. Különös mulatságot szerzett neki egy csoport chronometer. „Mégis különös, szokta egyszer mondani, senki sem fog, ha pénzt ad ki, csak ugy találomra odadobni egy marék pénzt, vagy bankjegyet s nem vigasztalja magát azzal, hogy valamivel több vagy kevesebb nem tesz semmit; csak az időt, mely pedig sokkal becsesebb s épen pótolhatlan, nem veszik oly szigoruan, egy óranegyeddel több vagy kevesebb, gondolják mindegy.“ Az utolsó szobában állt egy hosszu asztal tele csecsebecsékkel, többnyire a grófné ajándékai voltak, s a gyöngéd férj igazán megható kegyelettel őrzött minden apróságot.

A hálószobában egy kényelmes támlásszék oldalán hosszu keskeny zsák lógott, melyből egy fekete fuvola elefántcsont feje kandikált ki, ott ült Széchenyi magányos óráiban s ábrándozott a lágy hangszer mellett, melyen végtelen finomsággal s mély érzéssel játszott. Most ruhájára is nagy gondot forditott, rendesen kényelmes bő pantalont, török czipőket, s magyar szabásu kabátot viselt, mely csak ünnepélyes alkalmakkor pl. ha a grófné, vagy Lonovics érsek ebédeltek nála, engedett helyet egy egyszerü sötét violaszinü bársony attilának. Az ebéd Széchenyinél egyszerü volt, de választékos, ő maga keveset s csak könnyü ételeket evett; egyebek élvezését nem engedte meg elgyöngült emésztő szerve; az ivásban is szerfölött mérsékelt volt, hanem vendégei számára mindig válogatott jó borai voltak; szerette, ha jól hozzáláttak s dicsérték ételeit és italait, mert a „menu“ mindig a gróf sajátkezü müve volt,

melyre sokat tartott. „Fájdalom," — mondá egyszer sóhajtva — „e részben csak rendező lehetek s nem egyszersmind gyakorló művész."

Igy élt Széchenyi saját személyére nézve eléggé kellemes, vidám napokat, s elégültnek, sőt talán bizonyos fokig boldognak érezhette volna magát, ha egy Széchenyi elégültségére és boldogságára ily tisztán személyes jólét elegendő lett volna. De szivében az első helyet hajdan is, most is hazája foglalta el; s az annak sorsa fölötti aggódás ellenállhatatlanul ösztönözte politikai működésének ujbóli megkezdésére. Bach báró kormányrendszerével szemben való állása már előre el volt döntve.

Alkotmányosság s a magyar nemzetiség megőrzése volt köztudomás szerint mindig a Széchenyi-féle politika két Herkules-oszlopa, s most is az volt. E két alapelvvel nyilt ellentétben állt a Bach-rendszer. Magyarország alkotmányos jogai ignoráltattak, s az országnak, melynek törvényes joga volt arra, hogy soha se kormányoztassék „ad normam aliarum provinciarum", osztozkodnia kellett az összes birodalommal az absolutizmus kétes áldásaiban. A magyar nemzetiségnek is nyiltan hadat üzent Bach báró; idegen elemek serege küldetett ki az ország elnemzetietlenitésére. Alkotmányosan és magyarul: ez volt mindig Széchenyi jelszava; absolutistának és nemzetellenesnek jellemzé magát Bach báró politikája. E két irányzat közt engesztelhetlen ellentét létezett. Széchenyi 1848 előtt ismételve kimondá nézetét az ellenzéki politika jogosultsága fölött; ő maga kijelenté, hogy az ellenzékkel tartott mindaddig, mig a kormány alkotmányellenes, magyarellenes utakon járt, aztán abbahagyta az oppositiót, sőt épen ártalmasnak tartá azt, mióta a vezérlő államférfiak legalább becsületes akaratot tanusitottak, hogy mind az alkotmányra, mind

nemzetiségre nézve meg akarnak felelni az ország kivánalmainak, hanem rögtön ujra erélyes ellenzéket ajánl. s maga is résztvesz abban. ha, a mit nem vár, a a kormány ama jóakaratu szándékai ismét ellenkezőre változnának. Ez most megtörtént és Széchenyi nemcsak adott szava, hanem benső meggyőződése által is kötelezettnek érzé magát határozott oppositióra. E szándékában megerősité még egy, ha szabad ugy mondanunk, személyes indok is. Széchenyi köztudomás szerint következetesen arra törekedett, hogy az aristokratiát a reformmozgalom élén fentartsa: az aristokratiának meg kellett volna ifjodni s egyuttal megifjitani Magyarországot is; a feudalismusnak nyiltan hadat üzent, de egy megtisztult, felvilágosodott aristokratiát óhajtott, hogy elszántan vezérelje a nemzetet az ildomos haladás pályáján, ebben látta a nyugodt, folytonos, állandó eredményektől kisért kifejlés biztositékát. Azonban épen a magyar aristokratia volt az, melylyel Bach báró nemcsak szerfölött lenézőleg bánt, — a lenézés ugyan itt kölcsönös volt – hanem, melyet igyekezett is teljes jelentéktelenségre szoritani le. Ez aristokratia sulya idáig három tényezőn nyugodott: magyar volt, gazdag volt s döntő körökben közvetve vagy közvetlen nagy befolyással birt. Az első tényezőt Magyarország elnemzetietlenitése által kelle hatálytalanná tenni; ha a magyar nemzetiség egyáltalán megszünik fontos tényező lenni, azzal természetesen megszünik az aristokratia fontossága is, melynek népszerüsége nagyrészt csak a nemzeti törekvésekhez való benső csatlakozásán alapulhat. A magyar aristokratia pénzügyei mindig kissé primitiv állapotban valának; a robot-gazdálkodásból a pénzbeli gazdálkodásra való rögtöni átmenet által tehát mélyen meg valának rázkódtatva; a kormány részéről misem történt, hogy az átmenet nehézségei könnyittessenek s ha az ország maga

akart magán segiteni „az associatio csodaereje“ által, mint Széchenyi szokta mondani, minden ily kisérlet áthághatlan akadályokra talált, mert felsőbb körökben nem birtak megszabadulni azon gyanutól, hogy e közhasznu, látszólag anyagi érdekekre irányozott törekvések mögött politikai czélok lappangnak.

A magyar aristokratia befolyása végül nem létezett többé a döntő körökben; az antagonismus közte s a Bach-féle nézetek közt oly merev volt, hogy a magyar uraknak erkölcsileg lehetetlenné vált a közügyek ilynemü vezetésében résztvenni, törvényszerü ellenzéki működésre pedig nincs tér az absolutismus alatt. Mindhárom oszlop le vala rombolva, melyeken a magyar aristokratia politikai jelentősége nyugodott, s ez ép ugy elkeseritette az aristokrata Széchenyit, mint a hazafi Széchenyit. Mindezeknél fogva a leghatározottabb ellenzékre ingerelte őt az egész Bach-rendszer. Gyakran párhuzamokat vont most e rendszer és Kossuth politikája közt s az összehasonlitás mindig ez utóbbi javára ütött ki. A végczél, gondolá Széchenyi, t. i. Magyarországnak a dynastiától elidegenitése, az összbirodalommal való kapocs meglazitása öntudatosan vagy öntudatlan, mindkettőjüknél ugyanez; mit az agitátor néhány gyors csapással igyekezett elérni, azt a reactionarus bureaucrata lassu aláásással fogja végbevinni; de Kossuth politikája a mellett legalább nemzeti és szabadelvü volt, a mit egyáltalán nem lehetett állitani a Bach politikájáról.

Valamint azonban Széchenyi programmja alapvonalaiban még mindig ugyanaz volt, mint a sulyos csapás előtt, mely őt sujtá, ugy lojalitása, a dynastiához való ragaszkodása is csorbitatlan kiállta ama válságot. Nem a koronát tette felelőssé, hanem annak tanácsosait Magyarország politikai és anyagi megrontásáért; ellenkezőleg egyedül csak a nemzetnek a fejedelemmel való

direkt kiegyezkedésétől várta Magyarország ujjászületését oly sulyos szorongattatások után. A mint tehát 1857 tavaszán az a hir terjedt el, hogy ő felségeik körutat szándékoznak tenni Magyarországon, még pedig az oly befolyásos belügyminiszter kisérete nélkül, Döblingben támadt s vitattatott meg először azon terv, hogy közvetlen a fejedelemhez kell fordulni, egy közvetlen neki átnyujtott irásban hiven kell lefesteni Magyarország helyzetét s tőle a segélyeszközöket — az alkotmányos állapotok helyreállitását, a nemzet részéről teendő tetemes engedmények mellett — kérni.

A petitio létrejött; az aláirások élén a bibornok-herczegprimás állt, azután a magas aristocratia legfényesebb nevei következtek, ehhez csatlakozának az intelligentia főbbjei, a kereskedelmi kar legtekintélyesb képviselői stb. E petitio sorsa ismeretes, hivatalosan át sem nyujthatták s egy Bach báróhoz nagyon közel álló személy, azon nyilatkozatot csusztatá ki ajakán: az aláirók nem látszanak észrevenni, hogy „fejeikkel játszanak.“ A magyar akadémia küldöttsége is hiába iparkodott kieszközölni a kormány kivánatára kidolgozott uj alapszabályai megerősitését; a jóváhagyás csak azon föltétel alatt lett kilátásba helyezve, ha nagyon lényeges változtatások és korlátozások tétetnek. Végre mindjárt a császári pár magyarországi utazása után megjelent egy sugalmazott röpirat: „Rückblick“ — visszapillantás az épen lefolyt időszakra, melyben a Bach-rendszer s főleg annak Magyarországon létrehozott eredményei szerfölött dicsőittettek. Ez iratocska nem került a könyvkereskedésbe, hanem csak mintegy 200 példányban nyomatva, a magasabb körökben s néhány zsurnaliszta közt osztatott ki. Nagy ügyességgel valának itt a dolgok oly módon csoportositva, hogy a be nem avatott, főleg az, kinek semmi más tudósitás nem áll rendelkezésre, ki tehát

nem is tudhatta, hogy mi hallgattatott el, valóban meglehetősen kielégitőknek képzelhette a magyarországi állapotokat.

Széchenyit legmélyebben fellázitá mindez. Fájt neki, hogy nemcsak meghiusult a kisérlet, miszerint a nemzet panaszait az uralkodó füleihez juttassuk, hanem még mindig ujabb törekvések tétettek a valódi tényállás eltakarására és elferditésére. A nemes hazafi e felbőszülése jogosult volt. Ma már bátran mondhatni, hogy ha más lett volna ama petitio sorsa, a monarchia sorsa is egészen más fordulatot vett volna a lefolyt évtized alatt, a mint hogy mai nap bizonyára nincs oly osztrák államférfi, — Bach bárót sem véve ki — a ki szerencsének ne tartaná, ha a magyar kérdés még jelenleg is * megoldathatnék az ama petitiókban kijelölt alapon. Az akadémia ügyében, mely iránt Széchenyi, ez intézet alapitója, különös érdeklődést tanusitott, az igazgatósághoz rögtön egy éles szavakkal szerkesztett iratot intézett, melyet a nyilvános ülésen kellett volna felolvasni. Az akadémia elnöke, Dessewffy Emil gróf, bár az irat tartalmával teljesen egyetértett, mégis azon nézetben vala, hogy a Széchenyi által szándékolt demonstrátio sokat árthatna és semmi esetre sem használhat s Lonovics érsek elküldetett, hogy Széchenyit birja rá azon levél visszavételére. Jobb kezekre nem lehetett volna bizni a küldetést s a nélkül, hogy a nagy hazafi érzelmeit csak legtávolabbról is megsértette volna, sikerült a tapasztalt jó barátnak kieszközölni Széchenyitől az óhajtott engedményt. De már ama levélnek másolatai országszerte keringtek s nemsokára ezer meg ezer példányban elterjedve, a közönség mohón nyelte el. Az első férfias szó volt ez, mely hosszu idő óta a nyilvánosság

* Ezen munka 1866-ban iratott.

elé merészkedett lépni s csupán csak e levél által egyszerre az ország legnépszerübb emberévé lett ismét Széchenyi.

De talán még nagyobb gondja volt arra, hogy a félhivatalos „Rückblick“ válasz nélkül ne maradjon, s csak azon módról gondolkozott még, hogyan lehessen leghatályosabban ellene fordulni ama röpiratnak. Száraz elmélet, „szavakból állitani össze egy rendszert“, sohasem volt a Széchenyi dolga s a fenforgó esetben még távolabb kellett esni tőle ily szándéknak, már csak azon körökre való tekintetnél fogva, melyekre szoritkozott a „Rückblick“ elterjedése s melyek számára kelle tehát a replikának is iratni. Jobban ismerte Széchenyi a világot, mint bárki más, s különösen épen ama köröket, melyek közt a „Rückblick“ kiosztatott, tudta, hogy ott inkább mint bárhol másutt, szabályul tekintetik, miszerint tout genre est permis hors'l ennuyeux, egy csomó rhapsodikus, csipős lugba áztatott megjegyzést vetett tehát a papirra, mely megjegyzések nemsokára egy 500 lapnyi derék kötetre nőttek s 1858 vége felé e czim alatt: „Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis in verhältnissmässig wenigen Exemplaren im Monate Oktober 1857 in Wien erschien, von einem Ungar“ és a mottóval: „Rien ne fait tant de mal dans le monde qu'un mensonge qui ressemble à la vérité“ Londonban pillanták meg a napvilágot. E könyvben a Bach-rendszer nem vesszőkkel, hanem igazán skorpiókkal korbácsoltatik; a sugalmazott „Rückblick“-nek minden sora irgalmatlanul széttagoltatik, s mikor az öndicsekvés ily módon megsemmisitve a földön fetreng, akkor Széchenyi a legsulyosb vádak egész halmazát gördíti rá, melyeket mindenfelől száz apró, meg nagy ténynyel körülsánczol, mintha jó erősen akarná igy támogatni, nehogy valamikép ledöntethessenek. A dol-

gokról aztán rögtön áttért a személyekre s elkeseredettsége itt nem ismer semmi határt; még ott is, hol eléggé erős kifejezést talált volna közelében, szándékosan odább megy, hogy még erősebbet keressen; számtalanszor megforgatja a kést a sebben, hogy ellenfele meg ne kiméltessék ama kinok legcsekélyebb részétől sem, melyeket neki okozni képes. Nevezetes, de lélektanilag könnyen megmagyarázható, hogy a harag ily féktelen kitörései, melyek valamit tartalmaznak maguknak a bibliai átkok borzasztó hatalmából, majd mindig a leglágyabb, legérzelemdusabb, mély fájdalomtól s leirhatlan benső érzéstől áthatott helyeket követik, melyeknek kiséretében aztán amazok annál hatalmasabban hatnak. Ezen, csak lazán egybefüggő rhapsodiák könnyü tréfa s könnyedén csapongó humor hangján kezdődnek s ez előhadat helylyel-közzel meglehetősen durva, finom fülnek szokatlanul hangzó tréfák környékezik; de minél mélyebbre hat bele Széchenyi tárgyába, annál komolyabbá válik; mindegyre bágyadtabban pillantgat aztán a humor „nevető" szeme, mindegyre jobban elhomályosul a „siró" szem, s mindegyre dusabban ömlenek forró, keserü könyei. E fájdalom közepette, miután — mint a szinész Hamletben — „annyira belejött a dologba", hogy a szive majd megszakadt rajta, Széchenyi hirtelen megfordul mindezen bajok okozói ellen, hogy a guny és átkok árja alatt megfojtsa őket. Hazája ellenségeinek nem ad kegyelmet, valamint azok sem adtak hazájának . . . Magától értetik, hogy a könyv eltiltatott Ausztriában, mihelyt a rendőrség tudomást nyert annak létezéséről, hiszen akkor sokkal ártatlanabb iratok is a censura tilalma alá estek. Hanem mielőtt a tilalom még kimondatott volna, már a „Blick"-ből néhány példány Magyarországon közkézen forgott; szédszedték az iveket, melyek aztán kézről-kézre jártak, sőt voltak oly emberek, kik

ama bámulásraméltó türelemmel birtak. hogy az egész 30 nyomtatott ivnyi könyvet lemásolták, s a hol egy nyomtatott példányt lehetett kapni, drága pénzen fizették. Nevezetes és egyszersmind nagyon jellemző, hogy Bécsben a legközelebb érdekelt körökben sokáig nem tudták, ki a könyv szerzője. Magyarországon megszünt minden kétség, mihelyt valaki csak az első lapot elolvasta, mert Széchenyi irálya minden előnyeivel és hibáival félreismerhetlen volt. Széchenyi maga mértékfölött szidta e könyvet, „sületlen, trivialis holminak“ nevezte, mely tele van „gonoszsággal és póriassággal“, hanem ritkán mulasztá el hozzátenni, hogy azok, kiket illet, másképp nem is érdemeltek semmi jobbat. Gyanitható szerzőjeül majd az, majd amaz emigránst mondá, leggyakrabban Teleki grófot, ő maga sohasem vallotta be, hogy ő a könyv szerzője. A mint egyszer nyilvánitottam, hogy szeretném a könyvet birni, igy szólt Széchenyi: „Ismerőseim közül többnek megvan, talán egyikök átengedi nekem az ön részére. Egyébként — tevé hozzá — nagyon okosnak tartom, hogy a szerző legjobb barátai előtt sem jelenti ki, miszerint ő irta: megőrzi őket ezáltal azon kellemetlen alternativától, hogy biróság előtti vallatás esetén vagy hazudjanak, vagy egy jó barátjukat árulják el.“ S valóban mindnyájan, kik azon időtájban Széchenyivel közlekedtünk, jó lelkiismerettel mondhattuk, hogy — bármennyire meg vagyunk is győződve, hogy Széchenyi a szerző — ő maga soha olyasvalamit nem mondott, se nem tett, a mi ama gyanu tényleges megerősitéséhez hasonlitott volna. Mi az intelligens körök nézetét illeti ama könyvről, a legkülönbözőbb itéletek hozattak arról. Az (F—k.) betükkel aláirt előszó következőleg jellemzi a szerző álláspontját: „E töredékeket, a mint itt következnek, ama kiválóan tiszteletreméltó s gyakorlatilag magas képzettségü, de rendkivül szerencsétlen magyarok egyike

adta át nekem, kik, a nélkül hogy valamit vétkeztek volna, kénytelenek voltak futni hazájukból. Maga készült épen kiadni a munkát, a mint egyszerre heves, fájdalmas betegség lepte meg. Érzé, hogy szive megszakad s meghal abban, és nem vala képes kéziratán megtenni ama javitásokat, melyeket szükségeseknek tartott; kéziratát bizonyára jobb formába öntötte volna, ha az idő nem sarkalta volna, ámbár, mint nekem mondá, s a mint az egész kisérletből látható, a német nyelvben teljesen illetéktelennek érzé magát. Mikor utolszor láttam őt — hazája sorsa fölött keserü könyeket sirva — e szavakat mondá nekem: „Vegye ön e tarka-barka aphorismákat, a mint azokat lelki fájdalmamban — s időközönkinti reményeimben e papirra szórtam. Égesse el, ha azonban azt hiszi, hogy a sok szalma közt itt-ott holmi értékes dolog is rejtőzik, a mi legalább gondolkozásra s az audiatur et altera pars-ra indithat, akkor bánjék vele tetszése szerint . . . Ezek valának az utolsó szavak, melyeket a halálosan sebesült számüzöttől hallottam. A mint most az egész előttem áll, mindazon helyeken, melyek első pillanatra triviálisoknak látszanak, a legmélyebb fájdalom kifejezését látom; mert a kétségbeeséssel határos fájdalom ép oly tartózkodás nélkül nyilatkozik a durva gunyban, mint a keserü panaszban.“ Kecskeméthy itélete a „Blick“-et illetőleg sok tekintetben igen találó, többi közt azt mondja róla:

„Sokaknak ma is ugy látszhatik, hogy azon munka nem volt a nagy Széchenyi Istvánhoz méltó. Igaz, hogy nem volt valami méltóságos modorban tartott, s ennyiben megőszült államférfihoz és bölcshöz illő munka. Jellemzése azonban még sem oly könnyü vagy egyszerü. Mindenesetre csak egyoldaluság volna azt itélni róla, hogy Széchenyit lealázó s vele semmi szellemi rokonságban

nem levő mű volt! Ki azt átlapozá, a legkülönneműbb benyomásokon ment keresztül. Helyenkint magasztosan komoly a könyv hangulata, nemes érzelmekre hevült, a jog szentségétől áthatott, vagy a hazát ért méltatlanságok fölött haragra gyult kebel nyilatkozik néhol, de még mérsékletes módon. Másutt elemezése a legapróbb vonásokig szédszedte a Bach-kormány tiz évi munkálkodását... Ez nem egységes könyv, hanem egyes naplólevelek: egy kedélybeteg kétségbeesésének és haragjának kiáradása, a mint azt napról-napra magának följegyzé; aphoristikus, össze nem függő, szeszélyes, szellemdus és élczes, szomoru és unalmas, mély elméjü és selejtes, aristokratikus és plebejus: eszélyesen számitott és megfontolatlan, szóval minden oldalon más jellemü. De alapeszméje — gyülölet a systema és annak látszólagos képviselői ellen — ezen vörös fonál huzódik át az egészen, s tartja össze a laza leveleket." Sokkal tovább megy Gyulai a Kecskeméthy-féle könyvről irt s már emlitett birálatában. „Nekünk ugy tetszik" — ugymond — „hogy mindazok az általa ez időben kiadott röpiratok nem méltók az ő alkotó szelleméhez, s ilyesmikre sok más ember is képes lett volna Magyarországon. Lángszeme csak „Blick"-jében nyilatkozik, a humor és satyra e rettentő vegyületében, mely egészen illett kedélyállapotához. Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyülölő sziv, egy geniális lélek kétségbeesése teremthet. Itt minden, mi Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Pedig csak ily munka illett egy kétségbeesett államférfiuhoz, egy önkinzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshez, minő Széchenyi volt. A humornak mindig joga volt összeolvasztani a fönségest és trivialist, a tragikait és komikait, s a valódi satyra soha sem viselt glacé-keztyüt. Juvenalis és Swift maró gunya egyesült itt Shakespeare hamleti és leari humorával s

bár Széchenyi töredékes modora nem nyujthat művészi egészet: néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival." A szellemdus aesthetikusnak e meleg dicséretéhez legélesebb ellentétet képez egy igen kitünő magyar államférfi itélete, ki azonfölül Széchenyi legbensőbb barátai közé tartozott s teljesen osztozott ennek véleményében, a Bach-rendszert illetőleg is. „Nem barátkozhatom meg e könyvvel," — mondá — csillogó héj ez, de nincs magva, legfeljebb itt-ott egy kis magocska; szeretem az élczet, mint a füszert, mértékletes mennyiségben compact ételekhez mellékelve, hanem csupa füszer magában, nem egészséges koszt, fölizgat, de nem táplál: a „Blick"-ben az élczek és tréfák ugy lógnak egymásba aggatva, mint a denevérek télen; ez tréfás dolog lehet, hanem egy Széchenyi még sem arra való, hogy bolondozzon. Szivesen megengedem, hogy e könyv egy lángész kicsapongása, hanem csak irodalmi kicsapongás az mégis."

Bármily ellenmondólag hangzanak is ez itéletek, egyikét sem lehet teljesen helytelennek mondani; különféleségük sajátkép azok álláspontjának különféleségéből ered, kik ez itéletet hozták. Saját nézetünkhöz mindenesetre legközelebb áll Kecskeméthy itélete. Minden szóból láthatni, hogy itt oly férfi beszél, ki Széchenyit teljesen ismerte, ki őt „házi köntösben" látta, minden kiváló erényeivel és apró hibáival, mig Gyulai idealizálja a nagyembert s a „Blick"-be helylyel-közzel többet helyez és többet olvas ki abból, mint a mennyit Széchenyi abba belehelyezni s abból kiolvastatni akart. Az államférfiu végül — kinek itéletét idéztük — a „sárga könyvet" (sárga boritéka miatt igy nevezték) ama szigoru mértékkel méri, a melylyel komoly politikai irodalmi müveket mérni lehet és kell is, és e szempontból tekintve, a „Blick" mindenesetre kissé kicsapongónak látszhatik, hanem ily

könyv megitélésénél, mely minden lapján alkalmi mű gyanánt tünik fel, latba kell vetni a szerző szándékát is, s véleményünk szerint egyáltalán nem volt Széchenyi szándékában, hogy a „Blick“ által oly művet teremtsen, mely irodalmi és államférfiui dicsőségének ugy is dus koszorujába egy uj levelet tüzzön.

Az 1857. év eseményei az élesen látó államférfit azon meggyőződésre vezérlék, hogy az uralkodó rendszer hordozói szorosan zárt phalanxot képeznek, mely a trón és a nemzet közé beékelve magát, mindenáron megakadályozni akarja a direkt egyezkedést, oly phalanxot, mely épen amaz évben ismét áttörhetlennek bizonyult be, a legerősebb támadások ellenében is. Miután azonban Széchenyi legbensőbb meggyőződése szerint, e phalanx félremozditásától függött Magyarországnak ép ugy, mint a monarchiának java, ama rendszer főembereit tehát a nagyhatásu társadalmi körök közvetitése által kellett lehetetlenekké tenni. De e körökben a jó élcz több szerencsére talált, mint a leggeniálisabb komoly gondolat; s kit oly hős gyanánt bámultak, az, kit a legélesebb vágások ellen rendületlennek tapasztaltak, az kárörvendő kaczagás tárgyává lesz, ha egy sarcasticus ellenség gonosz tüszurásai miatt fészkelődik. E körök számára irta Széchenyi a „Blick“-et s nagyon hibás ama — főleg bécsi körökben elterjedt — nézet, mintha Széchenyi azért választotta volna ama pongyola hangot, hogy a tömegekre hasson. Ez két okból semmikép sem lehet igaz, először: mert annak legnagyobb része, mit Széchenyi elmond, Magyarországon a nélkül is szájról-szájra járt, s némely durva élcze épen onnan vala kölcsönözve: másodszor pedig, mert Széchenyi törekvése soha és semmi esetben nem volt oda irányozva, hogy a tömegeket fölizgassa, legkevésbbé azon időben, midőn az elégedetlenség Magyarországon a nélkül is már aggasztó fokra hágott. Ama

körök azonban, melyeknek oly kevés alkalmuk vala megismerkedni a nép hangulatával, most végre egyszer félreismerhetetlen módon értesittetnek a felől; mind ama száz nagy és apró ügyetlenség, mely Magyarországon elkövettetett, mind az a pikáns megjegyzés és csipős élcz, mely ott kering, egy bokrétává köttetik össze, s az előkelő szalon asztalára tétetik. Hadd kérdezgessék pár héten lépten-nyomon: „Olvasta ön ezt, vagy amazt? Nem? Ah ez szerfölött komikus, ezt olvasnia kell!" Hadd teljék meg a levegő lassankint a legmagasabb regiókban is finom, hanem csak bizonyos személyekre nézve ártalmas méreggel, s ha e személyek valahol láttatják magukat, minden ajkon gunymosolyt lássanak lebegni, mely mintegy reájuk kiáltson: „Szép dolgot hallottunk, vagy olvastunk rólatok." Hadd égjenek össze lassankint mint az éji lepkék a gyertyalángon, Magyarország ellenségei e körökben, melyeket még sem kerülhetnek, mig végre mozdulatlanul és árhatlanul hevernek a földön. Hadd kinozzák őket mindenfelé e kérdéssel: „Igaz az? Eltürheti ön azt nyugodtan? Nem felel ön rá semmit?" S miután mindezt nyugodtan el kelle türniök, miután semmit sem felelhettek reá, mert mind az, a mit Széchenyi a Bach-rendszerről mondott, irgalmatlanul éles, de teljesen igaz volt, remélte Széchenyi, hogy a megtámadottak végre tönkrejutnak állásuk nevetségessége miatt, s az igazság végre, számos finom csatornán át, odáig is elhat, honnan azt oly sokáig mindenáron távol tartani igyekeztek.

E remény teljesült is.

Mikor az 1859-iki események bekövetkeztek, Bach Sándor báró miniszter állása és politikájának legerősebb támaszai már ingadoztak. Ezen események befejezték azt az actiót, melyet Széchenyi István gróf „Blick" czimü, nagy hatásu könyvével megkezdett és egyszer-

smind igazolták mindazt, mit Széchenyi ama munkájában elmondott és megjósolt. Az olaszországi vereségek, de kiváltképen a Magyarországon uralkodó veszélyes hangulat, Széchenyiben azon meggyőződést érlelték, hogy az abszolutizmus napjai meg vannak számlálva. Rechberg gróf hivatalba lépéséhez, kivel már londoni tartózkodása óta barátságot tartott, Széchenyi nem füzött valami vérmes reményeket, mert biztosra vette, hogy Rechberg és Bach nem fognak sokáig megférni egy kabinetben. Már Bach miniszter tényleges bukása előtt Széchenyi komolyan foglalkozott azon kérdéssel: quid faciendum. Ő az előző években gyakran bebizonyitotta, hogy nem a negaczió embere és most elérkezettnek vélte a perczet, hogy positiv javaslatokkal lépjen elő.

Ez időben történt első látogatásom Széchenyinél a döblingi tébolydában. Miután ismételt indirekt meghivásokat, melyeket előkelő urak szokott udvariassága gyanánt vettem, nem fogadtam el, egy izben Hopf kanonok, Lonovics érsek titkára, kit Széchenyi fia gyanánt szeretett, a gróf egy levelét megmutatta nekem, melyben ez őt sürgetve felszólitja, hogy „Falkot élve vagy halva vigye ki a döblingi barlangba“ (igy nevezte Széchenyi lakását). Még ez este kikocsiztunk a „barlangba“. Már, mikor a park fasorán behajtattunk, kivilágitott ablakok hosszu sora barátságosan köszöntött felénk.

— Ez a gróf lakása, — jegyzé meg Hopf kanonok.

A kocsi megállt a Görgen-féle intézet egyik szárnyánál s keskeny lépcsőn fölmentünk a legnagyobb magyar lakására. Az előszobába lépve, élénk hangokat hallottunk, nagyon vidám beszélgetés folyhatott odabenn, mert az egyes szavakat harsogó nevetés követte. Csakugyan többnyire fiatal urak voltak, kik tarka csoportokban mulattak Széchenyi hálószobájában; közepettük

állt Széchenyi. Elémbe jött s mindkét kezét felém nyujtotta. Alig festhetem le a benyomást, melyet a gróf látása reám tett. A kopasz fej, melyet két oldalt gyér, hátrafésült őszhaj környezett, kissé előrehajlott; ugyancsak őszes nagy szakál vette körül mély barázdáktól szántott arczát. Ki birná hiven leirni ez arczot?! E vonásokban valami végtelen bánat, végtelen fájdalom honolt, melyet szavakkal még megközelitően sem lehet ecsetelni. A gróf bocsánatot kért vendégeitől és a mellékszobába vezetett, bezárva maga megett az ajtót. Miután egymás mellett helyet foglaltunk, sokáig némán tekintett reám.

— Idősebbnek gondoltam önt, — kezdte végre, — hanem csak külseje idegen előttem; egyébként hiszem, hogy ismerem önt évek óta műveiből s gondolom, ön is eléggé ismer engem; mint régi bizalmas barátok beszélgethetünk tehát egymással.

S most a nélkül, hogy feleletemet bevárta volna, csaknem egy teljes óra hosszáig szakadatlan beszélt Magyarország, Ausztria, Európa politikai helyzetéről, a multról és jelenről, a jövő kivánalmairól és eshetőségeiről, oly világossággal, annyi szellemmel és tudománynyal s a mellett oly vonzó száz meg száz anekdotával füszerezett előadással, mint a hogy ezt még senkinél igy egyesitve nem láttam. A mit Széchenyi a multról és jelenről mondott, természetesen csak alakjára, de nem lényegére nézve volt uj; nézetei nem lehetettek mások, mint a milyenek a grófnak az egész világ által olvasható műveiben nyilvánultak; hanem ő oly szellemesen tudta csoportositani a már ismert dolgokat, hogy a legnagyobb érdeklődéssel kisértem előadását. Még feszültebb figyelemmel hallgattam természetesen a jövőre szóló terveit, ámbár ezek is legalább alapvonásaikban a multból voltak meritve. Jelszavakról — mint pl. 1847 vagy 1848 —

mit sem akart tudni; ugy vélte, nem létezik semmi törvényes forma, melyben e pillanatban ujra lehetne kezdeni Magyarország alkotmányos életét; hol azonban nincs meg a forma, ott a lényeghez kell ragaszkodnunk s ezt a lényeget a pragmatica sanctióban látja. E kétoldalu szerződés erejénél fogva az ausztriai császár, mint Magyarország királya köteles alkotmányosan uralkodni, Magyarország viszont köteles a törvényszerü örökösödési rend folytán trónra jutott császárt Magyarország királyául elismerni s a birodalom fennállását egészében megvédeni. Ezen a pragmatica sanctióból eredő jogok és kötelezettségek gyakorolhatására kell ez idő szerint uj formákat megteremteni . . .

— Oktrojálni? — bátorkodtam közbevetni.

— Mit nevez ön oktrojálásnak? Ha azt érti ön ez alatt, hogy a császár vagy egy miniszter, vagy miattam az egész miniszteri tanács előszabja nekem e formát, akkor azt mondom, hogy nem, határozottan nem! Ha azonban oktrojálásnak akarja nevezni ön azt is, ha e forma a korona közt és az ország minden rendeiből egybehivott notabelek gyülekezete közt megállapittatik, akkor azt mondom, hogy igen s ha száz ellenvetést tesz is ön, százszor is igen! Egy uj paktum konventumra van szükségünk a korona és a nemzet közt, ez az Ariadne fonala, mely a dinasztiát s az országot kivezérli a tömkelegből; minden egyéb csak belevisz bennünket, vagy miután már ugy is benne vagyunk, hát beljebb visz. — Körülbelül igy végzé Széchenyi valóban ragyogó előadását, aztán mintegy kimerülten hátrahanyatlott. — Nos, — ugymond — én már beszéltem, most beszéljen ön.

Megjegyeztem, hogy mindazt, mit a múltról és jelenről mondott, lehetetlen szebben és találóbban elmondani, mint a hogy az imént hallám; a legközelebbi jövő föladatait illetőleg is teljesen az ő nézetén vagyok;

csakhogy, azt hiszem, azoknak, kik a nemzet nevében a koronával egy uj, tartós paktum konventumot kötnek, a nemzettől mandátummal kell birniok.

— Mandátum, mandátum! — pattant föl Széchenyi, — ime ez megint a mi prókátori természetünk, mely annyi bajt hozott már nyakunkra. Mit nevez ön mandátumnak? Nézze csak meg az 1857-iki peticzió aláiróinak névsorát; ott találja legfelül a primást, a kalocsai érseket és több püspököt, majd minden egykori főispánt, azután az Apponyiakat, Zichyeket, Károlyiakat, Eötvöst és Majláthot, Ghyczyt meg Lónyayt, Frőlich nagykereskedőt meg Karczag kalapost és száz más minden rendü legjobb nevet; valóban komolyan azt akarja ön nekem mondani, hogy ily gyülekezetnek előbb mandátumra van szüksége, hogy a nemzet nevében szóljon? Azt mondja ön talán, hogy az uralkodó más, hajlékonyabb és kevésbbé tekintélyes elemeket hivhatna egybe; de ha a császár egyáltalában elfogadja javaslatunkat, akkor a mi szándékunk szerint fogja azt végre is hajtani; mi megneveznők a bizalmi férfiakat s hiszi ön, hogy mi e küldetésre kevesebb tárgy- s személyismerettel, vagy kevesebb lelkiismerettel birnánk, mint azok, kiket a vakeset valami választási törvény alapján összeterelt? Ha egyszer az ügy kerékvágásba jutott, akkor mi is határozott szabályokat, a képviseletnek valami kiszabott alakját fogjuk javasolni, hanem ezzel csak bevégezhetjük, de nem kezdhetjük a dolgot. Aztán mit akarok én elvégre e notabelek gyülekezetétől? Valami uj terhet kell átvennie? Valami uj kötelezettséget elvállalnia? Ha csak ön kérdésessé nem akarja tenni a pragmatica sanctio érvényességét is; mert akkor természetesen vége minden vitatkozásnak, hanem akkor ön a forradalom, tehát a jogtalanság terén állna, én pedig a jog terén. De ha ön elismeri a pragmatica

sanctiót s azon kötelezettséget, mely abból reánk származik, akkor semmi egyébről nincs szó, minthogy értekezzünk a koronával valami alkalmas módot illetőleg, hogyan gyakoroltassanak e már létező kötelességek, mi mellett természetesen hangsulyozni s biztositni fogjuk saját jogainkat is. Gondolom, mégis csak sokkal okosabb ez, mintha à la Bach kényszerittetjük magunkat e kötelességek teljesitésére — biz azt ugy sem engedik el — s a mellett sokkal többet kell tennünk, mint a mire kötelezve vagyunk, jogainkból pedig semmit sem kapunk . . .“

Ámbár még ugyanazon éjjel leirtam lényeges részét annak, mit Széchenyi beszélt, az olvasó mégis természetesnek fogja találni, hogy a fentebb közlöttekben alig nyujthatom a legfontosabbnak is akár csak csekély vázlatát. Hanem talán elegendő arra, hogy megösmertessem ama tervet, melynek megvalósitásán erélylyel fáradozott Széchenyi. Csaknem két óráig tartó tête à tête után visszatértünk a társasághoz s a ki tanuja volt a vidám és szellemdús társalgásnak, mely most kifejlett s a vacsoránál késő éjfél utánig folyt, az bolondnak nevezte volna azt, ki azt mondja neki, hogy a bolondok házában vagyunk.

Ez első látogatás utáni reggel Zichy Géza gróf, Széchenyi mostoha fia, levelet hozott nekem atyjától. Bármennyire ellenemre van személyes ügyet ide belevinni, az olvasóra nézve oly események olvasásánál, melyekre nézve helylyel-közzel az elbeszélőn kivül nincs egyéb tanu, talán érdekes tudni, mily viszonyban volt ez a leirt személyiséghez, s csak mivel az alábbi levél e tekintetben némileg jellemző, határoztam el, hogy itt közöljem. E levél igy hangzik:

„Biztositom önt, hogy nagyon, igen nagyon örülök, hogy önnel megismerkedtem s köszönettel küldöm itt

a mi **-nk levelét s a Kreutz-Zeitungot vissza. Je ne suis pas absolument payé pour voir couleur de rose, azonban félig sem osztom ** aggodalmait. A „becsületesség politikájához“ (ilyesmi lőn kilátásba helyezve a berlini Kreuz-Zeitung egyik félhivatalos czikkében) azt mondom: Hurra! mieux tard que jamais. Hanem hogy 300 évig tartó misztifikácziók után a régi nóta e variácziója által, habár csak a legkönnyebben hivő magyart is rá lehessen szedni, már ezt bizony kötve hiszem.

Régóta nem olvastam veszedelmesebbet, igazi farkas juhászbundában. Ugyancsak erős követelés, hogy ennek a „zászlóhimzésnek“ csak puszta „ja“ meg „ná“ szóra (mint a nemes osztrákok oly kedélyesen szokták mondani) higyjen az ember, ha még NB. ezt a zászlót olyan kreaturák állitják fel, kik az embert sine exceptione csak rászedték és megcsalták s a kik, mint gondolom, nem is tudják tisztán, mi a „becsületesség . . .“ Mindig örülni fogok, ha fölkeres ön, mert én bizony nem mozdulok! Hanem hozzám ide ki messze van, önnek ideje mindnyájunkra nézve drága; értesitenie kell tehát arról, mikor szerencséltethet látogatásával. Ha ezt kissé előbb tudom — bocsásson meg, hogy minden komédia és czeremónia nélkül beszélek — akkor fiaim közül valamelyik — hiszen váltig van — kocsimmal, vagy valami fiakerrel kihozza önt s aztán visszaviszi, a hova ön akarja. Pl. szivesen látom ebédre, de nem azért, hogy csak együnk, vagy pezsgőzzünk, hanem eszméket cserélhessünk. Reggel 7 órától este 10-ig mindig készen vagyok szolgálatára. Bánjék hát velem amugy magyarosan, ki hiu bókokra nem pazarolja a drága időt és pezsgőt ritka kivételként fogyaszt csak, rendesen pedig vizzel s egy kis könnyü borocskával él. Mert teljes józanság mindenütt jó, de a politikában conditio sine qua non. Hű haza-

fiui rokonszenvvel önnek őszinte hive *gróf Széchenyi István.*"

Ezen est óta ritkán mult nap a nélkül, hogy Széchenyit ne láttam vagy tőle fiainak egyike révén levelet ne kaptam volna. Megajándékozott bizalmával; közölte velem mindazt, mit terveinek megvalósitására szóval vagy irásban tett és én nem győztem eléggé csodálni azon kiapadhatlan buzgalmat és erélyt, mely e kiváló férfiu minden tettében nyilvánult. Az 1859/60-iki télen Széchenyi majd minden politikai notabilitással érintkezett és pedig nem csupán a magyarokkal; többek közt Rechberg gróf is megörvendeztette őt hosszabb látogatással. Miután a gróf ismételten azon óhajt nyilvánitotta, hogy meg szeretne ösmerkedni Schmerlinggel, kiről akkoriban a német szabadelvüek igen sokat tartottak, magamra vállaltam, hogy ez óhajt tudomására juttatom ő excellentiájának. És csakugyan néhány nap mulva megjelent Döblingben a főtörvényszéki elnök ur. A két államférfiu közt csaknem két óra hosszat tartott beszélgetés tartalmát, melyet Széchenyi még az este velem közölt, nyilvánosságra juttatni nem vagyok hivatva, hanem azt az egy történelmileg érdekes tényt megemlithetem, hogy ez idő tájban ismételt értekezések voltak a későbbi államminiszter és Jósika báró közt (Széchenyi eme régi jó barátja közvetitette egykor Széchenyi és Metternich közt a bensőbb érintkezést) és Schmerling s Jósika akkor megegyeztek egy programm leglényegesb pontjaira nézve, melynek alapján készek lettek volna közösen kabinetbe lépni. Hanem Schmerling—Jósika kabinetre döntő körökben akkor még nem gondoltak, s mikor Schmerling miniszter lett, Jósika már rég nem volt az élők között.

Széchenyit valósággal elárasztották oly politikai röpiratokkal, melyekről azt akarták, hogy pártfogása alatt meg-

jelenjenek és a gróf a legtöbb esetben, még anyagi áldozatok árán is készséggel tett eleget a kivánalmaknak. Pártfogása alatt jelent meg Lipcsében Steinackernél a „Zur ungarischen Frage“ czimü röpirat, aztán „Aphorismen“ és „Offenes Schreiben an Franz Josef I.“ czimmel (mindkettő Londonban). Gyulainak teljesen igaza van, mikor azt mondja, hogy ez iratoknak egyike sem volt valami nagyjelentőségü. A „Times“-sal és más európai fontosságu külföldi lapokkal Széchenyi szintén folytonos összeköttetést tartott fenn; ellátta azokat a magyar ügyekről szóló czikkekkel, melyek részint a saját, részint politikai barátai tollából eredtek. Mindabban azonban, a mit Széchenyi irt vagy a mi az ő védőszárnyai alatt látott napvilágot, soha egy hajszálnyira sem tért el lojális programmjától.

Akkortájt egy nagyon elterjedt bécsi lapban czikk jelent meg a magyar arisztokráczia ellen. Ezen czikk magában véve valóban jelentéktelen volt, de Széchenyit annyira boszantotta, hogy rögtön egész röpiratot irt ellene, vagy helyesebben mondva, ama lap szerkesztője ellen. Mi mindnyájan, kikkel ez iratot közölte, tanácsoltuk, hogy ne bocsássa azt közzé. De hiába. A kézirat Lipcsébe vándorolt s nemsokára megérkezett a korrektura-ív. Széchenyi arra kért, hogy nézzem át. Kezembe vettem a tollat, áthuztam minden lapot elejétől végig s az utolsóra nagy betükkel ráirtam: „deleatur“.

— Mi ez? — szólt Széchenyi boszusan fölkelve.

— Az egyedüli korrektura, a mit csinálhatok — viszonzám.

— Nos, ön ** szerkesztőnek barátja.

— Ha barátja volnék, óhajtanám, hogy Széchenyi gróf őt hiressé tegye.

— Önnek ugyan különös mániája, nekem mindig kellemetlen dolgokat mondani.

— Ha tudom, hogy excellencziádnak szivességet teszek ezáltal, kész vagyok mindig csak kellemest mondani. — Széchenyi elhallgatott. Egy idő mulva kezet nyujtott és szeliden szólt:

— Hagyjuk pihenni a dolgot.

A röpirat nem jelent meg.

Látva ezen messze elágazó politikai tevékenységet, az ember önkénytelenül kérdezi, miért tette Széchenyi működésének központjává épen a tébolydát? Miután szellemileg teljesen jól érezte magát, miért nem tért vissza családja körébe és vajjon volt-e szándékában ezt későbben megtenni? Ez utóbbi kérdésre Kecskeméthy határozottan nemmel felel; ugy látszik neki, mintha a gróf fogadást tett volna, hogy élve el nem hagyja az intézetet. Nem merném ezt oly határozottsággal állitani. Hogy Széchenyi egyelőre nem változtatta meg lakhelyét, abból magyarázható, hogy sem a politikai helyzetben, sem saját erejében nem bizott még eléggé. Ha az akkori viszonyok közt ismét megjelen a társaságban, csak vezéri szerep lett volna multjához és rangjához méltó; már pedig az akkori viszonyok között csak az ellenzék vezére lehetett volna. Ilyesminek azonban az akkor még fönnálló abszolutizmus alatt nem volt még semmi törvényes tere; a legelső lépés összeütközésbe hozta volna a grófot a hatóságokkal, a második pedig már aligha lett volna lehetséges. A tébolydában lévő Széchenyitől a nemzet nem kivánhatja, hogy ily veszélyes és előreláthatólag sikertelen szerepre vállalkozzék; tett ő kétségkivül amugyis többet, mint a mit tőle kivánni lehetett; a nyilvánosság elé lépő Széchenyitől ellenben bizonyára többet követelnek, mint a mennyit a fönnálló viszonyok közt tenni képes lett volna. Emellett még ugy is vélekedett — előttem tett több nyilatkozata feljogosit e következtetésre — hogy

irányadó helyen, ha politikai müködéséről értesülnek is, mégis csak jobban eltürik azt, ha a jelenlegi szük korlátok között mozog, mintsem azt, hogy a nyilvánosságba visszatérve, mint a „legnagyobb magyar“ a nemzet élére vagyis miután akkor az egész nemzet ellenzék vala, az ellenzék élére álljon. Azonkivül, mint emlitém, még a saját erejében sem bizott; tudatában volt annak, hogy őt még a legcsekélyebb váratlan esemény is erősen megrenditi s hogy talán még nem elég erős a közélet küzdelmeire.

A kolozsvári muzeumegylet egy bankettjén ugyanis felköszöntötték Széchenyit s elhatározták, hogy erről táviratilag tudósitják a grófot. A sürgöny éjfél után érkezett Döblingbe és Széchenyit álmából költötték fel. E különben igazán jó indulatu figyelem ugy hatott rá, hogy még a következő este is sápadtan, egész testében reszketve és szerfölött fölingerülve, találtam.

— Ha velem még egyszer ilyesmi megesik — mondá — megüt a guta.

Végül e szenvedés utóhatásaként bizonyos félelem maradt vissza, hogy az ő személyes biztonsága veszélyeztetve van. (Igy pl. az előbb emlitett [közzé nem tett] röpiratra vonatkozólag ezt irta nekem 1859 decz. 16-án: „Az illető, ki e triviális holmit irta, nagyon aggódik, hogy kéziratát fölfedezhetik: kérem tehát, hogy a kézirat mindenesetre megsemmisittessék, vagy kezeimhez visszaadassék.“)

Ha végre mégis győzelmes marad a reakczió, az Széchenyivel, az ellenzéki vezérrel, röviden elbánik; az „őrült“ Széchenyit azonban legfölebb csak a politizálást tiltják el s ezzel a dolog be lesz fejezve. Hanem mind e körülményekből azt merem következtetni, hogy Széchenyi, ha a dolgok jóra fordulnak, ha az ő elvei diadalra jutnak, reá lett volna birható, hogy hátat for-

ditson döblingi „barlangjának". Én legalább nem birom képzelni magamnak Széchenyi grófot tébolydában 1860. év október 20-dika után.

Ily kedvező fordulat azonban még messze levőnek látszott és Széchenyinek nemsokára oly oldalról kellett az első csalódást tapasztalnia, honnan azt legkevésbbé várta volna. A primás nemsokára betöltendő volt papi hivataloskodása ötvenedik évét s Magyarország mágnásai ünnepélyes módon készültek az ősz egyházfő jubileumát megülni. Széchenyi is hivatalos volt ez ünnepélyre: Széchenyi ezt szives levélben megköszönte és egyuttal sajnálatát nyilvánitotta, hogy egészségi okokból személyesen nem adhatja át szerencsekivánatait. Széchenyi mindig leleményes volt, ha czéljai elérésére eszközöket keresett és ugy ezt az alkalmat sem akarta elmulasztani, hogy ily irányban kihasználja. Midőn egy este Széchenyihez jöttem, ez meglepetésemre elémbe tette egy ő felségéhez intézendő fölirat vázlatát, melyet majd a primás s az Esztergomban összegyülő mágnások irnának alá s adnák át a császárnak egy küldöttség utján. Nyolcz nap, azaz, hogy inkább nyolcz este tanácskoztunk e fölirat szövege fölött, hogy abban egyrészt lehetőleg határozott kifejezés adassék a nemzet óhajainak, másrészt minden oly szó kerültessék, mely bármely oldalon megbotránkozást kelthetett volna. Végre a fölirat szövege elkészült; rövidebb volt s kevésbbé részletes, mint az 1857-ki, hanem a tartalmát illetőleg meglehetősen megegyező azzal. Zichy Géza gróf kijelentette, hogy kész a letisztázásról gondoskodni. Ekkor Széchenyi váratlanul azt a hirt kapta, hogy szándéka az országban köztudomásra jutott s néhány mágnás ennek következtében elhatározta, hogy nem utazik Esztergomba, nehogy a föliratot alá kelljen irnia. Sulyos csapás volt ez a nagy hazafira. Elszomorodva mondá, hogy most már nem

bizik a dolog sikerében. Mindamellett elküdte a fölirati vázlatot Esztergomba; hanem a „demonstrácziót" „inopportunusnak" jelenté ki a jelenlevők többsége s Széchenyi elkeserülten nyilatkozott rangtársairól, hogy hivatásukat nem értették meg s annak kezdeményezését, a minek elvégre mégis be kell következni, valószinüleg ismét a zavargó néptömegre akarják hagyni.

Egy második csalódás még jobban fokozta ez elkeseredést. Hübner báró kabinetbe lépése némi reménynyel töltötte el a grófot és a remény az uj rendőrminiszter első rendszabályai által még növekedett. Hübner minisztersége azonban csak rövid ideig tartott és általános vélelem szerint, visszalépése azon tótmegyeri gyülekezet következménye volt, melyen ő a magyar konzervativ párt vezető férfiaival találkozott. Az izgatottság Magyarországon a hires protestáns pátens folytán magas fokra hágott. Igaz, hogy kezdetben csak ártatlan tüntetésekben nyilvánult; de Széchenyi ismerte nemzetének jellemét és tudta, hogy az ott egyszer megindult agitácziót nem könnyü ismét medrébe szoritani; annyival is inkább, mert Hübner visszalépése a reakczionárius párt győzelmének tekintetett és igy az összeütközés veszélye valószinünek látszott.

Ez időtől kezdve Széchenyi hangulata rosszabbodott; az események minden irányban emlékeztették őt az 1848-ikiakra; ugy látszott, hogy a kormánynak nincs szive a nemzet panaszai és óhajai meghallgatására, s hogy a nemzet ujra közeledik azon ponthoz, hogy erőszakot vegyen igénybe. Az ország és korona közti kölcsönös bizalmon alapuló kibékülés reménye, mely Széchenyi tevékenységének erőt kölcsönzött, mindinkább tünedezett. Széchenyi egészségi állapota is rosszra fordult és a rosszabbodás fokozódó szeszélyességben nyert külső nyilvánulást. E szeszélyesség alatt különösen

dr. Goldbergnek, az intézet derék másodorvosának kellett gyakran szenvednie.

E szerencsétlen fiatal ember felől (egy Theophrastus Paracelsus junior álnév alatt az ötvenes években megjelent és sokat emlegetett szatirának, mely a sarlatán orvosokat gunyolja, is ő volt a szerzője) határozottan jobb véleménynyel vagyok, mint Kecskeméthy; a menynyire én ismertem Goldberget, igen sok szellemmel és kedélylyel birt, de persze, beteg kedélylyel és ha az ember a keserü élettapasztalatoktól korán elfásult ifjut ezen állásban látta, inkább azt tanácsolta volna, hogy gyógyitsa előbb meg a saját kedélyét, mielőtt mások gyógyitására vállalkozik. Reá találóan illett: „coecus coecum ducit“. Széchenyi nagyrabecsülte a fiatal orvost és ha szeszélyes pillanataiban meg is bántotta, csakhamar belátta hibáját és kibékült vele.

Egy ilyen jelenet után, — mikor Széchenyi az orvosnak ismét valami sértőt mondott volt, mire ez kalapját véve e szavakkal bucsuzott el a gróftól, hogy ha ő excellentiája rosszul találná érezni magát, értesitse őtet, mert ő külön meghivás nélkül többé ide be nem teszi a lábát — egy ilyen jelenet után látogattam meg Széchenyit s már az ajtónál megbotránkozással mondta el az orvos eljárását.

Én is azt mondtam, hogy dr. Goldberg rosszul cselekedett, rosszul, a mennyiben megigérte, hogy bizonyos esetekben ismét eljön ; én az ő helyén — mondám — sohasem jönnék többé; a szegénységnek is megvan a maga jogosult büszkesége s ezt épen oly gazdag embernek, mint Széchenyi István grófnak, jobban kellene tisztelnie, mint bárki másnak. Széchenyi nemes szive rögtön megértette, mit akartam mondani ; azonnal iróasztalához ült s néhány sort irt dr. Goldbergnek, melyben a következő napra ebédre hivta meg. Az orvos azt üzente vissza, hogy

sajnálja, de beteg s a meghivást el nem fogadhatja. Ez fájt csak igazán Széchenyinek s nem nyugodott meg, mig én magam nem mentem el a szekundárius szobájába s vissza nem tértem azon válaszszal, hogy a doktor ur köszönettel elfogadja ő excellentiája szives meghivását. Nekem is jelen kellett lenni másnap e kibékülési lakomán és sohasem láttam Széchenyit szeretetreméltóbban, mint aznap; láthatólag jól esett neki, hogy e szivbeli tartozását leróhatta. . . . Ilyen volt ez a „szivtelen, hideg ész embere“.

Dr. Goldberg először figyelmeztetett engem arra is, — körülbelül 1860 február közepe táján volt — hogy előtte ismeretlen okokból a hires pácziens egészségi állapota kedvezőtlen fordulatot látszik venni. Részemről is néhány oly észrevételt tettem, melyek arra birtak, hogy az orvos ebbeli nézetét oszszam.

Egyszer este Döblingbe jöttem, hová a gróf levélkével hivatott. Az előszobában ült szundikálva a két inas; az egyik álmosan huzta le felöltőmet s azután visszahanyatlott székére; tudta, hogy bármikor bejelentés nélkül bemehetek. De nem léptem be, hanem halkan a legközelebbi nyitott ajtóhoz közeledtem, honnan Széchenyi hálószobájába be lehetett látni. Ott ült az agg támlásszékében, hátával az ajtó felé fordulva, egyedül, hervadt ajkaihoz emelve elválhatlan kisérőjét, a fuvolát, melyen épen ama mélabús magyar népdalok egyikét fujta, melyek langyos nyári estéken a pusztákon végighangzanak. Néha-néha szünetet tartott s fejét lehajtotta mellére, azután lassan fölemelte megint, mintegy nehéz álomból fölébredve s tovább fujta busongó dalát. Végre félretette a fuvolát s felállt. Rögtön megpillantott engem s a meglepetés legkisebb jele nélkül hozzám jött; arcza még sápadtabb volt, mint egyébkor szemei pedig gyuladtak voltak, s ki tudja, hány óráig sirhatott már az ősz állam-

férfiu! Széchenyi ez este nagyon el volt érzékenyedve; ugy látszott, mintha valami szokatlan hullámzanék s viharzanék keblében. A mint egymás mellé ültünk, kezdett ugyan egy pillanatig a politikáról beszélni, hanem aztán megint elnémult s kis idő mulva azon kérdéssel lepett meg:

— Ugy-e bár, ön nagyon szereti családját?

Mosolyogva mondtam igent a különös kérdésre. A nélkül, hogy ennek további okát adta volna, vagy talán épen annak magyarázata végett, most saját családi viszonyairól kezdett Széchenyi beszélni, különösen fiairól s ha valaha kétkedtem volna abban, hogy e férfiuban a nagy szellemmel nagy sziv is párosult, e beszélgetés elegendő lett volna minden ily kétséget elháritani. Éjfél elmult, — a két fölvigyázó már félig átaludta éjjeli álmát — mikor a grófot elhagytam.

— Politikáról akartam önnel beszélni, — mondá, mikor elbucsuztam, — de nem birok, ma nem birok; szerencséltessen holnap még egy órára; fontos dolgot kell önnel közölnöm, s gondoskodom arról, hogy egyedül maradjunk.

Másnap este szintén komoly, de sokkal nyugodtabb hangulatban találtam Széchenyit. Nézete a helyzetről nagyon komor volt. A magyarországi események, mind az izgatások a protestáns pátens alkalmából, mind az elfogatások, melyek ez izgatások következtében történtek, mély aggodalommal tölték el őt. Egy befolyásos személyiséget nevezett meg nekem, ki tegnap teljes határozottsággal állitotta, hogy Ausztria nemsokára második hadjáratot kezd Olaszországban, s bizonyos, hogy nemcsak Lombardiát hóditja meg ujra, hanem az egész félszigeten s azon túl is elbánik a „carbonarismussal“. Széchenyi ezt — tekintve a Franczia- és Angolország közti viszályt, melyről oly sokat tudtak

akkor beszélni a lapok — nem tartá lehetetlennek. E viszályra Széchenyi feltünően nagy sulyt helyezett, sőt biztosra vette, hogy a háboru a két nyugati hatalmasság közt egészen közel van, s hogy előbb-utóbb Ausztria, Porosz- és Oroszország csatlakoznak Angliához. — Ha létrejön ily koalliczió, — ugymond — akkor egyszerre 50 évre vissza vagyunk vetve; Angolországra egyáltalán nem lehet számitni; a kontinensen nem fog tenni semmit az alkotmányosság ellen, de bizonyára mellette se tesz semmit; rossz napokat érünk akkor s magyar hazánknak sokáig nincs akkor semmi remélni valója; de vajjon átéli-e a válságot, vajjon a jobb napokat, ha végre ugyan elérkeznek, ugy fogja-e köszönhetni, mint magyar királyság, a mi legalább még most névszerint, Isten tudja. Éjjel-nappal imádkozom, hogy igy legyen!

Nem osztoztam e komor nézetben; a birodalom pénzügyi helyzetét tekintve, alig volt gondolható egy uj olaszországi hadjárat, s a Franczia- és Angolország közti háborura sehogy sem találhattam elegendő indokot. Nem titkoltam el e nézetemet. Széchenyi nyugodtan meghallgatott, hanem arczvonásaiból láttam, hogy nem sikerült megnyugtatnom őt.

— Egyébként — szólt egyidő mulva — nemsokára megtudjuk, hányadán vagyunk.

Lámpát vett kezébe s az utolsó szobába ment, honnan nemsokára néhány teleirt papirlappal tért vissza.

— Én ismerek egy magasállásu hölgyet Londonban, — folytatá aztán — ki a Palmerston-ház legbensőbb ismerősei közé tartozik s évenkint ez időtájban Párisba megy, hogy a tuilleriák udvari báljaiban résztvegyen. Ez a hölgy késznek nyilatkozott magára vállalni, hogy kézbesiti két levelemet, melyeket elolvasok most önnek; az egyik Palmerston lordhoz, a másik Napoleon császárhoz van intézve.

S most elolvasta nekem Széchenyi a franczia nyelven irt két levelet; hangja ünnepélyesen csengett s azon helyeknél, melyek Magyarország sajnálatraméltó helyzetét rajzolták, oly bensőséget nyert, mely engem mélyen meghatott! A két levél tartalma — fájdalom, csak emlékezetből közölhetem — lényegileg egyforma volt, hanem a részletekben különböző. A Palmerstonhoz intézett levélben főleg Magyarországnak Ausztriára, ennek pedig az angol kereskedelemre való nemzetgazdasági jelentősége volt első helyen kiemelve: a Napoleonhoz intézett levélben különösen Magyarország politikai fontossága — a keleti kérdésnek végre is elkerülhetlen megoldását tekintve — hangsulyoztatott. Mindkettőben egyaránt azt bizonyitgatá Széchenyi, hogy Ausztria Magyarország nélkül nem állhat fönn; Magyarországot pedig csak akkor tarthatja meg, ha a pragmatica sanctio alapján kiegyezkedik vele; itt is, ott is ünnepélyesen erősitette Széchenyi, hogy egészen távol esik tőle legitim fejedelme ellen idegen udvaroknál panaszkodni; sőt inkább meg van győződve, hogy I. Ferencz József császár régóta más utra lépett volna, ha ismerné a dolgok valódi állását. Hanem tudatlan vagy gonosz indulatu tanácsadók zárva tartják a császár füleit s nem hagyják eljutni oda az igazság szavát. Minden kisérlet sikertelen maradt ez irányban; csak egy ut áll még nyitva. Franczia- és Angolország nagyköveteinek állásuknál fogva joguk van közvetlenül érintkezni ő felségével; ha magukra vállalnák, hogy figyelmeztessék a fenyegető veszélyekre a kétségkivül jóindulatu fejedelmet, szavuk bizonyára sulyosan nyomna a latban. Ezt az intervencziót kérte Széchenyi a franczia és angol kormánytól, melyekbe végreményét helyezte. Nem tudom, mi sors érte e két levelet; hanem emlékezem, hogy olvastam, miszerint a dolgoknak 1860 októ-

ber 20-án bekövetkezett fordulatára a két nyugati hatalom tanácsa is befolyással volt . . .

E közben Döblingben oly esemény történt, mely minden mást háttérbe szoritott és Széchenyi életében nemcsak fordulópontot, hanem épen végpontot képezett. Hogy Széchenyi a *Blick* szerzője, azt, habár kissé későn, végre mégis megtudta a rendőrség s e percztől kezdve a vén oroszlánt döblingi barlangjában a legszigorubban megfigyelték. Dr. Görgenre nézve ez nem volt titok s meglehet, hogy féltében — szivesen elhiszszük, hogy rossz szándék nélkül — többet is mondott, mint a mit tudott s a mi igaz volt, mert nyomatékosan tudtára adták, hogy intézetének fennállásáról van szó, hogy nem hagyhatják meg ott a tébolyda ártatlan czége alatt a politikai összeesküvések tüzhelyét. 1860 márczius 3-án rendőri házmotozást tartottak Széchenyinél s mintegy féltuczat ismerősénél, kik sürübben érintkeztek vele. Döblingben jókora készülődést fejtettek ki; bérkocsikon odahajtatott valami 24 hivatalnok és rendőrkatona s körülállták a tébolydát, mintha valami ellenséges vár czernirozásáról lett volna szó.

Reggel 7 órakor belépett Széchenyihez az azóta már elhalálozott Felsenthal rendőrtanácsos, ez expediczió vezére; a grófot már iróasztalánál találta. Széchenyi őt gavallér módjára fogadta; udvarias, előzékeny volt, de egy pillanatig sem engedte a rendőrtanácsos urat megfeledkezni arról, kivel van dolga. Mikor Felsenthal ur a könyvtárt akarta megvizsgálni, Széchenyi kedélyesen vállára tette kezét, mondván:

— Édes uram, ön bizonyosan tiltott könyveket keres itt; ne fáradozzon az ur ezen könyvek megvizsgálásával, előre kijelentem, hogy ezek egytől-egyig tiltott könyvek, mert a mit önök megengednek, az sokkal silányabb, hogysem én ilyesmire pénzemet költeném.

Csak egyszer esett meg, hogy Széchenyi majd elvesztette nyugalmát. A tanácsos ur egy dobozhoz nyult, melyet ki akart nyitni; zárva volt. A kulcsot kérte; Széchenyi nem találta.

— Ugy — vélte Felsenthal udvariaskodó mosolylyal — a dobozt, fájdalom, erőszakkal kell kinyitni.

— Azt nem teszik, — szólt Széchenyi, — ez a doboz emlék nőmtől s biztositom önt, hogy nincs benne semmi. Széchenyi itt egy pillanatig megállt; remélte, hogy szava, Széchenyi István gróf, a cs. kir. kamarás és titkos tanácsos szava minden további kétkedést elhárit, hanem a tanácsos ur még mindig kezében tartotta a dobozt.

— Vigye magával, — viszonzá erre Széchenyi oly hangon, mely Felsenthal urnak is kissé különösnek tünhetett föl, mert megütődve tekintett föl, — nyittassa ki annak rendje-módja szerint, természetesen az én költségemre, — tevé hozzá keserü mosolylyal Széchenyi s a rendőrtanácsos csakugyan el is vitte.

E kis intermezzót leszámitva, Széchenyi dicsérte Felsenthal magaviseletét, hogy tökéletesen illedelmes és tiszteletteljes volt; természetes, hogy másforma magaviseletet nem is türt volna Széchenyi; vén oroszlán volt ugyan, de még mindig oroszlán!

Valami három óra mulva vége volt a házmotozásnak; sokat elvittek s alig adták vissza egy kis részét évek mulva s csakis a család határozott kérésére. Az első perczben ugy látszott, Széchenyi nem helyez semmi fontosságot ez ügyre; csak miután sokáig gondolkozott fölötte, nyugtalankodni kezdett. Az eseménynek hire futott a városban s természetesen egy halmaz nagyitással megtoldva beszélték; ezek a hirek aztán megint visszakerültek Döblingbe és Széchenyit mindinkább növekvő aggodalommal tölték el. Különösen elszörnyedt azon hirre, hogy a kormány nagy összeesküvésnek jött

nyomába, minden szála kezében van már s a husvét hetében számos magyar mágnást elfognak.

Márczius 3-ika után néhány napra Lonovics érsekkel Széchenyihez valék hiva ebédre, kissé korábban jöttem és Széchenyit igen leverten találtam; nem titkolta, hogy a rendőri látogatás busitja. Azzal akartam megnyugtatni, hogy hiszen ő maga legjobban tudja, hogy semmi kompromittálót nem találtak nála s nem is találhattak.

— Édes barátom, — viszonzá keserüen, — a hol a rendőrség oly éclat-val kutat, ott találni akar valamit s a hol találni akar, ott talál is, sőt találnia kell, másképp blamirozva volna s ön jól tudja, hogy egy hatóságnak nem szabad blamirozni magát.

Később, mikor Lonovics megjött, a mennyire lehetett, megnyugodott Széchenyi, sőt az asztalnál jóformán vidámnak is látszott; de én észrevettem, mennyi önuralmába kerül e vidámság.

Ez időtájt kezdődik Széchenyi döblingi tartózkodásának harmadik stádiuma: a visszaesés, ama beteges állapot lassankinti visszatérése, mely őt először vitte oda. Szerencsétlenségre tizenketted napra a döblingi házmotozás után bekövetkeztek az ismeretes márcziusi események Pesten; nagyszerü népdemonstráczió történt, a katonaság lőtt, egy fiatal ember elesett s temetése csak növelte az elkeseredést. A protestáns pátens sem hagyta nyugodni a kedélyeket és mérsékelt férfiak is megdöbbenve tekintettek föl, mikor hallották, hogy még a konzervativ Zsedényi udvari tanácsos, ki pedig a kormányt mindenkor buzgón és önfeláldozóan szolgálta, is elzáratott. Nem szükséges leirnom a benyomást, mit mind e hirek Döblingben tettek s kiemelnem a helyzetnek az 1848-ikival való hasonlatosságát. Szemlátomást rosszabbult Széchenyi testi, lelki egészsége; szivdobogásai gyakrabban jelentkeztek, folyvást szótlanabb lőn s majd mit sem evett már.

Hogy mi ment ezalatt végbe lelkében, arról egy kis eset tanuskodhatik. Széchenyi utolsó szobájában több furcsa kinézésü butor közt egy hosszu, fekete láda is volt, melyet Széchenyi nem tudom már mi czélra készittetett. Itt ültünk egyszer még néhány látogatóval. A napi beszéd tárgyát akkor Schmid rablógyilkos merénye képezte, ki urát, Hurzot, az irodában meggyilkolta, holttestét szétvagdalta s egy ládába rakva e fölirattal: „Delicatessen" Galicziába szállittatta. A mi társaságunk is ez esetről beszélgetett, a mint a jelenvoltak egyike, ki történetesen ama fekete ládára pillantott, nevetve fölkiáltott:

— Igazán, ez itt is ugy néz ki, mint valami Hurz-féle láda.

Széchenyi kissé összerezzent, de egy szót sem szólt. Másnap ugyanazon szobában járkáltunk föl s alá; a mint ama ládához értünk, Széchenyi visszaborzadt s mormogá:

— Hallja, az ugyan ostoba élcz volt, a mit a Hurz-féle ládáról ** tegnap mondott.

Én nem azon borzadtam meg, a mit Széchenyi mondott, hanem azon, a mit gondolhatott. Ezt megelőzőleg, mikor egyszer ismét személyes biztonsága iránt aggódott, megjegyeztem, hogy nem igen követik el azt az oktalanságot, miszerint perbe fogják Széchenyit most a Magyarországban uralkodó izgatottság mellett.

— Igen, igen, — mondá — abban igaza van önnek, hanem épen azért félek valami sokkal rosszabbtól.

E komor gondolatok uj táplálékot nyertek egy szomoru eset által, mely Széchenyit lelke mélyeig megrendité. Ebédre hivta testi-lelki barátját, báró Jósikát; szarvasgombát tálaltak föl, mit Széchenyi azelőtt különösen szeretett; most gyönge emésztő tehetsége miatt ez élvezetről is le kelle mondania. Nem nyult hozzá a szarvasgombához, mig vendége derekasan hozzálátott. Alig ért

haza Jósika, panaszkodott, hogy rosszul van, lefeküdt s pár nap mulva meghalt. Széchenyi vigasztalhatlan volt a hű barát elvesztése felett s mélyen megzavarodott lelke ez esetből is csak a legkomorabb kombinácziókat szőtte.

Bizonyára elengedi az olvasó, hogy tovább rajzoljam, miként nőtt napról-napra Széchenyi betegsége a haza, valamint saját ügyeinek rosszrafordultával. Márczius vége felé Széchenyi Thierry rendőrminiszterhez irt az emlitett doboz végett s kérte, hogy adják vissza; egyuttal meghivta a miniszter urat látogatásra. Április elején megkapta Széchenyi a dobozt egy levél kiséretében, melyben Thierry a meghivást visszautasitja s többi közt e szerencsétlen frázist is használja: „A tébolyda megszünt excellencziádra nézve menhely lenni.“ Ez igen finom diplomatikus hangzásu lehetett, hanem a miniszter ur nyilván elfeledte, hogy oly kedélybeteg, öreg ember, mint Széchenyi, ily sokfélekép magyarázható kifejezésnek mindenesetre a legrosszabb értelmet fogja adni. S ugy is volt. E percztől kezdve Széchenyi egész lényében még a nem avatott szem által külsőleg is észlelhető változás állott be; nem dühöngött s nem jajgatott, mint Döblingbe érkeztekor; némán merengett maga elé s ez még aggasztóbb szinben tünteté fel állapotát. Nagycsütörtökön este utolszor voltam Hopf kanonokkal Széchenyinél; feltünően szeretetteljesen, csaknem, mondhatnók gyöngéden bánt velünk, s elolvasta nekünk, nem tudom már hányadszor, Thierry báró levelét; egyébről, mint a házmotozásról s annak netán lehetséges következményeiről sehogy sem beszélhettünk. Bármily szivesen időztem is egyébként e szobákban, bármily jól éreztem is itt magamat, ez este alig állhattam ki, mintha e különben oly barátságos szobák levegőjében valami tikkasztó hőség uralkodott volna. Tiz óra után báró Babarczy alezredes jött s mi elbucsuztunk.

Széchenyi az utolsóelőtti szoba küszöbéig kisért ki, ott megállt s utánunk nézett. Az előszoba ajtajánál még egyszer megfordultunk. Még most is látom, a mint ott állt, fájdalmas mosolylyal ajkain; a szoba tetejéről lefüggő lámpa megvilágitotta sápadt arczát és — nem tudom, jól láttam-e, vagy csak fölhevült képzeletem játéka volt — a bozontos szemöldöktől árnyékolt szemekben két nagy könycsepp rezgett.

— Adieu, kedveseim! — kiáltott utánunk, aztán megfordult s — utolszor láttuk volt.

Másnap már semmit sem evett. A mint az ételt fölhordták, egyik inasát, az öreg, hüséges Brachot maga mellé ültette az asztalhoz s a másikhoz igy szólt:

— Ma örömet szerzünk a mi öregünknek; én megvendégelem őt s ön felszolgál neki.

Az öreg szolga nem tudta, hová legyen e kitüntetés miatt; hiába ellenkezett, Széchenyi nem engedett s folyton csak azt mondta:

— Megérdemelte azért, a mit velem tett.

Nagyszombaton alig hangzott egy szó is ajkairól. Titkárát, Kisst, ki estefelé jött, kérte, hogy sakkozzék vele. A játék — ámbár Széchenyi már délelőtt is játszott pár órát Zichy Géza gróffal — 7 órától 10-ig eltartott és Kiss, a ki maga is kitünő sakkjátszó volt, távozás közben még mondá a cselédeknek, ilyen mesterileg, mint ma este, régóta nem látta már a grófot játszani. Most jó éjt kivánt Széchenyi a két inasnak, az öreg Brach szokás szerint kivitte a lámpát a hálószobából az előszobába s a két inas, miután az előszoba ajtaját kivülről bezárta s a kulcsot zsebre dugta, aludni ment. Egy kis ideig hallották a grófot föl s alá járni, aztán minden csendes lett.

Következő reggel — husvétvasárnap volt — kinyitotta a két inas szokott időben az előszoba ajtaját; senkit sem láttak, a hálószoba ajtaja zárva volt; zörgettek, eleinte csendesen, aztán hangosabban, semmi hang,

pedig a grófot ez órában már évek óta mindig ébren találták. Leirhatlan ijedtség szállta meg a jó embereket, dr. Goldbergért szaladtak s ezzel mentek be a hálószobába. Mily irtózatos látvány! A karszékében, fuvolája oldala mellett, ült Széchenyi, teljesen felöltözve, szétzuzott koponyával; jobbjával még a pisztolyt szoritotta, melylyel a borzasztó tettet végrehajtotta. Senki sem hallotta a lövést, csak egy beteg, kinek hálószobája a Széchenyié alatt volt, állitotta, hogy ő hallott éjféltájban fönt tompa hangot, mintha a földre esett volna valami.

Hogyan jutott Széchenyi a pisztolyhoz, ez mai napig is talány előttem. Márczius 3-ika előtt megvolt-e már neki? Hogyan kerülte el akkor a rendőrhivatalnokok figyelmét? Ha még akkor nem volt meg, hogyan szerezhette meg később, mikor zavart kedélyállapota azon nap óta az intézet orvosai előtt ismert volt s ennek következtében ismételt értekezések is tartattak köztük s a gróf családja közt?!

Két nappal utóbb könyező szemmel s kimondhatlan fájdalmas szivvel álltuk körül mi, hű tisztelőinek kis csapata, az elfeledhetlen koporsóját a döblingi kis plébánia-templomban. Alig birtuk még fölfogni, hogy valóban eltávozott közülünk, hogy soha, soha nem látjuk őt többé. Hanem mikor a pap eléneklé „requiescat in pace!“, akkor eszünkbe jutott mindaz, a mit szenvedett, hogy idelent nem találhatta föl soha a nyugalmat, melyre beteg szivének oly nagy szüksége volt s néma áhitattal rebegtük:

— Az Ur adta, az Ur el is vitte, legyen áldott örökké szent neve — —

Magyarországon a borzasztó esemény oly benyomást tett, melyet le sem irhatni. Az első perczben nem akarták elhinni, hogy „a legnagyobb magyar“ valóban meghalt s mikor ez iránt nem lehetett többé kétség, a

hitetlenség egyszerre más irányt vett: nem akarták elhinni, hogy öngyilkosság vetett véget Sséchenyi életének.

E gyanu ujabb tápot nyert egy csoport valóban tragikus eset által, melyek többé-kevésbbé összefüggtek Széchenyi halálával. Az öreg Brach pár nap mulva gutaütésben halt meg; hasonló sors érte csaknem egyidejüleg dr. Görgent; Széchenyi titkára, Kiss, a gróf öngyilkosságának hirére megőrült s nemsokára borzasztó halállal mult ki; valami félévvel utóbb dr. Goldberg is agyonlőtte magát. Erre valóban megfagy a vér ereinkben; sötét, gyászos végzet vonult át e házon; de a ki Széchenyit 1860 április első napjaiban látta, a ki hallotta, hogy folyvást csak a lélek halhatatlansága s azon kérdés fölött töprengett: vajjon vannak-e oly esetek, hol az öngyilkosság nem bün, az egy perczig sem kétkedik, hogy Széchenyi valóban önkezével vetett véget életének.

A fájdalom és elkeseredettség oly hangulatot szült, melyre nem találni nevet. Az Akadémia küldöttsége Bécsbe sietett, hogy a gróf holttestét Czenkre kisérje; az egész nemzet — férfiak, nők, gyermekek — négy hétig a nagy halottért mély gyászt viselt; nem volt falu, vallásfelekezet, melynek templomában a halhatatlan emlékére gyászisteniitisztelet ne tartatott volna, s midőn Dessewffy gróf, az Akadémia elnöke, megpendité azon eszmét, hogy a legnagyobb magyarnak méltó emlék emeltessék, gazdag és szegény sietett, hogy hálaadóját lerójáta azon férfi iránt, kinek Magyarország többet köszönhet, mint a mennyit egyes fiának bármily nemzet valaha köszönhetett.

Emlék! Van-e rá szükség? Neki, kinek neve évtizedek óta ragyog Magyarország történetének minden lapján, ki hazájában, bármerre tekintsen a szem, emlékeket állitott magának, melyeknél nagyszerübbet semmi művész keze nem teremthet. Széchenyinek legméltóbb pantheonja: életének és tetteinek egyszerü története.

ÖSSZEESKÜVÉS A DÖBLINGI TÉBOLYDÁBAN.

(1879).

A tisztelt olvasó jól fogja tenni, ha minél csekélyebb igényekkel fog az itt következő sorok olvasásához. Meglehetősen jelentéktelen csevegés az, a mit nyujtok és távol vagyok attól, hogy az elbeszélendő dolgoknak valami nagy fontosságot tulajdonitsak. De a politikában az ugynevezett nagy események rendesen nincsenek egy darabból faragva, hanem kisebb-nagyobb részletekből összealkotott mozaikot képeznek és a ki a nagy darabokat ismeri, azt talán az apróbbak is némileg érdekelni fogják, főleg midőn oly korszakról van szó, melyben a nyilvánosság tere majdnem egészen el volt zárva, a sajtó-szabadság csak igen korlátolt mértékben létezett, a legfontosabb dolgok titokban készültek és aránylag csekély azoknak száma, a kiknek ezen titkos működéssel közelebbről megismerkedni alkalmuk volt. Ily korszak volt az, mely 1859. évi julius és 1860. évi október hó közt fekszik, azaz, mely az olasz-franczia-osztrák háborut befejező villafrancai békekötést követte és az októberi diploma kibocsátását megelőzte.

A mozgalom azon részére nézve, melynek szinhelye akkorában maga Magyarország volt, sok érdekes részlet már most is tudva van, és ha ama korszak története

még nincsen teljesen felderitve, ennek oka abban keresendő, hogy nagy része azoknak a férfiaknak, a kik akkor ama titkos mozgalom szálait kezeikben tartották, 1867 óta többé-kevésbbé fontos politikai szereplésre lévén hivatva, irodalmi tevékenységre nem tudtak időt szakitani. A mi ugyanakkor a külföldön, nevezetesen az emigratio részéről történt, arra Kossuth Lajos nemsokára megjelenendő emlékiratai kétségen kivül világosságot fognak árasztani. De volt egy meglehetősen elrejtett hely, a hova csak igen kevesen juthattak be és a honnan nem egy érdekes mozzanat indult ki, melynek hatását az ország igen is megérezte, forrását azonban mély homály fedte.

Ezen hely a döblingi tébolyda volt, Széchenyi István gróf akkori lakhelye.

Arról, a mi ottan történt, némely — ugy hiszem — nem épen érdektelen dolgot mondtam el abban a munkában, melyet tizenhárom évvel ezelőtt Széchenyi Istvánról közzétettem. De vannak oly részletek is, melyek e munkában nem foglaltak helyet, részint azért, mert annak keretébe bele nem fértek, részint pedig azért, mert akkor a viszonyok még korántsem voltak annyira megtisztulva és megszilárdulva, hogy egyes adatokat egyik vagy másik személy veszélyeztetése nélkül közzétenni lehetett volna. Vonatkozik ez különösen amaz irodalmi működésre, melynek a döblingi „barlang“ — a mint Széchenyi a maga lakhelyét nevezni szokta — középpontját képezte.

Széchenyi István gróf, köztudomás szerint, döblingi szobáit soha el nem hagyta, és igy, ha a szellemek általános mozgalmával szemben nem akart teljesen közömbös maradni, a mit a hazáért hőn dobogó szive meg nem engedett, működésének egyedüli terét csak a sajtó képezhette. És e téren ő oly erélyes, oly sokoldalu

agitátiót, a legkülönbözőbb eszközök felhasználása körül olyan leleményességet fejtett ki, a milyenre az, a ki a dolgokba nem volt beavatva, ezen testileg teljesen megtört öreg embert soha képesnek nem tartotta volna. Miután ugy a magyar, mint az osztrák sajtó a legszigorubb czenzura alatt állott és a rendőrség a nevetségességgel határos félelemmel őrködött minden nyomtatott szó fölött, a gróf figyelme természetszerüen a külföldi sajtó felé irányult és főtörekvése az vala, utat keresni a legtekintélyesebb külföldi lapokhoz és azokat Magyarország jogainak védelmére szánt czikkek felvételére birni.

A legfontosabb és legtekintélyesebb a londoni „Times“ volt, melynek megnyerése végett Széchenyi Béla gróf, a legnagyobb magyar legidősebb fia személyesen utazott Londonba és ott egy időre le is telepedett.

Az idősebb nemzedék talán emlékezik még azokra a szenzáczionális czikkekre, melyek amaz időben Magyarország ügyeiről a city lap hasábjain napvilágot láttak. E czikkek nagyobb részét mi magán levelek alakjában küldtük a fiatal grófnak, a ki azokat az alak igen csekély megváltoztatásával a „Times“-hez juttatta. Brüsszelben báró Jósika közvetitette az összeköttetést az „Independance“-al, melynek számára én küldtem czikkeket, és a „Nord“-dal, melynek ellátását Kecskeméthy Aurél vállalta magára. Kezünkben volt a „Kölnische Zeitung“, mely Párison át, főleg Szarvady Frigyes utján kapta meg a neki szánt közleményeket. Ugyancsak a döblingi titkos irodából kerültek ki azok a czikkek, a melyek a „Weser Zeitung“-ban és a „Hamburger Nachrichten“-ben az elnyomott Magyarország érzelmeinek adtak kifejezést.

Döblingbe ezen lapok közül egyetlenegy sem járt, ne hogy a rendőrség gyanuját oda irányozzuk, de még abból

az okból is, mert azon számok, a melyekben az emlitett czikkek megjelentek, a rendőrség részéről rendesen lefoglaltattak és a közönséges előfizetőknek ki nem adattak. Kivétel tétetett azonban a bécsi lapok szerkesztőségeire nézve, ha arra kötelezték magukat, hogy ezen számokat saját munkatársaikon kivül senkinek ki nem adják. Én akkor a „Wanderer" rendes munkatársa lévén, a szerkesztőség az illető lapokat nekem szavának megszegése nélkül kiadhatta, én pedig Döblingbe vittem azokat és a gróf örömmel láthatta, milyen jól működik az a gép, melynek irányrudját ő tartá kezében.

A hirlapirodalom azonban nem volt az egyetlen tér, a melyre működésünk szoritkozott. Széchenyinek az volt a nézete, hogy — miután a külföldi lapok, saját olvasóközönségükre való tekintetnél fogva nem szentelhettek a magyar ügynek annyi tért, a mennyit kivánatosnak tartottunk, — minden 3—4 hétben, egy-egy brochure által fel kell költeni a közönség érdekét. Bátoritotta őtet erre az a rendkivüli siker, melyet az ő „sárga könyve" aratott, noha ez nem annyira brochure, mint inkább vastag könyv volt, de egészen pamphlet-szerü irálylyal.

Ezen sárga könyv, a hires „Blick", köztudomás szerint felelet volt egy röpiratra, mely 1855-ben a felségek magyarországi utazása alkalmával megjelent, s melynek szerzője Mayer Bernát udvari tanácsos volt, az ugynevezett „Vér-Béni" (Blut-Beni), a ki ezen epitheton ornans-ot a „Sonderbund"-háboru alkalmával vitt utálatos szerepének köszönhette. Ezen Mayer-féle „Rückblick" nem volt más, mint a hires Potemkin-féle falvaknak nyomdai festékkel fehér papiron készitett ujbóli kiadása, határtalan dicsőitése a Bach-féle kormányrendszernek és azon eredményeknek, melyeket e rendszer állitólag Magyarországon elért. Ez annyira felbőszitette Széchenyit, hogy évek óta felhalmozódott epéjét amaz epochalis könyv-

ben öntötte ki, a melynek aztán nem csekély része volt a Bach-féle rendszer megbuktatásában.

A kéziratot Széchenyi Béla gróf személyesen vitte volt Londonba, a hol a kinyomatás történt és a kész példányokat is, apró csomagokban és egyes ivekben, részint maga a fiatal gróf, részint az öreg urnak más meghitt barátai hozták Bécsbe. A sárga könyvnek egy közjogi függeléke is volt, mely rendkivüli ügyességgel és könnyen áttekinthető módon állitotta össze a külföldi olvasó számára mind azokat a törvényeket, a melyeken Magyarország joga alapult. A könyv megjelenésekor sokan törték fejüket, vajjon ki lehet ezen függelék szerzője, miután a gróf maga ily dolgokban nem vala jártas. Ma talán meg lehet mondani, hogy ezen jeles dolgozatot dr. Hopf János készitette, a ki jelenleg a kalocsai érseki káptalan kanonoka,* akkor pedig a félig-meddig számüzetésben élő Lonovics érsek titkára volt és Széchenyi teljes bizalmát birta. Egyike ez legzseniálisabb és legtudósabb papjainknak, a ki jelenleg Kalocsán az „otium cum dignitate"-t élvezi; az „otiumot" fájdalom, ugyan oly nagy mértékben, mint a „dignitás"-t. Lonovics halála óta az ő tolla teljesen pihen s ha az e miatti szemrehányást, melyet ezen tisztelt barátomnak magán beszélgetésben annyiszor tettem, itt a nyilvánosság előtt ismételem, reméllem ő ezt rossz néven nem fogja venni, hanem ebben csak kitünő, de a hazai irodalom kárára parlagon heverő tehetségének méltánylását fogja fölismerni.

Néhány hónappal a sárga könyv után megjelent a zöld könyv. (Döblingben óvatosság kedveért szokásban volt ezen könyveket, vagy röpiratokat mindig csak a boriték szine után elnevezni, de a szerző neve, vagy az irat czime soha sem lett emlitve.)

* Nem régen halt meg Kalocsán, mint czimzetes püspök.

Ezen zöld könyvnek czime „Zur ungarischen Frage“, szerzője pedig Hollán Ernő volt, ki jelenleg a honvédeket exerciroztatja, akkor pedig, ha jól emlékezem, a déli vaspályánál felügyelő volt, és ezen zöld könyvben Széchenyi inspirációi nyomán egy formaszerü programmot bocsátott közre, melynek pointe-je az volt, hogy sem az 1848-iki törvényeket in integrum restituálni, sem pedig egyszerüen az 1847-iki álláspontra visszatérni nem lehet; hanem hogy a fejedelem és a nemzet közt uj „pactum conventum“ megkötésére van szükség. E könyvnek meglehetősen terjedelmes előszavát Széchenyi kivánatára én irtam.

A könyv Lipcsében jelent meg, mint kiadó, Steinacker volt rajta megnevezve, az igazi kiadó azonban az öreg Hartleben vala, a ki 1803 óta a pesti könyvkereskedők élén állott. Ő, daczára annak, hogy német származásu volt és egy szót sem tudott magyarul, valódi rajongással csüggött második hazáján. Ezen, különben nagyon konzervativ és csendes természetü férfi volt az, ki azonnal a legnagyobb készséggel vállalkozott ama veszedelmes röpirat kiadására, mihelyt egyszerüen értesitettem, hogy a könyv Széchenyi István gróf megbizásából iratott és hogy a gróf annak megjelenését kivánja.

Nem hiszem, hogy e könyvből csak tiz példány is jutott volna hazánkba.

Grüner ur, a lipcsei osztrák főkonzul, a ki még Metternich és Beust alatt tanulta mesterségét, rögtön denuncziálta Bécsben a könyv megjelenését, mely azután a határon szerencsésen le is foglaltatott. De erre mi el voltunk készülve, s ezen irat ugy sem volt Magyarországra vagy Ausztriára számitva, hanem leginkább Németországra, ott pedig csakugyan meg is tette hatását.

Következett azután a „lila“ röpirat, ezen czim alatt: „Offenes Schreiben an Franz Josef I.“

Ez néhány lapra terjedő rövid kis iratka volt, de valamennyi közt a legmérgesebb és annyiban a legveszedelmesebb, a mennyiben bizonyos czélzásokat tartalmazott XVI. Lajos sorsára.

Ezt nem mertük Németországban kinyomatni, hanem küldtük Londonba, a hol meg is jelent.

Szerzőjét még ma sem akarom megnevezni, csak annyit mondok róla, hogy ő mindig egyike volt a legnagyobb „pecsovicsok"-nak és ma talán ismét az, de eszes fő és kitünő hazafi és ha még kellene bizonyiték arra, mily destruktiv hatása volt az akkori kormányrendszernek, e bizonyiték megtalálható azon egyszerü tényben, hogy még ily loyalis férfiban is annyira felforrt a vér, hogy ilynemü enunciációkra érezhette magát indittatva. Ezen röpiratról alább még fogok szólni.

Ezzel körülbelől egy időben Brémában megjelent a vörös könyv, melynek czimére már nem emlékezem, de a mely szerzője, Kecskeméthy Aurélre, nézve majdnem végzetteljessé lőn.

Kecskeméthy Aurél köztudomás szerint az ötvenes években és még azon időben is, melyről itt szó van, rendőrségi biztos volt Bécsben. A magyar forradalom után, családos ember létére kenyér nélkül állván, elfogadta ama hivatalt, melylyel Bécsben megkinálták.

Eszemágában sincs boldogult barátomnak ezen elhatározását helyeselni, de tény az — és még igen sokan élnek köztünk, a kik arról tanuságot tehetnek, — hogy miután egyszer — elég helytelenül — ezen odiosus állást elfogadta volt, abban sok kellemetlen dolgot háritott el hazánktól és nevezetesen egyes iróktól, a kiknek feje felett, talán a nélkül, hogy magok sejtették volna, már a Damokles kardja függött. Ő neki éles és merész nyelve volt, melyet főnökeivel szemben sem szokott hüvelyben tartani; az akkori rendszer képviselői pedig

minden megátalkodottságuk daczára is, oly élénk érzetével birtak az általuk képviselt rendszer jogtalanságának, hogy ezen merész föllépés nekik a legtöbb esetben imponált és tanácsosabbnak vélték, oly kimélet nélküli embert, a milyen Kecskeméthy volt, függő állásában megtartani, mint nyilt ellenséggé tenni.

Talán kevesen tudják, hogy mikor Frankenburg Adolf először ki akarta adni a „Bolond Miska" naptárt, ennek lefoglaltatása már elhatározott dolog volt és hogy Kecskeméthy a maga felelősségére bocsátotta szabadon ezen, az akkori körülmények közt hallatlan merészséggel irt humorisztikus naptárt, a mire aztán egy igen-igen magas állásu ur Budáról azt irta Bécsbe — az illető levelet később nekem megmutatták —: „Wenn Hofsecretäre (Frankenburg akkor titkár volt az udvari kanczelláriánál) solche Dinge schreiben und Polizei-Commissäre sie durchlassen, dann kann man nicht regieren."

Széchenyi nemcsak azért kivánt Kecskeméthyvel megismerkedni, mert ez utóbbit mindenki szellemdus embernek dicsérte, hanem azon okból is, mert általa — Kecskeméthy a censurai hivatalban levén alkalmazva, a hol a külföldről beérkező könyvek megvizsgáltattak, illetőleg lefoglaltattak — az öreg gróf minden tiltott könyvnek birtokába juthatott, ugy, hogy midőn később a Döblingben tartott házmotozás alkalmával a rendőrségi hivatalnok egyebek közt a gróf könyveit is kezdte megnézegetni, Széchenyi — mint azt Széchenyiről irt munkámban elbeszeltem — teljes joggal mondhatta neki:

„Ne fáradozzon az ur ezen könyvek megvizsgálásával, előre kijelentem, hogy ezek egytől-egyig tiltott könyvek, mert a mit önök megengednek, az sokkal silányabb, hogysem én ilyesmire pénzemet költeném."

Döblingben mindazonáltal Kecskeméthyt saját neve alatt nem ismerték azok, kik a gróf intimusaihoz nem tartoztak.

Az inasoknak, mikor Kecskeméthy először megjelent, azt mondta a gróf:

„Ez az ur a pölöskei nótárius és valahányszor ide jön, csak igy fogjátok nekem bejelenteni."

Azon általános irodalmi mozgalom, melynek — mint mondom — gyúpontja a döblingi tébolyda volt, Kecskeméthyt is magával ragadta. Ő nemcsak külföldi lapokba irt, miként ezt már emlitém, hanem végre egy brochure-t is adott ki, melynek költségeit Széchenyi viselte.

És ez volt az utolsó, mely közvetlenül vagy közvetve a döblingi „barlangból" kikerült.

A rendőrség régóta ébor figyelemmel kisérte a Döblingben be- és kijárókat, sőt szokott ügyetlenségével egyenesen meg akarta vesztegetni egyikét azon két tébolydai szolgának, kik Széchenyi rendelkezésére voltak adva. Azt kivánták tőle, hogy minden látogatást jelentsen fel tüstént a rendőrségnél és minden ilyen följelentésért bizonyos jutalmat igértek neki, hanem az öreg, becsületes szolga, ki Széchenyit rendkivül szerette, könyezve ment be a grófhoz és azonnal elmondta neki az ajánlatot, valamint azt is, hogy határozottan visszautasitotta.

— Tüstént menjen a rendőrséghez, — mondá neki Széchenyi — és jelentse ki, hogy meggondolta a dolgot és az ajánlatot elfogadja, és valahányszor valaki hozzám jő, a kit maga nem ismer, jőjjön be és én a nevét meg fogom mondani; igy legalább az igazat fogja megtudni a rendőrség, holott, ha maga el nem fogadja, más valakihez fordulnak, ki Isten tudja, milyen hazugságokat fog referálni.

A rendőrség tehát, a mint mondom, körülbelül tudta, hogy kik járnak Széchenyihez, de nem tudta, hogy különben mi történik ott; ámbár sejthette, hogy nem épen a fennálló rendszer megszilárditására irányzott törekvések azok, a melyeknek szinhelyét a döblingi tébolyda képezte.

Széchenyi maga is lassankint nyugtalankodni kezdett. A hozzá járó mágnások közül egyik-másik figyelmeztette, hogy magas körökben már mindenféle, nem épen kedvező dolgot beszélnek róla és látogatóiról.

Az öreg ur ki is adta a jelszót: hogy a tőlünk kiinduló mozgalmat egyidőre fel kell függeszteni. Izgatottságát látván, nem mertem neki megmondani, hogy ez alkalmasint már késő. Hozzám ugyanis már 1860 február vége felé eljött egy befolyásos állásban levő barátom és óvatosságra intett, mert egy magas állásu ur azt mondta volna neki, hogy „még csak egy embernek megérkezését várják, azután kiperzselik majd azt az egész fészket“.

Hogy ki legyen az az „egy ember“, azt ismerősöm nem tudta megmondani.

Később megtudtuk.

1860 márczius 2-án este megérkezett Hollán Ernő és a „Wandl“-ba szállt, márczius 3-án reggel pedig foganatositva lett a nagy razzia, óriási rendőrségi apparatus kifejtése mellett, házmotozás tartatván Döblingben, Széchenyi István gróf lakásán, a „Wipplinger Strasse“-ban Széchenyi grófnő szállásán, azután nálam, Kecskeméthynél, Hollánnál a „Hotel Wandl“-ban, Gutherez ügyvédnél, Görgen orvosnak, a döblingi intézet tulajdonosának ipjánál, valamint magánál Görgen orvosnál is.

Ilyen házmotozás az akkori időben nem volt ám tréfa-dolog. Rendesen kemény per, biztos elitéltetés és hosszu fogság szokta ezt követni.

Ilyesmire mi is el voltunk készülve, ámbár a márczius 3-iki házmotozásnak, véletlenül, de csakis véletlenül semmi eredménye nem volt.

Két helyen ugyanis a rendőrség már nagyon közel volt ahhoz, hogy ellenünk szóló bizonyitékokat kapjon keze közé. Midőn Széchenyi grófnő lakását átmotozták, egy zárt ajtóhoz érkeztek ; ez azon szobának ajtaja volt, a melyben a gróf mostoha fia, Zichy Rezső gróf, akkorában cs. kir. huszárkapitány lakott, ki az előtte való este Olaszországból megérkezett s kinek az időközben történtekről semmi tudomása nem volt.

Zichy gróf még ágyban feküdt, midőn a rendőrség közegei kopogtak.

— Ki az? kérdé a gróf.

— A rendőrségtől vagyunk, tessék kinyitni, — vala a válasz.

— Én gróf Zichy huszárkapitány vagyok és a rendőrséghez semmi közöm. Van-e önöknek meghatalmazásuk a katonai parancsnokság részéről?

— Nincs, — hangzott a válasz a zárt ajtón kivül.

— Akkor szerezzenek maguknak ilyen parancsot, mert a ki e nélkül ide be akarna jönni, azt kidobom. Erre a rendőrök egyike elfutott, hogy a térparancsnokságtól a kivánt meghatalmazást megszerezze, Zichy gróf pedig kiugrott ágyából és a szobában körülnézvén, egy csomó röpiratot pillantott meg egyik szögletben.

Ez azon lila röpirat volt, melyről fentebb szóltam. A fiatal gróf mintegy ösztönszerüleg fogta az egész csomót és a kályhába dobta. Mire azután a rendőrhivatalnok a térparancsnokság meghatalmazásával visszajött, Zichy gróf kinyitotta ugyan az ajtót, de a szobában már semmi gyanus nem volt található. A rendőri közegek érezték ugyan az elégett papir szagát, de

miután ezen szagot protocollumba venni nem lehetett, eredmény nélkül távoztak.

Ennél sokkal nagyobb veszélyben forgott Kecskeméthy Aurél, a ki mint emlitém, a vörös brochure szerzője volt. Az irói hiuság arra inditotta, hogy legalább néhány barátjával tudassa, miszerint ő a kérdéses röpirat szerzője. Ő épen hivatalában ült és czifra betükkel pingálta röpirata egyik példányának boritékára a dedikácziót, melylyel azt egyik barátjának meg akarta küldeni.

E pillanatban belép szolgája, jelentvén neki, hogy jöjjön rögtön haza, mert lakásán a rendőrség házmotozást tart.

Ha az illető hivatalnokok nem azt hiszik, hogy ő még otthon van, hanem először hivatalában végzik a kutatást, megtalálták volna ott azt a néhány példányt, és azoknak boritékán Kecskeméthy sajátkezüleg irt azon vallomását, hogy ő a szerző.

Természetes, hogy Kecskeméthy is rögtön elégette ezen könyveket, mielőtt hivatalából hazament és igy nála sem találtak semmit. De azért ő még sem szabadult ki oly könnyen a veszedelmes helyzetből.

Pár napig minden csendes volt és már is azt kezdtük remélni, hogy a förgeteg elvonult fejünk fölött a nélkül, hogy a villám valamelyikünkre lecsapna; de midőn néhány nappal később déli 12 óra után hazajöttem a takarékpénztárból, melynek akkor titkára voltam, nőmnél ott találtam Kecskeméthy feleségét, a ki a kétségbeesés hangján mondta el nekem, hogy férjét délelőtt a rendőrség elé idézték és ott rögtön le is tartóztatták.

A szegény asszony fájdalma leirhatatlan volt. Hozzám fordult, mint az egyetlen emberhez, a kitől még segélyt várhat. Nekem magas állásu barátaim voltak, és én megigértem a szerencsétlen asszonynak, hogy rögtön meg fogok tenni mindent férjének kiszabaditására.

Ebédemet otthagyva, futkostam Pontiustól Pilatushoz, de mindenütt csak azt az általános igéretet nyertem, hogy az illetők a lehetőt el fogják követni kivánatom teljesitésére.

Este hat órakor sikerült Weber udvari tanácsost. a bécsi rendőrség akkori főnökét (jelenleg csehországi helytartót) hivatalszobájában megtalálni.

Ezen — bureaucratikus modora daczára is értelmes, humanus és szeretetreméltó hivatalnok, igen udvariasan fogadott és beszédéből azt véltem következtethetni, hogy ő maga is röstelli az egész házmotozási dolgot és ámbár a rendőrség főnöke, ő ez esetben mégis csak mint egy felsőbb parancs végrehajtásának eszköze működött.

Határozott igéretet ő sem tett, de becsületszavát adta, hogy a mi hivatalos kötelességével megfér, az meg fog történni.

Többet nem lehetett tennem, visszamentem Kecskeméthy lakására.

Ott a szegény nő sirva, rimánkodva feküdt a pamlagon, körülötte állottak apró gyermekei, a kik természetesen nem tudták, mi történt, de szivszaggatóan jajgattak, mert anyjokat jajgatni hallották.

Az asztalon egy szál gyertya égett és az egész jelenet, midőn beléptem, oly benyomást tett rám, melyet soha életemben elfelejteni nem fogok.

Kevés szóval elmondtam a nőnek, hogy semmi biztos választ nem hozok, de legalább némi reményt. A gyermekeket ágyba vitettem, aztán szó nélkül leültem egy székre a szoba egyik szegletében és vártam a jövendő dolgokat.

A mély csendben körülöttem csak a szerencsétlen asszony zokogása halatszott.

Óra mult el óra után, — semmi nesz!

Mikor tizet ütött az óra, magam is lemondtam minden reményről, legalább ezen napra. Fél 11 órakor erős csengetés hallatszott kivülről.

A nő felugrott, ugyanazon perczben kinyilik az ajtó és a szegény asszony felsikoltva dől férjének karjai közé, a ki maga is sirva mint a gyermek, szoritá őt kebléhez. Kecskeméthy Aurélról sokszor az állitották, hogy ő cynikus, semmi mélyebb érzelemre nem képes.

A ki őt ezen megrenditő pillanatban látta, az bizonyosan módositotta volna ezen kemény itéletet.

Én zajtalanul az ajtó felé vonultam és szó nélkül távoztam, nem akarván egy harmadik személy jelenléte által zavarni ezen édes keserves viszontlátás ünnepélyes pillanatát. Kecskeméthy perét nem is folytatták tovább, de hivatalát elvesztette és államszolgálatba ezentul nem léphetett.

Midőn Andrássy gróf egyszer az ő kineveztetését hozta javaslatba, legirányadóbb helyen azt a feleletet nyerte: Kecskeméthy kétségkivül tehetséges ember és ha ön azt gondolja, hogy az államnak hasznos szolgálatot tehet, használja fel őt és fizesse meg jól, de hivatalnok nem lehet többé az, a ki egyszer bármily okból és bármily körülmények közt hivatalos esküjét megszegte.

Milyen volt a házmotozás lefolyása Döblingben, azt Széchenyiről irt könyvemben részletesen elmondtam és lélektanilag iparkodtam indokolni azon még ma is fennálló nézetemet: miszerint a gróf öngyilkossága ama házmotozásnak közvetett következménye volt.

A közvélemény, a melynek ösztöne a fődologra nézve ritkán szokott tévedni, helyes nyomon járt, midőn azt állitotta, hogy Széchenyit a bécsi rendőrség megölte.

Nem ölte meg ugy, a mint nálunk sokan hitték, hogy valamelyik bérencze által szegeztette volna a pisztolyt a legnagyobb magyar honszerető keblének, de igenis

megölte, midőn egy betegeskedő öreg embert policziális vexácziók tárgyává tett és azon félelmet ébreszté fel benne, melynek a gróf nem egyszer kifejezést is adott, hogy t. i. egy éjjel el fogják vinni Döblingből és hogy ő nyomtalanul el fog tünni.

Midőn Thierry akkori rendőrminiszter, Széchenyihez irt levelében ezen szavakat használta: „Das Irrenhaus hat aufgehört für Sie ein Asyl zu sein —“ ez vala azon tőr, melylyel a rendőrség ezen nemes szivet halálra sebezte és azon pisztoly durranása, melylyel a gróf aztán életének véget vetett, nem magát a katasztrófát, mely sokkal korábban kezdődött, hanem annak csak zárpontját jelezte.

Alkalmam volt később a miniszteri levél ama végzetteljes passzusáról valakivel beszélni, a ki az akkori időben döntő szerepet játszott és részben még ma is játssza, ez azt mondá nekem, hogy a dologban végzetes „félreértés“ volt, hogy az osztrák rendőrségi miniszter nem azt akarta mondani: hogy már most el fogják hurczolni Széchenyit döblingi menhelyéből, hanem csak meg akarta inteni a jövőre nézve, hogy agitáczióit ne folytassa, mert ezeknek következései ellen a tébolyda őt nem fogja többé megvédhetni.

Az illető még azt a kérdést is intézé hozzám:

— Vajjon ön a mi helyzetünkben némán türte volna-e ugyanazt, a mit önök tettek?

Az én feleletem erre egyszerüen ez volt:

— Az önök eljárása csak éveken át követett rendszerüknek logikai következménye volt. Ez igaz, de én önök helyzetében hasonlót azért nem tehettem volna, mert soha egy perczig sem hittem volna oly rendszer helyességében és tarthatóságában, mely még egy Széchenyi Istvánt is először konspiráczióra, azután pedig öngyilkosságra kényszeriteni képes volt.

„EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL.“

(1885).

Mióta én a hirlapirodalom terén foglalkozom, a sajtószabadság három fázison ment keresztül. Az első a *Bach-korszaké* volt. Akkor fennen hirdették ugyan a sajtószabadság elvét és mintegy büszkélkedve kürtölték ki, hogy a „czenzura el van törölve“. Volt is sajtótörvény a papiron, mely azonban sohasem alkalmaztatott. Én legalább sajtóperre az akkori időből nem emlékezem, de a papiron álló birói eljárás mellett volt más valami, a mi az „adminisztrativ rendszabály“ ártatlan nevét viselte. Ez abban állott, hogy nem a biróságnak, hanem a politikai hatóságnak jogában állott, ha neki valamely lapnak magatartása nem tetszett, minden további indokolás, vagy egyes konkrét eset megjelölése nélkül az illető lapot „meginteni“, azután rövidebb vagy hosszabb idő mulva ezt a megintést ismételni és ha, ugyancsak a politikai hatóság felfogása szerint, a lap magatartása e második megintés daczára sem változott, magát a lapot néhány hétre, néhány hónapra, vagy akár néhány esztendőre is felfüggeszteni. Mikor ekként valamely lap ily megintéssel boldogittatott, annak kiadója természetesen odafutott a politikai hatósághoz, kérdezősködvén, vajjon mitévő legyen, hogy a megintés ismétlődése s az

ez ismételt megintést követő felfüggesztés ellen megóvhassa magát? Akkor neki a legnyájasabb arczczal azt válaszolták, hogy erre nézve részletes utasitást adni bizony vajmi nehéz dolog, hogy a hatóság erre nem is kötelezhető, a szerkesztőnek a feladata arra vigyázni, hogy „illojális“ dolog az ő lapjában napvilágot ne lásson; de ha éppen kivánja, különös grácziaképen meg fogják engedni egy rendőrségi hivatalnoknak, hogy a lapnak minden egyes számát a megjelenés előtt átnézze és abban előre megjelölje a kifogásolható helyeket, melyeknek eltávolitása aztán a megintés veszélyét is elháritaná a laptól.

Más szavakkal ez czenzura volt in optima forma, csak azzal a különbséggel, hogy Metternich alatt ezt a czenzurát a hatóság mint őtet megillető jogot nyiltan gyakorolta, Bach alatt pedig még mintegy kegyelmi tény gyanánt tüntették fel, a melyért az illető lap még köszönettel is tartozik, mint olyasmiért, a mire a hatóság kötelezve nincs és a mit csak jóakaratból tesz. Az én kedves Kemény Zsiga barátom, mikor a „Pesti Napló“ szerkesztését átvette, természetesen borzadott e gráicziától; a maga naiv kedélyével arra számitott, hogy az a tisztességérzet, mely ő benne megvolt, a hatóságban is meglesz és a maga részéről legnagyobb óvatossággal szerkesztvén a maga lapját, de a czenzurának azt alá nem vetvén, lehetetlennek tartotta, hogy ezt a lapot, mely oly mérsékelt, oly higgadt, oly jóakaró hangon irt és másfelől az országnak nemcsak legtekintélyesebb, hanem ugyszólván egyetlen nagyobb politikai közlönye volt, lehetetlennek tartotta, mondom, hogy ezt a lapot a hatóság felfüggeszteni merné. Csalódott! Megkapta az első megintést, a mire még óvatosabb lett, a nélkül természetesen, hogy a lap hazafias szellemén változtatott volna.

Pedig épen ez a *szellem* volt az, a mi az akkori hatalmasakat zsenirozta.

Megkapta erre a második megintést. Most amugy is gyöngéd kezére felhuzta a bársony keztyüt és még jobban suaviter lett in modo, de az osztrák önkényuralom uszályhordozójává nem aljasitotta le magát. Akkor azután megtörtént az, a mit ő lehetetlennek tartott volt, tudniillik a lapot felfüggesztették, már nem emlékezem határozottan, hat hétre, vagy két hónapra és erre azután Zsiga barátom is beadta a derekát és alávetette magát a czenzurának, miután nem volt egyéb választása, mint vagy ezt tenni, vagy pedig végkép lemondani a lap folytatásáról és igy megfosztani a magyar embert még attól az egyetlen olvasmánytól is, mely benne egyfelől az alkotmányos érzületet, másfelől a viszonyok jobbra fordultába vetett reményt fentartani képes volt. Mikor ezen elhatározását velem közölte, — én akkor Bécsben laktam és a „Pesti Napló" vezérczikk-irója voltam, — arra kértem őtet, hogy időről-időre küldje be nékem a rendőrség törléseivel ellátott kefelevonatokat, hogy némileg tájékozhassam magamat arra nézve, vajjon mit szabad még irni, mit nem. Ő ebbeli kivánatomat teljesitette és ha majd valaki az akkori kornak történetét meg fogná irni, ezen kefelevonatok, melyeknek egy része még most is birtokomban van, e tekintetben igen érdekes adalékot szolgáltatnának. Nem akarom tulságos mértékben igénybe venni az olvasók türelmét, de hogy a mai kor fiának némi fogalma legyen az akkori állapotokról és azokról a rendkivüli nehézségekről, a melyek közt nekünk akkor hirlapirói pályánkat meg kellett futnunk, legyen szabad e rendőrségi törlésekből legalább egynéhányat megemlitenem.

Kiragadok egy pár hasábot az 1859-ik évnek julius havából. Ott találom a következő ujdonságot: „E hó-

4-ikén egy osztrák parlamentair jött két dzsidás kiséretében a franczia főhadi-szállásra. Az emlitett parlamentair Ferencz József császár önkezüleg irt levelét hozta." Ez kitöröltetett és plajbászszal mellé van irva: „Bitte es zu beseitigen." Ugyanazon hasábon van egy másik hir: „Napoleon császárnak bemutattak egy zuávot, ki egy osztrák zászlót elfoglalt, miután előbb a zászlótartót és az ezred ezredesét lelőtte." E szavak: *„és az ezred ezredesét"* ki vannak huzva azzal a megjegyzéssel: „Bitte wegzulassen." Tehát magában a tényben, hogy egy osztrák zászlót a francziák elfoglaltak, a rendőrség semmi kifogásolni valót nem talált, hanem igenis abban, hogy az illető zuáv nemcsak a zászlótartót, hanem az ezredest is lelőtte, holott minden szabályszerüen szervezett agyvelő gondolkozása szerint az ezredesnek csak dicsőségére válhatott az, hogy a zászlót el nem hagyta és e bátorságáért életével lakolt. A külföldi rovat a következő szavakkal kezdődött: „Mialatt a fegyvernyugvás megköttetett a nélkül, hogy ezen ténynél Piemontról emlités tétetett volna, a római tartományokban csodálatos dolgok vannak készülőben." Ez ki van huzva és melléje téve „Wegzulassen." E bevezető szavak után következett a római tartományokban készülő dolgok részletes elősorolása. Ez ellen *nem* történt kifogás; hanem hogy miért kellett azután kimaradni ama semmit sem mondó bevezető soroknak, arról nekem még ma sincs sejtelmem. A franczia császárné anyjáról, Montijo grófnéról, az mondatik, hogy: „az Orsini-merényletig nem birta veje, Napoleon császár kegyét, de ezen esemény óta és azon nagy szeretetnél fogva, melyet a császárné akkori bátorságteljes magaviseletével a népnél kivivott, anyja ismét kegybe jött." Töröltetett azzal a megjegyzéssel: „Dieses bitte wegzulassen." Más helyen egy *porosz* lap után közöltetnek

némely hirek állitólagos viszálkodásokról, melyek Napoleon Lajos császár és Victor Emánuel király közt támadtak volna. Az egész czikkecske töröltetett: „Hat unbedingt wegzubleiben.“ — Ugyanezen számban a hivatalos, mondd: *hivatalos* „Prager Zeitung“ egy közleménye szóról-szóra van leforditva ezzel az egyszerü bevezetéssel: „A hivatalos „Prager Zeitung“ következő tudósitása némi világot vet a napi eseményekre.“ Az egész közlemény töröltetett: „Bitte für heute es zu beseitigen, es könnte übelgenommen werden.“ — Én magam a julius 13-iki számba vezérczikket irtam, mely tele volt maliczíával, melyet azonban, miért, miért nem, a rendőrség keresztülbocsátott öt apró szócska kivételével. A czikk bevezetése ugyanis igy szólott: „A ki előtt azon különféle, nagy részben ellenkező várakozások — egyfelől aggodalmak, másfelől *remények* — ismeretesek, mik a mostani háboruhoz köttettek, annak könnyü megitélni azon benyomást is, melyet a legujabb események: a fegyverszünet és a mi azt követte, a különféle körökben tehettek.“ Az olvasó kétségkivül azt gondolja, hogy a rendőrségi törlés áldozatául azok a szavak estek, melyek az osztrák-franczia-olasz háboruhoz kötött *reményekre* vonatkoznak, világos lévén, hogy ez alatt főleg Magyarországnak abbeli reménye volt értve, miszerint az abszolutisztikus Ausztriát odalent jól el fogják páholni és hogy ily vereség után Magyarország irányában Bécsben engedékenyebbek lesznek. Nem! Az emlitett szavaknak eme jelentőségéről a rendőrségnek — ugy látszik — még sejtelme sem volt, hanem kitörülte e szavakat: „*és a mi azt követte.*“ Miért tette ezt? Sokáig törtem rajta a fejemet, törje kérem a tisztelt olvasó is a magáét, meglehet, hogy nálamnál szerencsésebb lesz, de én mindez óráig nem birtam rájönni a törlés okára.

Elég lesz ebből ennyi annak bebizonyitására, hogy

van egy oly állapot, mely még a legszigorubb törvénynél is rosszabb, tudniillik: *a törvény-nélküliség*. Nem is küldettem fel magamnak sokáig ezeket a törléseket, mert egyáltalában nem tudtam magamat szerintök tájékozni, hanem ellenkezőleg arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezekben a törlésekben sem ilyen, sem amolyan rendszer nincs, hanem csak *egy* van benne: ostobaság! Midőn egyszer erre nézve tisztában voltam, a követendő ut is világosan állott előttem. Sohasem neveztem meg többé egyenesen azt a személyt, vagy azt a tárgyat, vagy azt az országot, a melyről szólni akartam, hanem más név előrebocsátása mellett elmondtam az elmondandókat és legnagyobb örömömre azt tapasztaltam, hogy az olvasóközönség tökéletesen megértett és alattomban nemcsak annak örvendett, hogy az igazságot megmondtam, hanem annak is, hogy a rendőrséget minden nap felültettem. Ezek az akkori rendőrtisztek egyébiránt talán nem is voltak valamennyien oly korlátolt eszüek, hogy keresztül ne láttak volna a szitán, hanem mint tősgyökeres bürokraták csak saját felelősségökre gondoltak. Ha én Dániáról és Schlesvig-Holsteinról, az amerikai Egyesült-Államok éjszaki és déli tartományairól szóltam, az az osztrák bürokrata, ha kérdőre vonták, bátran mondhatta főnökének, hogy ezekhez a dolgokhoz neki nincs köze s hogy a neki adott utasitásban nem foglaltatik az, hogy akár Dánia, akár Schlesvig, akár az éjszaki, akár a déli Egyesült-Államok mellett neki állást kell foglalnia; azért pedig ő nincs fizetve, hogy a sorok *közt* olvasson és azon törje a fejét, vajjon egy teljesen ártatlan passzus alatt mit *érthetne* a kevésbbé ártatlan olvasó. Igy tehát még e valóban bozasztó törvénynélküli állapot mellett is lehetett irni, hanem persze csak tollal és nem, a mint most néha-néha megtörténik — bunkóval. Ezzel persze nem

azt akarom mondani, hogy ez valami irigylendő állapot volna és hogy ma hálával tartoznánk az Uristennek és a kormánynak bármely rossz sajtó-törvényért is, mert hiszen volt idő, midőn semmiféle törvény nem volt, hanem csak azt akartam kimutatni, hogy mi öregebbek alios vidimus ventos és igy nem egykönnyen szoktunk megijedni, ha nekünk a sajtószabadság veszélyeztetéséről beszélnek.

Következett aztán a sajtószabadság azon második stádiuma, melyet nekem át kellett élnem és melyet *Schmerling* lovag inaugurált. Ő az előleges czenzurát, a mely pedig, miként a mondottakból látható, mintegy kegyelmet képezett a lapokra nézve, megszüntetvén, kijelentette, hogy a sajtó kizárólag a törvény alá helyeztetik. Milyen volt ez a törvény, annak részletes kimutatása nagyon messzire vezetne, csak annyit mondok róla, hogy az engem mindig Talleyrand eme mondására emlékeztetett: adjatok nekem két sort a legbecsületesebb ember leveléből és én egy kis magyarázat mellett a levél iróját az akasztófára viszem. A Schmerling-féle sajtótörvény alapján a legártatlanabb ujdonságért annak szerzőjét akár milyen sulyos büntetésre lehetett elitélni. Egy ilyen törvény már magában véve is baj és majdnem rosszabb, mint a törvény teljes hiánya, mert alkalmat szolgáltat törvénytelen cselekedetekre a törvényesség köpenyét boritani. E bajt csak egy dolog enyhithette volna némileg, tudniillik az, ha a politikai sajtóperekben esküdtszék itél, mert ez az intézmény mégis némi kilátást nyujtott volna arra, hogy a törvény magyarázatánál a legtöbb esetben az igazság még sem fog arczul csapatni. Ezt Schmerling lovag igen jól tudta és ámbár ő 10 évvel előbb mint igazságügyminiszter a liberálist játszotta, 1861-ben államminiszterré kineveztetvén, arról, hogy politikai sajtóperekben a zsüri itéljen, hallani sem akart,

azt állitván, hogy a független birák jellemében is megvan minden megkivántató garanczia. Milyen volt ez a garanczia, ezt is sajnosan tapasztalni volt alkalmam. Én 1850 óta szolgáltam a nagy bécsi takarékpénztárnál, melynek Schmerling lovag elnöke volt. Tiz éven át, azaz a mióta Schwarzenberg Bódog hg. miniszterelnök őt a kabinetből kiakolbólitotta, ő excellencziája a malcontentusok közé tartozott — és ő malcontentus volt mindaddig, mig nem nevezték ki ismét miniszternek — ez első tiz év alatt, mondom, köztünk a legjobb viszony volt, sőt még én voltam az, a ki közvetitte Széchenyi István gróf és Schmerling lovag találkozását a döblingi tébolydában; de midőn — mit talán más alkalommal fogok bebizonyitani — e nagyon középszerü államférfiu mindenható miniszterré kineveztetett, e viszony megváltozott. 1861 kezdetén az uj államminiszter nagy estélyt adott, melyen az én hivatalbeli közvetlen főnököm is jelen volt. Schmerling ur félrevonta ezt az igazgatót s fél óráig magyarázta neki, hogy én milyen felforgató irányt követek, meghagyván neki, hogy engem ő excellencziája nevében megintsen és figyelmeztessen, hogy ha ez irányt meg nem változtatom, abból nagy baj lesz. Midőn a miniszter ez üzenetét átvettem, röviden kijelentettem, hogy mint takarékpénztári titkár Schmerling lovag elnöknek parancsait elfogadom és teljesitem, de mint irónak nekem az államminiszterhez semmi közöm nincs; én a törvény határain belül igyekszem maradni, ha pedig elég szerencsétlen volnék e határokon tul lépni, tessék engem a biróság elé állitani. Nem is kellett sokáig várakoznom e kivánatom teljesitésére. Én akkor a bécsi „Wanderer“ számára irtam vezérczikkeket és egy alkalommal élesen, azaz oly módon, melyet akkor élesnek neveztek, de a mely ma nevetségesen szelidnek tünnék fel, kikeltem a pestmegyei adminisztrátor kinevez-

tetése ellen. Egyszer épen ebédnél ülvén, kapok ismeretlen kéztől egy czédulát, melyre e szavak voltak irva: ma délután öt órakor a rendőrség házmotozást fog tartani a „Wanderer“ szerkesztőségében és ott a pestmegyei adminisztrátorra vonatkozó czikknek kéziratát fogja keresni. E czédulát rögtön elküldtem a „Wanderer“ szerkesztőjének, Grasz Móricznak, a ki természetesen a nyomdába sietett, az apró darabokra nyirbált kéziratot összeszedte és megsemmisitette, szerencsétlenségre ott felejtvén, vagy észre nem vevén annak egy kicsi darabocskáját, mely mindössze két vagy három sort tartalmazott. Öt órakor a rendőrség kiküldöttjei megjelentek, a házmotozás megtörtént és már is re infecta el akartak távozni, midőn egyik rendőr észreveszi az emlitett kis papirszeletet és azt olvasni kezdvén, ráismer, hogy az az inkriminált czikkhez tartozik. Megjegyzem, hogy e papirszeleten nem volt az én kezem irása, mert nekem már Bécsben is szokásom volt czikkeimet diktálni és e végre rendes irnokot tartottam, egy cs. kir. diurnistát, ki délelőtt valamely hivatalban aktákat másolt, délutánonként pedig én nálam az én ugynevezett forradalmi czikkeimet irta. A „Wanderer“ szerkesztője, ki különben is minden tekintetben lovagias ember volt, tudomással birván arról, hogy a lefoglalt papiron nem az én kezem irása található, a vizsgáló biró előtt határozottan megtagadta a czikk szerzőjének megnevezését és az egész felelősséget magára vette. Mind a ketten, én is, ő is, azt gondoltuk, hogy igy legalább nekem bajom nem lesz. Én a szerkesztőnek emez áldozatát el nem fogadtam volna, ha az osztrák sajtótörvény is a fokozatos felelősséget állapitotta volna meg ugy, hogy ha a szerkesztő a czikk szerzőjét megnevezi, csak az utóbbi vonatik kérdőre, a szerkesztő pedig nem. De ott egészen másképen állott a dolog. Ott a

kiadó, szerkesztő, szerző, sőt még a lap terjesztője is mindannyian felelősök és igy a szerkesztőn semmit sem segitett volna az, ha vele együtt engemet is felelősségre vonnak. Nagy csodálkozásomra egy pár nap mulva engem is megidéznek a vizsgálóbiró elé — ha jól emlékszem, Heisz volt a neve — ki azt a kérdést intézte hozzám: vajjon az inkriminált czikknek én vagyok-e szerzője? Meglehet, hogy az imént mondottaknál fogva nem cselekedtem okosan, de ama pillanatban gyávaságnak tartottam volna hazudni és igy határozott igennel feleltem. Erre a vizsgálóbiró kezet nyujt e szavakkal: „tudtam, hogy ön bátor ember és hogy önnel szemben nem szükséges az igazság kideritése végett holmi apró fortélyokhoz folyamodni . . .“ E szavakat akkor rögtön figyelembe sem vettem, de megértettem azokat a tárgyalás előtti napon, midőn az akták közt, a kéziratnak megtalált darabjához ragasztva, az én irnokomnak ő általa sajátkezüleg irt lakczimét megpillantottam. A dolog ugyanis a következő módon történt. Egyszer, midőn a hivatalból hazajövök, nőm azt mondja nekem, hogy egy öreg asszony kereste Mayer diurnistát, a ki nálam irni szokott, arra akarván őt kérni, legyen szives neki — annak az ismeretlen öreg asszonynak — egy bizonyos folyamodványt megirni, melyet ő valamelyik hatósághoz beadandó lesz. Midőn nőm erre azt viszonozta, hogy Mayer csak délután szokott hozzánk jönni, az öreg asszony azt felelte, hogy ő még szolgálatban áll és délután nem szabadulhat hazulról, tehát kéri Mayer urat, legyen szives neki adresszejét fölirni, ő — az asszony — majd másnap reggel fog érte eljönni. Dictum, factum. Én semmi rosszat nem gyanitva, a diurnistával fölirattam lakczimét, az öreg asszony másnap délelőtt eljött érte s én e magában véve teljesen jelentéktelen dolgot régen elfelejtettem volt, midőn — a mint mondom — ezt az

adresszet megtaláltam az ellenem folytatott per aktái közt, melyek a tárgyalás előtti napon a vádlott által való megtekintés végett az ugynevezett „védők szobájában“ kitétettek. Akkor tüstént világossá lett előttem, miszerint amaz asszonyt a rendőrség küldte hozzám, aztán irnokom irását, mely az adresszén látható volt, összehasonlitotta a czikk kéziratának irásával és igy képes volt konstatálni, hogy azt a czikket csakugyan az én irnokom irta, tehát a czikk szerzője én vagyok. Ha én a szerzőséget tagadom, ezen az uton rám bizonyitották volna, hogy hazudtam. Erre vonatkoztak a vizsgálóbirónak előbb emlitett elismerő szavai. Ugyan kérem, mit tetszik mondani a sajtószabadság ezen neméhez? Egy pár hét mulva a végtárgyalás megtartatott. A vádlottak padján ült Seyfried lovag, mint a „Wanderer“-nek (habár csak névleg) felelős szerkesztője, azután Grasz Móricz, mint annak valódi szerkesztője, azután én, mint a czikk szerzője, a nyomdász pedig csakis betegsége következtében lett a megjelenéstől fölmentve. A tárgyalás részleteiről nem akarok szólni, de igenis a biróság összeállitásáról. Annak elnöke Schwarz tanácsos volt, kinek határtalan ambiczióját, rendjel- és czimvágyát mindenki ismerte. Az egyik votáns Exéli főtörvényszéki biró volt, a kit a bécsi törvényszékhez beosztottak, mert ő a magyarországi események következtében elvesztette azt az állást, melyet előbb — ha jól emlékezem, — Sopronban elfoglalt volt. Ez ember szive mélyéből gyülölte a magyarokat már akkor is, mikor itt volt és még inkább, mikor innen kiszorittatott és hogy e két uri emberrel szemben, kiknek elfogultságáról senki sem kételkedhetett, a részrehajlatlanságnak látszatát megmentsék, a biróság harmadik tagjául Wagner Camillo tanácsos küldetett ki, a ki a liberálizmus hirében állott. Államügyész akkor

Limbacher volt, a ki a büntető törvény kidolgozása végett az igazságügyi miniszteriumhoz volt beosztva és igy az én sajtóperemben Wögerer Henrik tanácsos által helyettesitették őtet. Wögerer azelőtt szintén Magyarországon volt törvényszéki biró és ugyancsak a magyarországi események következtében állását vesztvén, Bécsben ujabb alkalmazásra várt. Hanem ebben az emberben Schmerling ur csakugyan csalatkozott. Wögerer ur, a kihez engem később valódi barátság kötelékei füztek, már akkor is őszinte barátja volt a magyaroknak, itt az országban nyelvünket tökéletesen megtanulta, olyannyira, hogy Szalay történetét németre fordithatta, mely forditásból néhány kötet meg is jelent. Milyen furcsák az élet utjai! Ezt a forditást én ajánlottam föl Eötvös bárónak, a ki azt a Szalay-család javára kiadatta és én revideáltam ezen munkáját ugyanannak a férfiunak, a ki sajtóperemben mint közvádló állott velem szemben. Hanem nem is erőltette meg magát ebben a perben, csak annyit tett, a mennyire kötelességszerüen kénytelen volt, és mikor reám ki volt mondva a „vétkes" és az államügyész a büntetés nemére és mértékére nézve javaslattételre lett felszólitva, Wögerer nemes egyszerüséggel kijelentette, hogy ő csak az elv érdekében kivánta az én elitéltetésemet, de büntetési inditványt nem tesz, ezt teljesen a biróságra bizván. A három biró visszavonult s miként utólag a leghitelesebb forrásból értesültem, a következő módon szavaztak: az én Exéli uram mint első szavazó, két évi sulyos börtönt, minden héten egy bőjtnapot és a tudori rang elvesztését inditványozta. Wagner Camillo ennek ellenében két havi egyszerü fogságot minden sulyosbitás nélkül proponált; utóvégre elfogadtatott mint középut, Schwarz elnök inditványa, mely hat havi börtönre, havonkint egy bőjtnappal és a tudori rang elvesztésére szólt. Én ezt az itéletet feleb-

beztem a főtörvényszékhez, megvallom a siker legkisebb reménye nélkül. Miért voltam oly reménytelen, elmondom, mert ez a legeredetibb és legjellemzőbb az egész dologban. *Még mielőtt a végtárgyalás megtartatott volna*, Kemény Zsigától kaptam egy levelet, mely még most is birtokomban van: ebben ő elbeszéli nekem, hogy Zsedényi Ede, a ki mint konzervativ ember, a bécsi hivatalos körökben persona gratissima volt, lejött Pestre és a kaszinóban Deák Ferenczczel és Kemény Zsigával találkozván, itt természetesen az én sajtóperemről kezdtek beszélni. Erre Zsedényi nekik határozottan kijelentette, hogy hiába való minden lépés, melyet tennénk, mert megállapitott dolog az, hogy engem az első instánczia hat havi börtönre, havonkint egy napi bőjtöléssel és a tudori rang elvesztésére fog elitélni, hogy a második instánczia ezt az itéletet egész terjedelmében egyszerüen meg fogja erősiteni, hogy azután az ugynevezett „rendkivüli revizió" utján az akták a legfőbb törvényszék elé fognak kerülni, mely a hat hónapot háromra fogja leszállitani és a bőjtölést elengedni. Ismétlem, hogy a mint a kezemben levő levél mutatja, Zsedényi ezt *akkor* beszélte, mikor még a végtárgyalás napja sem volt kitüzve és a mit ő a kaszinóban mondott, az szóról-szóra beteljesült. Az országos főtörvényszék megerősitette az első biróság itéletét, a legfőbb törvényszék pedig három hónapra szállitotta le a börtönbüntetést és a bőjtölést elengedte. A tudori rang elvesztése az osztrák törvény szerint a börtönbüntetésre való elitéltetésnek következményét képezte és igy a bécsi törvényszék erre vonatkozó értesitése leküldetett a budapesti egyetemhez, mely engem annak idején tudorrá graduált volt. És itt hálásan meg kell emlitenem, hogy az akkori rector magnificus, a ki nem volt más, mint *Pauler* Tivadar, később igazságügyminiszter, emez érte-

sitést válasz nélkül egyszerüen félretette, kijelentvén, hogy ő nem ismer oly magyar törvényt, mely ez esetben bárkinek is a tudorok sorából való kitörlését követelné. Erre talán azt fogják mondani, hogy ebben semmi sincs, hogy ez természetes dolog és hogy mindenki ugyanezt tette volna. Pedig hát nem igy van. Ma könnyü igy beszélni; de akkor csakugyan bátorság kellett hozzá, a törvénytelenséggel szemben a törvényes álláspontot védeni és Pauler Tivadar nem csekély személyes felelősséget vállalt magára, midőn a bécsi törvényszék átiratát teljesen mellőzte. Schmerling urnak volt annyi esze, hogy ezt a kérdést tovább nem bolygatta. És itt ismét kérdem: mit szólnak t. olvasóim az olyan igazságszolgáltatáshoz, a mely négy napi végtárgyalást tartat ugyan, de már hetekkel előbb megállapitották az itéletet, akármilyen legyen is a végtárgyalás lefolyása.

Egyébiránt ezen egész sajtópert senki sem jellemezte jobban, mint a magyar jogászvilágnak egyik disze, *Csemegi* Károly, ki akkor egyszerü aradi ügyvéd és Pompéry János lapjának jogász-munkatársa volt. Szegény János barátom, ki mindig oly melegen érdeklődött az én ügyeim körül, kétségbeesett, midőn az én elitéltetésemről értesült és desperáczziójában Csemegihez fordult azon kérdéssel, hogy hát quid faciendum. Csemegi e kérdésre a következő levéllel felelt, melynek eredetijét Pompéry nekem átküldte:

Aradon, 1862 márczius 29-én.

Tisztelt barátom Uram!

Csak undorral lehet végigtekinteni azon törpe jelenségen, mely a Falk-pernek elnyomoritott torzalakjában előttünk áll.

Nem tudja az ember, hogy a gyávaságot aposztrofálja-e inkább, mely itt a védők és a biróság részéről a jogászt meglepi, s mit ily csodálatos harmoniában együtt csak Bécsben lehet találni.

Magyarország közjoga állott a bécsi Landesgericht előtt: és ezen Wiedenfeld (ez volt az én védőm) nem birt bátorsággal a törvényszéknek fülébe dörgeni, hogy itt nem egy osztrák paragrafus értelmezéséről, nem egy hirlapi czikk élesebb vagy gyöngébb szavainak tépeléséről, egy mondat hegyezéséről van szó: itt Magyarország joga — vagy ha ugy tetszik — jogfelfogása áll szemközt a bécsi felfogással. Itt törvények, régi szent törvények; tt egy eredményben és viszontagságban nagy történet; tt a mult és jövő szövetkezve állanak s nyilatkoznak; s az itélet, mely a bünöst állapitja meg, *a magyar közjog, a törvény felett tör pálczát és egy ország fölé nehezedik a birói itélet sulyával*, mely ennek ellenében törvénykönyvét nyitja fel s az itéletet nem törvényei reprodukcziójának, hanem megtámadásának fogja tekinteni.

Nem volt a védők egyikének sem bátorsága a kivételes törvényeket a jog szempontjából tárgyalni s még azon bátorsággal sem birtak, hogy a *Kuriának* óvását helyezték volna a vád szofizmái ellen; holott itt az ország legfelsőbb birósági tekintélyére támaszkodva utasithatták volna vissza az egyoldalu ellenséges fejtegetéseket.

És ezen elnök, ez nem tartózkodott a vádat Magyarországra magára kiterjeszteni, ő adta a példát, hogy itt Magyarország szempontjából lehet csak a kérdést tárgyalni, miután ő mondá három izben az *Unbotmässigkeit Ungarns* nagyjelentőségü igéjét; és a védők gyávák voltak a mutatott irányt nem követni s az elnököt, épen az ő kifakadásai következtében, azon térre szoritani, hová

ő ment először s honnan az egész vádeset más világitásban tünt volna fel.

Szóval nyomorultnak tartom az egész tárgyalást, sőt szégyenpir fut át arczomon, ha ennyi szemtelenséget büntetlenül, visszautasitatlanul dölyfösködni tapasztalok . . . de most már késő, e tárgyról irni nem lehet s Falkon a törvény utján nem lehet segiteni. *Ő elitéltetett volna, ha angyalok védik is, mert őbenne Magyarországot akarták* elitélni, s a főtörvényszék ép azon szellemet képviseli, mely Schwartz urat elnökké tette. A tárgyat megsemmisiteni lehetett s ez kötelesség volt, de a bécsi felfogást ép oly kevéssé lehet megváltoztatni, mint *North* idejében az angol rögeszmét Amerika ellenében. Falkon csak amnesztia segithet.

Mint mondtam, e tárgyról most lapba nem lehet irni; mert bármily gyöngéden bánnék vele az ember, ha csak a Landesgerichtet meg nem dicséri, épen azon bünbe, vagy inkább azon kelepczébe esik, melybe Falk.

Le siécle des cent jours, mondá Lainé, mi annyit jelent, hogy: nagypéntek van.

A jövő hó elején Pesten leszek, s ezen időt alkalmul fogom használni becses levelében érintett tárgyak iránti értekezésre. Ki is mindig maradok

őszinte barátja:

Csemegi.

Jellemző az akkori sajtószabadságra nézve, hogy mielőtt a börtönbe vándoroltam, titkári minőségemben elmentem Schmerling lovaghoz, mint a takarékpénztár elnökéhez és kérdeztem, vajjon a fogság idejére kérjek-e a takarékpénztár igazgatóságától szabadságoltatást? Ő excellencziája erre azt felelte: ha ön három havi börtönre van

itélve, a takarékpénztár igazgatósága csak nem mondhatja, hogy önnek nem szabad oda bemenni, igy tehát ne tegyen semmit, én majd rendbe hozom a dolgot.

El is hivatta rögtön közvetlen főnökömet, meghagyván neki, hogy az én távollétem egyszerüen ignoráltassék. Midőn azután tiz hét mulva a börtönből kiszabadultam — ő felsége a három hónapból két hetet elengedni kegyeskedett — ismét elmentem Schmerling urhoz, jelentvén magamat mint berukkoltat, a mire ő excellencziája atyai hangon azt mondta nekem: „látja, én előre megintettem, de nem hallgatott rám; sajnálom, hogy igy kellett eljárnom, de remélem, hogy ez önnek tanulság lesz a jövőre nézve.“ Erre én kellő tisztelettel és nyugodtan azt válaszoltam: „Excellencziád eljárása semmi mentségre nem szorul; itt hatalmi kérdésről van szó; ön az erősebb és mint ilyen, hatalmával élt, szemben velem, a gyöngébbel. Ha talán a hatalmi viszonyok valamikor másképen fordulnának, nem állok jót érte, hogy a hatalom akkori birtokosai nem fognák-e ugyanezt tenni politikai ellenfeleikkel, de a mi engemet illet, én más szellemben nem irhatok, mint a milyenben eddig irtam, akármi legyen is a következése.“ Erre Schmerling urnak eddig oly nyájas arczkifejezése rögtön megváltozott és ő igen hideg és merev hangon csak annyit mondott: „Ha igy van, sajnálom!“ És midőn ezután arra figyelmeztettem őt, hogy a takarékpénztár igazgatóságának sok tagja nem helyesli azt, hogy én ugy szó nélkül tiz hétig távol maradtam a hivatalból és hogy őtet, mint elnököt a legközelebbi ülésben ez iránt interpellálni fogják, ő excellencziája ingerülten felelt: „Engem? Miközöm nekem az egész dologhoz?“ „De hiszen megkérdeztem excellencziádat, vajjon tegyek-e jelentést az igazgatósághoz és kérjek-e tőle szabadságot?“ „Nos, igenis“ — az volt a válasz — „én meg azt mondtam rá, hogy az igazgatóság

csak nem tagadhatja meg önnek kiadatását, ha a biróság elcsukatását elrendeli. Többet én nem tettem."

A legközelebbi igazgatósági ülésen az ügy csakugyan szóba jött. Voltak olyanok, a kik azt mondták, hogy én diffamáló dolgot nem tettem, hogy ez az egész ügy nem tartozik a takarékpénztárra és a napirendre való áttérést proponáltak; mások, nevezetesen Schmerling ur személyes barátai, arra hivatkoztak, hogy a szolgálati szabályzatban van egy passzus, a mely azt mondja, hogy a ki *büntett* miatt elitéltetik, az elbocsájtandó és miután ama szabályzat politikai és nem politikai büntettek közt különbséget nem tesz, elbocsáttatásomat inditványozták. Nota bene: majdnem 15 évi szolgálat után, mely alatt minden esztendőben egy-két dicsérő dekretumot kaptam az igazgatóságtól. Schmerling ur egy szót sem szólott, mely által legalább azt a gyanut elháritotta volna magától, mintha ő egyik politikai ellenfelét anyagi exisztencziájában akarná megsemmisiteni, hanem szavazásra bocsátotta a kérdést. Az elbocsátás mellett volt hét szavazat; ellene szintén hét szavazat állott; még csak egy szavazó volt hátra, Jägermayer vászonkereskedő, a kinek hires boltját a Grabenen olvasóim közül bizonyosan sokan ismerik. Ez az ur azt mondá: „Mielőtt szavazatomat adnám, egy kérdést kell tennem. Igaz-e az, hogy ennek az embernek nyolcz gyermeke van?" Azt felelték neki, hogy igaz. „No hát — mondá Jägermayer — én ezt az urat személyesen nem ismerem, de tudom, hogy ő becstelenitő cselekvényt nem követett el és hogy én valakit, a ki 15 évig dicséretesen szolgálta intézetünket és a kinek nyolcz gyermeke van, egyedül politikai okokból koldussá tegyek, ez nem fér össze az én lelkiismeretemmel. Én tehát az elbocsátás ellen szavazok."

És ennek az egy szavazatnak köszönhettem azt, hogy nem lettem családostól az utczára kidobva. Nem tudom,

vajjon életben van-e még Jägermayer ur és még akkor is, ha él, e sorokról aligha tudomást fog nyerni, de én hálatartozást véltem leróni, midőn az ő akkori eljárását itt a nyilvánosságnak átadom.

Igy bántak tehát velünk, tisztelt olvasóim, akkor, mikor ugynevezett sajtószabadság volt és a kormány részéről a maga érdekében inditott sajtóperekben is ugynevezett független birák itéltek.

A sajtószabadság harmadik stádiuma, melyet czikkem elején említettem 1867-iki évvel kezdődött, de erről ezuttal nem szólok, mert azt mindnyájan ugyis ismerjük.

ELKÉSETT TÁRCZALEVELEK.

(BÖRTÖNLEVELEK POMPÉRY JÁNOSHOZ, AZ „ORSZÁG“ CZIMŰ LAP SZERKESZTŐJÉHEZ.)

(1862).

I. *

1861 nov. 2.

(Fk.) Kedves barátom! Azt kivánod, irjam le körülményesen, hogy mint élek itt a „vasketrecz“-hez czimzett hôtelben, miként Osiecki fogolytársunk, a „Postep“ szerkesztője, mostani tartózkodási helyünket nevezni szokta. Igaz, hogy valamikor ilynemü igéretet tettem, és ime — teljesitem is, hanem ugy, miként Q. Fabius Labeo, a ki Antiochusnak megigérvén, hogy hajórajának felét visszaadja, minden egyes hajót kettémetszetett és egyik felét vissza is adta; vagy miként a rómaiak, kik

* Ezen börtönleveleket a következő sorok kiséretében közölte az „Ország“ czimü lap szerkesztősége: „Üdvözöljük régóta nélkülözött jeles munkatársunkat, s velünk együtt üdvözli az összes magyar olvasóközönség. Fogsága eseményeinek e tárczalevelekben adott enyelgő, humoros leirása örvendetesen bizonyitja, hogy a szenvedés nem volt képes megtörni kedélyét: sötét képeket rajzol, de — mondhatni — oly fényes jó kedvvel, hogy a rajz szinte felderül, s a mi tisztelt barátunknak szenvedés volt, abban mi — gyönyörködünk. De már gyönyörködhetünk is: hiszen a szenvedés elmult, és — quae fuit durum pati, meminisse dulce est.“

megigérték, hogy Karthagót kimélni fogják és midőn mégis feldulták, azt mondták „per Carthaginem, quam liberam fore promiseram. Carthaginienses intellixi non urbem et solum" ; vagy miként Mohamed, ki Negraponte bevétele után azon igéretét, miszerint a parancsnok fejét kimélni fogja, akként teljesité, hogy a szegény ember testét dereka táján metszette ketté ; vagy miként Tamerlan, ki Sz. Sebestyén városát megadásra birta azon igéret által, hogy az őrség vérének egy cseppét sem fogja ontani és aztán elevenen temettette el a katonákat : vagy — de ezen „vagy"-oknak vége-hossza nem volna, ha mindazon perfid szószegéseket elő akarnám sorolni, miket a világ hatalmasai az igéretteljesités szine alatt 5—6 ezer év óta elkövettek. Tehát csak azt mondom, hogy igéretemet én is teljesitem, de csak betü szerint, azaz élményeimet irom le ; de egyelőre nem igen fogod hasznát vehetni, mert e sorok börtönöm ajtaján ki nem juthatnak, vagy csak ugy juthatnának ki, ha azokat birói czenzurának vetem alája. Ez utóbbi esetben pedig épen oly kevéssé kellenének Neked e levelek, mint a hogy nem kellettek szerencsétlen Széchenyinknek a censura által megengedett könyvek.

Azért ne hidd ám, kedves barátom, hogy én a czenzura ócsárlói közé tartozom, nem ! — most kevésbbé, mint valaha. Jótékony intézmény az, nem csak, mint Metternich hivé, a nagy tömegre nézve, mely ez által egy „erkölcsrontó irodalom" mételyétől ment marad, hanem még inkább az iróra nézve, ki legalább azon megnyugtató tudattal bir, miszerint nem kell minden pillanatban arra készülni, hogy kénytelen lesz bármily szegényes hajlékát hónapokra a fentemlitett hôtellel fölcserélni és nejét, gyermekeit barátjai jószivüségére bizni, ha csak történetesen kis talentuma mellett nagy pénzzsákokkal nem bir. Pedig a ki ilyenekkel bir, az

mai időben bizony nem lép a hirlapirók sorába; quem Dii oderunt s a többi.

„Nem hiszem", mondá nekem a minap a fentevezett, kimerithetlen jókedvü lengyel szerkesztő, kivel a „közsétálás" alkalmával találkozom, „nem hiszem, hogy még valamikor absolutismus alá juthatnánk, de ha igenis, akkor adja az ég, hogy legalább addig tartson, a mig én élek, mert valahányszor még átmenet történt absolutismusból alkotmányosságra, ez mindannyiszor szabadságom 8—9 hónapjába került; 1849-ben, midőn a márcziusi alkotmányt kaptuk, Lembergben bezártak, mert azt hitték, hogy a magyar forradalmárokkal egy huron pendülök és midőn az alkotmányosság most másodszor váltá fel az absolutismust, ismét én voltam első, kit hat hónapra tömlöczbe dugtak."

Bölcselmi szempontból ez persze nagyon önző felfogás. A bölcsészek, azok t. i. a kik nincsenek bezárva, azt mondják, hogy az egyén köteles feláldozni magát az egészért; azon pogány szokásra emlékeztetnek, miszerint valami nagy szerencsétlenség idején az irigy istenségeket áldozat által kell kiengesztelni és még kitüntetést is látnak abban, ha valakit oly nagybecsünek tartanak, hogy épen neki szánják Polykrates gyürüjének szerepét. Sőt egy igen magas állásu ur, midőn a birodalmi tanács egyik tagja a bebörtönzött journalisták mellett szót emelt, azt mondá: „Ej, ne bántsa, hisz azok az urak szinte vágyódnak egy kis martyriumra." Azóta ismételten leszálltam szivem mélyébe, bele világitottam annak legrejtettebb redőibe, a nap és éj minden órájában tapogattam — sit venia verbo — lelkem üterét, de ama martyrsági viszketegnek legalább én bennem legkisebb nyomára sem tudtam akadni. Bármily inmelodicus legyen is gyermekeim hortyogása, az én prózai fülemnek ez mégis mennyei zene a börtön-ajtóm előtt fel s alá

járó, vagy ablakom alatt álló őr hurákolásánál; és a kávé, bor, sör nélkülözését sohasem tartottam mulhatlanul szükségesnek arra, hogy hazámfiai jó véleményére szert tegyek. Sőt, ha ez volna a hazafiság legmagasabb hatványának ismertető jele, nem akarok jobb hazafi lenni azon százezreknél, kik reggeli kávéjukat egész kényelemmel szörpölgetik, aztán hosszu száru pipára gyujtanak, délben és estve jól esznek, isznak és aztán kényelmes ágyban nyujtják ki pihenésre fáradt tagjaikat. Tehát szó, a mi szó! Ama magasállásu férfi csalódni méltóztatik, midőn azt hiszi, hogy mi akár egy cseppet vágyódtunk ezen martyrságra, hanem persze, a midőn az elkerülhetetlenné lett, elég emberségünk van, azt férfiasan eltürni, csakhogy nem panasz nélkül. Ez pedig, ugy hiszem, szabad lesz, mert — bizonyos urak állitása szerint — csak a márczius előtti időre vonatkozott a német költő ama szava: „Laut zu klagen wagt er kaum, nach altem Brauch in Österreich.“ Mindazonáltal elővigyázat okáért magam mellé teszem a büntető codexet és miként a kis Ovid, midőn apja a verscsinálásért ütlegelte, rimánkodását ama hires hexameterbe ölté: „parce pater virgis, jam nunquam carmina dicam“, igy én is bajaim elmondásában a büntető törvény metrikáját fogom szemmel tartani, nehogy Scyllába essem, midőn Charybdis kellemetlenségeit akarom leirni.

Azonban ne félj, hogy a lamentatio tulságosan keserves lesz. Kis ujjamat adnám érte, ha Jean Paul lehetnék, de ámbár nem vagyok az, legalább egy cseppjével dicsekedhetem azon humornak, melylyel a gondviselés tuláradásig tölté meg gyakran ama nemes keblet és ezen humor ama mentő hólyag, melyet lelkem köré kötök, hogy az a kedvetlenség posványába végkép el ne merülhessen. A mit nem tanultam az öreg Werner „philosophiai praelectio“-iból, — a mint deák korom-

ban jól magyarul mondani szoktuk, — arra megtanitott az élet, nem évenkinti négy forint iskolapénzért az igaz, hanem számtalan keserü tapasztalás, csalódás, remény-meghiusulás árán. Azt állitom, hogy minden ember — még a legbolondabb is — valamikor okossá lenne, csakhogy sokan ezt az időt meg nem élik. — Az okosság első stadiuma pedig: nem desperálni semmiféle helyzetben, hanem erős testi mozgás által a vért gyorsabb keringésre kényszeriteni, a mi legbiztosabb óvszer minden sötét gondolatok ellen. E stadiumot szerencsésen elértem. Börtönöm 4 □-ölnyi területét megosztom Grasz barátommal, a Wanderer volt szerkesztőjével; ismered őt és komoly puritan jellemét, melynél fogva, ha virág-vasárnapján kivételesen nevetni talált, még karácsonykor is szidja magát ezen „ostobaságért." Komoly munkával mindketten naponkint csak 3—4 órán át foglalkozunk, a többi időt azzal töltjük, hogy ő neje számára a „Bazar" himző mintáit pingálja ki, mig én tuczatonkint nyelem el a fogházi könyvtár „Erbauungsbücher"-jeit és „Moralische Schriften"-jeit. Egyszerre azonban ugy találom, hogy gondolataim már régen nincsenek ott a könyv mellett, hanem künn járnak, a hova hatolni legalább szellememet nem gátolhatják. Aztán eldobom a könyvet, felugrom és azt mondom: jöjjön bácsi, tánczoljunk egyet; erre ő megvető tekintettel felel, melyben az ily inditvány feletti teljes „sittliche Entrüstung"-ja tükröződik. Megpróbálom aztán őt erővel megforgatni, a mi rendesen nem sikerül, mert ő csépre-kapára termett tenyeres-talpas legény. No aztán — ámbár bizony egy czigány se hegedül — én magam járom egyedül; ő egy ideig morog a bolondság felett, majd-majd felém kacsingat, leteszi az ecsetet, vonásai mosolyra derülnek, és mig én végképen átizzadtam, a mi börtönünk temperaturájánál fogva csakis ily heroikus

eszközök által létesithető, ő is felkel, föl s alá jár, aztán adomákat mondunk el egymásnak és a jó kedv legalább egy pár órára biztositva van. Persze, olyan ez a jó kedv, mint bizonyos államok alkotmányossága; szemre megjárja, csak megmarkolni nem szabad, különben — nesze semmi, fogd meg jól! Azonban mégis megfeledkezünk egyről-másról, és csuffá teszszük azt a hires bölcsészt, a ki azt állitá, hogy az ember mindent megtanulhat, a mit csak akar, de tetszése szerint akár csak egy betüt is felejteni — ez nincs hatalmában.

Ma azonban — ma nem tánczolok én se! Ma halottak napja van, az ég hamuszinü, mintha havazásra készülne, tagjaink dermedtek, mert a reglement szerint csak — nem tudom november hányadikán kezdenek füteni, a szokott commotióra pedig semmi kedvem sincs; a testtel együtt megdermed lelkem is. A temetőt látom magam előtt és egy halkan imádkozó nőre gondolok, ki talán e perczben térdel ott künn anyja sirján . . . Nincs kedvem tovább irni. Felmászom az observatoriumra, azaz függőleg a falhoz támasztott két szalmazsákunkra és homlokomat a vasredőzet hideg rudjaihoz nyomom. Alant a rendőrségi katona áll, félreismerhetlen szláv tipuszszal arczán. „Készt ábi!“ kiált ő. Gondolataimba merülve, nem találom ki azonnal, hogy a szivélyes megintés nekem szól. Ő mindjárt egy quint-tel fokozza fel hangját. „Versteh' mi nit? Augenblickli készt ábi!“ Most eszembe jut, hogy az ajtómon függő Vorschrift szerint nem szabad az ablakhoz felmászni . . . Megyek, jó fiu, megyek! „Gesetz und Ordnung muss sein!“ Levelemet azonban csak holnap folytatom — folytatom pedig nem mintha azt hinném, hogy bárkit is érdekelnének az én személyes élményeim, hanem mivel az, mit mondandó vagyok, — holmi csekély változatokkal — politikai iróink nagy részének — „legujabb története!“

II.

1861 nov. 3.

Az osztrák büntető törvény 15. §-a ekként szól: „Elsőfoku börtönre elitélt fegyencz vas nélkül, de szorosan elzárva őriztetik, élelmezésre nézve pedig ugy tartatik, miként ezt az ily fegyenczeknek szánt fogházak rendje, az eziránt fennálló vagy még külön kibocsátandó külön rendeletek szerint magával hozza; senkivel sem szabad találkoznia felügyelő jelenléte nélkül, valamint oly nyelven sem szabad beszélnie, mely a felügyelő előtt érthetetlen.“ Nagy gonddal tanulmányoztam börtönbe menetelem előtt e czikkelyt, mert hisz tudtam, hogy a legközelebbi három hónapra nézve e kevés sorban foglaltatik polgári és emberi jogaim összege. Kerestem az emlitett „külön rendeleteket“; de sehol sem tudtam rájuk akadni, mert tudni kell, hogy Ausztriában valami általános — törvény jellegével biró — börtönrendszer nem létezik; hanem minden koronaországban a politikai hatóság e tárgyban saját belátása szerint intézkedik. Örömmel hallám egyfelől, miszerint Bach báró tiz év előtt egy rendeletet adott ki arra nézve, hogy miképen kelljen bánni az ugynevezett politikai foglyokkal; hanem arról is értesültem, hogy 1858 óta e rendelet hatályon kivül lépett és most politikai és aljas bünösök közt semmi különbség nem tétetik. De hát miképen bánnak aljas büntevőkkel? Ezt is mind e napig csak praxisból tudom; valami hiteles okmány birtokába, mely erre nézve felvilágositásokat ad, mindeddig nem juthattam, és igy maig sem tudom szabatosan, mit lehet jogosan igényelnem és mit kell kegyelemnek tekintenem. Lengyel kollegánk, ki azonban sulyos börtönre van itélve, a fegyenczek ruháját hordja, tőlünk a mienket nem szedték el s ugy

hiszem, ez már „kedvezmény“, mert a börtönrab — akár egyszerü, akár sulyos börtön mellett — fegyenczruhát viselni köteles. Kalapomat és pénzemet elvették, de órámat nem bántották; alkalmasint ez is kedvezmény, ámbár én chronometer nélkül is jól tudtam volna, hányat ütött az óra. Az ágy három deszkából áll, mely fent s alant két vasrudon nyugszik, rajta egy szalmazsák, szalmavánkos, lepedő és pokrócz — punktum. Van még két lócza, egy viztartó edény fából és — egy meg nem nevezhető butor, voilá tout! A legelső csatát az ágynemüért kellett vivnom. A ki az utóbbi 15 év alatt folyvást journalista volt, az valóban nem szokott hozzá, hogy ágya rózsákon vettessék, hanem az ilyen szalmazsák oly bázis, melyet még azon kollegáink sem fogadnának el, a kik különben azt prédikálják: hogy minden adott alapot el kell fogadni. Az első küzdelem azzal végződött, hogy saját matraczom, paplanom és két vánkosom ünnepélyes bevonulását tarthatta uj domiciliumomba, de a dunyha, mint áldozat ott maradt a csatatéren; ezt semmi áron nem akarták keresztül bocsátani. „De már miért nem, mikor én az egyszerü paplan alatt fázom?“ kérdém. „Nem lehet!“ „És mi okból nem lehet?“ „Es macht zu viel Aufsehen“, ezzel becsapódott az ajtó és a vita olyformán végződött, mint a porosz kamaráké; becsapják az ajtót és ez aztán a legsulyosabb érv, mert lehetetlen ellene kifogást tenni. Végre megnyugodtam sorsomban, mert máris a második csatára kelle készülnöm. A börtön-fogoly saját pénzén sem eheti azt, a mit tetszik, hanem a házi kosztra van utalva. Déltájban ugyanis egy rozskenyeret, két mázolatlan agyagfazekat és egy fakanalat hozott a felügyelő. „Mire való ez?“ „Egyik a leves, a másik a főzelék számára.“ „Hát hus?“ „Csak vasárnaponkint adatik“ „Hát reggel mit kapunk?“ „Itt van a kenyér.“

„Hát este?“ „Ott van a kenyér.“ Tehát kenyér, leves és főzelék, ez 24 órára való eledel. Étel-ital dolgában soha nem voltam epikuräus, barátaim eleget boszankodtak, hogy e tekintetben oly igen-igen „józan“ vagyok és lakmározásoknál rendesen igen szomoru szerepet játszottam; hanem a mi sok, az sok vagy helyesebben a mi kevés, az kevés! Fogtam a fekete kenyeret, a cserepekkel és fakanállal együtt és nagy udvariasan visszatettem a bámuló felügyelő kezébe. „Jelentsen be holnap reggelre a főorvosnál“, tevém hozzá. Másnap reggel elvezettek a főorvoshoz, kit arra kértem, eszközölje ki, hogy a betegek ételét, azaz minden nap egyszer levest és hust kapjak, többre ugy sem vágyódom. „Jőjjön hozzám a kórodába. — mondá ő — ott én vagyok az ur, ott meg lesz elégedve az élelmezéssel.“ „Köszönöm, de mig végső szükség nem kényszerit rá, azaz mig komolyan meg nem betegszem, nem szándékom az ön szives ajánlatával élni; azonban, ha három napig a fegyenczek ételeivel kellene táplálkoznom negyednapra bizonyosan ott volnék az ön dominiumán.“ „Ezt én is mondtam az elnöknek.“ „Hát ő mit szólt rá?“ „Hogy nem is üdülés végett jöttek ide az urak.“ Délfelé bejött a felügyelő. „Mi lesz az ebéddel?“ kérdé. „A mi tegnap volt.“ Ő hallgatott. „Ugy-e, — folytatám — önnek kötelessége jelentést tenni, ha valaki készületeket tesz, magát felakasztani?“ „Igenis!“ „Vagy méreg által kivégezni magát?“ „Igenis!“ „Tehát tegyen jelentést, hogy én 24 óra alatt nem ettem semmit és inkább éhen halok, mintsem ezen koszttal élnék.“ Harmadnapra sem történvén semmi intézkedés, levelet irtam az elnöknek, melyben udvariasan, de határozottan kijelentém, hogy én azt a főzeléket nem eszem, nem ehetem, — hogy nem hiszem, miszerint szándékában állhatna, a szabadsági büntetést egészségi büntetéssel tetőzni; és

utószor kérem, hogy e bajon segitsen. Valami egy óra mulva ismét a főorvoshoz hivattam, ki először is mentegetőzött, ne higyjem, hogy ő ellenezte volna kivánatom teljesitését, sőt hogy épen ő volt legerélyesebb szószólóm, — örömére szolgál közölhetni, hogy ezentul naponkint egy tál levest és egy darab marhahust fogok kapni, és hogy ezentul végképen az ő belátására bizatott annak eldöntése, hogy minő étel adassék a politikai foglyoknak. Arról, hogy ezek saját költségükön tetszésük szerint élelmezhessék magukat, természetesen még most sincs szó, hanem némi önmegelégedéssel mondhatom, miszerint utánam jövő kollegáim számára azt az egyet kivivtam, miszerint legalább mindennap egy darab hushoz lesz szerencséjük és a ki, mint én, a legfőbb törvényszék által elengedett három böjtnapot mégis igy mal á propos egyhuzamban kiállani kénytelenült, az — és csakis az — meg fogja becsülni ama vivmány értékét. Hogy bajom nem lett, az ujra bizonyitja, milyen jó az a magyar — constitutio!

Engedd meg, hogy itt egy perczre megállapodjam és néhány megjegyzést csatoljak az imént elősorolt tényekhez. Ne félj, hogy általában a sajtóperekről és az ezekben hozott itéletekről fogok szólani ; nem vagyok valami nagy bölcs, de nem is oly nagy sz . . . . szeleburdi, hogy a jégre mennék tánczolni. Tegyük fel, hogy ez a mai világ le meilleur des mondes és hogy bizonyos dolgok, melyek nekünk épen nincsenek inyünkre, csakugyan hasznosak és szükségesek ; hogy elromolnánk, ha — miként bizonyos ételeket — helylyel-közzel hüvösre nem tennének. Hanem — est modus in rebus, vagy szabadon forditva : ez a modor csakugyan rebusz!

A büntetés mindig valami relativ ; a mi egyikre nézve büntetés, azt a másik kaczagja és megforditva. Azon „Wiener früchtel"-ek, kik rendesen a Stadtgraben-

ben szoktak hálni, nemcsak fel nem veszik, hanem még jótéteménynek is tekintik, ha — főleg télen — meleg szobában, tiszta lepedőn és szalmazsákon hálhatnak. A napszámos, kinek ebédje egy darab kenyérből és vöröshagymából áll, lukullusi ebédnek nézi, ha minden nap meleg levest és főzeléket, vasárnaponkint pedig egy darab hust is kap, mely szabadlábon létekor hónapjában talán egyszer látogatja meg éhes gyomrát. A ki alig bir annyi rongygyal, hogy didergő tagjait fedhesse vele, az nagyon kényelmesen érzi magát, ha itt inget, gatyát, posztónadrágot stb. kap. Ezen urakra nézve tehát mindez jótétemény és hogy annak el is ismerik, mutatja azon körülmény, hogy őszkor szinte tódulnak ide és a legjobb kedvvel dudolnak itt reggeltől estig. A felügyelők már ismerik ama „Stammgast"-okat és a mienk egész naivsággal mondta a minap: „Az én téli vendégeim már mind itt vannak, csak kettő hiányzik még", másnap pedig nevetve jelenté, hogy ez utóbbiak egyikét már is sétálni látta az inquisitusok sorában. Beszédbe ereszkedvén egy ily törzsvendéggel, mint ez időben nagyon tisztelt collegámmal, tőle egyebek közt a következő, igen eredeti fejtegetést hallottam: „nyáron odakünn is megélek, hanem ősz felé lopnom kell; ha nem kapnak rajta, akkor a lopott jószágból elélek télen át, ha rajta kapnak, ide bejutok és aztán igy is jól van."

Ellenben a magunkféle ember miként érzi magát ily helyzetben? Már az ily helyen való tartózkodás, minden egyebet mellőzve, valódi kin! Csak egyetlen tényt akarok emliteni. Egy éjjel — bizonyos okokból az ablakot még éjjel is nyitva kellett hagyni — tehát egy éjjel, valami egy óra tájban, szokatlan lárma ver fel álmamból; jövő pillanatban a felsőbb emeletek egyikében, ablakot hallok felrántani és egy hang lekiált az udvaron: „Hejh, katona, itt valaki felakasztotta magát; mi nem merünk

hozzányulni.“ Most lótás-futás, dörömbölés, ajtó felrántás-becsapás következett, a mi majdnem negyedóráig tartott, mig a szerencsétlent a kórodába szállitották át. Ezt a jelenetet száraz szavakkal adom elő; a kiszinezést mindenki képzelmére bizom és csak azt kérdem: vajjon gyöngédebb kedélyhurozatu emberre nézve az ily éj nem nagyobb gyötrelem-e, mint ama fásult szivü ficzkókra nézve akár egész hónapi fogság? Közömbös-e én előttem, hogy kis lányomnak, ki egyik iskolatársával veszekszik, ez utóbbi azt mondja: „Oh, csak te beszélj még, a te apád a criminalban van.“ Közömbös-e én előttem az, hogy családomtól három hosszu hónapra el kell válnom, előttem, ki családja körén kivül örömet, boldogságot nem ismerek? Közömbös-e előttem nőm sápadt arcza, kisirt szeme? Közömbös-e az, hogy az élet minden kényelméről le kell mondanom, hogy — ha történetesen rosszul érzem magamat — a legegyszerübb könnyitést is nélkülöznöm kell? Közömbös-e előttem, hogy én, ki nagyrészben tollam után élek és kinek, hogy az események szinvonalán tartsam magamat, naponkint 40—50 ujságot kell olvasnia, hónapokon át nem látok lapot? ... Azt hiszem, mindez oly szomoru, hogy valóban nem szükséges ezen bajokat még holmi tőrszurások, apró fejtegetések, étel vagy ágynemü körüli csetepaték, aljas gonosztevőkkeli találkozás stb. által sulyosbitani. Számtalanszor eszembe jut, hogy talán én is ugy járok majd, miként Frankenburg barátom, ki 1849-ben valami csempészővel együtt be volt zárva és a kit, midőn egyszer egy nővel a Burgthoron kisétált, hátulról egy rongyos egyén — ama dugárus — karon fogja és fenhangon azt mondja neki: „Na sző Frankenburg, szán sző su wider herausz?“ Igazságos akarván lenni, el kell ismernem, miszerint annyiban haladás történt, a mennyiben legalább egy szobába nem dugnak oly ringy-

rongy néppel, a milyenhez egyebek közt dr. Wolfnak, a tudós régiségbuvárnak szerencséje volt, midőn valami 12 év előtt egy röpiratért bezárták. A szegény tudós szobatársasága egy vén és egy fiatal tolvajból állott, kik Wolfot ugyanazon szerepre kényszeriték, milyent fodrászoknál a fejkötő-báb szokott játszani, t. i. a tudósnak oda kellett állani, az öreg tolvaj pedig gyakorlatilag instruálta a fiatalt, hogy miképen kelljen a zsebkendőt a hátulsó zsebből kihuzni, a nélkül, hogy a kabát szárnya megmozdulna. Mondom, e tekintetben kis javulás történt; de nem lehetne-e egy lépéssel tovább menni és ha már igy nagyban folynak a sajtóperek és elitéltetések, nem lehetne-e ezeknek áldozatait egy külön épületben elhelyezni akként, hogy ama lator néppel ne kelljen találkozni? Nem lehetne-e ilynemü foglyokra nézve általában a közönséges „házrend"-től eltérni?

Azon börtönrendszer, melyet a mi országos választmányunk husz év előtt kidolgozott, még az aljas büntevő iránt is annyi gyöngédséggel volt, hogy nem csak elkülönitette, hanem a felügyelőt eskü által arra kötelezé, miszerint a bebörtönözöttek neveit el nem árulja Ezt mi nem kivánjuk, mert nem követtünk el olyasmit, a mi nevünket becstelenitené. Mondom, mi sokkal szerényebb igényekre szoritkozunk, vagy — mit gondolsz édes barátom — tán elfogulttá tesz mostani helyzetem és talán még az a kevés, a mit kivánunk — nagyon sok, tulságos, teljesithetlen?!

Ezeket elmondva, nem pro domo mea szólok; mert e sorok ugy is csak akkor láthatnak napvilágot, a midőn a domus mea megszünt azonos lenni a cs. kir. bécsi orsz. törvényszék fogházával. A jövőről sem akartam ezzel gondoskodni, mert semmi kedvem nincs ily megpróbáltatáson még egyszer keresztül esni. Hanem szólok a journalistika félreismert méltóságának érdekében!

Francziaországban a haute volée köreiben minden lépten-nyomon találkozni egy-egy journalistával; mi szegényebbek vagyunk és nem vágyódunk a Börne által annyi maró élczczel jellemzett „les plus hauts cercles“ patchouli illatos légkörébe, de azért még sem szükséges, hogy az emberi nem seprejével egy kádba vettessünk.

III.

1861 nov. 6.

Beethoven „Fidelio“-ja mindig kedvencz dalművem volt: e remek mű legremekebb része azonban a szabad levegőre bocsátott foglyok kar-dala. Ha a währingi temetőben pihenő „bolond muzsikus,“ miként a bécsiek egykoron nevezték, csak azt az egyetlen kar-dalt irja is, az utóvilág minden ellenmondás nélkül a halhatatlanság babérját füzte volna a boldogtalan férfi homloka köré. Rafaelről azt mondák, hogy, ha kezek nélkül születik, mégis nagy festész lett volna belőle; Beethovenről ilyesmit nem csak fel lehet tenni, hanem bizonyossággal és tapasztalásból mondhatni, mert ő — a hangok mestere, kinek keblében a dalok kiapadhatlan forrása buzogott, — siket volt; zenéjét, mely millió szivekbe örömöt, vigaszt öntött, ő maga nem hallhatta, soha nem élvezhette azon kéjt, mely a művészt megragadja, midőn a conceptio és kivitel közti harmoniát látja, hallja, érezi. És e férfiu, ki a világtól elzárkózott, ki csillapithatlan búját magánosan hordá napokig, hetekig hegyen-völgyön át, kinek keble senki előtt fel nem tárult és senki érzelmeit magába fel nem szivhatta, e férfiu, ki mindent csak magából merithetett, a külső életből semmit sem, kit a nagyok dölyfe és a kicsinyek nyomorusága embergyülölő remetévé tett, és a ki a tél legzordabb napjain kiment a Heiligenstadt mögötti erdőbe,

hogy ott halhatlan symphoniában sirja ki kebelrázó fájdalmát, e férfiu mégis utólérhetlen remekséggel tudta hangokban festeni az emberi kedély örömeit is, és a ki valamikor szabadságát nélkülözni kénytelen volt, az, midőn Fidelió-ban a börtönök ajtai megnyiltak, midőn a rabok kilépnek és ujongással üdvözlik a kék eget, a tündöklő napot, az Isten szabad levegőjét, az felkiáltand: „Igen, igen, ez valóság, ez nem képzelem játéka, hanem mély emberi érzelem ihletteljes tolmácsolása!"

E kar-dal jutott eszembe, valahányszor börtönünk ajtaja megnyilt, hogy magános hajlékunk tikkasztó levegőjét legalább fél órára szabadabbal cserélhessük fel. Nyáron reggel, este fél-fél óráig tart a „közséta" ; október 1-től fogva pedig déli egy órától kettőig. Ez több, mint a mennyit a mi hazai börtönrendszerünk engedélyezni akart, mely a szabad levegőben mozgást hetenkint csak háromszor engedte meg és az orvos véleményezésétől tette függővé; itt — rossz időjárást kivéve — a fogoly mindennap legalább egyszer bocsáttatik az udvarra, hogy ott egy pár zöld fát, egy darab kék eget lásson. A mellettem levő börtön egyik szerencsétlen lakója, egy vén hajós Felső-Ausztriából, ki kilencz hónap óta mulat e kietlen helyen és csak három hónap mulva fogja viszontlátni bérczes szülőföldjét; ő, a ki ugyszólván születésétől kezdve, tehát majdnem 68 éven át szabad levegőben, a Duna hátán tölté életét és mindig rosszul érezte magát, valahányszor a téli fagy arra kényszerité, hogy „szárazföldi patkány"-nyá legyen, ezen ember pokoli kínt szenved itt, dohos börtönében, melynek szük terében egy féltuczat semmirekellő gyerkőczczel kell osztozkodnia. Ha ezt a vén embert láttad volna, midőn a gyönyörü októberi napokon az udvarra lépett, karjait ég felé emelve, boldog mosolylyal ajkai körül, örömkönnyeivel bágyadt szemében és mintegy halk imát

rebegve pillantván fölfelé, nem lehet, hogy szived meg ne indult volna, nem lehet, hogy ne mondtad volna magadnak: e vén ember most élénken érzi mindazt, a mit a vén „bolond muzsikus“ oly utánozhatlanul tudott hangokba önteni. A szegény hajós története igen egyszerü: hozzájött egy ismeretlen egyén, ki két ládának — mely állitólag vásznat tartalmazott — Bécsbe szállitására nézve szerződött vele. Midőn hajósunk Nuszdorfba érkezett, a két láda tulajdonosa nem volt ott, de ott volt helyette a fináncz, ki a ládákat feltörte és miután azok dohánynyal voltak telve, hajóstól lefoglalták, a szállitót pedig a törvény szerinti háromszoros vámilleték megtéritésére kötelezték. Ez valami harmadfélezer forintra rugott és a szegény hajósra, kinek annyi garasa sincs, a hány forintot kellett volna fizetnie, másfél évi egyszerü fogságot róttak, a miből aztán kegyelem utján félesztendőt elengedtek. Rendesen az udvar keleti végére állt és onnan kezdett erős léptekkel és gondolatokba merülten nyugat felé sétálni. „Errefelé van az én szülőhelyem, – szokta ilyenkor szomoru mosolylyal mondani – most azt képzelem magamnak, hogy hazamegyek! . . .“ Mi pedig nem háborgattuk a jó öreg ábrándozását.

Hadd szóljak még valamicskét többi „collegáim“-ról is, kikkel együtt sétáltam. A bécsi országos törvényszék fogházának öt tágas szárnya van: vizsgálat alatt levő nők és férfiak, elitélt nők és férfiak és az ötödik a betegek számára. Az ugynevezett „Inquisitentrakt“ földszintjén azonban tizennyolcz börtön van, mely e házban körülbelül ugyanazt a szerepet viszi, mint a ti lapjaitokban a „vegyesek“ rovata; oda hozatik mindaz, a ki máshova be nem illeszthető. Az 1. számu börtön tulajdonképen nem börtön, hanem siralomház, a hol — mellékesen szólva — a halálra itéltek töltik utolsó óráikat; ez volt az első látvány, melylyel beléptemkor

találkoztam és nem mondhatnám, hogy az nagyon viditólag hatott volna lelkemre ; a 2. számu börtön a kovácsműhely, a hol a lánczokat koholják; a többiek nagy részében nagyon fiatal gonosztevők laknak, kiket az öregektől elkülönitenek, hogy végkép meg ne rontassanak; aztán van két börtön az egyszerü fogságra itéltek számára, milyen például az én hajósom; ott többnyire fiatal gyerekek vannak, kik még nem érettek a börtönre. Mondtam már, mily tragikai alak az én öregem, ha sétálásra kilépett; azonban a humorisztikus háttér se hiányzott, ezt pedig ama 6—7 rongyos gyerek képezte, kik vele együtt bukfenczezve és kurjongatva tódultak ki az ajtón. Minden börtönben van egy „Stubenvater", azaz oly fogoly, ki szük területén a csendet és rendet fentartani köteles; a numero 17 — mi 16 szám alatt voltunk beszállásolva — tehát a numero 17 Stubenvaterje természetesen az öreg hajós volt, ki nem egyszer félig siránkozva, félig nevetve mondá nekem: „Rettenetes, mit nem visznek véghez egy hosszu nap alatt ezek az apró betyárok; reggeltől estig nem tehettem le kezemből a pipaszárat, mert ha az egyiket ugy eldöngettem, hogy ő valami fél órára megcsücsül, már a másikat kell megdolgoznom; egyébiránt — legalább kis commotiót teszek." Nem is hazudott; a falon keresztül minden negyedórában hallottuk az ily executiót kisérő lármát és az öregnek káromkodó basszus hangját. Aztán ott volt közelünkben az „Einsamkeit" és a „Corrections-Arrest" oly fegyenczek számára, kik egyebütt nem fértek meg bőrükben és vagy magánosan, vagy harmad-, negyedmagukkal a padozathoz lánczoltattak, vagy a börtönélet kéjelmeinek másnemü fokozásaiban részesültek. Ezen urak társaságában sétáltunk mi naponkint; a fegyenczhad „zöme" a szomszéd udvarban tartá sétáját; hanem meg kell vallanom, hogy ezen nyers ficzkók irányunkban

bámulatos szerénységgel viseltettek, még a „Corrections-Sträflingek“ is, a gazemberek crémeje, kiktől az egész ház retteg, magokat a felügyelőket sem véve ki. Ugy látszik, ösztönszerü tudatuk van arról, hogy a Zeitungsschreiberek — miként bennünket neveztek — még sem egészen az ő kategoriájukba tartozók, ámbár az osztrák törvény szerint mi csak olyan Verbrecherek vagyunk, mint ők. Bennünket megszólitani soha nem mertek; ha utunkban álltak, csendesen kitértek, szóval, nem mondhatom, hogy akár csak legkisebb alkalmatlanságot okoztak volna, kivéve azt az egyet, mely már magából a velök való együttlétből származik, a miről ők azonban nem tehetnek. Álljon itt még egy tény annak kideritésére, mily kevés remény van arra, hogy e fogság javitólag hasson akár csak a legfiatalabbakra is. Azon gyerkőczök egyike, kik az én öregem pipaszára alatt álltak, hosszu füszálakból lánczot csinált magának, mit lábain megerősitvén, egyik Correctionsträfling háta megé állt és igy követte ennek minden lépését a legfurcsább hintálózások közt. „Mit csinálsz?“ kérdém. „Hát ugy van az, — mondá leirhatlan szemtelenséggel — hogy én potomságért többé nem záratom be magamat, hanem már most valami nagyot fogok kipróbálni, a miért majd lánczra vernek; ezért gyakorolom magamat a lánczon járásban.“ Itt t. i. a lánczot csak lábon hordják, még pedig ugy, hogy mind a két czövekszeg befelé van forditva és folyvást egymásba ütközik, ha a rab járás közben jobbra-balra kifelé nem veti lábát. Ezt a mesterséget tehát a haszontalan pimasz, ki alig lehetett 14 éves, idejekorán meg akarta tanulni . . . Nem vagyok képes leirni az undort, mit e semmirekellő szemtelen szavainál éreztem!

Séta közben sokszor inarticulált hangokat hallottam, melyek az udvarra szolgáló ablakokból látszottak szár-

mazni és miket kevés percz mulva hasonló hangok, de nyilván más oldalról eredők, követtek. „Micsoda kurjongatás ez?" kérdém a felügyelőt. „Hjah, mondá ő, ezt meggátolni nem vagyunk képesek; ez discursus, melyet a törzsvendégek folytatnak egymással egyik börtönből a másikba és mit csak ők képesek megérteni; Isten tudja, miképen értesül egyik a másiknak hollétéről, sőt ismételt kisérletek daczára még azt sem tudjuk kikutatni, melyik börtönből erednek ezek a hangok, mert egyik szobatárs soha nem árulja el a másikat." Nemsokára e tekintetben még érdekesebb felfedezést tettem. Egy estve a szobatársammal sakkozván, a falon halk kopogást hallánk, mely rövid félbeszakitásokkal majdnem negyedórán át tartott és szakasztott mása volt azon kopogásnak, melyet a táviró szokott okozni. Másnap megkérdeztük azon fegyenczet, ki börtönünket tisztogatta, vajjon mit jelent e különös kopogás. Eleinte nem igen akart szólni; miután azonban régen megigértük neki, hogy kiszabadulásunkkor egy pár forintot fogunk számára letenni és egyszersmind az iránt is megnyugtattuk, hogy el nem áruljuk, ő a következő közleményt tette: mihelyt a „törzsvendégek" egyike megérkezik ide ujra, estve, midőn tudja, hogy minden fogoly a maga börtönében van, mind a jobb, mind a bal oldalfalon, mind pedig (a seprőnyél segedelmével) a felső padolaton kopogás által a maga nevét és börtönének számát tudatja az egész házzal, mert a szomszéd börtön lakói azonnal ugyanezen módon terjesztik tova a vett közleményt; e végre külön a-b-c-jök van, melynek betüi a kopogás különféle változatai által fejeztetnek ki. Ha valamelyik börtönben — nevezetesen a még vizsgálat alatt levőknél — a megérkezettnek egy büntársa van, ez azonnal viszonozza a közleményt nemcsak nevének és börtönszámának tudatásával, hanem egyszersmind arról is

értesiti a másikat, vallott-e már valamit és mit, vagy pedig mit hazudott a biró előtt. Innen magyarázható az, hogy két bűnrészes, ámbár az Inquisitentrakt két ellenkező szárnyán voltak elhelyezve, meglepően összhangzó vallomást tett, melyről utóbb kisült, hogy füllentés volt. Ez ujnemü telegrafia kulcsát a mi fegyenczünk semmi áron nem akarta elárulni; e tekintetben bámulatosan becsületérzők ezek a gazemberek! A közlekedés ily neméneк, mely sokszor nagyon neheziti a birói vizsgálatot, meggátlására a meglevő fogházaknál nincs mód, az ujaknál pedig csak azt lehetne tenni, hogy a falak közt üres tér hagyatik, mely a hangterjedést akadályozza . . .

Beléptemkor a fogház igazgatója, Verwalter, épen szabadságidejét élvezte. Az igazság érdekében meg kell vallanom, hogy visszatérte óta helyzetünk tetemesen enyhült; alkalmam lesz még e humanus és finom miveltségü derék magyar ember előzékenységére visszatérni. Itt a sétálásról lévén szó, csak azt emlitem, hogy az igazgató a felügyelőknek meghagyta, miszerint bennünket — Graszt, meg engem — a köz-sétáláson kivül naponkint még 1—2 óráig az ő magán kertecskéjében sétáltassanak. Ez engedelemmel természetesen nagy köszönettel éltünk, és ez időtől fogva eleinte elég kedvezőtlen egészségi állapotunk szemlátomást javult. Ezen testi enyhitést még egy lelkivel is tetézte a fogház-igazgató, melyről legközelebbi levelemben fogok szólni. Nem szándékom ez urnak itt bókolgatni; csak egy tényt emlitek, mely mutatja, hogy ő csakugyan „ember a gáton“ és igazán hozzáért nehéz hivatalához. A fentemlitett telegrafiáról régen tudomása volt, hanem legujabban egyes esetekből kiderült, hogy az inquisitusok a fogházon kivül történő dolgokról, még olyasmit is tudnak, a miről lehetetlen volt itt levő vagy ideérkező társaik által érte-

sülni. Az igazgató, senkinek nem szólva, feltette magában, hogy e rejtély kulcsát meg kell találnia és — megtalálta. Ugyanis a bebörtönzötteknek, kiknek nem szabad dohányozni, künn levő rokonaik vagy ismerőseik, burnótot, és miután a süly vagy vérveszély (scorbut) itt majdnem járványos, ez ellen óvószerül szolgáló czitromot vagy narancsot küldhetnek. Átmotozták tehát a burnótot és egyik papirtölcsér belseje csakugyan az inquisitushoz irt levélnek mutatkozott. A burnót behozása megtiltatott, a fentemlitett rejtélyes tünemények ritkábbak lettek, de nem szüntek meg egészen. Most a czitromokat és narancsokat kezdték felhasogatni és egyiknek belsejében — a mi a héján alig volt észrevehető — egy lud-tolltok darabját találták, ennek belsejében pedig jó vékony tekercsbe összegöngyölgetett, és nagyon finom papirra irt levelet. Természetes, hogy ezentul a czitrom- és narancsküldésnek is meg kelle szünni. Mennyi leleményesség és talentom rejlik e gazfiakban és mennyi hasznot hajthattak volna ezzel az emberiségnek, ha tehetségüket más irányban hasznositják. Aztán vajjon e tévutra tértek közt hányan vannak, kiket nem természeti hajlam, hanem egyedül a nevelés és oktatás elhanyagolása tett azzá, a mivé lettek?!

IV.

1861 nov. 10.

Idéztem az osztrák büntető törvény 15. §-át, de még nem szóltam második részéről, mely a rabnak ismerőseivel való találkozására vonatkozik. Magába a börtönbe itt — a felügyelőn kivül — senki be nem juthat, sőt még azon folyosókba sem, hová a börtönök ajtai szolgálnak; e tilalom még a felügyelő családjára is vonatkozik. Az ember itt a szó teljes értelmében el van zárva a világtól és Bécs közepén ugy érzi magát, mintha

la Trappe zárdában laknék, csakhogy a zárdai jellem itt igen furcsa módon a kaszárnyaival párosul. Kétszer hetenként — szerdán és csütörtökön — van az ugynevezett „Besprechung;“ a látogató jelenti magát a főfelügyelőnél, megjelölve azon foglyot, kivel szólni akar. Délutáni három óra tájban ezen látogatók tutti quanti egy szobába bocsáttatnak, a másikba pedig a megjelölt foglyok vezettetnek; a két szoba közt van egy üres tér, a hol az illetők találkoznak és a főfelügyelő jelenlétében néhány perczig beszélgethetnek. Senki sem fogja tulzott érzékenységnek venni, ha azt mondom, hogy sem magam nem voltam hajlandó, ama rabok közé vegyülni, sem nőmet vagy barátaimat nem akartam a „látogatók“ sorában látni, már csak az „odeur“ okáért sem; orrom e tekintetben teljesen arisztokrata. Meg is engedtetett, hogy ama „horae legales“-eken kivül fogadhassak látogatásokat a fogház-igazgatósági irodában. Beléptem utáni napon jött egy barátom, kit már állása teljesen biztosithatott azon gyanu ellen, mintha ő conspirálni akarna velem. Aztán eleitől végig fenhangon folyt a társalgás; mindazáltal egy alárendelt hivatalnok a szó teljes értelmében nyakunkon volt és orrát közénk dugta. Nőmnek meghagytam, hogy az első izgalmas napokban ne látogasson meg, hanem irjon; barátom néhány percz mulva levelet vont ki és e szavakkal kézbesité: „ez nejétől van,“ de a hivatalnok azonnal a papir után nyult és felbontá. Megnézte az aláirást, a mi ellen semmi kifogásom nem volt; azt gondoltam, most vissza fogja adni a levelet, de ő egész kényelemmel olvasni kezdte. „Uram“, mondám, „nem képzelheti-e körülbelől, hogy mit irhat egy nő 24 óra előtt bebörtönözött férjének?“ „Bocsánatot kérek,“ válaszolt ő hidegen, „de kötelességemet kell teljesitenem“ és ezzel utoisó betüig átolvasta a levelet. Megvallom, egész önmérsék-

lésemre vala szükségem, hogy meg ne feledkezzem arról, miszerint e pillanatban egyszerü börtönrab vagyok — semmi egyéb! A fogház-igazgató hazaérkezésével ez megváltozott; ő kinyilatkoztatá, hogy kedden és szombaton délután szabad ideje lévén, örömest áldoz 1—2 órát, hogy az ő szobájában és egyedül az ő jelenlétében beszélhessek nőmmel, és ő valóban a leggyöngédebben gyakorolta ilyenkor a törvényszabta felügyelést, minek viszonzásául meghatalmaztam őt minden látogatót visszautasitani, a ki az emlitett órákon kivül jelentkeznék, miután az ő szivességét nem lehetett minden perczben igénybe vennem, más felügyelet alá pedig nem akartam állni. Szolgáljon ez mentségemül azon hazámfiai irányában, kik meg akartak látogatni és az igazgató részéről azon választ nyerték, hogy én minden látogatás ellen tiltakoztam! részvételökért ugy is teljes szivemből köszönetet mondok.

Curiosum gyanánt megemlitem, hogy két hónap előtt számomra a „Sürgöny" és „Hirnök" egy-egy száma érkezett ide, mely mai napig a vizsgálóbiró kezében van; mi van benne, nem tudom, mert a két lapszámot, a mint mondom, még nem láttam, de nem hiszem, hogy oly szörnyü dolgokat irt volna akár Kecskeméthy, akár Török barátom, hogy azoknak elolvasása — még nyolcz héti kihülés után is — bennem a „jámbor gondolkozásmód tejét" megronthatta volna. Hogy általában semmi ujságot nem szabad olvasnom, már mondtam; a te „Ország"-od előttem mind e perczig säisi kép és bármily buzgón imádkoznám is: „jöjjön el a te Országod", az bizony el nem jő hozzám, mig én ő hozzá nem megyek — ki a szabadba!

De már nem untatlak további részletekkel, nem irom le körülményesen, miként mosom poharamat, késemet, villámat, kanalamat, miként melegitem fel esténkint a

lámpa fölött azt a kis ételt, a mit szük ebédemből vacsorára félreteszek, nem mondom el, hogy borotvafenőmet, pemecsemet, szappanomat kiadták, de a borotvákat lefoglalták, tollkésemet azonban ismét nem bántották, mintha ezzel nem, hanem épen csak a borotvával metszhetném el nyakamat. . ugy hiszem, már a fentebbiekből láthattad, hogy elég szomoruan és kényelmetlenül élek itt. Igazságtalan volnék, ha tagadnám, hogy udvariasan bánnak velem és minden könnyitést megengednek, a mely a „házrend"-del megfér, de e házrend oly szigoru, hogy abból a legjobb akarattal sem préselhetni ki türhetőbb életmódot. Egyet-mást bátor voltam auf „eigene Faust" és minden hosszas kérdezősködés nélkül elintézni; igy például az ajtóban mindjárt első nap egy kis lyukat vettem észre, melyen át a folyosón czirkáló őr minden perczben bepillanthat a börtönbe; ezen lyuk elé vastag papirt ragasztottam, hogy a „Szeppel" (igy nevezik itt a rendőri katonákat) kiváncsisága ellen ótalmazva legyek; nem tudom följelentette-e egyik vagy másik ezt a hallatlan merényt, elég az, hogy a papir még ma is ott van és eddigelé nékem senki sem szólt róla. Hanem elvégre is nagyon csekély „vivmányok" ezek, és elég baj, hogy még ily dolgokat is, „engedmény"-nek, „nyereség"-nek kell tekinteni.

Általában meg nem foghatom, mit czéloz a büntetés ily módja, mely a politikai és aljas vétkest ugyanazon kaptára veri. A bebörtönzés czélja: elriasztás vagy javitás. Az elriasztási elméletet régen elhagyta a tudomány, mint teljesen tarthatatlant; hol és mikor lopnak például többet, mint — nyilvános akasztás alkalmával? Aztán itt naponkint tapasztalni, hogy az ily fogház nem elriasztó intézet, hanem „hohe Schule der Gaunerei". Tehát javitani akarnak? Jól van! De még az aljas gonosztevő sem vétkezik azért, mivel nem tudja, mi bün, mi nem, és igy

a fogház még ily emberekre sem szokott javitólag hatni, hát még azokra, kik olyasmiért bünhődnek, a minek vétkességéről nincsenek meggyőződve! Sőt nem kell-e attól tartani, hogy a tárgyilagos ellenzék még megmérgeztetik személyes ingerültség és boszuvágy hozzájárulása által,' mert végre emberek vagyunk mindnyájan, és ki tudja, elég higgadt-e mindenki annak szemmel tartására, hogy a történetben ritka, mint a fehér holló, azon államférfi, a ki ellenmondást türni hajlandó, ha — az elnyomás hatalmában áll! Gyökeresebb „purificatió" valóban nem képzelhető, mint a milyent Bach-Schwarzenberg kormánya vitt véghez, a régi ellenzéki elemek igy vagy ugy árthatlanokká tétettek; hogy ujak ne keletkezzenek, arra a közvélemény megfojtása által minden el lőn követve, a mi csak lehetséges volt, és mégis — honnan vette magát az az ellenzéki szellem, mely 2—3 év óta nemcsak minálunk, hanem még az ugynevezett örökös tartományokban is nyilvánult? És legyünk őszinték! — vajjon az ellenzék mindig kizárólag csak elvies volt, és nem fokoztatott-e föl tetemesen azon személyes elkeseredés által, mely a hajdani politikai üldözöttek és családjaik, barátjaik keblében hátramaradt?

Én részemről mindeddig jóformán mentnek érzem magamat az ily elkeseredéstől, de azt sem veszem észre, hogy meggyőződésem valamiképen változott volna – legalább eddig nem; majd meglátjuk, mi lesz utóbb? Eszembe jut itt Streitberger wollzeilei vendéglős, kinél — emlékszel még? — hajdan annyi jó pezsgőt ittunk. A derék ember francziául akart tanulni és oly tanitót fogadott, ki egy hirlapi hirdetés szerint 24 óra alatt képes ama nyelvet megtanitani. Pár hét mulva azt mondtuk neki: „Nos Streitberger, hogy állunk a francziával?" „Bizony — mondá ő utánozhatlan mosolylyal — már most magam is kiváncsi vagyok; ma vettem a 23. órát

és még semmit sem tudok: jetzt bin ich doch neugierig auf die vierundzwanzigste Stund' . . ." Én is kiváncsi vagyok fogságom harmadik hónapjának hatására.

Azonban ugy veszem észre, hogy a tilosban kezdek járni és a „vonal alatt" politikába elegyedem; hiába — naturam furca expellas stb. Mindazáltal erőt veszek magamon és visszatérek tárgyamra. Nem hinnéd, pedig ugy van, hogy itt nincs unalmasabb nap, mint a vasár- vagy ünnepnap. Mise reggelenkint tartatik, egyik a nők, a másik a férfiak számára; vasár- és ünnepnapokon még prédikáczió is van, még pedig mondhatom, jó prédikáczió, mely minden tekintetben hozzásimul a furcsa hallgatóság felfogási képességéhez. Valóban különös benyomást tesz az emberre, ha a templomban egybegyült 3—400 férfiun végigpillantván, eszébe jut, mennyi gonoszság pontosul össze ez egy helyen, ha ezen arczokat vizsgálja, miknek nagyobb része egy Hogarth ecsetére volna méltó. Prédikáczió alatt itt-ott köny csillog egy-egy hallgató szemében, de a többség formaszerü vásárt tart a templomban. A „Münzeinheit" itt egy rozskenyér, mely öt ujkrajczár értékét képviseli; ezzel foly a csereberе. A dohányozás tiltva van az egész házban; e helyett „matsker"-t rágnak, azaz bagót, mit a felügyelőktől vagy rendőri katonáktól koldulnak ki. A kik többet dolgoznak, mint a mennyire kötelezvék, azok minden szombaton valami külön ételt rendelhetnek magoknak; ez ételek mindegyikének ára öt krajczárban van megállapitva, ekként egyik egy darab kolbászt, a másik egy kis szalonnát, a harmadik sajtot kap, mások egy csomó „matskert" gyüjtenek, mit aztán — ezek az eladók a templomba hoznak; a vevők pedig a hét alatt megtakaritott kenyeret rejtik kurtkájuk alá és most kezdődik a vásár. Templom után a foglyok ismét börtöneikbe záratnak, a honnan egész nap ki nem jönnek,

mig hétköznapon reggel és délután a különböző dolgozó termekbe vezettetnek, a honnan déli féltizenkettő, és estve fél hatkor térnek vissza. Ekkor mindig nagy zsibongást, dudolást, kurjongatást és lánczcsörömpölést stb. hallunk ajtónk előtt, és ehhez annyira hozzászoktunk, hogy vasár- és ünnepnapokon szinte érezzük ennek nélkülözését és nyomasztónak találjuk a künn uralkodó csendet. A példabeszéd azt mondja: rossz mulatság, minek a gyermek nem örül; több joggal mondhatni: rossz mulatság, minek a börtönrab nem örül. Aztán, miként tudod, a fogház tőszomszédságában van a nagy Alser-kaszárnya, a honnan hétköznapokon folyvást vagy dobszó, vagy zene hangzik át hozzánk; vasárnapokon ezt is nélkülözzük és csak későn este halljuk azt az egyhangu méla trombitálást, mely most a „czapistráng“ helyébe lép! Ad vocem „czapistráng“, nesze egy kulturhistóriai jegyzet, melyre a minap egy régi könyvben akadtam. E szerint a „czapistráng“, vagy helyesen „Zapfenstreich“ a mult század elején keletkezett. A közkatonák, t. i., kik akkor üstököt viseltek, nem ugy — miként a tisztek — selyemszalaggal tartották együvé, hanem kis tokban hordták, melyet „Zapfen“-nek nevezték; lefekvés előtt aztán a czopfot meg kellett kenni és kifésülni, a mire dobszó adott jelt; ezt a műtételt „Zapfenstreichen“-nek nevezték, és az illető dobjelt „Zapfenstreich“-nak. Ha nem hiszed, vond kérdőre Braun von Braunthal urat, a ki igy közli.

Itt a fogházban legaliter (nekünk e tekintetben teljes szabadság adatott) az esti harangszóval végződik a nap és ez aztán csakugyan megható pillanat. A közel alserkülvárosi templom nagy harangja első szokott megkondulni; ennek szavába belevegyülnek aztán a köz-kóroda és a mi fogházunk harangjai. E perczben megnyilik itt minden ablak; minden börtönben nagy feszület függ,

mely előtt a Stubenvater letérdel; körülötte térdelnek fogolytársai és most néhány száz torokból az „ave Mária“ hangzik ki a sötét ég felé. Néhány percz mulva a harangok elnémulnak, az ablakok bezáródnak, a kis lámpák az egyes börtönökben (az inquisitusok nem kapnak lámpát) eloltatnak, a foglyok kemény szalmazsákjukra fekszenek és ott alusznak, ha nem is a jámborok álmát, de mégis oly mély álmot, melyet sok becsületes ember irigyelhet tőlük. Tiz órakor kezdődik az első „ronde,“ minden börtön felnyittatik és megvizsgáltatik, a mi éjjeli két órakor ismétlődik. Bennünket ettől is megkimélnek, de aludnunk mégis csak keveset lehet; mert künn az ivezett és márványnyal követett folyosón egyre konganak a nehéz lépések; a felügyelők emlitett körmenetelén kivül a rendőrségi káplár, ugyszólván, minden pillanatban vizsgálja az egyes őröket (a ki elalszik, negyven botot kap); a folyosó óriási vasajtai egyre nyikorognak és becsapódnak, szóval, egész éjjel oly zaj van, hogy gyöngébb idegzetü embernek azt lehet mondani, mihelyt ide belép: „lasciate ogni speranza“ félig-meddig türhető álomra!

Látod, édesem, ez a mi életünk! Unalmas napok, nyugtalan éjek; csak az a szerencse, hogy minden emberi reactió daczára az idő mégis — halad. Ha aztán valamikor kiszabadulunk innen, talán egy pár ősz szállal több lesz hajunkban, hanem sok tapasztalásban is gyarapodtunk; akkor talán még némi önmegelégedéssel pillantunk vissza a mostani napokra, megemlékezvén Göthe gyönyörü szavairól:

„Geniesse was der Schmerz dir hinterlies,
Ist Noth vorüber, sind die Nöthe süss.“

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉLETÉBŐL.*

(1891).

Eötvös József egyéniségét egynéhány szóval lehet jellemezni: hazáját hőn szerető magyar államférfiu, egy német bölcsész eszével és egy világköltő kedélyével. Ő benne szép harmoniára egyesültek oly tulajdonságok, a melyek különben egymást ki szokták zárni és az ellentétek ez összhangja őt nem csak rendkivül érdekessé, hanem századunknak nem csak hazánkban, de általában egyik kimagasló alakjává tette. Ezért legvonzóbb feladataim közé tartozott éveken át annak beható tanulmányozása, miként lehetett az, hogy ily ellentétes irányok ugyanazon egy jellemben feltalálhatók és egymással kibékithetők voltak. Azt hiszem, megtaláltam a kulcsot, mihelyt főleg boldogult barátom, Trefortnak, Eötvös sógorának szives közlései nyomán megismerkedtem azon viszonyokkal, a melyek közt Eötvös fölnevelkedett. Engedjék meg tehát, hogy az ő fiatalkori környezetét néhány vonással jellemezzem.

Valamint hazánk történetének első korszakában a hirhedt hét magyarka, ugy e század első negyedében a „hat ambuláns“ sokáig tartó, bár épen nem kedvező

* Az aradi Kölcsey-egyesületben tartott felolvasás.

emléket hagyott hátra. E „hat ambuláns“ alatt köztudomás szerint ama királyi biztosokat értették, a kik alkotmányellenes ujonczozással és adóbehajtással voltak megbizva. E hat királyi biztos egyike báró Eötvös Ignácz koronaőr volt, Eötvös Miklós tábornok fia, azon tábornoké, a ki még Mária Terézia alatt az osztrák örökösödési háboruban, mint a szatmármegyei nemesi fölkelés vezére kitünt és később császári kir. tábornokká neveztetvén ki, fiága számára a bárói méltóságot is megnyerte. Báró Eötvös Ignáczot királyi biztosi minőségben Nyitramegyébe küldték, ott pedig megérkezése alkalmával oly kiméletlen módon fogadtatott, hogy Uzsovics János alispánt és Lucskay Ignácz szolgabirót, mint az ellenzék főkolomposait, lánczra veretve börtönbe hurczoltatta. Ez a rosszul alkalmazott erély azonban nem dicsekedhetett a kivánt sikerrel, sőt ennek ellenkezőjét érte el, mert midőn Eötvös a megyei gyülésen megjelent, az ott jelenlevő nemesség ingerültsége elérte a tetőpontot és abban a pillanatban, midőn a királyi biztos a terembe lépett, valamely szálas legény hirtelen mellen ragadta és alkalmasint agyon is verik, ha a vele levő katonatisztek meg nem mentik. Nem követem még tovább hátrafelé az Eötvös-család genealogiáját s nem akarom hosszan vitatni: vajjon e család ősapja volt-e amaz Eötvös, a kinek neve Magyarország történetében először 1439-ben fordul elő, midőn a budavárosi német és magyar polgárok közti czivakodásban Eötvös János nevü magyart az ellenfél megtámadta és megölé, holt tetemét pedig a Dunába veté. Valószinü, hogy az Eötvös-család, a mint neve is mutatja, eredetileg polgári származásu volt, a mi e család értékét ép oly kevéssé csökkenti, a mily kevéssé növelte azt a családnak nemesi rangra emeltetése.

Midőn báró Eötvös Ignácz királyi biztosi pályáját,

mely épp oly rövid, mint dicstelen volt, befejezte, Borsodmegyében levő sályi jószágára vonult vissza, érezvén, hogy az a készség, melylyel az alkotmányellenes kormány szolgája volt, politikai pályáját mindörökre elrontotta. Ezentul ő már csak tudományos foglalkozásnak élt s néhány jogi munkát is hagyott hátra, mint gyümölcsét azon magános óráknak, melyeket távol honfitársaitól, kiknél legnagyobb mértékben népszerütlen volt, jószágán töltött vala.

Ennek az Eötvös Ignácznak unokája volt József. Eötvös József 1813 szeptember 3-ikán Budán született, a hol atyja az udvari kamara tanácsosa volt. Életének első éveit a kis Eötvös részint Budán, részint Ercsiben töltötte, a hol nagyatyja: Lilien báró megtelepült vala. Eötvös igen korán kezdett tanulni, nem valami kényszer következtében, hanem mivel eleven szelleme foglalkozásra vágyódott. Hét éves korában már Schiller munkáit olvasta, szenvedélyesen látogatta a budai szinházat és gyermekes képzeletében mindenféle terveket készitett nagy költeményekre és drámákra, melyeket későbben irandó lett volna, mert eszménye, a legnagyobb dicsőség, mely szerinte elérhető volt, abban állott, hogy nagy iró lehessen. A szellem ily korai fejlődése gyermekeknél helylyel-közzel elő szokott fordulni; de akkor rendesen karöltve jár a test bizonyos gyöngeségével, a kedély bizonyos betegségével, mintha a természet az egyensulyt helyreállitandó, a testtől el akarná vonni azt, a mivel a szellemet szaporitotta. Eötvösnél nem volt igy. Ő nem csak igen csinos és ép, hanem egyszersmind pajzán fiu is volt, a kinek csintalanságaival környezetének nem egyszer gyült meg baja. Ez a környezet igen sajátszerü volt és e környezetben található föl ugyszólvan kézzelfogható magyarázata ama kedély- és szellemiránynak, a melyet később rajta ész-

lelhettünk. Eötvös maga, valahányszor fiatal éveire és ama nagyon érdekes emberekre emlékezett vissza, a kikkel akkor érintkezett, e gyönyörü anyagtól annyira meg volt hatva, hogy élete utolsó korszakában azzal a gondolattal foglalkozott, miszerint a Göthe-féle „Dichtung und Wahrheit" modorában emlékiratait meg fogja irni; oly szándék, mely — fájdalom! — kivitelre nem került és igy irodalmunk nélkülözi e munkát, mely mindenesetre nem csak beltartalmánál fogva lett volna kiváló értékü, hanem azon szempontból is, hogy egy igen érdekes korszak jellemzésére, valamint hazánk egyik legnagyobb fiának életleirására igen becses anyagot szolgáltatott volna.

Eötvösnek nagyatyja anyai részről Lilien báró volt, Westphaliából származott német nemes, ki egyideig az osztrák hadseregben mint lovaskapitány szolgált. Ez a Lilien báró erőteljes, eredeti jeles természet volt, határozott szellemü és fáradhatlan szorgalmu férfi, ki Ercsiben a mezőgazdászatot nagyszerü módon folytatta, de egyszersmind konzervativ a szó legszorosabb értelmében. Ő saját személyére nézve az államban, valamint az egyházban a régi formákhoz ragaszkodott és azokból soha semmit nem akart engedni; mások irányában azonban csupa nyájasság és szeretetreméltóság volt s bármennyire buzgólkodott is saját meggyőződése mellett, szintoly türelmes volt a más meggyőződése iránt. Főelve az volt, hogy a nemes embernek egyszersmind becsületes embernek kell lenni minden tekintetben; oly elv, melyet ő mélyen vésett unokájának kedélyébe, s a mint a tapasztalás mutatja: nem eredmény nélkül, mert bármily kifogást tehetett is később akár az irigység, akár a rosszakarat ez unoka ellenében, de ez utóbbinak hosszu és mozgalmas nyilvános életében nem volt egyetlen egy percz, a midőn bárki is jellemének tisztaságát gyanusi-

tani merészkedett volna. Ez a Lilien báró az Ercsi-kolónia központját képezte, mert ámbár neje születésre magyar volt (Szapáry grófné), a Lilien-féle ház légköre mégis müveltségre és gondolkozásmódra nézve minden izében német maradt. Még Eötvös édes anyja is, amaz asszony, kit fia a szó teljes értelmében bálványozott (neki ajánlotta utolsó munkáinak egyikét is: a „Gondolatok"-at), bár a nemes nőiség által szeliditett alakban, de mégis apjának egész jellemét örökölte volt. Ezt a nőt alig lehet jobban jellemezni, mint ama kevés szó által, melyet ő egyszer fiához irt és a melyet ez jelszó gyanánt tüzött a „Gondolatok" homlokára: „Soha ne higyj oly gondolatban, melynek szived ellene mond." E művelt és széles olvasottságu, a mellett nyájas és emberszerető nő, a ki gyermekét határtalan szeretete által annyira magához tudta lánczolni, igen jelentékeny befolyással volt Eötvös jellemére. Ugyanez áll — bár csekélyebb mértékben — két női rokonról, kik sokat fordultak meg Ercsiben. Az egyik Eötvös bároné testvérje, egy Lilien báró neje volt, a másik unokatestvére, született Szapáry grófné, ki később egy Teleki grófhoz ment nőül. Mind a két asszony, mint a kortársaktól tudom, testi bájakban nem bővelkedett és miután ezen kortársak igen udvarias öreg urak, képzelhetjük, mit akartak ők ezzel mondani. De mindnyájan megegyeznek abban, hogy ez a két nő ritka élességü és tisztaságu észszel volt fölruházva, mind a német, mind a franczia irodalomban szokatlan jártassággal birtak és egyszersmind érdekkel viseltettek minden félig-meddig jelentékeny esemény irányában, mely bárhol a világon történt. Ez — ha ugy szabad modanunk — a Lilien-féle párt volt, melynek székhelye Ercsi vala és a melyet bizonyos értelemben német pártnak is lehet nevezni, annyival inkább, miután a házban mindenkor igen sok külföldi

is szokott megfordulni, kikkel az öreg ur mindenféle gazdászati és iparbeli kisérletekbe bocsátkozott. E kisérletek — ugy látszik — nem szolgáltatták a várt anyagi eredményt, mert tudtunkra az öreg Lilien báróból sohasem lett gazdag ember; de mégis szolgáltatták ama váratlan eredményt, hogy az ercsi-i családi életben sokkal tágasabb látkör honosult meg, mint a milyen akkorában még a magasabb rendüeknél is szokásban volt és hogy a fiatal Eötvös már leggyöngédebb korában is sok oly emberrel érintkezhetett, kik a világot látták volt és a kiknek mindegyike egy-egy szakban kitünő ismeretekkel birt.

Áttérek most a föntebbiekkel majdnem ellentétes áramlatra, melyet ismernünk kell, hogy Eötvös József későbbi jellemét teljesen lehessen megmagyaráznunk. A Lilien-féle párt befolyása alatt Eötvös mindenesetre igen tisztességes, igen müvelt, igen szorgalmas ember lett volna; de a haza java iránti buzgalom, a nemzet és annak nyelve iránti hő szeretet ezen az uton alig fogná magyarázatát találhatni. Eötvös jellemének hazafias oldala a szülői és nagyatyai ház azon másik áramlatára vezetendő vissza, mely főleg az atya és az atyai részről való nagyszülők által volt képviselve. A nagyatyáról már szóltunk. Nálánál érdekesb volt azonban neje, Eötvös nagyanyja, születésre nézve Szepessy bárónő, igazi magyar jellegü, pompás asszony-alak, a milyenek tipusza ma már jóformán kihalt.

Teljes ellentétben a Lilien-ág német csoportjával, ez a nő szive mélyéből gyülölt mindent, a mi nem volt magyar. Ő maga csak törte a német nyelvet és azt állitotta, hogy valamennyi német összevéve — a méltóságos bárónő azon merész hozzátétellel kisérte e kimondását, hogy még Ferencz császárt sem veszi ki — batkát sem ér és hogy egyes-egyedül az öreg Lilien báró az

egyetlen egy tisztességes német ember. Ez az asszonyság saját házában ép ugy uralkodott, mint a XV. századbeli feudális urnők. Ő mindig a mindkét nembeli cselédek egész serege által volt környezve, kik közt szigoru fegyelmet tartott, de a kiknek, ha kötelességöket megtették, igazán anyai szeretetet szentelt, mely anyai szeretete oly messzire ment, hogy a férfi- és nőcselédeket, a nélkül, hogy azokat megkérdezte volna, egymásközt össze-vissza házasitotta, ugy, a mint neki tetszett. A mellett e nő igen vallásos volt. Családja és nagyszámu cselédsége számára mindig külön házi káplánt tartott, rendesen az egri káptalan által odaküldött ferenczi- vagy minorita-rendü szerzetest, kinek naponkint misét kellett olvasnia, de a ki fölött az erélyes nő ép ugy zsarnokoskodott, mint a háznak bármely más lakójával szemben, a kit nevezetesen ő henyélni sohasem engedett, nehogy ez másoknak rossz példát adjon. A papot egyházi müködésének befejezése után a házban és a gazdászatban mindenféle szolgálatra alkalmazták. Az illető tisztelendő ur ezért minden tekintetben kellemes ellátásban részesült, de a mint mondám: szigoru fegyelemnek is volt alávetve; sőt az is megtörtént, hogy a méltóságos bárónőnek egyszer meggyült a baja az egri érseki káptalannal azért, mert ő méltósága szabadságot vett magának — nem tudom, mi okból — az onnan házi káplani minőségben hozzáküldött tisztelendő urat sajátkezüleg felpofozni.

Eötvös József atyja: Ignácz, szintén nagyon eredeti alak volt. A külformákkal nem sokat törődött, de a mellett igen müvelt férfi volt. A latin irodalomban, a magyar történetben és a magyar jogban teljes jártassággal birt és rendkivüli emlékezőtehetséggel dicsekedhetett. Ő sokat beszélt és igen élénken, néha-néha szellemdusan is és szerette is magát beszélni hallani.

Sokszor megtörtént, hogy egy látogatóját az ajtóig kisérte, ott pedig bőbeszédüségével még egy óráig feltartóztatta. Mint hivatalnok Eötvös Ignácz báró igen kitünő volt és nevezetesen — a mint ez a régi korbeli magyar hivatalnokoknál sokszor szokott előfordulni — igen élénk dialektikával birt, a mely persze nem egyszer tett tilos kirándulásokat a szofisztika terére is. A képnek kiegészitésére mulhatlanul szükséges volna még Eötvös József nevelőjéről, Pruzsinszkyról is beszélnem, a kit Pulszky Ferencz egy régebben megjelent czikkben igen érdekesen ismertetett.

Ezen Pruzsinszky a József császár korszakából való liberális magyar ember volt. Ő résztvett a Martinovich-féle összeesküvésben vagy legalább ily részvéttel vádolták. Halálra is volt itélve, de később megkegyelmeztek neki és néhány évig börtönbe zárták. Ily megkegyelmezések előttem mindenkor, mint a legnagyobb ostobaságok tünnek fel, melyeket egy deszpota kormány elkövethet. Humanitási tekintetekről ily kormánynál természetesen nem lehet szó. Egyszerüen hijával vannak a bátorságnak, rendszerüket a legvégső következményekig keresztül vinni, vagy helyesebben utoljára ők maguk is átlátják, hogy ha minden ellenségüket a másvilágba akarják átszállitani, alig maradna alattvalójuk. Igy aztán félrendszabályokhoz nyulnak és ezzel még rosszabbá teszik a dolgot, mert ellenségeiket nemcsak hogy ártalmatlanokká nem teszik, hanem még inkább elkeseritik. Igy volt ez Pruzsinszkyval is. A börtön szenvedései az amugy is kissé excentrikus férfiut a legnagyobb elkeseredettséggel töltötték el, mit még azon körülmeny is fokozott, hogy fogsága alatt a halál elragadta nejét, azt az egyetlen lényt, a kihez ő gyöngéd szeretettel ragaszkodott vala. Egyébként ez a Pruzsinszky igen alapos müveltségü férfi volt a XVIII. század látkörével, a ki

Voltaire-t és Rousseau-t csodálta, de Göthét ki nem állhatta, ennek verseit badarságoknak nevezte és ha fiatal növendéke lelkesedéssel mondta el a nagy német költőnek valamelyik versét, hahotára fakadt és arra kérte a fiut, hogy az Isten irgalmáért hagyjon neki békét ezekkel az otromba rimekkel. Mindamellett Pruzsinszky derék és értelmes, bár rideg és nagyon prózai ember volt. Csak lassan-lassan hatolt be az ő elkomorult kedélyébe a melegebb érzelemnek egy sugara s ez a fiatal növendéke iránti szeretete és ragaszkodása volt, viszont Eötvös is utolsó lehelletéig barátságos és hálás indulattal emlékezett meg mindig e nevelőjéről.

Hanem furcsa nevelési rendszere volt ennek a Pruzsinszkynak; s ha még bizonyitásra szorulna az, hogy mily okos és felvilágosult nő volt Eötvös anyja, ez kiderülne már abból az egyetlen tényből is, hogy ezt a nagy tudományu és tiszta jellemü, de külső modorára nézve meglehetősen élvezhetetlen embert éveken át türte meg fia mellett; sőt nemcsak hogy megtürte, hanem nagyon meg is becsülte és minden alkalommal kitüntette. Pedig nem egy dologban Pruzsinszky nézetei homlokegyenest ellenkeztek a bárónő nézeteivel. Igy például az utóbbi nagyon szerette, ha az ifju József báró szintén megjelent az anyja által rendezett estélyeken, melyeken az arisztokráczia és a bürokráczia legkiválóbb tagjai találkoztak. Pruzsinszky többször meghivatván, mindannyiszor kosarat adott a bárónénak, ugy hogy az ifju báró egyedül szokott részt venni e mulatságokban. De ha a fiu azután késő éjjel álmosan szobájába jött, még erős exament kellett kiállania nevelője előtt, a ki tudakozódván az estélyen történtekről, minden alkalommal az abban részt vett társaságnak felületességét és ürességét ostorozta. Egyszer a fiu azt beszélte el nevelőjének, hogy az estélyen általános beszéd tárgya

egy igen magasállásu magyar államférfiunak imént bekövetkezett halála volt s hogy mindenki e haláleset fölötti mély sajnálkozásának adott kifejezést. „Pedig nagy gazember volt!“ jegyzé meg szárazon a nevelő. Néhány héttel később ez ismét megkérdezé növendékét, vajjon beszélnek-e még mindig ama magasállásu férfiu haláláról. A fiatal Eötvös azt válaszolá, hogy már senki sem szól róla. „No lám,“ — mondá Pruzsinszky — „pedig igen ravasz és befolyásos gazember volt. Te sohasem leszesz sem oly ravasz, sem oly befolyásos és a mint látod, még ez az ember is már néhány héttel halála után teljesen el van felejtve.“ A Martinovics-féle összeesküvésről, mely a szegény ember életének boldogságát megtörte volt, Pruzsinszky nagyon ritkán szólt, hanem szerette növendékét kivinni a budai vérmezőre, a hol annak idején az összeesküvők ki lettek végezve. Egyetlen egyszer mégis erőt vett az érzelem a szegény emberen. Megállott egy helyen, a hol két gyalogut egymást keresztben vágta s a legmélyebb fájdalom hangján mondá: „Itt öt becsületes magyar hazafi lett kivégezve. Senki sem állitott nekik emléket, hanem a népnek lábai akaratlanul is keresztet tapostak a földbe. Majd eljő az az idő, a mikor ezek az emberek is emléket fognak kapni; de ez az emlék egy akasztófából fog állani és azon fel fogják majd akasztani az afféle embereket, a milyen egykor majd te belőled is lesz.“ A fiu félénken nézett fel nevelőjére, a nélkül, hogy e szavak értelmét felfogta volna. De megkapta nemsokára a magyarázatot. Pepi bárót a budai gymnáziumba küldték, ott pedig, mint nagy urnak a fiát, a tanár azonnal az első padba ültette; de ugyanazon pillanatban, mindazok a gyermekek, kik ott ültek, odahagyták helyeiket és csak egyetlen egy zsidó fiu tartott ki Eötvös oldala mellett. Mikor azután Eötvös megkérdezte a fiukat, hogy vajjon

ő mit vétett nekik, azt a feleletet kapta, hogy ők egy *hazaárulónak* unokájával nem akarnak egy padon ülni. Eötvös magánkivül volt. Haza sietett és sirva mondta el nevelőjének a történteket, megkérdezvén őt, vajjon igaz-e, hogy kedves öreg nagypapája hazaáruló. „Bizony ez igaz, mondá Pruzsinszky, még az apád is az s te is az leszesz, hiszen nem is tudsz tisztességesen magyarul beszélni.“ A kis Eötvös elpirult. E percztől fogva minden erélyével rávetette magát a magyar nyelv megtanulására és kizárólag ezen a nyelven társalgott mindazokkal, kik azt értették. Néhány hóval később, mielőtt a tanár az osztályba lépett volna, Eötvös Pepi felmászott a padra és kérte társait, hogy az óra után néhány perczig maradjanak még, minthogy valami közölni valója van. A tanóra bevégeztével a szegény kis Pepi felmászott a katedrára — ő maga beszélte sokszor nevetve, hogy ő akkor oly kicsiny volt, hogy a feje alig nézett ki a párkányon felül — és szilárd hangon kijelentette iskolatársainak, hogy nagyapja és apja nem voltak ugyan hazaárulók, hanem igenis a császár szolgái voltak; de ő megesküszik az élő Istenre, hogy ő csak hazáját fogja szolgálni, és családi nevének népszerütlenségét majd hazafisága által ki fogja törülni. Ezek a szavak gyujtottak. A bajtársak lelkesült éljenekbe törtek ki, a kis szónokot vállaikra vették és igy vitték ki a folyosóra, a hol szerencsétlenségökre az iskolaszolgával találkoztak, a ki az egész komédiáról rögtön jelentést tett. Másnap az egész osztály, élén a kis Eötvössel, karczerbe vándorolt.

Ez volt Eötvös József fiatalkori környezete, és ha szemügyre veszszük kedélyének egész irányát, szellemi tehetségeit, érzési és gondolkozási módját, azt fogjuk találni, hogy azokban hiven tükröződnek vissza az atyai és anyai benyomások, melyeket neveltetése hagyott benne

hátra. A szorgalmat és munkaszeretetet, a humanitást és szeretetreméltóságot, a melyek jellemének egyik kiváló vonását képezték, a Lilien-családtól örökölte, az elevenséget és szónoklati tehetséget, a szanguinikus véralkatot, a haza iránti szeretetet és ragaszkodást az Eötvös-család ültette keblébe; az igazán szabadelvü gondolkozási mód, a nép iránti szeretet, az elnyomás bármely módja — akár fölülről, akár alulról jőjjön az — elleni gyülölet azon tanulságokban és példákban gyökerezett, melyeket évek hosszu során át nevelőjétől nyert vala.

A gymnázium elvégezte után Eötvös az egyetemen folytatta tanulmányait. Itt két kortarsával nagyon sokat érintkezett. Az egyik rossz, a másik jó szelleme volt; az egyikkel mindenféle csinyt követett el, a másikkal komoly dolgok felett tanakodott. Báró Palocsay Tivadar, kiben lord Byron ferdeségeiből és Heine csipős gunyjából meglehetős sok volt, Eötvössel nem egy rossz tréfát követett el. Egyebek között csak azt az egyet emlitjük fel, melyet Bécsben ottlétük alkalmával rendeztek.

A két fiatal ember sok magasrangu, éltesebb uraknak szerelmes leveleket küldött egy és ugyanazon napon, melyekben a schönbrunni kertben „légyott"-ra hivták meg őket. Az öreg urak pontosan megjelentek, a fiatalok azonban a megjelölt helyen bokrok mögött gyönyörködtek abban, hogy a rászedettek órákon át esőben fel s alá sétálgatván, várták a hölgyeket, kik természetesen sohasem jelentek meg.

1830-ból még egy másik történet emléke maradt fönn. Ugyanis ez évben jött Ázsiából ama kellemetlen vendég, mely miatt valamennyi tanintézet és igy az egyetem is bezáratott. A kolera annyira megzavarta a hatóságok fejét, hogy a legtarkább rendeletek bocsájtattak ki, melyek egymással homlokegyenest ellenkeztek. Igy a pesti egyetem tanulóinak haza kellett utazniok, de

egyuttal elzáratott a hid, hogy Budára át ne hatoljon a ragadós betegség. A Dunán tul lakó tanulók tehát a legnagyobb bajban voltak; az egyetem előtt összegyültek. Palocsay, Eötvös kebelbarátja lóra szállt és megparancsolta a dékánnak, hogy adja ki az egyetem zászlóját, melylyel aztán a lelkesült ifjuságot a hid felé vezette; ott az őrséget jól elverték és lefegyverezték és a fiatal emberek Budára vonultak, honnan aztán mindenfelé elszéledtek. Másnap egy nagy néptömeg szintén megkisérlette erőszakkal utat nyitni magának a hidon, de a katonai őrség már meg volt szaporitva és igy nem sikerült a megrohanás.

Ambár Eötvös ez időben Ercsiben időzött, ama benső viszonynál fogva, mely őt Palocsayhoz fűzte, Eötvöst tartották az egész zavar intézőjének és a kormány hitben még megerősödött, mivel Eötvös arczán kék folt volt. Hiába erősitette, hogy egy szamár rugta meg őt, a kormánykörökben szilárdul hitték, hogy ő a vétkes és azért nem szüntek meg őt forradalmárnak tekinteni.

Eötvös másik barátja, a szó legnemesebb értelmében barátja, Szalay László, ez idő tájt még sokat foglalkozott a költészettel; a két fiatal ember sok irodalmi tervet csinált a jövőre nézve és igen különös, hogy Eötvös, ki minden izében költői természet volt, ugyanezt tette föl Szalayról és igy oly tehetséggel ruházta föl, melyet a szellemdus és kiváló tehetségü történetiró teljesen nélkülözött.

Igen jellemző Eötvös és Szalay baráti viszonyára a következő történet, melyet ők magok mondtak el nekem. Az 1830-iki év augusztus havának egyik napján — Eötvös és Szalay 1813-ban születvén, akkor 17 évesek voltak — Szalay tele tömött utitáskával Eötvöshöz rohant. Kérte barátját, hogy gyorsan öltözködjék és kisérje el a Margit-

szigetre. Odaérve, Szalay egy félreeső rejtett helyet keresett fel. Ott letelepedvén, Szalay fölbontotta utitáskáját és egy csomó ujságot huzott ki abból. Ezek a párisi juliusi forradalom részletes leirását tartalmazták. A két ifju mohón olvasta el az ujságokat. Ekkor Szalay lelkesen fölkiált: „Barátom! Üritsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!“ Ezzel egy üveg pezsgőt és két poharat vont elő a táskából és aztán a két ifju órák hosszáig időzött amaz elhagyott helyen, a nagy politikai események fölött csevegve.

E közben beesteledett. Az ifjak feje fölött a hold szelid fénye világitott, lábaiknál a Duna habjai megtörtek. Szalay ekkor tárczájából két levelet szakitott ki és az egyiket barátjának nyujtván, mondá: „Ime, ird erre nevedet!“ maga is ugyanezt tette. Ezután a két nevet palaczkba tevén, ezt jól bedugaszolta és a Dunába dobta. „Igy“, mondá utánuk pillantva, „ezek messze, messze usznak, egészen a Fekete-tengerig és tudja az Ég, még hová; elvégre mégis megtalálja valaki és igy legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.“ A két barát megölelte egymást és nemsokára Pestre vitte őket a csónak. Vajjon megtalálta-e valaki ama palaczkot, arról senkinek sincsen tudomása; de hogy a két fiatal ember nevezetessé lőn, azt tudja minden művelt ember a világ egyik végétől a másikig.

Eötvös és Szalay, a mint emlitém, egykoruak voltak és benső barátságuk, az utóbbinak — Szalaynak — 1864-ben bekövetkezett haláláig tartott. Mind a két hires ember szives volt engemet, ki náluknál 15 évvel fiatalabb voltam, barátságával megtisztelni és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok az épp oly élvezetes, mint tanulságos esték, miket én e két férfiuval — rendesen csak hárman voltunk jelen — Eötvös lakásán töltöttem. Ez estéken sok érdekes dolgot mondtak el nekem.

Ezekről a dolgokról azonban most nem akarok megemlékezni, hanem csak egy apróságot szurok közbe Szalay Lászlóról. Egy alkalommal, midőn ismét Eötvösnél összejöttünk, ott valami ujonnan bemázolt butor erős terpentin szagot terjesztett. Szalay erre vonatkozólag valami megjegyzést tévén, Eötvös azt mondá rá: „No Laczi, most nem mehetsz ám a hét választó fejedelemhez.“ Én tudtam ugyan gyermekkoromból, hogy régebben „a hét választó fejedelemhez“ czimzett vendéglő létezett Pesten, de azért Eötvös megjegyzését még sem birtam megérteni. Tudakozódtam tehát, hogy mit jelentsen az. Erre Eötvös a következő históriát beszélte el nekem. A harminczas évek vége felé Szalay László, mint gyakorló ügyvéd nyitott irodát, a mely sok klienst hozott ugyan neki, de pénzt egyáltalában nem, mert Szalay a legtöbb esetben vonakodott honoráriumot elfogadni, azt mondván: „Én csak oly pereket vállalok el, a melyeknél meg vagyok győződve, hogy klienseimnek igazuk van; már pedig az igazság megvédéseért nem engedem magamat megfizettetni.“ Egyszer megnyert egy pert oly ember ellenében, a kinek kimondhatatlan szegénységéről az aktákból meggyőződött. A nyertes fél, Szalaynak kliense, igen szép honoráriumot küldött, de Szalay ezt rögtön összepakkolta s elküldte annak a szegény ördögnek, a ki ellen az emlitett pert megnyerte volt. Máskor a pesti mázoló-czéh bizta meg egy per vitelével és midőn Szalay a pert megnyerte, a czéhnek egy deputácziója megjelent előtte s köszönete nyilvánitása mellett át akarta neki adni a tiszteletdijat, a mit Szalay állhatatosan visszautasitott: „Önök szegény mesteremberek — mondá — és inkább rászorulnak a pénzre, mint én.“ Erre a czéhnek elöljárója legalább arra kérte a fiatal ügyvédet, hogy ha valami mázolni valója lesz, sziveskedjék majd hozzáfordulni s ő sze-

rencsésnek fogja magát érezni, ha az ügyvéd urnak egy kis szolgálatot tehet. „No Isten nevében — mondá Szalay — ezt már nem utasitom vissza, tegye magát érintkezésbe Miska inasommal, az ő szobájában van egy ruhaszekrény, ezt mázolják be alkalmilag, de csak akkor, ha nem leszek itt, mert a terpentin szagát ki nem állhatom." Ez tavaszkor történt. Őszszel Szalay kirándulást tett Székes-Fehérvárra Ágost testvéréhez, ki később a pesti váltó-törvényszék elnöke lett. A kirándulásnak két hétre kellett volna terjednie, de Szalay nem igen jól érezvén magát, már két nap mulva hazatért. Alig lépett be a ház kapuján, már egy penetrans szag ütötte meg orrát s midőn lakása ajtaját kinyitotta, ugy érezte magát, mintha valami terpentingyárba lépne. A derék mázoló-czéh az ő távolléte alatt „viribus unitis" az összes ajtókat, ablakokat, szekrényeket, szóval mindazt, a mihez pamacsuk hozzáférhetett, bemázolta. Miska ravasz mosolylyal jött ura elé, azt hivén, hogy ez egészen el lesz ragadtatva a meglepetéstől; Szalay azonnal kitalálta, hogy mi történt. Szó nélkül ment oda a szekrényéhez és kiüritvén az uti-táskát, melyet magával hozott volt, ebbe tiszta fehérnemüt rakott s laconice ezt mondta: „Miska, én a legközelebbi két hét alatt „a hét választó fejedelem"-nél lakom". Az ajtó mellett az utitáskával kezében még egyszer megállott, szomoru pillantást vetett butoraira és azután tragikomikus hangon mondá inasához fordulva: „Látod Miska, igy van az, ha az ember haszonleső!" No, hogy egy ilyen haszonleső ember, mint ügyvéd meg nem gazdagodhatott, azt tán nem szükséges bizonyitanom.

Ezen „haszonlesés" is egyike volt azon kötelékeknek, melyek Eötvöst és Szalayt összefüzték. Mert Eötvös a haszonlesés mesterségéhez épen oly jól értett, mint Szalay. 1841-ben a nem rég meghalálozott Wodianer

báró Eötvösnek, a ki akkor már hires felsőházi szónok volt, egy pénzügyi műveletet ajánlott, mely által a legtisztességesebb módon sok pénzt lehetett nyerni; ha jól emlékezem, arról volt a szó, hogy Eötvös mint alapitó vegyen részt az akkor éppen alakulóban lévő lánczhid-részvénytársulatban. Az ajánlat egészen tisztességes, Eötvösre semmiképen kompromittáló nem volt; mindazonáltal ez pillanatnyi habozás nélkül azt válaszolta: „Szégyenleném magamat, ily pénzt elfogadni.“ „Ha ön szégyenli magát ily pénzt elfogadni, báró ur, akkor önből sohasem válik gazdag ember!“ válaszolá a bankár és igazat mondott: Eötvös egész életében nem fogadott el egy garast, melyet tisztességes munkájával nem keresett volna és valóban sohasem lőn gazdaggá.

De térjünk vissza Eötvös fiatalságára. Az akkori idő szokása szerint természetesen neki is az állam szolgálatába kellett lépnie, a mire egyébiránt semmi kedve nem volt. Nagyon is ágaskodott ellene, de apja azt mondá neki: jó, nem fogsz hivatalnok maradni, de legalább a konczipistaságig vidd fel, azután ott hagyhatod az államszolgálatot. Erre a fiatal Eötvös apja, ki időközben alkanczellárrá lett kinevezve, bemutatta őt gróf Reviczky Ádám akkori magyar kanczellárnak. Ez utóbbi öcsémnek szólitotta a fiatal Eötvöst, és „per tu“, nagyon leereszkedő hangon beszélt vele. Erre a kis Eötvös válaszában a hatalmas kanczellárt is bátyám uramnak szólitotta és szintén tegezte, a mire apja, valamint az excellencziás ur is majdnem hanyatt vágta magát. Ezen első találkozás után Eötvös természetesen nem igen nagy mértékben élvezte Reviczky kanczellárnak kegyét. De jött azután egy esemény, a mely Reviczkyt teljesen kibékitette. Az osztrák és magyar államférfiak közti surlódások már akkor is napirenden voltak és főleg igen gyakran fordultak elő az akkori

udvari kamarai elnök, Taaffe gróf, a volt osztrák miniszterelnök atyja és Reviczky magyar kanczellár között. Taaffe nagyon dölyfös arisztokrata, Reviczky pedig ujdonsült gróf volt és igy kettősen érzékenyen vette, ha Taaffe ugy „en bagatelle“ bánt vele. Egyszer Taaffe egy igen impertinens hangon tartott jegyzéket küldött a magyar kanczelláriához. Reviczky meghagyta az illető tanácsosnak, hogy lehetőleg goromba választ irjon. De hát a tanácsos ur félvén a hatalmas Taaffe haragjától, mézbe mártotta tollát és nagyon gyönge feleletet irt, melyet Reviczky dühösen viszalökött. Fordult ő azután egy második és egy harmadik tanácsoshoz, de mindezekkel ugyanazon módon járt. Ekkor eszébe jutott a kis Eötvös. „Küldjétek ide a viczekanczellár fiát!“ kiálta dühösen Reviczky. Eötvös megjelent. „Pepi akarsz-e konczipista lenni?“ kérdé Reviczky. „Hogyne akarnék, válaszolá Eötvös, midőn tudom, hogy akkor ott hagyhatom az államszolgálatot?“ „No hát akkor irj erre a jegyzékre egy disznó-goromba feleletet és megteszlek konczipistának.“ Eötvös megirta a feleletet, mely csakugyan a gorombaságnak netovábbját képezte. Taaffe dühös volt. Reviczky örömtől sugárzott és Eötvöst azonnal tiszteletbeli konczipistának nevezte ki, mire Pepi uram haladék nélkül összeszedte sátorfáját és örökre vett bucsut a kanczelláriától. Ő általában kissé rátartós volt, főleg az osztrák urakkal szemben. Nagyon jellemző az ő első találkozása Schmerlinggel. 1863-ban Eötvös az akkor felette hatalmas államminiszternél az alföldi inség ügyében látogatást tevén, ottlétének egész ideje alatt szorgosan kerülte a politika érintését. De távozása előtt a hatalmas miniszter tulsulyának érzetében gunyosan azt kérdezte Eötvöstől, mikor fogják már az ő, t. i. Eötvös elvtársai a jelenlegi miniszteriumot felváltani. Eötvös mosolyogva válaszolá: „Ha mi szabad-

elvü magyarok váltanók fel a jelenlegi miniszteriumot, ez önökre nézve nem volna eléggé boszantó; előbb az *ó-konzervativeknak* kell a jelenlegi miniszteriumot megdönteni, akkor fognak csak a szabadelvüek Magyarországon a kormányra jutni." Schmerling erre dölyfös modorában azt mondá: „Majd meglátjuk, kedves Eötvös!" A kis Eötvös e perczben egy fejjel magasabbnak érezvén magát, mondá: „Igenis meglátjuk, kedves Schmerling!" Schmerling elpirult, érezte, hogy esztelenséget követett el, és egyszerre Eötvöst excellencziásnak czimezte... „Köszönöm" — mondá Eötvös — „én épp oly kevéssé vagyok excellencziás, mint önnek kedves Eötvöse!" és ezzel már az ajtón kivül volt.

Miután tőle a politikai röpiratoknak meglehetősen hosszu sora megjelent volt, 1865-ben lépett először ismét mint hirlapiró saját neve alatt a napi politika terére és miután ő az akkori Deák-párti közlönynek, a „Pesti Napló"-nak magatartásával nem tudott mindenben egyetérteni és nem is akarta magát a merev pártdisczíplinának alávetni, ő maga szándékozott egy politikai és közgazdasági hetilapot kiadni. Először sógorát, Trefort Ágostont tolta előtérbe, hogy az folyamodjék engedélyért, mert akkor engedély nélkül lapnak megjelenni nem lehetett. Szegény Trefortot kétszer is elutasitották azzal a valóban bámulatos indokolással, hogy politikai és nemzetgazdászati tartalmu lapot egyszerre nem lehet engedélyezni. Erre azután Eötvös maga folyamodott és ezt nem merték visszautasitani. Keleti Károly volt a lapnak névleges szerkesztője, báró Eötvös József a tulajdonosa, én nekem pedig minden számba egy czikket kellett irnom, a mely havonkinti négy czikkért — ez az akkori időben fényes tiszteletdij volt — havonkint 100 forintot kaptam. Ez az irodalmi összeköttetés még szorosabbra füzte a köztünk fennállott

barátság kötelékeit, és a mint már a királynéról irt kis czikkemben is megemlitém, alig mult el nap, hogy Eötvöstől levelet ne kaptam volna; s miután sem ő, sem én semmiféle sporttal nem foglalkoztunk és sem egyiknek, sem másiknak nem volt annyi felesleges ideje, hogy azt üres levelek irására fordithattuk volna, talán nem kell mondanom, hogy Eötvös levelei igen komoly és fontos politikai dolgokra vonatkoztak.

Már más helyen megemlitettem, hogy, a mit most utólag nagyon sajnálok, rendes naplót soha nem vezettem, de érdekes emberekkel folytatott beszélgetés után néha-néha feljegyeztem egy röpke lapra az ily beszélgetés tartalmát. Egy ilyen lap, melynek létezéséről sejtelmem sem volt, a minap véletlenül akadt kezembe és ott egy rakás érdekes adatot találtam, mely majdnem mind Eötvösre vonatkozik. Az ő politikájának egyik alapeszméje köztudomás szerint az volt, hogy Ausztriának minden áron magához kell ragadni a vezérszerepet Németországban, mert minél szorosabb az örökös tartományoknak viszonya a német államokkal, annál kevésbbé lehetne Magyarországot ebbe belefoglalni és annál könnyebben lesz megadható Magyarországnak az önállóságnak azon mértéke, melyet neki alkotmánya biztosit. 1860-ban Eötvös ezen eszmét egy Lipcsében Brockhaus kiadónál megjelent röpiratban tüzetesen tárgyalta, de már ennek megjelenése előtt néhány hónappal, majdnem közvetlenül a villafrancai békekötés után, ő egy emlékiratot dolgozott ki, melyet Eszterházy herczeg közvetitésével Rechberg gróf akkori külügyminiszternek nyujtatott át. Abban ő sürgősen kérte a külügyminisztert, birná rá Ő felségét, hogy ez a német mozgalom élére álljon és nevezetesen a frankfurti „Bundestag“ helyébe, melyben csak a kormányok voltak képviselve, léptessen egy parlamentet, melyben a kormányok képviselői mellett

a különféle államok lakossága által választott képviselők is ülnének. Rechberg néhány napig nem nyilatkozván ezen emlékiratról, Eszterházy herczeg kérdést intézett hozzá, mire Rechberg azt válaszolta: „Kedves herczeg, a mit báró Eötvös ir, az mind igen szép, hanem erről majd harmincz esztendő mulva beszéljünk.“ 1860 deczember havában Eötvös, már nem emlékezem, mily okból, audienczián volt Ő felségénél. Ezen audienczia közvetlen tárgyának elintézése után Eötvös lassan és óvatosan átvitte a beszédet a magyarországi viszonyokra, és miután látta, hogy Ő felsége nem idegenkedik az efféle beszélgetéstől, Eötvös neki bátorodott és a hazánkban akkor uralkodott viszonyokra nézve a felséges urnak amugy magyarán megmondta az igazat. A császár nyugodtan hallgatta végig, aztán ezt mondá: „De már most szeretnék öntől egy pozitiv dolgot hallani, valami programmot, melynek alapján ön a magyar kérdés megoldását garantirozni képes volna.“ Eötvös válasza ez volt: „Felséges uram, vegye erélyesen kezébe a német kérdést és én kezességet vállalok a magyar kérdés kielégitő megoldásáért.“ A császár felszólitására Eötvös most részletesen fejtegette, hogy a német mozgalom egyelőre még csak lassan halad, de hogy azt többé feltartóztatni nem lehet. A németek erős központi hatalmat, a szövetségben való képviseltetést követelnek. Ha ez nekik meg nem adatik, akkor egy válságos pillanatban majd magok fogják magoknak megalkotni és akkor Ausztria, miként 1848-ban ismét azon helyzetbe jönne, hogy egy forradalmi parlamentbe követeket kell küldenie. Jobb volna tehát ezt megelőzni. Minél tovább beszélt Eötvös, annál nagyobb lett a császár izgatottsága. Arcza kipirosult, aztán felugrott és nagy léptekkel fel és alá járva, azt kiáltá: „Micsoda, én képviselőket, népképviselőket küldjek Frankfurtba? Soha, soha, de soha!„

Ezzel az audiencziának vége volt. Egy pár nappal, miután Eötvös ezeket velem közölte volt, hozzám jött Haynald Lajos akkori erdélyi püspök és egyebek közt azt beszélte nekem, hogy ő aznap délelőtt Ő felségénél audienczián volt és ez alkalommal szóról-szóra ezt mondá neki a császár: „Kürzlich war Eötvös bei mir. Der Mann hat mir persönlich recht wohl gefallen, aber er ist Poet, Idealist. Denken Sie, will der, dass ich Deputirte nach Frankfurt schicke." A németországi viszonyok aztán ugy fejlődtek, a mint ezt Eötvös előre mondta volt és Bécsben mindinkább gyanus szemmel kezdték nézni azon szerepet, melyet Poroszország játszik, de azért még sem fogadták el Eötvös tanácsát, mert azt, hogy a döntés többé nem a kormányok, hanem a népek kezében van és hogy ezek nem szeretik ugyan a poroszt, de azért mégis nemcsak ezzel, hanem még az ördöggel is szövetkeznének, ha ez által kivánataik teljesitése biztosittatnék, ezt Bécsben még mindig nem akarták átlátni. Próbálták tehát a dolgot ismét egyedül a fejedelmek segitségével nyélbe ütni és Poroszországot oly kötelékbe szoritani, mely reá nézve bármily önző törekvések valósitását lehetetlenné tenné. Összehivták tehát 1863-ban Frankfurtba az ugynevezett „Fürstentag"-ot, melyre a porosz király egyszerüen el nem jött, mi által ama kongresszus fiaszkója már előre is meg volt pecsételve, ámbár az ausztriai császár Frankfurtban már is hajlandónak mutatkozott a német szövetség szerkezetét ugy átalakitani, a mint ezt Eötvös három évvel előbb proponálta volt; csakhogy itt ismét bebizonyult az, a mit Eötvös igen sokszor mondott magáról, t. i., hogy az ő fátuma az, miszerint eszméit, ha először fölveti, perhorreszkálják, de aztán rövidebb-hosszabb idő mulva igenis elfogadják, csakhogy rendesen olyan időben, a mikor azok elkéstek és akkor többé nem használnak.

Mikor a császár Frankfurtból Bécsbe visszatért, ott kivilágitották ugyan a várost és minden lépten-nyomon lehetett transzparenteket látni azzal az ismert öt betüvel: A. E. I. O. U., de a legtalálóbb kritikát a bécsi nép humora gyakorolta, a mikor azt mondá: Ezen öt betü nem azt teszi „Austria erit in orbe ultima“, hanem azt „Auch eine Illumination ohne Ursache“. Azonban daczára a frankfurti kongresszus ezen csekély eredményének, Eötvös és Kemény mégis sokat reméltek attól Magyarország érdekében; ők azt mondták, hogy a német mozgalom most gyorsabban fog haladni, hogy Ausztria akarva nem akarva bele fog sodortatni és akkor a Magyarországra való visszahatás el nem maradhat. Ennélfogva Eötvös ismét Bécsbe ment és ott az irányadó körökben azt proponálta, hogy az inség alkalmával hivassék össze ad hoc a magyar országgyülés. A császár személyesen fogná azt megnyitni, a feliratban a nemzet bizonyos előzékenységet tanusithatna és a többi magától jönne. Hogy Schmerling akkori államminiszter ellenállása által ezen terv meg ne hiusittassék, Eötvös azt proponálta, hogy azon ürügy alatt, miszerint az inségügyben talán a Reichsrathtal bizonyos tárgyalások lesznek folytatandók, a Felséggel együtt Schmerling is jőjjön le Pestre. Ezzel Eötvös elejét akarta venni Schmerling azon gyanujának, mintha az egész terv ellene volna irányozva és hogy a Felséges urat nálunk Isten tudja miféle fondorlatokba akarnák belevonni. És most az az érdekes eset történt, hogy midőn egyik régi barátomat, a ki már akkor is bizalmi állást foglalt el Schmerling oldala mellett és még ma is magas hivatalt visel Ausztriában, arra kértem, hogy tervünket kéz alatt közölje Schmerlinggel, ez másnap azzal a válaszszal jött vissza, hogy az államminiszter épen nem idegenkednék Eötvös tervének keresztülviteléről, de hozzátette,

hogy ő gróf Forgách Antal akkori magyarországi kanczellárral is beszélt a dologról, Forgách azonban kijelentette, hogy ő ezen tervet minden erejéből ellenezni fogja, nyilván azon okból, a melyet természetesen be nem vallott, mert alapos oka volt attól félni, hogy ha ama terv valósul és a magyar nemzet fejedelmével kibékül, az ő (Forgách) működésének vége van. És az egész dolog csakugyan meghiusult nem a német államminiszter, hanem a magyar kanczellár ellenállása folytán.

És most áttérek Eötvös leveleire, a melyekből mindenekelőtt egyet akarok ismertetni, mert ez az egész embert jobban jellemzi, mintha egy egész kötetet irnék róla. 1865 október elején Eötvösről egy czikket irtam a bécsi „Wanderer"-be, mire tőle a következő levelet kaptam:

Svábhegy, 1865 október 6.

„Tisztelt barátom! Épen a „Wanderer" czikkét olvastam el, midőn az ön levele kezembe jött. Hogy a czikk jól esett és hogy azt olvasva nemcsak szerzőjét, de azt is megismertem, hogy az nem hideg dicséret, hanem baráti nyilatkozat, csaknem felesleges mondanom és azért nem is tudom, mi kifogásom lehetne ellene. Talán tulbecsül — és ez ugy is van — törekvésem rezultátumára nézve, de nem a mi szándékaimat illeti. Elől akartam járni arra, hol az igazságot találni reméltem és öntudattal lemondtam a tapsról és elismerésről, ámbár az jól esett volna és igy elmondhatom, hogy nem értem el annyit, mint ön felteszi és nem használtam oly sokat, de legalább utána törekedtem és a ki mindig valami magas után nyul, az, ha apró legény is, legalább annyira emelkedik, a mennyire természete szerint lehetséges. Mi jövőmet illeti, azt hiszem, ön a barátság optimizmusán át nézi azt. Bennem fekszik-e a hiba,

vagy másokban, nem tudom, de annyi bizonyos: nincsen semmi talentumom a népiesség-szerzéshez. Tudva nem ártottam életemben senkinek és mégis akárhányan hivatásuknak tekintik, hogy nekem ártsanak. Most is, mit előre láttam, megtörtént. A „Hon" leforditva az „Ostdeutsche Post" czikkét (ezen Falk tollából eredt czikknek történetéről részletesen szól Kónyi Deák Ferencznek általa kiadott beszédeiben) a legmalicziózusabb módon közli azt és épen azért ismétlem kérésemet, vigyázzon a czentrálista lapokra, hogy azt a kis popularitást, melylyel még birok, ne rontsák meg. Magamért fel se venném, mert oda jutottam, hogy nem egy fülemile, de egy pacsirta éneke is inkább gyönyörködtet, mint 500 ember éljenzése, hanem érzem magamban, hogy bizonyos dolgok keresztülvitelére másoknál képesebb vagyok és ehhez a popularitásnak egy bizonyos fokára szükségem van.

Mi jelen helyzetemet — azaz politikai helyzetemet — illeti, az ugy jellemezhető, hogy D. (Deák) most is egy bizonyos féltékenységet árul el irányomban (tudja Isten miért), de egyébiránt minden pontban józanul szól, egyes és épen a legfontosabb kérdésekre nézve ugyanazokat mondja nekem, mint saját nézeteit, melyeket mult őszszel én beszéltem neki és melyek akkor inyére nem voltak. Én erősen meg vagyok győződve, hogy ő az ügynek fontos szolgálatot fog tenni. Érzi a pillanat fontosságát, tudja, hogy viszonyaink kiegyenlitését kivüle senki sem birja keresztülvinni és igy ő fogja megtenni és ezzel bevégezni politikai pályáját. Két hosszu beszélgetés után meg vagyok győződve arról, hogy benne a nagy ambiczio feltámadt és mióta ezt tudom, nyugodt vagyok. A feladat tehát, támogatni őt, saját eszméimet lassankint belecseppegtetni és általa preparálva és feleresztve hozni a publikum elébe. Kel-

lemetlen szerep — gondolja ön — és eszembe jut, a mit ön a minap egyszer nekem irt, mennyire nehéz, hogy az egyik Radeczky legyen, a másik Benedek maradjon. (Ezen levél 1866 előtt iratott és akkor Benedek csak mint Radeczky hadtestparancsnoka volt ismeretes.) Higyje el, én is máskép szeretném, mert Radeczky a rendjeleket és Benedek csak a sebeket kapja, de ki tehet róla, hogy a nagy szereposztó nekem épen a hálátlant szánta. De ha valamit tenni akarok, el kell fogadnom és az ember ezt is megszokja, főkép ha eszébe jut, hogy az bizonyosan már másoknak is jutott és a história nagy emberei mellett talán igen sokszor egy kis ember állott, kit senki nem nevez és ki hazája kifejlődésére talán ép oly befolyást gyakorolt, mint e pillanatban én. Ha országgyülés előtt talán az Akadémia megnyitására lejöhetne, véghetetlenül szeretném, hogy mindenről szólhassunk.

Ég áldja meg önt, a napokban többet.

Tisztelve nejét, hive

Eötvös."

Meleg rokonszenvvel viseltetett Eötvös iránt felséges királynénk is. Erre vonatkozólag felolvasok néhány sort Eötvös leveleiből, a melyek azt bizonyitják, hogy azon rajongást, melylyel a királyné Eötvös művei iránt viseltetett, a miniszter-poéta teljes mértékben viszonozta.

A tanórák, melyeket ő Felségének adtam, kevéssel a koronázás előtt megszüntek, mert a Felségek akkor Pestre leutaztak. 1867 május 14-éről Eötvös a következőket irja nekem:

„Magas tanitványa virágokkal fogadtatott és napról-napra nő a lelkesedés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha egy országnak nem volt királynéja, ki ezt inkább érdemlé: ugy tudom, hogy soha nem volt olyan, kit igy szerettek; és én a jövőhöz való

bizalmat épen ezen érzésre alapitom. Az érzelmek, legalább a népnél, sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései; és én mindig ugy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, ugy mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szivében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. Három századon át megkisértettük a *hittel*, azután megpróbáltuk a *reménynyel* is több izben, de egy még hátra volt, az: hogy a nemzet a dinasztiának valamely tagját igazán, szive mélyéből *szeresse*; és minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt. Ön talán mosolyogva mondja, hogy poéta vagyok. Meglehet. Valóságos arisztokratát és excellencziás urat ő felsége minden hatalmával sem csinálhat belőlem. De ön meg fogja vallani azt is, hogy minden poétaságom mellett elég jól láttam előre a dolgokat; és hiszem, most sem fogok csalódni. Az Ég áldja meg önt . . . őszinte barátja

Eötvös."

Két héttel később, 1867 május 28-ikán ismét ezt irja:

„Hivatalom (Eötvös akkor már vallás- és közoktatásügyi miniszter volt) legkedvesebb kötelességének tartom, hogy tisztelt tanitványát időről-időre egyes tanintézetbe kisérjem. Nem vagyok barátja a czeremóniáknak és soha nem hittem volna, hogy ily funkcziót kellemesnek tarthatok. De a császárné semmiben nem hasonlit hasonlóihoz. Előtte a tisztelet, melyet egy nemes nőiség iránt érzünk, háttérbe szorit minden egyebet; és hódolatunkban nincs semmi, mi a császárnét illetné. Önnek nincs fogalma azon lelkesedésről, melylyel főkép a nép alsó osztályai hozzá ragaszkodnak. Ha valamely intézetet megnézve kocsijához visszatér, mely körül az alatt nagy népcsoport alakult, a tömeg fanatikus akklamáczióval fogadja nagy asszonyát, és én, kire minden, mi a szivből jő, mélyen hat,

elfelejtem, hogy egész életemen át az ellenzékhez tartoztam és pár hónap mulva — wenn der Mohr seine Schuldigkeit gethan — valószinüleg ismét ahhoz fogok tartozni. Örülök a lojális érzések ezen kitörésén, mintha legalább udvarmester lennék. Mint látja, az udvari levegő még demokratikus lelkemre is megteszi hatását; szerencsére eddig a tisztelő rokonszenv, melylyel magas tanitványát kisérem, nem terjedt tovább. Az Ég áldja meg önt . . . hive

Eötvös."

És midőn azután a koronázás bekövetkezett, a kedves ember öröme határt nem ismert. A koronázás napján, 1867 junius 11-ikén, a következő levelet irta hozzám, mely hü tükörképe az ő egész jellemének:

„Tisztelt barátom! Bármennyire el vagyok foglalva, az nem lehet, hogy szivem örömében legalább néhány szót ne irjak. Nem hittem volna soha, hogy koromban (ő akkor 54 éves volt) még ily boldognak érezhessem magamat, főkép politikai események által. De a mi most történt, az sok fáradságnak, hosszu küzdelemnek és számtalan keserüségnek dija s igy nem érzem magamat érdemetlennek ezen jutalomra. Az amnesztia, mely igy adatott ki, a királynak határozata a 100 ezer arany felett, mely neki koronázási ajándékul adatott, befejezi a müvet és bátran merem állitani: hogy az 1848-iki forradalom be van végezve és belőle csak az egyenlőségnek kivivott elve és nemzeti becsületünk, melyet vele arattunk, maradt meg. Még sok munka vár ránk, veszélyek környeznek a külföld részéről; de Kossuth levele, melynek legtágabb körben elterjedését megengedtük és az agitátor fiai, kik a koronázás alatt nyugodtan nézték az ünnepélyt, bizonyitják, hogy biztos alapon állunk és igy megküzdhetünk a veszélyek és nehézségekkel. Isten áldja meg önt a sok fáradságért, melylyel

győzelmünk kivivásához járult! Isten áldja meg buzgó tanitványát, ki mint egy áldás jött körünkbe és kinek kedves arczáról egy szebb jövőnek reménye mosolyog ránk! Vele szemközt az egész nemzet költői érzettel telik el, mert hiszen csak egy valódi költészet van e porvilágon és ez: a szeretet. Hive

Eötvös."

Midőn az imént idézett levelek egyikében azt mondá Eötvös, hogy ő belőle soha igazi arisztokrata és excellencziás ur nem lesz, az nem volt puszta frázis, a mint ezt a következő kis esemény is bizonyitja. 1870 áprilisban halotti ünnepély készült Batthyány Lajos gróf emlékére. Az akkori magyar kormány megmagyarázhatatlan közönynyel nézte e készülődéseket, sőt egyik-másik jelenségből azt lehetett következtetni, hogy titokban még röstelli is a dolgot. Nagyon természetes, hogy minél inkább visszavonult a kormány, annál erélyesebben vette kezébe ezt az ügyet a szélsőbal; ámbár a ki Batthyány Lajost ismerte, az csak mosolyoghatott, midőn a nevezett párt magának vindikálta hazánk szabadságának e nagy martirját. Én akkor már Pesten voltam és nagyon mérges czikket irtam, melyben erősen megtámadtam az összes kormányt, hogy nem ő vette kezébe a dolgot, hanem hagyta azt ellenzéki tüntetésül felhasználni. Képzelhetni, hogy kormánykörökben dühösek voltak rám; csak az én Eötvös barátom volt az, a ki nem csak hogy ebben a dühben nem osztozott, hanem még az nap, május 4-ikén, a következő sorokat irta nekem:

„Tisztelt barátom! Még azon benyomás hatása alatt, melyet mesteri czikke rám tett, fogadja köszönetemet azon élvezetért, melylyel azt olvastam. Minden, a mi a maga nemében tökéletes, nem maradhat hatás nélkül és ilyen ezen csak kiterjedésére nézve kicsiny mester-

müve, mely az egésznek nemes hangjától az egyes részletekig — ide számitva a kormánynak adott mellékdöfést is — a müvészre mutat. Nem ismerek jobbat e nemben még öntől sem és igy meg fogja bocsátani a vén irónak, ki még a zsurnalizmusban is kontárkodott, ha ezt kimondja és még azon esetben sem veszi tolakodásnak, ha a vén iró véletlenül egyidőre miniszter is . . . Hive

Eötvös."

Ugy hiszem, hogy az Uristen napja még kevés emberre sütött, a ki aktiv miniszter létére ilyen alkalomból ily levelet irni képes lett volna.

Még csak egy levelet olvasok fel, mely annyiban aktuális érdekkel bir, a mennyiben, habár csak röviden, a megyei közigazgatás kérdésével foglalkozik, ámbár az, hogy miként vélekedik a világhirü „Falu jegyzője" szerzője a régi megyéről, senki előtt kétséges nem lehetett. A levél 1867 április 29-éről van keltezve és igy szól:

„Tisztelt barátom! A német közmondás: „Wem Gott ein Amt gibt, dem gibt er auch Verstand", mint sok más, a mi Németországban helyes, nálunk nem alkalmazható, legalább reám nem; én eddig csak az észnek tetemes megfogyatkozását tapasztaltam. Naponként kevesebb jut eszembe és ha igy haladok, nem sokára rám illik, mit a bécsiek N.-ről mondtak:

Er ist Minister,
Wenig liest er,
Und was er liest, vergisst er.

Annyira azonban még most sem jutottam, hogy a sok excellencziás czimet az ön levelében ne sokaltam volna meg. E sallang jó az adreszre, de a levélben nem szeretem, mert miután Isten segedélmével tovább fogunk levelezésben maradni, mint az én excellencziás-

ságom tart, jobb, ha a régi stilusnál maradunk. Egyáltalában, mint ezt tegnap választóimnak is megmondtam, Eötvös József akarok maradni, ámbár az előbbi kanczellár jónak látta nevemet a hétszemélyes tábla ülnökének ajándékozni (t. i. Eötvös József septemvir a báróságot elnyervén, most két báró Eötvös József létezett), minek következtében, mióta az bárónak neveztetett ki, naponként a legboszantóbb tévedések fordulnak elő és leveleim hozzá, az övéi hozzám hordatnak. A 67-es bizottmány munkálata forditásának nyomdai számlája a miniszterelnökhöz küldendő, ki egyébiránt jövő szerdán vagy csütörtökön Bécsbe jön és a kivel együtt én is feljövök. Szóval többet mondhatok közdolgokról, annyi azonban bizonyos, hogy minden esetre sokkal rosszabbul is mehetnének. Üres pénztárral és igen középszerü erőkkel csodákat müvelni nem lehet, de a ki a megyék eddigi eljárását figyelemmel követi, az meg fogja vallani, hogy a helyreállitás nagy experimentuma jobban sikerült, mint 1861-ben. Fognak-e a megyék igen czélszerü adminisztrativ szerkezetnek mutatkozni, az más kérdés. Műveltségi állapotaink mellett nem tartom valószinünek, hogy 52 oly tisztikart állithassunk fel, mely a jelen kor szükségeinek megfelel és talán sokan, a kik most a megyéért rajongnak, ugy fognak járni rövid idő mulva, mint az járna, ki kedvesét 18 évig nem látta és az alatt róla álmodva, őt még mindig imádja, mig vele nem találkozik és meggyőződik, hogy talán saját izlése és még inkább kedvese azóta megváltozott; de ezen változás mindenesetre csak később várható, most még a mézesheteket éljük és én igen örvendetes jelenségnek tartom, hogy eddig még nem ütötték be senkinek a fejét. Május 2-án remélem, találkozunk, vagy legalább 3-án keressen fel reggel a „Károly főherczeg“ szállodában; ha csak nem

kerülök ágyba. Tegnapelőtt is ott voltam, tegnap választottak és ma ismét csehül érzem magamat.

Őszinte barátja *Eötvös.*"

A mit e levelek után talán felesleges mondanom. Eötvös a fényes külsőségeknek soha sem volt barátja. Midőn mint miniszter bevonult a régi budai országházba, az ő hivatalszobája meglehetős egyszerüen volt butorozva. Elnöki titkárja azt kérdezte tőle, nem volna-e czélszerü uj butorokról gondoskodni. Eötvös tagadólag rázta a fejét. „Uj *aktákat*" — mondá — „hozhatnak nekem akármennyit, de uj *butorokat nem*. Az uj butor uj embereknek való, én pedig már nagyon régi ember vagyok; azonkivül édes atyám azt mondta egyszer, midőn a helytartósági épület házfelügyelője uj iróasztalt akart hivatalába tétetni: kedves öregem, hagyja ezt; mert ha az ember szorgalmatos akar lenni, akár egy nyujtó-deszkán is lehet dolgozni." Hogy az ily emberrel a hivatalon kivül való érintkezés a lehető legkellemesebb, barátjaira nézve a vele való együttlét mindenkor igazi élvezet volt, az magától érthető. Az utóbbiakkal szemben sokszor a legragyogóbb szinekben tört ki az ő költői lelke. Mikor egyszer gyalog sétáltunk a Svábhegyen, váratlanul egy hatalmas zivatar lepett meg bennünket, mely azonban rövid záporeső után ismét elmult. Az eső ellen egy fabódéban találtunk menedéket; azután nem sokára a nap ismét kijött, a felhők szétfolytak, a zöld leveleken csillogva és reszketve függtek az esőcseppek és balzsamos illat tölté be a léget. Midőn a fakunyhóból kiléptünk, Eötvös megállott, arczát, melyet mintegy dicsfény folyt körül, az ég felé emelé és az elragadtatás hangján kezdé szavalni Hölderlin gyönyörü szavait: „A mi történik, gyönyörből történik és békével végződik. A világ disszonáncziái olyanok, mint a szerelmesek czivódásai. A viszály közepette ott

van a kibékülés és a mi szét volt választva, ujra találkozik. A szivnek hulláma nem tudna oly szépen föltajtékzani, ha a sors, ez a néma régi szikla, néha-néha utját nem állaná." Azután elnémult s ugy látszott, hogy magában tovább szövi a gondolatok fonalát. Csak lassanként tért vissza a valóságba; azután pedig mosolyogva fordult hozzám e szavakkal: „Látja, még nem felejtettem el régi kedvencz klasszikusaimat." Élénk szelleme folyvást dolgozott s gondolatainak árja kimerithetetlen volt: azoknak röptét a bürokrácziai munka egyhangusága legkevésbbé sem akadályozta. Miniszteriumában egyszer ülést tartottak az ő elnöklete alatt. Joanovics György, akkori államtitkár, épen a görög egyház valamely unalmas ügyét referálta; ezalatt Eötvös folyvást irkált és tanácsosai nem tudták maguknak megmagyarázni, hogy mi érdekelheti őt annyira ebben a görög egyházi ügyben. Hanem néhány percz mulva odanyujtotta a teleirt papirt Kárffy tanácsosnak, a ki különös kedvencze volt és ez csodálkozva olvasta a következő sorokat: „A világon két hatalom van, mely még a hegyeket is helyökről tovamozditani képes: a hit és a hitel. A mi napjainkban sokan ugy vélekednek, hogy a hit már elvesztette hatalmát és egyedül csak a hitel uralkodik. De nem sokára eljő megint az az idő, a midőn az emberek csalódásukat fel fogják ismerni, mert akkor igen sok ember lesz a világon, a kinek többé nincs hitele, de a hit meg fog nekik maradni és ebben fogják vigaszukat találni." Más alkalommal egy hivatalos iratcsomót küldött át Kárffynak és az azt összekötő madzag alá egy kis czédulát dugott, melyen a következő szavak voltak olvashatók: „Valamint a fa minél mélyebbre ereszti gyökereit a földbe, annál magasabbra emeli egyszersmind ágait az ég felé, olyannak kell lenni a mi tudományunknak is. Minél tovább behatolunk annak

mélységeibe, annál inkább kell gondolatainkat az ég felé emelni." — Számtalanszor közölte velem a leggyönyörübb gondolatokat, melyek az általános audienczia alatt eszébe jutottak. Képzelhető, hogy ezek az audiencziák — sokszor egy nap alatt 100 személy is megjelent előtte — Eötvösnek élénk szellemét kifárasztották. Néha-néha azonban az ily audiencziák alkalmával tréfás jelenetek is fordultak elő. Egy alkalommal egy körülbelül 50 éves, ép, erős férfi jelent meg Eötvösnél. Elmondta előtte saját életének végnélküli történetét, részletesen kimutatta, hogy ő tulajdonképen mindent tanult és mindent tud és végre arra kérte a minisztert, adjon neki tanácsot, hogy most mihez fogjon. Eötvös türelmesen végighallgatta s azután a legnyájasabb hangon mondott ezen szavakkal bocsátotta el: „Ha ön, ki az imént kimutatta nekem, hogy mindent tanult és mindent tud, 50 éves korában utóvégre mégis kijelenti, hogy nem tudja mihez fogjon, akkor talán nem fog csodálkozni, hogy én, ki csak keveset tanultam és nem sokat tudok, erre azt válaszolom önnek: hogy én még kevésbbé tudom."

Szive jóságáról ezer meg ezer apró történetkét mondhatnék el önöknek, a melyekről még a kortársaknak sem volt tudomásuk, az utókor pedig még kevesebbet fog azokról tudni, ámbár az ilyen dolgok talán jobban megérdemelnék, hogy megőriztessenek, mint valamely hóditónak véres tettei, a ki holt testeken és füstölgő romokon épiti fel hatalmát. Volt egy árva fiu, a ki ritka szellemi tehetség mellett nagyon könnyelmü fráter volt és végre mindenféle apróbb korhelységek miatt oda jutott, hogy a tanári kar azt inditványozta, miszerint az illető Magyarország valamennyi gymnáziumából kizárassék. Midőn az erre vonatkozó előterjesztés Eötvös elé került, ő magához idézte a fiut és egy órán át tartotta magánál. Ez óra multával a fiatal ember megtörve,

könybe lábadt szemmel hagyta el a miniszter szobáját, a ki igenis elrendelte, hogy a fiu büntetését kivegye, de a gymnáziumokból kizáratni nem engedi. Ez az akkori fiatal ember ma a fővárosnak legügyesebb és legtiszteltebb ügyvédei közé tartozik. Ha néptanitók jöttek hozzá audiencziára, sokszor félóráig tartotta őket magánál, legélénkebb részvéttel hallgatta meg életük regényét és a hol csak lehetett, tanácscsal és tettel segitette őket. Egyszer egy alapitványi jószágbeli irnok meghalálozván, az illető referens előterjesztette ama rendelet tervezetét, mely szerint az illető özvegynek a szabályzat értelmében 18, mondd tizennyolcz forint évi nyugdij volt engedélyezendő. Eötvös egy ideig némán bámult a papirra. Egyszer, kétszer, háromszor elolvasta az előterjesztést. A titkár, a ki még most is él és a ki maga mondta el nekem ezt a történetet, csodálkozással látta, hogy a miniszter szemében köny ragyog.

Végre Eötvös megragadta a tollat és a 18 mellé még egy nullát irt. „Lássa, — mondá a felindulástól reszkető hangon — e szabályzat csak 18 forintot engedne meg, de az Uristen ez esetben tul fogja magát tenni a szabályzaton. Ilyen nyomor esetére én az égben egy szeparát kontót nyitottam magamnak és ugy remélem, annak hováforditását valamikor a Mindenható előtt igazolni képes leszek." És ezt az aranyszivet a világ nem tudta megbecsülni, a mint szellemét nem tudta megérteni. A kik nálánál kisebbek voltak, nem akarták megengedni, hogy ő nagy legyen és legnemesebb tervei elé ezer meg ezer akadályt görditettek, ugy, hogy ő egyik hozzám intézett levelében e fájdalmas panaszra fakadt: „Nőm és gyermekeim körén kivül alig van egy oly életviszony, melyet nekem meg ne keseritettek volna."

1871. január 5-én, tehát körülbelül négy héttel halála előtt — ő már ágyban fekvő beteg volt — egyik leányom

eljegyzéséről értesitettem őt. Ő rögtön, az ágyban, a következő választ irta, és ez egyszersmind az utolsó levél, melyet tőle kaptam:

„T. barátom! Tegnap vettem a jelentést az örvendetes eseményről, mely családjában készül. Miután hosszu idő óta beteg vagyok és valószinüleg még egyideig nem találkozunk (fájdalom, soha többé nem találkozhattunk!) csak irásban fejezem ki legőszintébb szerencsekivánatomat. Adjon az Ég a szerencsés mátkának, kit még mint gyermeket láttam annyi boldogságot, hogy ön minden politikai boszuság közt is, ha reá gondol és boldogságát látja, a sorssal kibékülve érezze magát. Mondja kérem kedves nejének tiszteletemet . . .

hive *Eötvös.*"

Négy héttel később eltemettük. Ő elköltözött az örökké való atyához, hogy ott előbb emlitett szeparát kontóját rendezze és meg vagyok győződve, hogy a mérleg még tetemes felesleget mutatott az ő javára. Egy költői monda szerint minden ember, mielőtt e világra születik, a paradicsomban időzik; midőn azután onnan kilép, a kapu mellett álló angyal ujját rányomja az ember felső ajkára, hogy a ki angyal volt és most a mi fájdalomtelt világunknak polgárává lesz, elfelejtse mindazt, a mit a paradicsomban látott s hogy az ottani örömökre való visszaemlékezés ne tegye elviselhetetlenné e siralomvölgy nyomorait. Remélem, hogy a kegyes Gondviselés ama kapu mellé is, a melyen át mi innen visszajutunk ismét a paradicsomba, ugyanily jótékony géniuszt állitott és hogy ez rózsás ujját ismét rányomta az atya hajlékába visszatérő költőnek ajkára, hogy ez, megfelejtkezvén minden szenvedésről, minden bánatról és bántalomról, a mit idelent ki kellett állania, tisztán és zavartalanul élvezhesse a halhatatlanok boldogságát.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS AZ 1867-IKI KIEGYEZÉS.

(1892).

A magyar király koronáztatása sohasem volt puszta szertartás, hanem ünnepélyes megerősitése azon kétoldalu szerződésnek, mely a magyar nemzet és a dinasztia közt köttetett; az Ur szine előtt megujitott igérete annak, hogy valamint a nemzet sértetlenül fentartani szándékozik mindazon jogokat, melyek az alkotmány értelmében a királyt illetik, ugy viszont a király is eskü által megerősitett fogadást tesz, hogy az országnak alkotmányos uton létrejött törvényeit tiszteletben fogja tartani és mások által is tiszteletben tartatni.

Az 1867-iki koronázás fokozott fontosságot nyert még azáltal is, hogy azt egy 18 éven át tartó, alkotmány nélküli állapot előzte meg és hogy azon kétoldalu szerződéses viszony, mely a nemzet és dinasztia közt, valamint a Habsburg-ház uralkodása alatt álló többi királyságok és országokkal szemben addig fennállott, valamennyi érdekelt fél közös egyetértésével az ugynevezett kiegyezés által nem egy lényeges pontban módositva lett. Ezen kiegyezés éveken át tartó tár-

gyalásoknak volt eredménye, melyeknek hiteles története még teljesen megirva nincsen és egyhamar nem is lesz megirható, mert egyfelől vannak tekintetek, melyek ez idő szerint még a legfüggetlenebb iró tollát is megbénitják, másfelől az anyag sincsen még teljesen együtt, habár annak igen jelentékeny számu és nagyfontosságu részei már jelenleg is a nyilvánosság előtt fekszenek. Ezen eddigelé ismert adatok megérdemelt dicskoszorut fonnak ugy Deák Ferencz, mint Andrássy Gyula gróf homloka köré és már magokban is teljesen elégségesek arra, hogy ezen két férfi nevét halhatatlanná tegyék Magyarország történetében.

Voltak azonban a kiegyezés létrehozása körül elévülhetlen érdemei még egy harmadiknak is, a kiről aránylag keveset tud és keveset szól a nagy fiai iránt különben oly hálás nemzet és ez *báró Eötvös József*. Ő egész életében a szerénységnek volt mintaképe és a mennyire csak lehetett, háttérbe vonult, eszméinek diadalán örvendve még akkor is, ha az abból származó dicsőséget mások aratták. Engem sem vezet azon szándék, hogy a jelen igénytelen közleménynyel boldogult barátom emlékét dicsőitsem, a mire az különben sem szorul, de ugyhiszem, hogy a hazai történetirásnak általában és főleg annak, a ki majdan valamikor a legujabb kor történetét fogja megirni, hasznos szolgálatot teszek az alább következő levelek közzététele által, melyeket csonkitatlanul és még a magántermészetü részleteket sem hagyva ki, adok át a nyilvánosságnak, nemcsak mivel az irányzatosságnak még látszatát is kerülni akarom, hanem mivel a kép teljességéhez ezen magukban véve talán jelentéktelen részleteket is szükségeseknek tartom.

Kiindulási pontul veszem az 1865-ik év tavaszát, vagy szabatosabban szólva, Deák Ferencz hires husvéti czikke

megjelenésének idejét, mert a kiegyezésre irányzott nyilvános akczió — a titkos előzményekről talán más alkalommal szólok — tulajdonképen ezen czikk megjelenésével vette kezdetét.

Maga Eötvös már öt évvel előbb, kevéssel a villafrancai békekötés után, nemcsak magával volt tisztában a követendő utra nézve, hanem azt a nyilvánosság előtt is megjelölte. Az ő programmja dióhéjba szoritva a következő volt:

Az osztrák császár álljon a Németország egységére irányzott mozgalomnak élére és miután a németek rokonszenve csakis alkotmányos és szabadelvü rendszer által nyerhető meg, iparkodjék létrehozni egy központi német parlamentet, melyben az osztrák örökös tartományok képviselői is részt vennének. Ennek szükségszerü következménye aztán az volna, hogy — ily német parlamentben a magyar korona országainak képviselői nem foglalhatván helyet — a habsburgi monarchia belsejében a czentralizácziót meg kellene szüntetni, a magyar alkotmányt helyreállitani és hazánkat az őt törvényesen megillető önállóságban részesiteni; a törvényszerü állapot ezen helyreállitása után ugyancsak alkotmányos uton a mindkét fél közti viszony volna szabályozandó.

Ezt tanácsolta Eötvös ismételten a hatvanas évek elején. Ezen tanácsot azonban Bécsben nem követték akkor, midőn az ő eszméinek megvalósitása még lehetséges volt, hanem igenis megkisérlették 1863-ban a frankfurti *Fürstentaggal*, mely Ausztriára nézve óriási kudarczczal végződött, mert az eszélyes Poroszország akkor már annyira fölényben volt, hogy azt többé visszaszoritani nem lehetett. Mindazonáltal ezen fiaskónak és az annak következtében egyre fokozódó porosz fenhéjázásnak, melynek veszedelmes voltát Bécsben lassan-

kint felismerték, mégis azon jó következménye volt, hogy legalább az emlitett programm második részével, t. i. Magyarország kibékitésével kezdtek odafenn komolyan foglalkozni és már csak némi biztositékot kivántak arra nézve, hogy ha a magyar nemzet felé kezet nyujtanak, onnan rideg visszautasitással nem fognak találkozni.

Ezen aggodalom megszüntetése volt a husvéti czikknek czélja, melyben történelmi példák által ki volt mutatva, hogy valahányszor a dinasztia és Magyarország közt komolyabb viszály támadt, ezt mindig csak az uralkodót környező rossz *tanácsadók* okozták és mindannyiszor a *fejedelem* személyes jóakarata és belátása volt az, mely ezen viszályt mindkét fél megelégedésére megszüntette, vagy hogy a husvéti czikk szavaival éljek: „valahányszor Magyarországban sulyosabb megelégedetlenség mutatkozott s ezen megelégedetlenség bizalmatlanságot és talán különválási vágyakat is ébresztett, azt majd mindig az *osztrák államférfiaknak* a magyar alkotmány mellőzésére intézett tanácsai és törekvései okozták és mindig a *fejedelemnek* lelkiismeretes igazsága és mélyebb belátása orvosolta a bajt, állitotta helyre ismét a bizalmat és ragaszkodást.“

Midőn e czikk napvilágot látott, Eötvös falun időzött, hol a nemzetiségi kérdésről irandó munkáján dolgozott. Deák Ferencz czikke 1865 április 16-án jelent meg. Öt nappal később Eötvöstől a következő levelet vettem:

Pest, április 21. 1865.

„*Tisztelt barátom!*

Tegnap jöttem vissza az alföldről, hol a husvéti ünnepeket töltöttem. Ezért nem válaszoltam előbb levelére. Miután hetenkint két iv a kiadót kielégiti s Ön

a honoráriumot mindig általam fogja kapni, ugy hiszem, nem lesznek nehézségei s én azon leszek, hogy Lauffernél kivigyem, miszerint könyvét Bécsben nyomtassa. Ön nem hiszi, mennyire lekötelez, hogy e terhes munkát elvállalja. *

Igy legalább barátom főmunkája méltó alakban jő a német közönség elébe. Saját iratomnak ma 5-ik ivét korrigáltam magyarul, a forditásból még nem láttam semmit, nem is erre vagyok annyira kiváncsi, mert ez jó lesz, hanem inkább itéletére. Nem egy kissé nehézkes-e az egész? Reménylem, olvasóimat jobban mulattatja, mint engem a korrigálás; engem néha szörnyen untat az egész. De miután a tárgygyal husz évig foglalatoskodtam, természetes, hogy nekem minden elcsépeltnek látszik et toùt genre est bon hors l'ennuyeux. Mindenesetre irhattam volna mulatságosabban e tárgyról is, de *e kérdésnél puskapor között járunk* s egy szikra romboló lehet.

Ezt kell talán elmondani reczenzenseimnek, ha majd elmondják, dass in dem Ganzen kein Funke Geist zu finden ist. Nálunk a nehézkesség s unalmasság oly népszerü, hogy végre az is, kinek természettől e tulajdonokhoz hajlama nem volt, azokat megszerzi magának s ezen iratom, mint ön látja, nagy előmenetelt mutat e szép kvalitásokban.

Még egy más bajom van. Eddig nincs czimem. A gyermek ma-holnap megszületik s nem tudom, hogy hivják, „A nemzetiség kérdése“, vagy „A nemzetiség kérdése Magyarországban“, vagy nem tudom hogyan?

* Itt Szalay *Magyarország történetének* forditásáról van szó, melyre Falk Miksa vállalkozott volt. Szintugy Eötvösnek akkor toll alatt levő munkájának (A nemzetiségi kérdésről) egyszerre magyar s német nyelven kellett megjelenni és a német forditás szintén Falkra volt bizva. *F.*

Azért kérem, adjon tanácsot, csak szeretném, hogy a czim mentül egyszerübb legyen.

Deákkal, mióta visszajöttem, még nem szóltam. Czikke egészben véve jó hatást tesz, mert *mint a biblia mannájánál, mindenki azon izünek találja, mely neki legkedvesebb.* Egy rész a *birodalom* érdekeit, melyek mindenek fölé emeltetnek, más az *ősi álláspont* megtartását, a harmadik *Schmerlingre* irányzott s találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása mindenesetre volt, hogy marasmusunkban egy kissé elektrizált. Ha a Napló a megkezdett diskussziót folytatná, e lépésnek nagy következései lehetnének, de ehhez nincs kilátás. Irja meg, ha ideje van, személyes nézetét — hive

Eötvös."

A husvéti czikk a bécsi lapokban mindenféle magyarázatokra adván alkalmat, az akkor Bécsben megjelent *Debatte* szerkesztője, Ludasy Mór lerándult Pestre és Deák Ferenczczel folytatott ismételt beszélgetés alapján lapjában három czikket tett közzé, melyekről a „Pesti Napló" május 23-án ugy nyilatkozott, hogy a Debatte czikkei „nem tekinthetők ugyan pártprogrammnak, hanem azoknak irója mégis a valósággal egyezőleg elmondta azt, mit a magyar liberális párt itteni táborában hallott". Erről aztán Eötvös nekem a következőket irja:

Svábhegy, május 24. 1865.

„*Tisztelt barátom!*

Nevetségesen hangzik, de mégis igaz, legalább két hét óta készülök iráshoz s mindeddig nem jutottam hozzá. Hosszasan akartam irni könyvemről, melyet Ön forditani szives volt s politikai viszonyainkról, melyek zavartabbak, mint — reménylem — könyveim, de még

ma sem érek reá; annyi s nagyrészint kellemetlen apróság veszi időmet, hogy még ma is csak rövid észrevételeket közlök s gondolataim kiegészitését Önre bizom.

Mi mindenekelőtt könyvemet illeti, szeretném, ha annak birálatában kettő emeltetnék ki:

1-ször az, hogy azon barátságos mód, melylyel a nemzetiségekről szólok, nálam nem az ujabb események s azon kivánatnak következése, hogy magamnak a nemzetiségek között barátokat szerezzek, hanem hogy e tekintetben mindig ugy gondolkoztam s nyilatkoztam s már 1843-ban a „Falu jegyzőjé"-ben, melyben sebeinket leleplezém, reá mutattam erre is. Ennek bebizonyitására megküldöm Önnek a „Falu jegyzőm" legujabb kiadását s megjelelem az 1-ső kötet megfelelő lapján a helyet, mely erre vonatkozik és szórul-szóra ugy maradt, mint az első kiadásban.

2-szor. Szeretném, ha a birálatban főfigyelem fordittatnék a könyv befejezésére s pedig azért, mert a mit ott mondok ki, az politikai meggyőződésem kvintesszencziája. Azon gondolat, hogy a magyar nemzetiség csak ugy tarthatja fenn magát, ha az a nyugoti czivilizáczió zászlaját hordja Európa ezen részében s egyéniségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a müvelt világ többi népei küzdenek; e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala összes politikai tevékenységemnek s az fog maradni ezentul is. Valamint a nemzetiség kérdésében, ugy minden kérdésnél *azon párton álltam s fogok állni mindig, mely a szabadságért küzd*, s ugy vagyok meggyőződve, *hogy midőn ezt teszem, egyszersmind a speczialisan magyar érdeket mozditom elő.* Ha ezen nézet hibás, akkor elhibázott egész tevékenységem is.

Vannak, kik mindent kizárólag a magyar szempontból tekintenek s kiket korunk haladása csak annyiban

érdekel, a mennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat. Én saját jövőnket az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségeért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség *magához méltó helyet* foglaljon el. Én lelkesülök nemzetemért, mert ugy vagyok meggyőződve, hogy az a nagy *szabadsági* küzdelemben, melyhez közeledünk, Európa népeinek huszárja lesz, ki mindig az elsők között küzd. Azon gondolatért azonban, hogy századokon át zsinórozott ruháinkat megtartva, mint Leibhuszárok szolgáljunk valakinek s czimeres tarsolyunkat, a csörgő kardot és forgós kalpagot fitogtassuk, *ezen* jövőért én lelkesülni *nem* tudok; s ha csak *ezen* jövő várna reánk, nem adok egy jó szót azért, mit Széchenyi nemzetiségünk zománczának nevezett.

Jól tudom, hogy ezen felfogás oka, hogy soha eddig oly népszerüségre nem emelkedtem, minő másoknak jutott. De végre is minden embernél, ki a politikában meggyőződését követi, az elhatározó az ő individualitása s én az enyémet nem változtathatom meg s hogy eljárásom megértessék, szükséges, hogy ezen álláspontom ismertessék. Lehet-e ezt röpiratom birálatában elmondani, czélszerü-e? Azt Ön, irántam való barátságáról teljesen meg vagyok győződve, jobban itélheti meg nálamnál, de nekem ugy látszik, nem ártana, ha ezek elmondatnának, már csak azért is, mert kulcsul szolgálhatnának minden lépésem megitélésére, melyet, ha csakugyan uj politikai élet kezdődik, tenni fogok.

Politikai viszonyainkról — strictissime ad amicas aures — csak annyit mondhatok, hogy Deák programmja s főkép az, hogy a Debatteban jelent meg, nemcsak a határozati pártnál, hanem a legtisztább vérü feliratiaknál is rossz hatást szült. D. teljes meggyőződésem szerint

ártott *magának*, az ügynek azonban bizonyosan *nem. A programm ezen formában elfogadhatatlan.* Ha viszonyainkat tisztába akarjuk hozni, az első, hogy e viszonyok *természete* iránt tisztában legyünk s D. nyilatkozatában hiányzik azon preczizió, melyet minden programm főkellékének tartok.

Ama legfontosabb kérdés: mily esetekben bir azon közös testület, mely a közös ügyek tárgyalásával megbizatik, *elhatározó* szavazattal, nem bizható a véletlenre, vagy egyesek önkényére. De már az, hogy D. bizonyos kérdésekre nézve *szólt* s ez által a diskussziónak kapuit megnyitotta, a *legnagyobb fontosságu* s az bizonyos, hogy a Napló bármint védelmezze magát, hallgatási politikáját ezentul követni képes nem lesz.

Mi engem illet, julius 1-én fogok heti lapomhoz,* ebben számolok mult télen adott igéretére. Mielőtt hozzáfogunk, ha csak lehet, feljövök egy pár órára, Bécsbe, hogy egymással szóljunk. D. *mindent a fejedelemtől vár, én több bizodalmat helyezek azoknak belátásába, kik Ausztriában a szabadságot akarják* s ha már hizelegnünk kell, hogy „politikusok“ legyünk, inkább a Reichsrath hozzánk szitó pártjának akarok hizelegni.

A helyzet ujnak látszik, de nem egészen az. Mint a reformáczió korszakában a protestánsok, ugy korunkban az alkotmányosság hivei egy közös ügyért küzdenek. Miért ne fognánk tehát kezet, főkép miután ama régibb kor tapasztalásai (1620-ban) megmutatták, mit várhatunk, ha egymást elhagyjuk.

De elég már; ugyis alig képzelhetem, hogyan fogja firkálásomat elolvasni s ha elolvasta, összefüggetlen mondataimat megérteni. De átkom, hogy mindig sietnem kell. Oly

* Ez *Politikai Hetilap* czim alatt 1865 jul. 1-én csakugyan meg is indult.

rövid az élet s az embernek annyi dolga lenne. Ég áldja meg Önt. irjon nemsokára s irja meg privát itéletét könyvemről; mentül szigorubb, annál jobban szeretem, mert annál igazságosabb lesz. Hive

Eötvös."

„U. i. A „Falu jegyzőjé"-vel együtt elküldöm „Reform"-omat, mely 1846-ban jelent meg. Ha ideje volna, olvassa el, sok érdekest fog benne találni, főkép azon állásra nézve, melyet már akkor elfoglaltam. Meg fog győződni, hogy nem vagyok oly inkonzekvens, mint sokan hirdetni szeretik. Az egy magyar példányra szükségem lévén, Henzelmann kegyetlenül rosz forditását küldöm. — — -

Amaz időben még Bécsben laktam és takarékpénztári hivatalom mellett a *Wanderer* főmunkatársa lévén, szerettem volna az irányadó magyar politikusokkal szóban is eszmét cserélni. Tájékoztatásom czéljából azonval magam nem rándulhatván Pestre, azt irtam Eötvösnek, hogy a nevezett lapnak egy másik munkatársát, dr. Schlesinger orvost fogom leküldeni, a ki előtt teljes őszinteséggel nyilatkozhatik.

Körülbelül ugyanazon időben jelentkezett nálam egy Herzog nevü zsurnalista (később a Montags-Revue szerkesztője), a ki szintén le akarván rándulni Pestre, arra kért, hugy egy pár bemutató sort adjak neki Eötvöshöz, a mit meg is tettem. Ez aztán, miként a következő levél mutatja, egy kis Quiproquora szolgáltatott alkalmat, de egyszersmind arra is, hogy Eötvös *már két évvel a kiegyezés létrejötte előtt* röviden bár, de a legnagyobb szabatossággal körvonalazza a maga kiegyezési programmját, mely aztán két évvel később mindenünnen el lett fogadva.

Pest, junius 10. 1865.

„Tisztelt barátom!

Schlesinger, a kiről Ön irt, nem keresett fel, vagy legalább nem talált meg, ellenben levele következésében bajba jöttem. Pünkösd hétfőn egy zsurnalista-ember keresett fel, Öntől bemutató kártyát hozva. Nem is igen olvastam Ön ajánlatát s nem kérdeztem a nevét, de meggyőződve, hogy Schlesingerrel van dolgom, többet szóltam vele politikáról s csak később tudtam meg, hogy ő Herzog. Ez magában nem baj, mert nem mondtam neki semmit, mit bármely osztráknak nem mondottam volna, a szomoru csak az, hogy mint épen most látom, az „Ostdeutsche Post"-ból, a szegény embernek nincs intelligencziája.

A kiegyenlitésre nézve szó szerint ezeket mondottam neki: *

„Der richtige Standpunkt, auf velchem ein Ausgleich möglich ist, ist der:

Dass von Seite Oesterreichs das Prinzip der *Rechtscontinuität* und daher die Gesetze des Jahres 1848, die nur eine Weiterentwicklung unserer Verfassung sind, *in ihrer ganzen Ausdehnung als zu Recht bestehend anerkannt werden*, dass von unserer Seite *dasselbe für die Verfassung vom 26-ten Februar geschehe*, indem wir als Grundsatz aufstellen, dass, nachdem diese Verfassung durch den Kaiser frei gegeben wurde, dieselbe weder *zurückgenommen, noch im Wege des Octrois verändert werden kann,* indem alle Dispositionen dieser Verfassung *insofern sie Oesterreich betreffen und daher nicht mit den ungarischen Gesetzen in Widerspruch stehen*, nur in der

* A levél itt következő része németül van irva, nyilván azért, hogy szóról-szóra fel lehessen olvasni a Kuranda, az „Ostd. Post" szerkesztője előtt.

durch die Verfassung vorgeschriebenen Form verändert werden können.

Ueberall, wo eine Verfassung besteht, sind wir gegen jedes Octroi, in Oesterreich so gut als bei uns.

Was die Behandlung der beiden Theilen der Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten betrifft, so ist für diese weder in den Gesetzen vom Jahre 1848 gesorgt, noch stand dem Kaiser das Recht zu, darüber ohne Einverständniss mit Ungarn durch die Verfassung vom 26-ten Februar zu bestimmen. Die Art, wie diese gemeinsamen Angelegenheiten zu behandeln sind, ist vielmehr das Object der *Vereinbarung beider Legislationen*; d. h. des ungarischen Landtages und des engeren Reichsrathes, die darüber entweder direct (durch Commissionen) oder durch die beiden Ministerien zu verhandeln haben.

Es versteht sich von selbst, dass insofern einzelne Bestimmungen der Gesetze des J. 1848 eine zweckmässige Behandlung der gemeinsamen Angelegenheiten unmöglich machen, oder mit den Interessen des Gesammtstaates und der constitutionellen Freiheit der transleithanischen Länder nicht zu vereinigen wären, wir bereit sind, alle jene Modificationen in diesen Gesetzen vorzunehmen, welche mit den Interessen und der constitutionellen Richtung Ungarns verträglich sind, wie denn auch der letzte Landtag dieses klar ausgesprochen hat."

Hogy szó szerint ezeket mondtam, azért jót állok. Mióta ugyanezt a Pester Lloydban irtam, annyiszor mondtam el különböző embereknek, hogy könyv nélkül tudom. Herzog ur mit csinált belőle, azt az Ostdeutsche Postban olvashatja. E rektifikácziót nem azért irom, hogy vele valami zajt csináljon. Annyi nagy dolgok forognak szőnyegen, hogy az Ostd. P. czikke el fog hangzani. Egyébiránt nem akarom Kurandát csalódásba

hozni s azt sem kivánom, hogy trotlinak tartson; azért igen le fog kötelezni, ha ezeket pro illius privata notitia vele közli. Roppant el vagyok foglalva s azért csak most láttam a czikket is s mindjárt irni akartam Önnek, egyébiránt a napokban uj levelet küldök lapom iránt. Ég áldja meg Önt, mondja kedves nejének tiszteletemet. Hive *Eötvös.*

Ha pár sorral válaszolhat, igen le fog kötelezni."

Nem kevésbbé érdekes nyilatkozatra adott alkalmat ugyanabban az időben a „Breslauer Zeitung" egyik czikke, melyre vonatkozó levelében Eötvös valódi látnoki tehetséggel előre mondja a dolgok azon fejlődési menetét, mely szóról-szóra be is következett.

Svábhegy, junius 17. 1865.

„*Kedves barátom!*

Ha a zsurnalisztikához nem sok szimpátiát érzek — természetesen kivételekkel, mert hisz mi ketten is azok vagyunk — okom van rá s a „Breslauer Zeitung", melyet velem közöl, nem fogja megváltoztatni nézetemet. Hiheti-e Ön, hogy Wiener Vilmost, kiről a lap szól, sohasem láttam, hogy az magát nálam nem mutatta be s hogy e szerint az egész konverzáczióból, melyet vele állitólag tartottam, *egy szó sem igaz.* Miután a „Neues Fremdenblatt", melyből a Breslauer korrespondencziáját vette, engem nem nevez meg, legczélszerübb lenne talán, ha a „N. Fremdenblatt", szerkesztőjét erről értesitené. sőt felszólitaná, hogy e tévedést maga rektifikálja, mit, megvallom, szeretnék. Nem azért, hogy az ó-konzervativek haragját kikerüljem. Ezen urakkal rég tisztában vagyok s nem vágyódom szimpátiájok után, de azért, mert az, a mit szájamba tesznek, nemcsak nem mondatott általam, de valósággal ellentéte nézetemnek. Miután általán véve a szabadság győzelméhez bizalmam van,

azért meg vagyok győződve arról, hogy a jövő azon eszméké, melyekért küzdöttem. E jövőt sem elleneink intrikái, sem pártunk egyes hibái nem ronthatják meg, de elveink győzelme nem hetek vagy hónapoktól függ, hanem a dolgok természetében fekszik s igy azon kérdés: hetek vagy hónapok után hivatik-e össze az országgyülés, pártunk állására sokkal kisebb befolyást fog gyakorolni, mint azt a Breslauiban felhozott „magyar államférfiu“ felteszi.

Mi a *közelebbi* jövőt illeti, *most is azt hiszem*, *hogy az az ó-konzervativeké leend* s a császárnak pesti tartózkodása e részben befolyással lehet. Mert a pártot a császárnál popularizálta s mert mindenesetre nevezetes manifesztáczió, mely arra mutat, *mennyire vágyódik a nemzet a kiegyenlités után.*

Ha — a mit hiszek — az ó-konzervativek, a többség előitéleteit kimélve, a formákban lehetőségig engedékenyek s a dolgokat ugy vezetik, hogy a dualizmus külsőleg fentartassék, *a többség sokkal engedékenyebb lesz a korona tulnyomó befolyása iránt, mint azt hiszszük.*

Az emberek többsége, kik politikával foglalkoznak, két dolgot akar: 1-ször, hogy a *hosszu vitatkozás ugy fejeztessék be, hogy látszólag a magyar győzzön*: 2-szor, hogy *becsülettel ismét hivatalt vállalhasson* s a mint látom is, az ó-konzervativek gondoskodni fognak, hogy e két dolog meglegyen. Hogy e pártnak győzelme szükségkép a birodalom osztrák részében az alkotmányosság megszoritását vonja maga után s éppen azért *nem definitiv*, *hanem csak pihenő pont*, *melyről később vagy előbb uj agitácziók terére megyünk át*, — ezt nem vonom kétségbe, sőt ha Plener még többször ily kölcsönökre szorul, valószinüleg nem soká fogunk pihenni konzervativeink vezetése alatt. De csak a legközelebbi időszakról szólva, itt a valószinüség az ő uralmuk mellett

szól. Mi engem illet, mindez nem zavar lépéseimben. *Oda jutottam, hol egész nézetemmel kell fellépnem s én tenni fogom,* akár ismét néhány becsületes emberrel magam maradnék, ámbár, mint Ön helyesen jegyzi meg, ettől nem kell tartanom.

A nemzetiségi kérdésben kijött iratom e részben mérlegül szolgál. Ámbár Deák és mások nem mulasztottak el semmit, mi föllépésemnek árthatott volna s a „Pesti Napló", sőt még a „Hon" is azért nem szólt eddig könyvemről, hogy az ócsárlóknak szabad tért engedjen, a könyv még a legmagyarabb közönségnél is jobban hatott, mint gondoltam s legalább nem öltem meg magamat vele, mint naiv barátaim, nagyokat sóhajtva, jósolták

Ha ez irat németül megjelenik kérem, főkép azon részét (a befejezést) emelje ki, hol nézeteimet a magyar nemzet feladatáról mondom el. Kissé poétikusnak látszik az egész, de meggyőződésem szerint praktikus is és tisztán jellemzi állásomat. Mint eddig, ugy ezentul *azoknak egyike leszek, kik a szabadság nagy csatájában magyar sereg élén küzdenek,* azon öntudattal, *hogy a magyar nemzetnek dicsősége azon résztől függ, melyben a közös győzelem neki köszönhető.*

S most még néhány szót lapomról. Juliustól kezdve minden hétfőn jelenik meg és számolok igéretére, hogy hetenkint a bécsi dolgokról egy czikket küld.

Igen le fog kötelezni, ha czikkelyeit ugy küldi, hogy azok a szombat reggeli postán megjöjjenek s igy az első iven a vezérczikk után nyomassanak ki. Küldje a czikkeket a „Politikai Hetilap" szerkesztőségéhez. Jelenleg (mert szegények vagyunk) hónaponként csak 50 frtot küldhetek; ha, a mint reménylem, a 3000 előfizetőn tulmegyünk, megduplázom. Főaggodalmam az, hogy Ön juliusban falura megy. Bizony szüksége van a nyugalomra s jól teszi, ha e hónap alatt Keménynek nem ir; de

vajjon négy czikk egy egész hónapban nem fér-e össze pihenésével? Bizony csaknem indiszkrécziónak tartom még a kérést is, de Ön oly könnyen ir s mi czikkelyeit oly nehezen nélkülöznők! Lapomra csaknem életkérdés, hogy főkép most kezdetben Ön velünk legyen és Ön barátja nemcsak elveimnek, de személyemnek is. Tehát ne tagadja meg kérésemet s kérje meg kedves nejét, hogy ne haragudjek nagyon reám, hogy békét nem hagyok. Mi az irandó czikkek irányát illeti, az instrukczió felesleges, röviden csak azt mondom:

Hogy *éppen nem osztom D. nézetét, ki mindent a magyar királytól vár*, sőt hogy ellenkezőleg mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek s csak ennek képviselőivel kezet fogva akarok elérni s hogy ennélfogva azt kivánom, hogy a birodalom *két részének érdekközössége mentül világosabban kiemeltessék* és szimpatikus szózatok, melyek mellettünk akár a Reichsrathban, akár a zsurnalisztika mezején felhangzanak, lapunkban mindig visszhangra találjanak.

Barátaink irányában még gyengeségeiket is el kell viselnünk.

De sokat irtam, többet, mint olyannak, a ki nyolcz pohár karlsbadi vizet iszik, irni kellene s mint Ön elolvashat. Igen kérem, válaszoljon s nyugtasson meg mentül előbb, számolhatok-e czikkelyeire? — Hive

Eötvös."

Általában amaz időben az ujságok sok boszuságot okoztak Eötvösnek, a mi a hozzám intézett következő levélben is kitörésre jut:

Pest, október 10. 1865.

„*Tisztelt barátom!*

Most veszem észre, hogy e levél előszava nem igaz, mert nem Pestről, hanem a Svábhegyről irok; azonban annál igazabb, hogy rég nem vettem levelét s mert a

hiba bennem fekszik, azért irok, hogy levelezésünk mentől előbb ismét folyamatba jöjjön. Ön azóta az egész birodalommal kapott össze és nemcsak a koruna cseszkát, de a teutonok hadjáratát is uszitá magára. Az első természetes helyzetünk, de a másikat sajnálom s őszintén megvallva szeretném, ha Ön a sógorokat kissé megczirógatná. Kemény ezt természetesen nem teheti, mert nem lép érintkezésbe Önnel, de Ön maga néhány finom tournurevel ismét mindent a jó kerékvágásba hozhat. Igen sok önuralomra van szükség, hogy a bécsi lapoknál türelmünket ne veszitsük. A „N. Freie Presse“ s főkép az „Ostdeutsche Post“ engem is kihoz sodromból és sokszor egy kis káromkodással könnyitek szivemen, midőn szemtelenségeiket elolvasom; de el kell türnünk mindent, mert a birodalom viszonyainak békés kiegyenlitése konstituczionális uton *csak ugy lehetséges, ha a magyar s német elem kezet fognak.* Ha mi összeveszünk, az abszolutizmusnak s a szlávoknak győzelme biztos s én meg vagyok győződve, hogy a német zsurnalizmusnak egy része *teljes öntudattal* dolgozik e czél felé.

Átalán véve, ha az időszaki sajtónak müködését látom s meggondolom a hatást, csaknem kételkedni kezdek a sajtószabadság hasznán. Ez természetesen köztünk marad, de annyi bizonyos, hogy ha a sajtószabadságnak eredményeit csak Ausztria után kellene megitélnünk, a többség máskép itélne ezen instituczióról. Ennyi rosszakaratot s kivánságot látva, sokszor elundorodom. De mint mondtam, el kell türnünk s el fogjuk türni s kérem Önt is: kerüljön minden keserü szót, legalább ne mondja senki, hogy a surlódásokra *mi* adtunk alkalmat.

Eddig a Correspondenz-Bureau embere nem volt nálam.* Én is azonnal Gregussra gondoltam s azt

* A bécsi távirdai iroda akkor pesti levelezőt keresett s Falk Eötvöshöz utasitotta.

hiszem, el fogná vállalni. Mindenesetre jó korrespondenst fogok szerezni az intézetnek s gondoskodni fogok, hogy jól legyen értesitve, mi a jövő országgyülésnél még fontosabb, minthogy a főügyek nagyrészt komitéülésekben fognak tárgyaltatni. Az eredményre nézve, már tudniillik az országgyülés eredményére nézve, Kemény pesszimista, mint mindig. Csengery is, *de én reménynyel nézek a jövőbe s ha nem csalódom, Deák is, ámbár mást mond.* Hogy nehéz küzdelmeken fogunk keresztülmenni, az kétségtelen, nekem ugy látszik, nem a határozatiak, hanem a kormány ellen. Én legalább azon alkotmányos kontesztácziókat s a ragaszkodást a 48-iki törvényekhez, nem tudom őszintéknek hinni. Mit mond Ön ahhoz, hogy *csaknem minden megyében háromnégy mágnás ajánlkozik követnek?* Nem bámulatos-e, hogy lordjaink maguk vetik meg a lordok házát? Alig képzelhetnék erősebb izgatási eszközt a főrendi tábla ellen. Három hete, hogy csaknem mindig rosszul érzem magamat s csak most akarok hozzáfogni Szalay felett tartandó beszédemhez. Bár oly jól tudnám megirni, mint Ön essayét,* melyet ma harmadszor végeztem el. Ég áldja meg! — Hive *Eötvös.*"

1866 február 8-án a válaszfelirati bizottság a képviselőház elé terjesztette az ismeretes felirati javaslatot, mely Deák Ferencz tollából folyt. Hogy az egyike a legkitünőbb államiratoknak, arra nézve véleményeltérés nem volt; hanem két pontra nézve igenis szétágaztak a nézetek. A Deák-pártnak meglehetősen nagy és igen tekintélyes része ugyanis először nem helyeselte Deák Ferencznek azon kivánságát, hogy a felirati javaslat *diskusszió nélkül* fogadtassék el, legalább a Deák-párt

* Szalayról épen akkorában jelent meg Falk Miksától egy hosszabb dolgozat az Österr. Revueban.

részéről. Másodszor ugyanezen kitünő tagjai a pártnak nem helyeselték azt, hogy a feliratban a monarchia *nagyhatalmi állásáról* nem tétetik emlités. Ezen elégületlenek közé tartoztak: Eötvös József, Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, Csáky László, Szapáry Gyula, Gorove István, Horváth Lajos, Kerkápoly Károly, Somsich Pál, Zichy József stb. Ezek hol egyik, hol másik elvtársnál konventikulumokat tartottak, melyeknek alkalmával Deák ellenében meglehetősen ingerült hangulat nyilvánult. Még Andrássy Gyula is azon keserü szavakra fakadt: „A helyzet, melyet Deák készit, reám nézve oly nyomasztó, hogy ha sokáig igy tart, *kénytelen leszek magamnak más utat keresni.*“ Kisérletet tettek az elégületlenek Deák Ferenczet kapaczitálni, de ez határozottan visszautasitotta őket, kijelentvén, hogy ő senkit sem gátolhat ugyan a szólásban, de megmarad azon kivánsága mellett, hogy diskusszió *ne* legyen; ha pedig valaki a nagyhatalmi állás kimaradása miatt támadólag nyilatkoznék ellene, ő az ellen a legnagyobb határozottsággal fel fog szólalni. Eötvös mindazáltal nem engedte magát megfélemlittetni, hanem február 16-án tartotta hires felirati beszédét. Ennek hatásáról ő maga három nappal később hozzám intézett levelében következőleg nyilatkozik:

Pest, február 19. 1866.

„*Kedves barátom!*

Végzetem, hogy csaknem minden levelemet bocsánatkéréssel kell kezdenem, de a legjobb szándék mellett mindig kifogyok időmből és csunya szokása az embereknek, hogy ilyenkor mindig a barátok ügye marad el, mert engedékenységükre számolunk. Soha inkább, mint most, nem voltam elfoglalva. Deák nem akarta, hogy diskusszió legyen s igy egész tevékenységemre és erélyemre volt szükségem, hogy azt előidézzem. Legjobb

barátaim elhagytak, sőt nehezteltek, mert magamat a szólástól lebeszéltetni nem engedém. De végre keresztülvittem szándékomat s nagy lépést tettem előre nemcsak azért, mert prakticze megmutattam, hogy végre én is keresztülvihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi állás*, melynek megemlitése az adresszében kerültetett, sőt melyről szólni mot d'ordre által tilos volt, nemcsak általam emeltetett ki, de most a diskusszziónak egyik főrészét képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a konstituczionális érdekek ugyanazonosságáról győződik meg *s átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua nonja, a kiegyenlités* — nem mondom: *azonnal — de biztosan sikerülni fog* s ezt legalább a képviselőház többségénél elértem. Egy beszéd által?! Bármi kérkedően hangzik, mégis ugy van s pedig azért, mert a ház többsége, már mielőtt szóltam, erről meg volt győződve és csak az kellett, hogy valaki a bátorsággal birjon és kimondja (mindezt természetesen csak ad amicas aures irom Ön orientácziójára). Beszédemet nem extemporizáltam, mert kevés van benne, mit előbb nem irtam volna fel, de azon formában, melyben elmondám, csak szólás között csináltam össze. Nagyon veszélyes terrénumon jártam s igy nem tudtam előre, mit s mennyit mondhatok, mig a beszéd hatását láttam. Mondja ezt kérem Grasznak* is, ki tőlem a beszédet kérte s kinek csak azért nem küldhettem fel s nem is válaszolhatok, mert nincs időm.

A bécsi zsurnalizmus ez izben ugy viselte magát, hogy megcsókolhatnám — azaz feleségeiket azon esetben, ha a 40 éven tul nincsenek. Ha hiubb lennék, oly itéletek, hogy „nézeteimet a világ minden részeiből szedegettem össze“, rosszul esnének s boszankodnám a tréfákon,

* A *Wanderer* akkori szerkesztője.

melyeket képviselőtársaim a felett csinálnak, hogy beszédem „németeimnek", kiket annyira becsülök, még sem tetszik. Tegnap egész este a klubban ezzel mulattak s egymásután felolvasták a bécsi lapok itéletét, de beszédem hatását semmi sem emelheté inkább, semmi nem bátorithatta volna a többieket ugy, hogy e térre kövessenek s azért Isten áldja meg az Alte és a Neue Presset és az Ostdeutsche Postot velük együtt (a Wanderert nem olvasták rám, mert az alkalmasint megelégszik). Igen szeretném, ha jövő heti lapomban egy levelet irna a bécsi hangulatról, melyben kiemelné, hogy a népstimmung más és szintén a konstituczionális érdekek egységéről van meggyőződve; reflektálhat e mellett beszédemre, csak természetesen ne dicsérjen nagyon, másképen nem adhatom. Sietek az ülésbe s igy csak röviden ismét bocsánatot kérek, hogy az ide mellékelt 100 frtot ily későn küldöm, de elfelejtettem. Nem kissé veszedelmes-e az oly feledékenység, mely már pénzküldésre is terjed? De nagyon vénülünk! — Hive *Eötvös.*"

Ugyanezen évi (1866) ápril elején Eötvös az Akadémia elnökévé lett megválasztva. Frankenburg akkori udvari kanczelláriai titkár által értesülvén, hogy e választás legfelsőbb helyen jóváhagyatott, ezt táviratilag tudattam Eötvössel, a ki erre a következő levéllel felelt:

Pest, április 8. 1866.

„*Tisztelt barátom!*

Mindig jól esik, ha valamely körbe lépünk s az első, kivel találkozunk, régi ismerős, ki barátságosan kezet szorit s igy az Ön telegrammja, bár nem váratlan hirt hozott, kellemesen lepett meg. Mondjon érte Frankenburgnak is köszönetet. Mi magát az állást illeti, most, midőn az elnökséget egészen saját belátásom szerint vihetem, meg fogom kisérteni a létező erőkkel mit

vihetek ki. Annyi bizonyos, hogy az állásnak egész fontosságát belátom. Mindig az volt meggyőződésem, hogy nemzetünk jövője tisztán kultura-kérdés, azaz attól függ, vajjon czivilizáczió tekintetében a népeket, melyek között lakunk, mennyiben haladjuk túl? S itt a dolgok természeténél fogva az Akadémiát illetné az első szerep. De mit és mennyit fogok kivihetni, az más kérdés és félek, itt is ugy járok, mint mindenben: hogy t. i. tisztábban látom másoknál, mit kellene tenni, de másoknál kevesebbet viszek ki. Kedélyem s elmém jó vagy rossz tulajdonai okozzák-e ezt, azt magam se tudom, de a tény tagadhatatlan és talán mert vénülök s ilyenkor érzékenyebbé válunk, néha nagy levertséget érzek, mely nem megy annyira, hogy törekvéseimet megszakitsa (látni fogja, hogy például éppen most az iparegyesülettel bajlódom s leveleket s felszólitásokat küldök szét több száz intézethez és egyebekhez), de végre fáradtnak érzem magamat s miután életemnek más jutalma ugy sem lesz, vágyódom a nyugalom után.

Politikai körben a dolgok ugy állnak, mint közönségesen. Most sem kétkedem, hogy a dolgok jóra fognak fejlődni, mert azt a helyzet ugy hozza magával. De *lassan* és nem is oly jóra, mint ez kevéssel több észszel hatalmunkban állana. Ön levelei a Hetilapban a legjobban hatnak. *A legfontosabb az, hogy köztünk s a lajtántúli szabadelvűek között valaha egyetértés jöjjön létre* s erre az ön bécsi levelei sokat tesznek.

A jövőben jó lesz, ha Ön azon befolyásra reflektál, melyet a német kérdés saját ügyeinkre szükségkép gyakorolni fog. Holnapi lapunkban e tárgyról szólok. Nagyon jónak tartanám, ha egy, vagy ha lehetne több bécsi német lapban kiemeltetnék az, hogy az események nézeteimet igazolják s hogy én voltam az első, ki már 1861-ben, sőt előbb, a német kérdés megoldásának

szükségét előre láttam s azon nézetből indultam ki, hogy az osztrák birodalom belső alakitásánál mindig azon viszony tekintetbe vételével kell haladnunk, melyet Ausztria Németországban elfoglal s melyről lemondania nem lehet. Ennek felemlitése a bécsi lapokban erősitné helyzetemet itt; ugy is egész állásomat azon kis tekintélynek köszönöm, melylyel a külföld előtt birok. Itt *eltürnek*, mert látják, hogy a határon túl egy bizonyos fokig becsülnek s nem igazolhatnák, ha éppen semmibe se vennének. Azonban valóságos állásomnak már lapom is mérlegeül szolgál, melynek előfizetői *nem* növekednek. Részint ezért s hogy a sok kellemetlenséget kerüljem, mely a lapnak vasárnapi szedésével jár, a lapot, ámbár az ujesztendeig hétfőn fog megjelenni ezentul is — már szombaton készitjük el — s azért kérem, küldje czikkét mindig ugy, hogy a pénteki postával nálunk legyen. Ha ideje van, azaz, ha nem volna is, de egy pár perczet talál, irjon néha, valóságos jótéteményt tesz velem; *ámbár reggeltől estig emberek között vagyok, nem képzeli, mennyire izolálva érzem magamat.* Ide mellékelve küldök 100 frtot, pro Marti et Aprili. Ég áldja meg Önt. Mondja nejének tiszteletemet s ne felejtse őszinte barátját

Eötvöst."

Miként már e levél is mutatja, Eötvös csak kedvetlenül folytatta a „Politikai Hetilap" kiadását; e levélben még arról szól, hogy lapja ujesztendeig fogna megjelenni, időközben azonban arra határozta el magát, hogy már 1866 julius 1-vel megszünteti.

Ennek okait a következő levélben adja elő, mely egyszersmind a német kérdésre nézve is igen érdekes megjegyzéseket tartalmaz:

Junius 17. 1866.

„*Kedves barátom!*

Ide mellékelve küldök 100 frtot s egyszersmind azon szomoru jelentést, hogy a Hetilap e hó végével megszünik. Csak méltányos, hogy ily esetben az apa azoknak, kik meghalt gyermekének legnagyobb jótevői voltak, köszönetet mondjon s ezt teljesitem, midőn Önnek hálámat fejezem ki s pedig kétszeresen, mert tudom, hogy buzgó közremüködését főkép irántam érzett hajlamának köszönöm.

Az okok, melyekért a lapot megszüntetem:

Mert 1. nincs időm, hogy azt jól vezessem.

2. Mert a jelen pillanatban heti lapnak nincs hatása.

3. Mert már is 1700 frtot vesztettem s nem vagyok eléggé gazdag, hogy ezen időtöltést folytassam.

Egyébiránt a lapnak volt némi hatása is és Bismarck legalább teljesité Önnek azon jövendölését, hogy a nagy német kérdés küszöbén állunk s végre e kérdés mikénti eldöntésétől függ egész jövőnk.

S most még egy kérést. Az, hogy Önhöz irásban intézem, leginkább bizonyitja bizodalmamat, de tudom, hogy ebben ép oly helyesen cselekszem, ép ugy nem csalódhatom, mint politikám kombináczióiban.

Ön ismeri politikai pályámat.

Egyik főkelleme abban áll, hogy miután egyes kérdéseket én inicziáltam s mellettök éveken át küzdöttem erélyesen, *végre elveim győztek, de mások dicsőségére.* Igy jártam a városi kérdéssel, a parlamentáris kormánynyal, a nemzetiségek egyenjoguságának kérdésével, egyszóval: mindig. Tagadhatlan, hogy a német kérdés megoldásának közeledését s azon összeköttetést, melyben az a magyar kérdéssel áll, senki nem emlitette nálamnál elébb és többször és határozottabban. Tulajdonkép ez volt 1860-tól kezdve egész politikám sarkköve s azon pont, melyből

kiindulva a dualizmusnak szükségét hirdetém. Miután Ausztria harczának oka nem más, mint hogy állását Németországban ne veszitse el s miután ennélfogva szükségkép a dualizmus eszméjéhez kell áttérnie, igen óhajtanám, ha az, mit e kérdésben tettem, feledékenységbe ne menne. Nem hiuságból óhajtom ezt, de azért, mert ha a közönség figyelmeztetik, hogy e kérdésben senki nálamnál helyesebben nem látott, ez erősiti állásomat s én, ha lehetne, most kivánnék erős állást, hogy azt saját eszméim előmozditására használjam fel. Nem tudom, megvan-e iratom „Die ungarische Frage aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands". Ha nincs, elküldöm e napokban keresztkötés alatt. Igen szeretném, ha ezen iratról most a bécsi lapokban szólnának. Korszerü, habár öt esztendő előtt irtam. Minden, mit Ausztria állásáról Németországhoz s a porosz és osztrák viszonyról mondok, még maiglan illik. Ön befolyása által ezt talán eszközölhetné s nagy barátságot tesz nekem s ugy hiszem, nagy szolgálatot az ügynek is, melyet most semmi nem segithet inkább elő, mint azon meggyőződésnek terjesztése, hogy *ki a birodalom dualisztikus alakitása ellen küzd, tulajdonkép Bismarck politikáját segiti elő.* Ég áldja meg Önt, várva válaszát s bár hosszu legyen! Hive

Eötvös."

Nagyon tartok tőle, hogy az olvasó türelmét végkép kimeriteném, ha az 1866-iki levelekből még többet is közölnék, pedig van azok közt még sok érdekes.

Átmegyek tehát a koronázási évre. Azon trónbeszéd, melylyel az osztrák birodalmi tanács május 22-én megnyittatott és mely Beust báró tollából folyt vala, főleg száraz hangja miatt a Wanderernek nem tetszett és a nevezett lap ebbeli nézetének nyilt kifejezést is adott; de ez viszont Pesten nem tetszett, a mit Eötvös, ki akkor már *miniszter* volt, a következő levélben adott tudtomra:

Budán, május 24. 1867.

„*Kedves barátom!*

A Wanderer tegnapi számában keményebben nyilatkozik a trónbeszédről, mint bármely oppoziczionális lap. Elvonatkozva attól, hogy nézetem szerint nincs igazsága: mert az, ha a schwungvolle frázisok hiányzanak, főkép Ausztriában, hol azoknak bőségében voltunk, inkább érdem, de magában az, hogy éppen a Wanderer nyilatkozik igy, kit irányunkban barátságos lapnak ismer a világ s kiről sokan felteszik, hogy a magyar kormány intenczióit ismeri, nagy baj s igen természetesnek találom, *ha Beust ez iránt keserüen panaszkodik.* Miután a czikk megjelent, nem tudom, miként lehetne segiteni rajta, de csak arra akarnám kérni, miként befolyását a Wanderernél arra használja, hogy ily dolog ezentul ne történjék. Abstrahálva minden egyébtől, a Wanderer szava mindig fontossággal fogna birni, már csak azért is, mert az összes bécsi zsurnalisztikában nincsen lap, mely jellem tekintetében vele mérkőzhetnék. A Wanderer becsület dolgában mint valóságos unikum áll a többi bécsiek között s azért meg vagyok győződve, hogy a magyar kormány rosszalása vagy megelégedése ott, hol bizonyos nézetek forognak kérdésben, Grasz szerkesztőre nem fogna birni semmi befolyással, de ugy vagyok meggyőződve, hogy azon politika, melyet a Wanderer képvisel, *nem kivánja, hogy Beust tekintélye csonkittassék,* sőt azon elvek, melyekért e lap küzdött, csak gyengittetnek, ha B. állása megrendittetik, mi okvetlenül bekövetkezik, ha éppen a liberális és a magyar érdekeket elismerő lapok nyilatkoznak ellene. A czentralistáknál s kik hozzájuk szitanak, ugy sem számolhat pártolásra. Ha e sorokat el birja olvasni, csakugyan nagy mester, de ha ez Önnek nehezebbre esik, mint a sorok között olvasni s igy sok időt tölt firkálásommal, annál

tovább kénytelen reám gondolni. Mit mond a pátens megszüntetéséhez? — Sokat dolgoztam e tárgyban, de sikerült s még jobb következéseket fog előidézni, mint magam gondoltam, mert számtalan beszélgetés és levélirás által végre odavittem a dolgot, hogy a patentális községek nagy száma még a konvent előtt visszalép s hogy ez a patentalista papokat nyilt karokkal fogadva, még egy szemrehányással sem fogja illetni. Ég áldja meg Önt — hive *Eötvös.*"

Saját tevékenységéről, mint vallás- és közoktatási miniszter, Eötvös a következőleg nyilatkozott:

„*Tisztelt barátom!*

Ma feltettem, hogy nem dolgozom semmit s nem is tettem mást, mint hogy a délelőtt legnagyobb részét a botanikus kertben töltöttem s a tanár nem lévén otthon, a kertészlegény pedig nem ismervén, többet tudtam meg, mint kultuszminiszternek szokása. Nemcsak dolgozni nem akartam, de irni sem, hanem hazatérve, kezembe vettem a Magyarország-ot,* láttam Ön nevét, elolvastam czikkét s ott találtam a szép pirostojást számomra s most leültem, hogy megköszönjem, mert ámbár nem vagyok hiubb másoknál — legalább iró- és politikus-társaimat értem — de jól esik, ha itt-ott egy okos embernek eszébe jut, hogy bizonyos dolgokat, melyekről most a verebek is csiripelnek, én mondtam ki először az országban s hogy czélként mertem kitüzni magamnak oly dolgokat, melyek akkor még reménynek is nagyoknak látszottak. Ebből láthatja, hogy bármit beszéljenek egyesek, nem látom a jövőt oly borusnak s nem mondok le a jövőről, habár Strossmayer azt állitja is, hogy ahhoz nincsen jogunk. *Meg vagyok elégedve helyzetünkkel* s hiszem, vagy inkább érzem, — mert vannak instinktusaim,

* Pompéry János által szerkesztett nagy politikai napilap, melynek Falk Miksa szintén főmunkatársa volt.

— *hogy szebb jövőnek megyünk elébe* s igy kedélyi állapotom jó, de annál rosszabb a corpus delicti. Májam Karlsbad után sóvárog, fejem zug, lábaim romlanak; egyáltalában mint rokkant katona fogok résztvenni a győzedelmes sereg diadalmenetében. Annyira el vagyok foglalva munkával, hogy alig győzöm. De carpe diem Jóska, carpe, quam minimum credula postero s előremegyek 24 lóerővel. Ha csak őszig tartom ki, annyit fogok tenni, hogy ha a szolgálatból elbocsátanak és a régi kocsisokat fogadják vissza, ezek Augiásistállójukat nem is ismerik meg és bizonyosan soha többé oly jól, so kannibalisch wohl, mint Göthe mondaná — nem fogják érezni magukat. Őszig, ha Isten megsegit, a pátens ügye rendben lesz, a szerb iskolák s egyházak szervezve s pedig az illetők megelégedésére — és a zsidó zsinat összehiva. Ezeken kivül, hogy mulatságom is legyen, rendezem a fundáczionális javakat, felépitem a Lipót-templomot, épitek egy nagy kémiai laboratoriumot az univerzitás számára s visszaállitom a győri jogakadémiát. Ennyit, ha élek, bizonyosan teszek, ha idő marad, van még más dolgom is. De ebédre hínak s enni is kell; igy elég mára. Költeményeimet elküldtem s leirva a lobogót* is. Nagyon szeretném, ha jól fordittatnék, talán mert szeretem e müvemet, talán mert bizonyosan utolsó versem, talán mert *két strófa fiamtól van*, ki akkor tizenhárom esztendős volt s jótállok nem találja ki senki, melyik?

Husvét vasárnapján 1867.

— Ég áldja meg Önt, — szeresse hivét

Eötvöst."

* Itt „Zászlótartó" czimü költeményét érti, melynek kinyomatása a rendőrség által meg nem engedtetvén, akkor még csak kéziratban létezett. Eötvös a költeményt azért küldötte kéziratban Falk Miksának, ki akkoriban a felséges asszony magyar nyelvtanára volt és előtte naponként megjelenhetett, hogy a királynéval megismertesse és ily módon a nyomtatási engedélyt kieszközölhesse. L. a „Királyné"-ról czimü czikket.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.*

A kiegyezés létrejöttével és az azt követő koronázással — kevéssel utána 1867 végén én is visszatértem hazámba — Magyarország történetének uj szakasza vette kezdetét és az ujonnan feltámadott alkotmánya által biztositott szabadságát és függetlenségét ismét élvező magyar államnak élére azon férfiu lépett, a kit addig is az elért eredmények oroszlánrésze megilletett: *gróf Andrássy Gyula,* egyike nemcsak a legjelentékenyebb, hanem egyszersmind a legérdekesebb személyiségeknek, a kiket monarchiánk ujabb története felmutatni képes. Ezen férfiu megérdemelné, hogy neki egymagának szentelhetnék egy egész felolvasási estét, de nagy sajnálatomra az idő már annyira előrehaladott, hogy gróf Andrássy képéhez én már csak néhány futólagos vonást vagyok képes szolgáltatni. Macaulay azt beszéli, hogy Lady Holland szalonjában egyszer Metternich herczeget Mazarin-nel hasonlitották össze. Erre Talleyrand azt jegyezte meg: Mazarin bibornok sokszor ámitotta az embereket, de sohasem hazudott, Metternich azonban mindenkor hazudott, de soha nem ámitott el senkit. Nos hát gróf Andrássy nem hazudott soha, de nem is

* Töredék a bécsi Műbarátok Körében „Mindenféle visszaemlékezések“ czim alatt tartott felolvasásból.

volt soha szándékában valakit elámitani. Közte és Bismarck közt azon közös vonás volt, hogy ő is minden teketória nélkül valódi nevén szokta volt nevezni a dolgokat és véleményét nem diplomatikusoknak látszani akaró körmönfont szólamokban, hanem nyiltan és egyenesen, sőt néha-néha nagyon is drasztikus alakban juttatta kifejezésre. Ugy hiszem, hogy ezen tulajdonságoknak köszönhette azt a bizalmat és hajlamot, melyet Bismarck herczeg irányában tanusitott és mely nemcsak a herczeg parlamenti beszédeiben nyilvánult, midőn ezen beszédekben Andrássyt a legmelegebb dicséretekkel a szó legteljesebb értelmében elárasztotta, hanem egyszersmind a magánlevelek egész sorában, melyek közül néhányat olvasni alkalmam volt és melyeken az érzelem oly melegsége árad végig, a milyenre én a vaskanczellárt soha képesnek nem tartottam volna. Abban az időben, a mikor gróf Batthyány Lajos Andrássy Gyula leányát Ilona grófkisasszonyt eljegyezte, Bismarck épen egy nagyon sulyos betegségből kezdett felépülni. Az első levél, melyet a rekonvaleszens irt, Andrássyhoz volt intézve. A herczeg a legszivélyesebb szavakkal fejezte ki szerencsekivánatait és aztán tréfásan hozzátette, reméli, hogy Ilona comtesse jövendőbeli férjének megválasztásában époly szerencsés lesz, a milyen annak idején szülői választásában volt. A német birodalmi kanczellárral való szivélyes viszony mindazáltal soha nem akadályozta Andrássyt abban, hogy még ama hatalmas férfival is nyiltan és határozottan szóljon. Midőn még az u. n. három-császár-szövetség fennállott és Oroszország a keletre irányzott terveivel mindig világosabban kilépett, oly tervekkel, melyek monarchiánk érdekeivel homlokegyenest ellenkeztek, de ennek daczára is az emlitett szövetségre való tekintettel Bismarck részéről is pártoltattak, ez utóbbinak Andrássy egyszer a következőket mondá:

„ez a história nekem nem tetszik és kezd mindinkább terhemre lenni s ha ez még továbbra is igy megy, akkor egyszer feldöntöm azt az egész vityillót, a melyet három-császár-szövetségnek szoktak nevezni és akkor ismét szabad levegőnk lesz". Midőn aztán Bismarck mintegy mentegetődzve hozzátette, hogy az oroszok az ő mellének szegzik a pisztolyt, Andrássy nevetve mondá: hadd süssék el, nincsen rajta gyutacs.

Hogy Andrássy, mikor még iskolába járt, ott nem valami kiváló helyet foglalt el, azt ő maga se titkolta soha. Két iskolatársa, a kikkel én szoros barátságban állottam, ismételve mondták el nekem, hogy Andrássy a maga osztályában mindig körülbelül az utolsó helyek valamelyikére került. Hanem persze, másfelől ő olyasmivel birt, a mi hasonlithatatlanul többet ér, mint minden elméleti tudomány: némelyek intuitionak, mások instinktusnak nevezték, én egyszerüen lángésznek nevezem. Elég ahhoz, ő a legnehezebb és legbonyolodottabb helyzetekben is csodálatos egyszerüséggel tudta magát tájékozni és mindenkor a helyes utat megtalálni.

A boldogult Hoffmann báró, a maga eredeti bécsies modorában egyszer azt mondá Andrássyról, ő „a háromnegyed tizenkettőre embere", a mivel Hoffmann azt akarta mondani, hogyha a zavar legmagasabb fokát elérte, a döntés órája pedig közvetlenül előttünk állott, a nélkül, hogy valaki a megoldásnak valami lehetőségét maga előtt látta volna, Andrássy ezen utolsó pillanatban mindig talált egy kiutat, mely aztán utólag helyesnek is bizonyult. A mit Andrássy Deák Ferenczről mondott, azt bátran lehetett ő róla is elmondani, hogy t. i. minden zsebe tele van Kolumbus-tojásokkal. Rendes bürokracziai munkára, miként ez az imént mondottakból is kiderül, ő nem volt teremtve, a stilusnak sem volt nagy mestere, sőt még azzal az adománynyal sem birt, hogy

eszméit világosan és szabatosan, gondosan kiczirkalmazott periodusokban kifejezésre juttassa. Hanem ő ily pillanatokban mindig talált egy-egy szellemdus apperçut, mely jobban világitotta meg a situátiót, mint bármely hosszu czifra beszéd.

Igaz, hogy azoknak, kik vele együtt dolgozni kénytelenek voltak, sok bajt okozott. Mikor még magyar miniszterelnök volt, már nem emlékezem melyik ügyben, királyi proklamácziót kellett a horvátokhoz intézni. Andrássy az esti vonattal szándékozott Bécsbe menni, hogy ezen proklamáczió tervezetét Ő felsége elé terjeszsze. Az utolsó pillanatban alig egy órával elutazása előtt Horváth Boldizsár akkori igazságügyminisztert, a kabinet stilisztáját, magához hivatta és a proklamáczió fogalmazására kérte fel. Horváth a mellékszobába ment és aránylag rövid idő mulva ismét megjelent egy igen csinosan kidolgozott irattal, mely tele volt diplomatiai finomságokkal és ügyes fordulatokkal. Midőn ezen tervezetet Andrássy előtt felolvasta, az utóbbi — a mint ezt mindig tenni szokta, ha ideges, vagy türelmetlen volt — ujjaival haját kezdte feldulni és nem épen barátságos hangon mondá: „Ez igen szép, hanem én mégis másképen gondoltam a dolgot.“

„Hát te miképen gondoltad?“ kérdé Horváth.

„Hja, ha én ezt megtudnám mondani,“ felelt Andrássy ingerülten, „akkor azonnal papirra is vethetném és akkor nem volna szükségem tereád. Próbáld csak még egyszer, de másképen megcsinálni a dolgot.“ Ezzel Horváthot ismét betolta a mellékszobába és mögötte becsukta az ajtót.

Félóra mulva Horváth egy második fogalmazványnyal jött ki, melyet Andrássy előtt felolvasott. Ez most még nagyobb nyugtalansággal futott fel és alá a szobában és ismételten kiáltott: „Ez nem az! Ez nem az, a mit

én gondolok. Hát csakugyan nem tudod ezt másképen megcsinálni?"

Most már Horváth is dühös lett, odavágta Andrássynak nem épen szelid hangon azt a magyar közmondást, hogy néma gyermeknek az anyja sem érti meg a fájdalmát és kalapját vette, hogy távozzék. „Bravó", kiáltott Andrássy örömtől sugárzó arczczal, „most talállak a kellő hangulatban, most menj be és csináld meg."

Az igazságügyminiszter meglehetős dühösen berohant a mellékszobába, becsapta maga mögött az ajtót, az iróasztal mellé ült és ott egy jól megpaprikázott proklamáczióban adta ki mérgét. Midőn ezt azután Andrássy előtt felolvasta, ez Horváth nyakába borult és ujjongva kiáltott: „Látod, ez a helyes, igy gondoltam én a dolgot, ilyen hangon kell ezekkel az emberekkel beszélni".

Nekem magamnak is nem egy, az imént emlitetthez hasonló jelenetem volt Andrássyval. Midőn Beust gróf a maga hivatalos és félhivatalos közlönyei által hirdettette, hogy nekünk nem lesz kifogásunk, ha északi Németország porosz vezetés alatt egyesül, de hogy mi sohasem fogjuk türni, hogy Poroszország a majnai vonalon tul menjen, Andrássy magához kérte kabinetjének bouquetjét, a mint ő Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi minisztert nevezni szokta és engem is meghivott. Hárman megbeszéltük aztán behatóan az egész európai helyzetet és utóvégre megállapodtunk abban a nézetben, miszerint Magyarországnak nem áll érdekében Németországnak előrehaladó egyesülését akár a Majnán tul is, bármily módon akadályozni. Megigértem, hogy másnapra ily értelemben tartott czikket fogok közzé tenni a Pester Lloydban. A czikk megjelent és abban egyebek közt az is volt mondva, hogy nem képzelhető, miszerint Beust gróf a majnai vonal mellett akarná magát engagirozni, mert ő sokkal ildomosabb férfi, mintsem olyasmit akar-

hatna, a mit ki nem vihet, kivinni pedig csak azt képes, a mit Magyarország is akar és Magyarországnak eszeágában sincs a majnai vonalért akár egy katonát, akár egy garast áldozni. Lapomnak ezen száma déltájban érkezett Bécsbe. Este Andrássy nagyon izgatottan jelent meg nálam, megmutatván Festetich Györgynek (a ki amaz időben a felség körüli magyar miniszter volt) egy telegrammját, a melyben ez azt közli, hogy kutya van a kertben, hogy Beust gróf egészen magánkivül van az emlitett czikk miatt, a melyért egyenesen Andrássyt teszi felelőssé és ez értelemben panaszt is tett Ő felségénél. Andrássy azt kérdezte tőlem, mi az, a mit nézetem szerint tenni most kellene. Válaszom az volt, hogy én lapom legközelebbi számában nyilatkozatot fogok közzé tenni oly értelemben, hogy, miként ezt már sokszor kijelentettem, a Pester Lloyd teljesen független lap, mely mindenkor és mindenben kizárólag saját szerkesztőségének nézeteit tolmácsolja, minélfogva a lapban megjelent czikkek tartalmáért csak engem és kizárólag csak engem lehet felelőssé tenni. „Jól van," mondá Andrássy, „ezt ön megteheti, de vajjon mit tegyek én?"

„Semmit se," volt az én válaszom, a mire ő azt viszonzá, hogy ez mégsem megy; hogy Beustet valami módon le kell csillapitani és hogy ő (Andrássy) valamelyik félhivatalos lap számára kommünikét fog iratni. Ezzel visszament Budára és azonnal magához idézte egyik bizalmas hirlapiróját, Kecskeméthy Aurélt. Ennek kellett volna megirni azt a megnyugtató kommünikét. Kecskeméthy talán tizszer próbált ezen feladatnak megfelelni, de az ő fogalmazványait Andrássy egytől-egyig elvetette. Mikor aztán Kecskeméthy kijelentette, hogy: „il est au bout de son latin", Ludassy urat hivatta a gróf, hanem ez ugyanabban a sorsban részesült. Mindaz, a

mit irt, a papirkosárba vándorolt. Későn este Andrássy ismét nálam termett és ingerült hangon közlé velem, hogy sem Kecskeméthy, sem Ludassy (köztudomás szerint mindkettő igen ügyes hirlapiró volt) nem tud irni. Én azt feleltem neki, hogy mindkettő nagyon jól tud irni, hanem persze a circuli quadraturát ők sem tudják megcsinálni. „Kegyelmes uram," folytatám, „olyasmit akar desavuáltatni, a mit tulajdonképen nem akar desavuáltatni, mert azzal tökéletesen egyetért; ilyesmi pedig lehetetlenség, a mit senki sem képes teljesiteni." Végre Andrássy maga is belátta, hogy igazam van és kis gondolkozás után mondá: „Igaza van, nem iratok semmit, hanem holnap reggel személyesen felmegyek Bécsbe, hogy a dolgot rendbe hozzam." Másnap reggel csakugyan elutazott. Hogy Bécsben mit tett, azt én nem tudom, hanem a dolog legalább külsőleg ki lett egyenlitve. Persze, csak külsőleg, a két államférfi: Beust és Andrássy nézetei közt oly nagy volt az ellentét, hogy a köztük létező örvényt állandóan áthidalni nem lehetett. Beustben még mindig élénk volt Poroszország elleni régi gyülölete és ő nagyon is hajlandó volt Francziaországgal szövetkezni, hogy a porosz hatalom folytonos gyarapodásának gátat vessen, Andrássy pedig monarchiánk részéről szigoru semlegességet kivánt, legfeljebb egy kis poroszbarát szinezettel. Mig ő magyar miniszterelnök volt, addig közvetlen befolyást nem gyakorolhatott ugyan a külpolitikára, de a kiegyezési törvény értelmében a külpolitikára is a monarchia két állama kormányainak, illetve a két miniszterelnöknek beleegyezése kivántatik és ezen törvényszabta határon belül Andrássy csakugyan a maga teljes sulyát vetette latba, hogy nézeteinek érvényt szerezzen. Ez annyival hangosabban szól az ő államférfiui tárgyilagossága mellett, mert ő emigráns korában sokat érintkezett III. Napoleon udvarával, a hol mindenkor a

legnagyobb kitüntetéssel fogadták. Nem lehet mondani, hogy a grófnak inkább Németország felé hajló politikája akkor Magyarországon valami nagyon népszerü lett volna. Minálunk — egészen eltekintve a két nemzet jellemében és véralkatában észlelhető némely hasonlatosságtól — a Francziaország iránti rokonszenv a Rákóczi korszak óta ugyszólván hagyományos, másfelől pedig a magyarországi szabadelvü párt közelfekvő okokból nem kivánhatta, hogy Ausztria teljesen kiszorittasssék Németországból, a minek pedig mulhatlanul meg kellett volna történni, ha Németország porosz főnökség alatt egyesül. Nekem magamnak is nem egy kemény küzdelmem volt Andrássyval, mert azon lap, melynek élén állottam, egyáltalában nem titkolta Francziaország iránti rokonszenvét, sőt mi több, a grófnak hitvese a szellemdus Katinka grófnő szintén a franczia oldal felé vonzódott. A németeknek 1870 augusztus 10-ikén Weissenburg mellett kivivott győzelme után Wäcker-Gotter báró, ez idő szerint belgrádi német követ, akkorában főkonzul Budapesten, megjelent gróf Andrássynál azon közléssel, hogy Porosz- és Oroszország között a szövetségi szerződés minden egyes pontjában meg van állapitva és csak a két fél aláirását várja, mely Poroszország részéről abban a pillanatban fogna megadatni, melyben monarchiánk semlegességéből kilépne. Erre gróf Andrássy azt válaszolta: ha ön, báró ur, ezt velem mint magánemberrel közli, nagyon hálás vagyok ezen érdekes ujdonságért. Hivatalosan azonban nem vehetem azt tudomásul, mert én nem vagyok külügyminiszter s igy arra kérem önt, hogy e tekintetben Beust grófhoz sziveskedjék fordulni.“ Mellesleg mondva ugyanazon a napon a bécsi porosz követ hasonló közleménynyel jelent meg Beust gróf előtt. Ezen válasz vétele után Wäcker-Gotter báró, a ki különben nagyon szeretetre-

méltó és szellemdus férfi, de néha-néha apró malicziákban találja örömét, Andrássy Katinka grófnénál jelentette be magát, kinél — ismervén a kegyelmes asszony Francziaország iránti rokonszenvét — ezekkel a szavakkal lépett be:

„Kegyelmes asszonyom, igazán kétségbe vagyok esve, hogy excellencziádnak nagyon kellemetlen hirt kell hoznom. Weissenburg mellett megvertük a francziákat.“

„Oh, sohase genirozza magát, kedves báró,“ felelt a grófné, „abban a győzelemben ön teljesen ártatlan.“

Ő felsége elnöklete alatt Bécsben tartott miniszteri tanácskozás alkalmával igen heves összezördülés történt Beust és Andrássy közt, melynek következtében mindinkább elterjedt azon nézet, hogy Beust állása tarthatatlanná lett, és hogy senki más, mint Andrássy, nem lehet az ő utódja. Midőn egyszer azt kérdeztem ez utóbbitól, vajjon mi igaz ezekből a kombinácziókból, ő azt felelte: „Én sohasem fogok szántszándékkal oly helyre állni, a melyről tudom, hogy ott egy tégladarab fog a fejemre esni. De ha ilyen szerencsétlenség megtörténnék velem akaratom és szándékom nélkül, az én koponyám elég erős lesz, hogy azt kiállhassa.“ Midőn aztán 1871 nyarán Ferencz József császár és király Vilmos császárral Ischlben és Gasteinban találkozott, politikailag is közeledés történt köztünk és Németország között, melynek következtében Beust gróf 1871 november 6-ikán elbocsáttatott, egy héttel utána pedig az a bizonyos téglakő csakugyan ráesett az Andrássy fejére.

Azon tevékenység, melyet Andrássy gróf, mint külügyminiszter kifejtett, a történelemé, mely bizonyosan méltányolni fogja konczepczióinak nagyszerüségét, és azoknak genialis keresztülvitelét. Ő maga rendkivül komolyan vette feladatát és bár ő mindig tagadta, a sok izgalom, melylyel uj hivatala járt, egészségének egyáltalában nem

vált előnyére. Egyszer azt beszélte nekem, hogy 1878-ban, mikor Bosznia és Herczegovina okkupáczióját kellett megvalósitani, sok éjen át az izgatottság következtében nem hunyta be szemét, végre pedig hálószobájába egy hideg vizzel töltött kádat helyeztetett, melyben sokszor éjfélkor megfürdött, hogy azután legalább néhány órát aludni tudjon. Alantasai irányában jó és kegyes főnök volt, habár néha-néha a lehetetlent kivánta tőlük, miként ezt rendesen az oly főnökök teszik, a kik maguk nincsenek hozzászokva, hogy dolgozzanak. Ezalatt természetesen csak az anyagi munkát értem, mert a szellemi munkát Andrássy egymaga végezte, a mi aztán némelyeknél azon véleményt keltette, mintha ő egyáltalában nem dolgoznék. Ugylátszik ő maga is hallott ezekről a hirekről, mert egy alkalommal, midőn épen Teschenberg és Dóczy udvari tanácsosok voltak nála, a következőket mondá: „Én olyan vagyok, mint a Mayer Jodokus (Andrássy szenvedélyesen szerette a régiségeket és igen sokat járt egy hires bécsi antiquariushoz, Mayer Jodokus urhoz, a kinek boltja a Wollzeileben volt és a ki Karlsbadban is tartott fióküzletet), a kinek boltjában én a tulajdonoson kivül még soha élő lényt nem találtam, a ki azonban ennek daczára is az egész világgal érintkezésben áll és egyike a leghiresebb antiquariusoknak.“ Ezen percztől kezdve Teschenberg és Dóczy maguk közt beszélgetvén, Andrássyt mindig csak Mayer Jodokusnak nevezték, a mi egyszer egy igen mulatságos jelenetre adott alkalmat. Az imént nevezett két udvari tanácsos rendesen együtt reggelizett a „Három futár“-hoz czimzett csemegeboltban. Egyik napon Dóczynak nagyon soká kellett várnia társára és midőn Teschenberg végre megérkezett, Dóczy hangosan kiáltott feléje, hogy hol maradt ilyen sokáig? „Mayer Jodokus nem eresztett el,“ volt Teschenberg válasza. Abban a pillanatban a

mellékasztaltól felkel egy ur és a két udvari tanácsoshoz közeledik. „Bocsánatot kérek, uraim“, mondá, „hanem önök az imént emlitettek egy nevet, a mely nem tartozik a mindennapiak közé, sőt én azt hiszem, hogy kivülem egyáltalában senki sem viseli ezt a nevet. Én vagyok t. i. Mayer Jodokus és nagyon érdekelne megtudni, ki az a másik Majer Jodokus.“ Teschenberg és Dóczy természetesen hangos hahotára fakadtak, a mihez aztán a nyert felvilágositás után Mayer Jodokus ur is csatlakozott.

Nem zárhatom be e sorokat a nélkül, hogy gróf Andrássy nemes, majdnem azt mondhatnám lágy szivéről meg ne emlékezném. Mesés összegeket költött jótékony czélokra; midőn magyar miniszterelnök volt, egyik koldus a másik után jelent meg előtte, mert ő nem engedte meg, hogy ezek elutasittassanak. Ezek között nevezetesen nagy számmal voltak olyanok, a kik 1848-ban az akkori honvédseregben szolgáltak, vagy — nem szolgáltak, mert ebben a tekintetben igen nagy volt a szédelgés. Andrássy többet-kevesebbet, de mindenkinek adott valamit, aztán néha-néha kétségbeesetten berohant elnöki titkárjához, Vértessy Sándorhoz, hogy tőle 5 frtot kérjen kölcsön, mert van valaki nála, a kinek erre az 5 frtra sürgős szüksége van, az ő (Andrássy) tárczája pedig üres. Ez a bőkezüség annyira ment, hogy utóvégre családi tanácsot tartottak és Andrássy beleegyezésével azt határozták, hogy ily jótékony czélokra minden reggel bizonyos összeget fognak tárczájába tenni, de ennél többet aztán nem is szabad elköltenie.

Ő gavallér volt a szó legszebb és legnemesebb értelmében. Teljesen képtelen volt valami aljasságot elkövetni, vagy akár csak felfogni, hogy másvalaki ilyesmit elkövetni képes. E tekintetben az ő jelleme teljes összhangzásban volt a mi felséges királyunkéval és nem csekély részben ez összhangnak köszönhető, hogy közte

és a felséges ur között oly benső személyes barátság fejlődött, a milyen talán még sohasem létezett egy uralkodó és annak minisztere közt. Azon megrenditő katasztrófa után, mely a koronaherczeg életének vetett véget, Andrássy Bécsbe utazott és audiencziát kért ő felségétől, hogy részvétét kifejezhesse. Magától értetődik, hogy ezen audienczia azonnal engedélyezve lőn. Midőn Andrássy belépett, — ő felsége kegyes volt ezt nekem 1889 márczius elején egy udvari ebéd után személyesen elbeszélni — a Felséges ur elébe ment és kezet nyujtott neki. Andrássy egy pillanatig mereven nézett maga elé és nem volt képes egy szót szólni. Azután a könnyek árja tört ki szemeiből és zokogva hajtotta le fejét a császár és király kezére. „Ugy sirt, mint a gyermek,“ e szavakkal végzé be ő felsége elbeszélését és azután a megindulástól rezgő hangon tevé hozzá: „még sohasem vált oly nehézzé nyugalmamat megőrizni, mint abban a pillanatban.“

GRÓF ANDRÁSSY GYULA KELETI POLITIKÁJA.

(1892).

Ez a czim — nehogy a tisztelt olvasó utólag szemrehányást tehessen nekem, én magam mondom meg előre — ez a czim sokkal többet igér, mint a mennyit az itt következő sorok teljesiteni képesek lesznek. Gróf Andrássy Gyula keleti politikája a maga egészében oly nagyszabásu, minden részletében pedig oly szellemes és érdekes volt, hogy annak jellemzését egy hirlapi czikk szük keretébe szoritani merőben lehetetlen. Erről könyvet, vagy könyveket kellene irni — ha lehetne. De nem lehet mindaddig, mig teljesen szabad használatra meg nem nyittattak a cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár titokzatos helyiségei, ezt pedig nemcsak az a nemzedék nem fogja megélni, a melyhez én tartozom, hanem alkalmasint még az utánunk következő sem. A történetirás tehát még jó sokáig azokra a töredékes közlésekre lesz utalva, melyek nem hivatalos részről olyanok által jutnak nyilvánosságra, a kik a boldogult külügyminiszter keleti politikájának egyik vagy másik részletéről tudomással birnak. Ez inditott engem e sorok megirására, melyek szenzácziós leleplezéseket nem tartalmaznak, de talán egyik-másik nem érdektelen adalékkal egészithetik ki azt a képet, melylyel felejthetetlen hazánkfia keleti politikájáról eddigelé birunk.

Az utolsó ugynevezett vörös könyv, ha jól emlékezem, 1878-ban lett a delegáczió elé terjesztve, de habár az abban foglalt diplomácziai okmányok történetiróra nézve kétségtelenül nagy értékkel birnak, mégis hiányoznak belőle épen olyanok, a melyeket én gróf Andrássy Gyula keleti politikájára nézve nagyon jellemzőknek tartok. Az 1877—8-ik orosz-török háboru kitörését megelőzött korszaknál nem akarok sokáig időzni, de legalább futólag meg kell emlékeznem egy jegyzékről, melyet gróf Andrássy még 1876 szeptember 17-én monarkiánk londoni képviselőjéhez, Wolkenstein grófhoz intézett. Köztudomás szerint akkor Montenegró, Bulgária, Szerbia, Herczegovina stb. teljes lázadásban lévén, sőt a porta ellen nyilt háborut viselvén: az európai hatalmak ugy egymás közt, mint a portával a feltételek felett alkudoztak, melyek a béke helyreállitására alkalmasak volnának. Sir Andrew Buchanan, Angliának akkori bécsi nagykövete, gróf Andrássyval az angol kormánynak egy tervét közölte, melynek lényege az volt, hogy a lázadó keresztény tartományoknak adassék meg bizonyos *közigazgatási autonómia.*

Ezt a tervet Andrássy a fentemlitett jegyzékben részletes birálat alá vette és határozottan ellene nyilatkozott. Ez alkalommal a következő érdekes vallomást teszi.

„Korántsem szándékozunk Törökország lételét érinthetetlen dogmaként (dogme immuable) hirdetni: teljesen érthetőnek és igazolhatónak találunk oly politikát, mely — ugy vélekedvén, hogy a török uralom feltartózhatatlan bukás elé megy (est vouée á une ruine irréparable), — már most is azokkal a politikai kombinácziókkal foglalkozik, melyek ezt a bukást követni fogják. E feltevés mellett azonban elszántan le kell mondani a török birodalom integritása fentartásának eszméjéről és tisztában kell lenni magával

az iránt, hogy ezt az utat követve, nem éretnék el a jelenlegi nehézségek kiegyenlitése, hanem az egész keleti kérdés formaszerüen napirendre tétetnék és a mozgalom minden ponton megindittatnék. A meddig az ember erre nincsen elhatározva, addig bizonyos határokon tul menni nem lehet."

Andrássy nyilván *nem* volt „elhatározva" ily radikális eljárásra és azért a következő ellenjavaslatot tette: a porta köteleztetnék általános fegyverszünetet engedélyezni és rögtön békét kötni Szerbiával és Montenegróval az alatt a feltétel alatt: hogy *Szerbia* teljes területi és politikai integritását megtartja, bizonyos kártalanitási összeget fizetvén a szerb hadsereg által török területen elhamvasztott falvakért, — hogy az Alexinácztól Belgrádig menő *vasut* kiépitését és üzemben tartását Szerbia vállalná magára, — hogy *Montenegróval* a béke a status quo ante bellum alapján megköttessék, hogy a *lázadó tartományok* a porta által már a lázadás kitörése előtt elfogadott reformokban részesittessenek és hogy hasonló engedmények követeltessenek *Bulgária* részére is. Tudva van, hogy Andrássynak ez a javaslata sem vezetett czélhoz. Két hónappal ama jegyzék kelte után, 1876 november 13-án hat orosz hadtestet mozgósitottak. Az 187⁶/₇-ki téli hónapok alatt Konstantinápolyban tartott konferenczia is eredménytelen maradt, mivel a porta a keresztény alattvalói javára kivánt biztositékokat megtagadta és az 1877 márczius 31-én a hatalmak részéről elfogadott jegyzőkönyvet is visszautasitotta. Erre aztán 1877 április 24-én Oroszország hadat üzent Törökországnak.

Körülbelül egy hónappal utána 1877 május 29-én gróf Andrássy jegyzéket menesztett Beust grófhoz, a kit időközben monarkiánk londoni nagykövetévé neveztek ki. Ebben a jegyzékben igen érdekesen fejtegeti, hogy *miért*

nem tett kisérletet arra, hogy Oroszországot a háboru megindításában megakadályozza. Nem tette azért, mert nem lehet a statusquo fentartása mellett kardoskodni, melynek fentarthatásáról senki sincsen meggyőződve; nem tette, mert a háboru kitörésének ténye magában véve nem képez oly veszélyt, melynek elháritásáért még egy európai háborutól sem kellene visszariadnia; végre nem tette, mert valódi veszély csak a háboru *következményei* által keletkezhetnék, *melyeknek korlátozása pedig az európai hatalmaktól függ.* Igy állván a dolog, Andrássy csakis a harmadik ponttal, t. i. a háboru netaláni következményeivel foglalkozik és részletesen előadja, *melyek* volnának azok a következmények, melyeket Ausztria-Magyarország semmi körülmények közt eltürni *nem* volna hajlandó. Nem türhetné:

1. hogy valamely keresztény hatalom kizárólagos protektorátust gyakorolhasson a Balkán-félsziget keresztény népei felett;

2. hogy a háboru eredményeinek végleges megalakitása az európai hatalmak befolyása nélkül történjék és a Balkánfélsziget keresztény népeinek konstituálása valamely egyes hatalom által oktrojáltassék;

3. hogy Oroszország a Duna jobb partján bármely területet szerezhessen;

4. hogy Románia Oroszországba bekebeleztessék, vagy az orosz uralomtól függővé tétessék;

5. hogy a nevezett országokban valamely secundogenitura, legyen az akár orosz, akár osztrák-magyar, megalapittassék;

6. hogy Oroszország Konstantinápolyt a maga birtokába ejtse;

7. hogy a Balkán-félsziget nem-szláv elemeinek rovására nagy szláv állam alapittassék, a megengedhetőnek

maximuma abban állván, hogy a török uralom alatt levő tartományok benszülött főnökök (Oberhäupter) alatt önállósittassanak.

Fejtegetése folyamán Andrássy továbbá a leghatározottabban kijelenti, hogy „állandó orosz uralmat sem Bulgária felett, sem bárhol a Duna jobb partján meg nem türhetünk“ és szintugy meg nem engedhetőnek jelentette ki, hogy „orosz csapatok, habár csak ideiglenes katonai rendszabály alakjában, *Szerbiába* bevonuljanak.“ Hozzá teszi Andrássy, hogy *mindezekről Oroszországot értesitette* és midőn Oroszország ennek daczára is megindította a háborut, ez kezességet nyujt arra nézve, hogy a czár az imént emlitett feltételekkel *egyetért*, mert különben nem hozta volna Oroszországot oly katonai helyzetbe, melyet bizonyára elkerült volna, ha *nincsen* szándékában az osztrák-magyar érdekeket meg *nem* sérteni. De hát ha ez a feltevés az események által *nem* igazoltatnék, ha az orosz kormány talán valamely belső áramlat következtében nem volna képes Ausztria-Magyarországnak imént emlitett érdekeit tekintetbe venni, vajjon akkor el van-e határozva a mi monarkiánk és kész-e azokért az érdekekért egész erejével és *ha szükséges még fegyveres kézzel is sikra szállani?* Andrássy e kérdés elől sem tér ki, hanem röviden és határozottan azt mondja: „*Unsere Antwort darauf ist entschieden: Ja.*“

Valamivel tovább időztem ennél az okmánynál, mert ez Andrássy keleti politikájának alapvonalait tünteti fel és már egymaga is fényes czáfolatát képezi az annak idején többfelől hangoztatott szemrehányásnak, mintha Andrássy keleti politikája nem volna eléggé világos és határozott. A fentemlitett jegyzék természetesen közölve lőn az angol külügyminiszterrel, a ki teljesen egyetértett annak tartalmával, csak két kifogást tett. Az egyik az, hogy semmi bizalommal nem viseltetik az orosz igéretek

iránt, melyeket „frázisoknak“ nevezett; másodszor ugy vélekedett, hogy ha máris egyes bevégzett tényekkel állandunk szemben, nagyon nehéz lesz mással, mint puszta szavakkal közbelépni és hogy azért *Oroszországot már a Balkán átlépésétől vissza kellene tartani.* E kifogások elsejének jogosultságát 1877 junius 22-ről kelt válaszában Andrássy sem tagadta. A czár szavában — mondá — feltétlenül bizik ugyan, de ez sem hagyhatja számitáson kivül bizonyos belső áramlatok és a netaláni orosz győzelmek által lángra lobbantható nemzeti mozgalomnak befolyását; mindazáltal hozzá teszi: „Egy pontra nézve azonban feltétlen bizalmunk van, t. i. Ausztria-Magyarország és Anglia együtt bármely időpontban is *elegendő anyagi erővel* fog birni, hogy el *ne* fogadja a háborunak oly következményeit, melyek érdekeinkkel ellentétben állanak;“ megemliti továbbá, hogy Oroszországnak tudtára adta, miszerint nemcsak Konstantinápolynak Oroszország által való végleges birtoklását teljesen kizártnak tartja, hanem a városnak *ideiglenes* megszállását sem fogná megengedhetni, a mire Novikov bécsi orosz nagykövet ép oly határozottan kijelentette, hogy *Sándor császárnak eszeágában sincs Konstantinápolyt akár csak ideiglenesen is megszállani.* Érdekes, hogy Andrássy tudtommal ebben a jegyzékben szól először arról a lehetőségről, hogy bizonyos körülmények között Ausztria-Magyarország is oly helyzetbe juthatna, mely reá nézve érdekeinek biztositása czéljából *anyagi garancziák igénybevételét is* tehetné szükségessé. *Miben* állhatnának ezek az anyagi garancziák, arra nézve Andrássy ebben a jegyzékben csak negativ választ ad, részletesen kifejtvén azokat az okokat, hogy sem Szerbiának, sem Romániának általunk való megszállása ama czélnak meg *nem* felelne. *Boszniáról és Herczegovináról ez alkalommal még nincsen szó;* csak az okmány vége felé fordul elő még a következő passzus:

„Arra az esetre, hogy ha a béke a Balkánon innen nem jönne létre, Oroszország saját eljárására nézve szabad kezet tartott fenn magának és ebből, ugy hiszszük, ugy magunkra, mint Angliára nézve hasonló szabadság következik, hogy érdekeinket szemmellátható ténykedés által (durch einen ostentiblen Akt) megóvjuk."

Ebből a rendkivül érdekes jegyzékből, mely homlokán a „*geheim*" jelzéssel van ellátva, még két dolgot, mint Andrássyra nézve igen jellemzőt szeretnék felhozni. Hogy ő azt az inszinuációt, mintha nekünk Romániát kellene megszállanunk, határozottan visszautasitotta, már említettem. Nagyon jellemző azonban e visszautasitás indokolása. Andrássy kifejti, hogy Romániának általunk való megszállása korántsem volna oly lépés, melyet egy vonalra lehetne tenni azzal, hogy ha p. o. az angolok Gallipolit megszállnák.

„Gallipoli nincsen orosz hajók által megszállva és azok által meg sem szállható; Romániában pedig orosz csapatok vannak és hogy ezt az országot megszállhassuk, az orosz hadsereget meg kellene támadnunk és azt onnan kiszoritanunk; ez azonban nemcsak érdekeink megóvására irányzott lépés volna, hanem maga a háboru, még pedig nem közönséges értelemben vett háboru, hanem — minthogy mi ép ugy mint Anglia az orosz hadseregnek ebbe a fejedelemségbe való bevonulását megengedtük — orv-háboru, háboru egy guet-apens alakjában; ilyen háborut mi kerülni akarunk."

Ez a néhány sor is azt mutatja, hogy Andrássy nemcsak mint magánember, hanem mint politikus is — merő ellentétben a czéhszerü diplomatákkal — tetőtőltalpig gentleman volt.

Még érdekesebb az a párhuzam, melyet Andrássy ugyancsak az emlitett okmányban egy angol-orosz és osztrák-magyar-orosz háboru közt van:

„Anglia, mint tengeri hatalmasság abban a helyzetben van, hogy eljárásában nem kell tekintettel lennie arra, vajjon Oroszország abban ellenséges irányt lát-e vagy sem. E két állam közt való háboru könnyen szoritható egy előre meghatározandó vonalra és e tekintetben igazat kell adnom annak a mondásnak, mely a Nagybritánnia és Oroszország közt való ellenségeskedést a farkas és a czápa küzdelméhez hasonlitja. Ezek egymással szemben kimutatják a foguk fehérét, amugy mellesleg egyszer-másszor bánthatják is egymást, hanem utóvégre is mindegyikök visszavonul a maga természetes elemébe és ezzel a harcznak vége. Az Anglia és Oroszország közt való háboru mindig természetes korlátját fogja találni a két állam földirati feltételeiben. Egészen máskép áll a viszony köztünk és Oroszország között. Mi ketten közvetlen szomszédok vagyunk, nekünk egymással vagy békében, vagy hadilábon kell élnünk. E két állam közt a háboru nem volna egyetlen egy hadjárat által eldönthető, hanem nemzedékek örökölnék ezt, egyik a másiktól; vége pedig nehezen lehetne más, mint a két állam egyikének vagy másikának teljes szétromboltatása (Zertrümmerung). Mielőtt ilynemü küzdelem megindittatik, kell, hogy nemcsak mulékony természetü, hanem elkerülhetetlenül kényszeritő okok létezzenek, melyek csakugyan elhárithatatlannak tüntetik fel az összeütközést; csakis ebben az esetben lehet egy lelkiismeretes kormánynak monarchiánk erejére apellálni és mindenért mindent koczkára tenni."

Szó szerint idéztem ezt a nyilatkozatot, mely nem a nyilvánosságra szánt, hanem ismétlem, *titkos* okiratban

foglaltatik, hogy Oroszországban lássák, mennyire igaztalanok voltak Andrássy irányában, midőn éveken át azt hirdették róla, hogy ő magyar ember létére minden áron bele akarta sodorni a monarchiát az Oroszország ellen viselendő háboruba, és hogy az ő egész külpolitikája arra az egy jelszóra vezethető vissza: *„revanche pour Világos“*.

Az 1877-iki orosz-török háboru eseményei a nagy közönség előtt ismeretesek. 1878 január 31-én Drinápolyban fegyverszünet köttetett; midőn pedig az angol hajóraj ennek daczára is a Márványtengerbe bevonult, az oroszok is Konstantinápoly elé nyomultak, melynek közelében 1878 márczius 3-án a hirhedt san-stefanói békét kötötték. Ezzel Andrássy, ugy látszik, megérkezettnek vélte azt az időt, a midőn azon általa ismételten hangsulyozott álláspontját, mely szerint a békekötésnek nem szabad az európai hatalmak hozzájárulása nélkül megtörténni és hogy a háboru eredményei európai szentesités alá bocsátandók, *gyakorlati érvényt kell szerezni.* A delegácziókat 1878 márczius 9-re hivták ismét össze és mindjárt az első ülésben gróf Andrássy rövid előterjesztést tett, melyben azt mondja, hogy a fenforgó viszonyok közt nincsen kizárva az az eshetőség, hogy a közös kormány kénytelen lehetne a monarchia érdekeinek megóvása végett rendkivüli rendszabályokhoz folyamodni. Ez esetben a közös kormánynak abban a helyzetben kell lennie, hogy a rögtön támadható költséget fedezhesse és azért felhatalmazást kér arra, hogy az ebbeli kiadásokat 60 millió forint erejéig fedezhesse. Ezzel az összeggel nem holmi beszerzések eszközöltetnének a hadsereg felszerelésének kiegészitésére, hanem a közös kormánynak megadatnának az eszközök, hogy saját felelősségére idejekorán oly intézkedéseket tehessen, melyek a hadsereg szervezése által nyujtott előnyök

gyors értékesitése által egyedül alkalmasak arra, hogy a monarchia minden veszély és meglepetés ellen biztosittassék. Andrássy tehát a következő határozatot inditványozta:

„A közös miniszterium felhatalmaztatik, hogy — a monarchia két állama kormányaival egyetértőleg — az elutasithatlan és sürgős szükség esetén felmerülő rendkivüli hadi költségeket 60 millió forint erejéig folyósithassa. Ez összeg fedezésére nézve alkotmányos uton fog gondoskodás történni.“

A magyar delegáczió ezt az előterjesztést az egyesült négyes albizottsághoz utasitotta, mely engem választott meg előadójának, egyszersmind azt határozván, hogy a tárgyalást még az nap szombaton délután 4 órakor meginditja. Andrássy előterjesztése nyomtatásban csak délután lett kiosztva és én, mihelyt azt átolvastam, tisztában voltam magammal az iránt, hogy ily alakban ez a határozati javaslat el nem fogadható: söt ha a többség részéről is elfogadtatnék, az ellenzék, melynek élén akkor gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső állottak, nem fogná azt magáévá tehetni. Délután 4 órakor a négyes albizottság bizalmas ülése csakugyan megkezdődött gróf Andrássynak egy expozéjával, melyet ő szokása ellenére irásban hozott magával és papirból olvasott fel. Midőn előadását befejezte, az elnök nyilatkozásra hivta fel a tagokat. Mély hallgatás. Végre Szilágyi Dezső legmalicziózusabb mosolyával azt jegyzé meg, hogy nézete szerint az *előadót* illetné meg az első szó. Az én tisztelt barátom alkalmasint már előre is örült annak az élvezetnek, melyet ő a hallgatóságnak nyujtani fog, midőn én a — miként mondám — szerintem is tarthatlannak látszó határozati javaslatot mint jó mameluk mégis védelmezem, ő pedig aztán — a mi reá nézve még erősebb ellenféllel szemben sem volna nehéz feladat — engem

szétmarczangol. Én azonban, a mint a német mondja: megszagoltam a pecsenyét és kijelentettem, hogy csak kevéssel az ülés előtt vevén a határozati javaslat szövegét, a felett még nem gondolkozhattam és igy a tárgyalás elhalasztását kell kérnem. A bizottság erre rá is állt és Tisza Kálmán inditványára azt határozta, hogy a külügyminiszter előterjesztését másnap (vasárnap) 1 órakor fogja tárgyalni. Mi kormánypárti delegátusok ülés után azonkivül megállapodtunk abban, hogy egy órával előbb, t. i. vasárnap 12 órakor báró Orczynál fogunk értekezletre összejönni, hogy magunktartása iránt megegyezzünk. Engem pedig Andrássy arra kért, hogy még ez Orczy-féle bizalmas konferenczia előtt délelőtt 11-kor jöjjek el hozzá, hogy a dolgot megbeszéljük. Másnap az említett órában megjelentem Andrássynál és röviden kijelentettem, hogy az én meggyőződésem szerint, bármennyire tiszteljük és szeretjük őt személyesen, bármily nagy bizalommal viseltetünk is az ő politikája iránt, de mint alkotmányos érzelmü képviselők ily teljesen elmosódott és a parlamentárizmus elveivel kirivó ellentétben levő, a képviselőtestületek ingerencziáját teljesen mellőző határozati javaslatot elfogadnunk nem lehet. Ha pedig megtennők, az ellenzék mindenesetre kisebbségi véleményt fogna beadni, a mi főleg a külföld előtt nagy részben megsemmisitené a megszavazásnak erkölcsi értékét. Andrássy mintegy megmerevülten nézett reám.

— Tehát mit akar? — kérdé ingerült hangon.

Azt válaszoltam, hogy, ha megengedi, fogok neki más formulázást előterjeszteni, mely lényegben az övével azonos, de jobban felel meg az alkotmányosság követelményeinek és nézetem szerint az ellenzék részéről is elfogadható volna.

— Hát olvassa fel — mondá ő mogorván.

Felolvastam a következő határozati javaslatot:

„Azon esetre, ha a keleti események tovább fejlődése a monarchia érdekeinek erélyesebb megvédése czéljából az osztrák-magyar haderő mozgósitását elutasithatatlan és sürgős szükséggé tenné, a közös miniszterium felhatalmaztatik, hogy — haladék nélkül igénybe vevén az alkotmányos képviseleti közegek törvényszabta közreműködését, — időközben is a monarchia mindkét állam területe kormányaival egyetértőleg az ama mozgósitásra megkivántató kiadásokat 60 millió forint erejéig saját felelősségére megtehesse.“

Erre Andrássy felugrott ezzel a felkiáltással:

— Ha önök ilyen határozatot akarnak hozni, akkor *keressenek maguknak más külügyminisztert!*

Én összepakoltam irataimat és nyugodtan válaszoltam:

— Miután sokkal könnyebb más előadót találni, mint más külügyminisztert, én a bizottságot arra fogom kérni, hogy más előadót választani sziveskedjék.

Erre Andrássy ideges fel- és alájárását félbeszakitván, elémbe állott és még mindig ingerült, de mégis kissé szelidebb hangon mondá:

— Hát ez micsoda beszéd? A politikában sem érzékenykedni, sem *idegesnek* lenni nem szabad.

Ez utóbbi szavak oly férfi szájából, kinek én éppen idegessége miatt nem egyszer tréfás szemrehányásokat tettem, oly viditólag hatott rám, hogy hangos kaczagásra fakadtam. Erre ő is elnevette magát, ismét iróasztala mellé ült és nyugodtan mondta:

— No halljuk még egyszer és beszéljünk okosan.

Kezdődött aztán köztünk egy hosszu disputa; minden egyes szóért küzdenem kellett, a vége pedig az volt, hogy Andrássy azt mondta:

— Most üljön ide az iróasztalomhoz és forditsa le németre azt a maga dicső határozati javaslatát, hogy azonnal elvihessem ő Felségéhez.

Megtettem és aztán siettem — már félegyre volt — a báró Orczynál tartandó konferencziára. Ott nem igen nyájas arczokkal fogadtak a várakoztatás miatt, melynek okát Tisza Kálmánon kivül senki sem ismerte. Midőn aztán kijelentettem, hogy a külügyminiszter által beterjesztett határozati javaslatot *nem* tartom elfogadhatónak és annak helyébe az enyémet proponáltam, kitört a vihar. Első szónok *Baross* Gábor volt, a ki ingerült hangon fejtegette, hogy a képviselőtestületeknek belevonása ily kérdésbe merő képtelenség és oda konkludált, hogy ő az eredeti előterjesztést elfogadja. Még többen akartak felszólalni, hanem Tisza Kálmán, a ki éles elméjével azonnal felismerte a helyzetet és a két formulázás közt levő különbséget, azonkivül pedig tudta, honnan jövök és hogy tehát az, a mit magammal hozok, kétségtelenül a külügyminiszter jóváhagyását birja, az én formulázásom mellett szólalt fel, kimutatván, hogy a parlamentárizmus követelményeire való tekintet még korántsem gátolja a külügyminiszter cselekvési szabadságát és ezt oly fényesen bizonyitgatta, hogy a konferenczia az általam előterjesztett szöveget egyhangulag elfogadta. Ugyanez történt később a delegáczió részéről is, melynek erre vonatkozó tanácskozása a legérdekesebbek közé tartozik és daczára annak, hogy az ellenzék nem titkolta el némely aggodalmait és kifogásait, Andrássynak meghozta azt, a mire én erkölcsi szempontból oly nagy sulyt fektettem, hogy a 60 millió *egyhangulag* megszavaztatott. Midőn az ülésnek, melyben ez történt, vége volt, én körülbelől az utolsó voltam, ki a tanácskozási termet elhagyta. A történtek felett gondolkozásba merülten mentem le a kanczelláriai épület lépcsőjén, midőn hátam mögött gyors lépteket hallok. A következő pillanatban egy kezet éreztem vállamon. Hátra fordultam. Ott állott Andrássy. Charmeur-szemeivel rám tekintve, kezet nyujtott e szavakkal:

— „Je vous fais amende honorable.“

Több szót nem váltottunk. Némán megszorítottam a nemesszivü férfi kezét, aztán mindegyikünk ment a maga utján.

Igenis mindegyik a maga utján, mert ezek az utak elváltak egymástól, midőn a 60 millió megszavaztatása után mindinkább határozott alakot öltött a boszniai és herczegovinai ügy és e két tartománynak általunk való megszállása napról-napra nyert valószinüségben. Itt kezdődik gr. Andrássy Gyula keleti politikájának második, az elsőnél talán még fontosabb szakasza; erre nézve is jegyzeteim közt nem egy érdekes adat foglaltatik.

Itt azonban befejezésül még csak Andrássynak egy levelét közlöm, melyben nemcsak a köztünk fenforgó véleményeltérés tükröződik vissza, hanem mely azt is mutatja, mily éles szemmel ismerte fel Andrássy — daczára a közte és Anglia között elejétől fogva mindvégig fennállott intimitásnak — ez utóbbi hatalomnak valódi szándéklatait és kizárólag önző érdekek által vezérelt politikáját, mely éppenséggel nem riadott volna vissza attól, hogy monarchiánkat egy Oroszország ellen viselendő háboruba beleugrassa, ha ez által amaz angol érdekeket előmozdithatja. A levél igy hangzik:

„*Tisztelt barátom!*

Ön azt irja, hogy én — azaz Jupiter tonans — sohasem vagyok megelégedve önnel. Erre azt válaszolom „weder Fräulein, noch schön“, sem Jupiter, sem tonans, bár mindkettőre nagy szükség volna a háznál és hogy ha valaki nincsen megelégedve a másikkal, most az egyszer ön az; meg leszek-e én elégedve, azt még csak később fogom negtudhatni. Ön azt kérdi: Boszniát akarjuk-e elfoglalni? Ez-e az egész, a mit teszünk? Ez a mi tromfunk? Ezzel mutatjuk a mi egyenjoguságunkat

Angliával? Ha egy óráig beszélhetnék önnel, azt hiszem, meggyőzhetném, hogy Angliával, sajnos, igenis könnyü az egyenranguságot megtartani mindenben, csak pénzben nem, hogy a mi politikánknak „van füle és farka", hogy ma-holnap, ha el nem rontjuk (vagy inkább, el nem rontják itthon), még mindnyájan büszkék is lehetünk reája; de mindezeket irásban nem tehetem. Ha egy szabad napja volna, egy óra alatt, remélem, egyet fognánk érteni. Most csak két jegyzéket küldök azon megjegyzéssel, hogy a boszniai kérdés nem most, hanem a kongresszuson fog eldőlni, hogy azt teljesen helyesnek ismerte el Anglia, hogy most azt kérdi, mikor fogjuk már elfoglalni és mi még sem fogjuk most tenni, hogy a másiknak minden pontját elfogadta, de hogy háborut sehogy sem akar, habár Pesten az ellenkezőt hiteti is el a könnyenhivőkkel, hogy a mi segitségünkkel akarja Oroszországot Ázsiában engedékenységre birni, de casus bellit egy kérdésből sem akar csinálni. Ennyit előleges tájékozásul. Addig is arra kérem, hogy ha reá ér, előbb olvasson, aztán irjon, ne pedig megforditva. Én holnap indulok vadászatra és szerdán este itt leszek. Ha volna ideje feljönni, igen óhajtanám, mert sem ezen két okmány, sem ezen pár sor egyáltalán nem tájékoztathatja. Ez esetben az okmányokat személyesen adhatja visza, ellenkező esetben postával kérem megküldeni. Felesleges mondanom, hogy csak az ön használatára valók.

Viszontlátásig üdvözli őszinte tisztelője

Bécs, 1878 máj. 5.

Andrássy."

BÁRÓ SENNYEY PÁL.

(1888).

„Pongyolában nincsen nagy férfiu!"

Nincsen! Talán mégis van. Azok, a kikre a nagyság ugyszólván csak kivülről van rájuk tapasztva, a kiknek ugy, miként a szinészeknek, csillogó — habár magában véve értéktelen — kelméből készült öltözetre, lámpavilágitásra és kirivó szinekkel festett diszitményekre van szükségük, hogy feltünjenek, azok természetesen megszünnek nagy férfiak lenni, mihelyt ezen keretből kiesnek és — a mint mondani szokás — hálóköntösben jelennek meg előttünk. Ezek azonban nem is a valódi nagy *férfiak*, ezek csak nagy *szerepet* játszanak, a nagyság csakis e szerepökben fekszik és nem önmagukban. De azok, a kiknek nagysága nemcsak elméjökben, hanem szivökben is gyökerezik és onnan hajtja illatos virágait, azok teljesen függetlenek a környezettől és a külső körülményektől, sőt minél egyszerübbek ez utóbbiak, annál impozánsabb alakban mutatkozik valódi nagyságuk, valamint az igazán szép nő, — az, a ki szépségét a természettől birja és nem a szabótól, a divatárusnőtől, vagy az illatszerboltból kölcsönözte — legszebb otthon, egyszerü házi köntösében.

Talán helytelenül cselekszem, de mióta mindenféle

valódi, vagy ugynevezett nagy férfit közelről ismerni szerencsém van, azt a szabályt követem, hogy hódolok ugyan nagy eszöknek, bárhol és bármiként nyilvánuljon az, de valódi szeretettel és ragaszkodással, vagy épen bámulattal csak azok iránt viseltetem, a kiket távol a szinpadtól, tisztán *emberi* minőségökben megismerni és megbecsülni alkalmam volt. Ezért voltam én *báró Sennyey Pál* személyének mindenkor igaz és őszinte hive.

Általánosságban Sennyey Pál bárót alig lehet jobban jellemezni, mint a hogy ezt Kecskeméthy Aurél tette, midőn ezt mondotta róla:

Ő nem igen közelithető meg, mint minden komolyabb ember, ki értékét ismeri és belkincseit nem pazarolja fünek-fának, és mint általában oly emberek, kiknek jelleme szilárdabb, semhogy üres frázisokkal és még üresebb szavakkal tartva, olcsón vásárolják meg mulékony tetszésedet. Ily jellemek könnyen félreismertetnek és nehezen felismerhetők, de azt hiszem, mindenesetre jellemző, hogy Sennyey *legnagyobb* tisztelöi azok, kik *legközelebbről* ismerik és *legjobb* barátai, *legrégibb* barátjai. Ha tehát valaki csalódik benne, kellemesen fog csalódni . . .

Azok közé, a kik ily kellemes csalódásban részesültek, magam is tartoztam. Egy bizonyos pletyka, melyet még Bécsben létemkor közöltek velem és melyre még vissza fogok térni, nem igen kedvező előitéletet keltett bennem báró Sennyey Pál irányában. Midőn 1867 végén ismét hazajöttem, egészen azon időig, a midőn Sennyey képviselőnek választatott, alig találkoztam vele egyszer-kétszer társadalmi téren és akkor is csak néhány konvenczionális szót váltottam vele. Midőn azután mint megválasztott képviselő először jelent meg a Deák-párti körben, nem éreztem magamat indittatva, hogy feléje közeledjem; azonban ő, mihelyt megpillantott, felém

jött és beszédbe bocsátkozott velem. Már nem emlékezem, hogy miről beszéltünk, de annyit tudok, hogy én folyvást „excellencziád"-dal és „kegyelmes ur"-ral szólitottam őt. Erre ő monokliját szeme elé szoritva, átható szemeinek egy szuró tekintetét vetve reám, arczkifejezésében és hangjában egyaránt tükröződő gunynyal mondá:

— A képviselők tegezni szokták egymást, miért tagadod meg tőlem ezt a bizalmas megszólitást? Vagy talán nem tartasz arra érdemesnek?

Kiéreztem a gunyt és nem szándékoztam azt zsebre tenni.

— Ez utóbbi kérdésre — válaszolám — e perczben még nem tudok felelni, nem lévén szerencsém excellencziádat közelebbről ismerni, mert nem mindegyik főur érdemes ám arra, hogy a magamféle szerényebb állásu, de önérzetes ember, ki senki leereszkedésére nem szorult, vele bizalmaskodjék. De miután excellencziád kivánja, szives engedelmével...

Itt ő engem félbeszakitva, száraz, majdnem parancsoló hangon közbeszólt:

„Nincs mit megengednem, hanem jogom van követelni azt, a mi a képviselők közt bevett szokás."

Ez volt az én első összekoczczanásom Sennyeyvel s ha visszapillantok 15 évi ismeretségünkre, bátran hozzátehetem, hogy ez volt egyszersmind az utolsó is. Ő szerette az önérzetes embereket és ha sokakkal nem ugy bánt, a mint az illetők kivánták volna, ennek oka nem az, hogy ő benne tulságosan *sok*, hanem hogy amazoknál tulságosan *kevés* volt az önérzet. A képviselősége előtti időből, nevezetesen abból, melyben ő még mint tárnok vezette az ország belkormányzatát, az emlitett okoknál fogva keveset tudok róla, de egy kis történetkét nem hallgathatok el, melyet Dárday Sándor barátom

és képviselőtársam a mult nyáron közölt velem, midőn a gasteini „Kaiserpromenade“-on együtt sétáltunk és mely bármi hosszu okoskodásnál jobban jellemzi Sennyeynek arany szivét, finom tapintatát és eredeti modorát.

Dárday már akkor, ámbár még nagyon fiatal volt, kiadott egy jogtudományi lapot, de a száraz tárgyak, melyekkel abban foglalkoznia kellett, nem elégitették ki sem magasröptü ambiczióját, sem pedig lángoló hazafiságu szivét. Akkorában az inség következtében az ország némely vidékein a közrend és bátorság komolyan veszélyeztetve lévén, a gyilkosság, rablás stb. büntényére statárium hirdettetett ki. Valahol — a helyre már nem emlékezem — egy suhancz betört egy péknek boltjába és a tulajdonost, ki sajátját védeni akarta, megsebezvén, néhány kenyeret rabolt el onnan, a minek következtében a statárium elé kerülvén, ott elitéltetett és fel is akasztatott. Ekkor Dárday egy fulmináns czikket irt a halálbüntetés ellen és czikkét e szavakkal végezte: „Ime a kormány az éhhalál ellen akasztófát állit.“ Másnap Dárdayt — a mire az különben teljesen el volt készülve — a rendőrség elé idézték, a hol előmutatván neki az emlitett czikket, e szavakkal fogadták:

— No uram, ön rossz fát tett a tüzre, ebből nagy baj lesz; a tárnokmester ő excellencziája maga vette kezébe a dolgot és arra kéreti, hogy legyen szives holnap 10 órakor nála megjelenni.

A fiatal ember egyáltalában nem ijedt meg, sőt képzeletében már is látni vélte, mikép disziti arany fürtöktől környezett homlokát a mártir töviskoszoruja, de előbb — gondolá magában — igy meg amugy meg fogja mondani annak a hatalmas és dölyfös urnak a maga véleményét.

Másnap Dárday pontosan megjelent Sennyeynél. Midőn belépett, Sennyey háttal az ajtónak, az ablak előtt állott és egyideig az üvegtáblákon át kinézett az utczára, a nélkül, hogy a belépőről tudomást vett volna. Aztán megfordult, monokliját szeme elé vette és egynéhányszor tetőtől-talpig méregette a leendő mártirt, a ki feszülten várta, hogy vajjon mi lesz ebből? Végre miután jól megnézte emberét, megszólalt Sennyey és azt kérdi tőle:

— Hány éves ön, öcsém uram?

— 24 éves, — volt Dárday válasza.

— És ki adott önnek lapkiadási engedélyt?

— Excellencziád maga.

— No, ha személyesen ismerem, ezt bizony nem tettem volna, mert az még sem járja, hogy ilyen fiatal urak, kik még alig kerültek ki az iskolából, nekünk leczkéket adjanak a hazafiságból.

Azután fölvette az iróasztalán fekvő ujságlapot és fenhangon olvasta fel eleitől végig Dárdaynak czikkét. A fentidézett végszavak után indignálódva dobta le a lapot, monokliját ujból beillesztette és ismét Dárdayhoz fordult:

— Hát ön azt mondja, hogy mi az éhhalál ellen csak akasztófát tudunk állitani? De tettünk mi mást is. Talán tudja kedves uraságod, hogy a kormány pénzgyüjtést inditott az inségesek javára; *szabad kérdeznem, hogy uraságod mennyit szubskribált ezen czélra?*

E kérdés hideg zuhany gyanánt hatott Dárdayra. Volt is annyi esze, hogy a válasz elől kitért:

— Bátor vagyok excellencziádat figyelmeztetni, — mondá — hogy az én lapom szaklap, mely mégis csak szük körben olvastatik.

— Igen ám, — viszonzá Sennyey, — de a mit a szaklap büntetlenül kiad a maga szük körének, azt a többi lapok átveszik és szintugy büntetlenül átadják

a tágasabb köröknek és ha önt meg nem büntetjük, még kevésbbé lehet emezeket megbüntetni.

Erre Dárday nem tudott kádencziát mondani, Sennyey pedig egy kis szünet után folytatá:

— Egyébiránt zavarából látom, hogy a mit ön tett, nem rosszakaratból, hanem tapasztalatlanságból tette. Kérem, máskor jobban tessék vigyázni; most pedig menjen nyugodtan haza; nem lesz semmi baja.

Dárday követte ezt az okos tanácsot és igy a mártirságból nem lett semmi. Azután 20 évig nem látta Sennyeyt; csak husz év mulva, 1885-ben, mikor Tisza Kálmán miniszterelnök a közigazgatás reformja tárgyában ankétet hivott össze, találkozott ismét a két férfiu, kik mindketten az ankét tagjai voltak. Dárday szerényen háttérben tartotta magát, de Sennyey, mihelyt megpillantotta, azonnal feléje ment és kezet nyujtott neki:

— Dárday képviselő ur? — mondá.

— Igenis.

— Ugy emlékezem, hogy nekünk volt már egyszer egymással egy kis dolgunk.

— Igen ám, kegyelmes uram, — felelt Dárday — még pedig reám nézve meglehetősen kellemetlen, mert én legalább is a nyilvánosság előtt lefolyó szenzáczionális pert vártam, Excellencziád pedig négyszemközt méltóztatott kegyesen lefőzni.

Ezen kitérés után visszamegyek arra az időre, midőn Sennyey báróval közelebbről volt szerencsém érintkezni. Nevezetesen két izben volt alkalmam heteket tölteni vele: először Bécsben, hol mindketten mint a magyar kvótadeputáczió tagjai működtünk és a hol előadói minőségemben alig találtam valaki részéről melegebb és hathatósabb támogatást, mint az ő részéről; aztán pedig vagy két évvel későbben Karlsbadban. Mondhatom, hogy

azon órák, miket vele töltöttem, éltem legélvezetesebbjei közé tartoztak. És korántsem kizárólag politika volt az, a miről beszéltünk, sőt épen erről beszéltünk legritkábban, főleg mióta ő az enyémtől eltérő pártállást foglalt el. De az ő ragyogó esze, nagyterjedelmü müveltsége és finom izlése arra képesitette, hogy szintoly kellemes, mint tanulságos módon hozzászólhatott minden kérdéshez, mely akár a társadalom, akár a tudomány vagy müvészet terén fölmerült.

Néha-néha a társalgásban résztvett az ő neje is, ezen minden tekintetben rendkivüli asszony, a kiről Sennyey mindenkor a legmélyebb megindulás hangján szólt és a kit számtalanszor „élte őrangyalának“ nevezett előttem. Amaz ember házában, a kit annyian dölyfös arisztokratának hittek, oly meleg, kedélyes hang uralkodott; a házastársak közt, valamint köztük és a gyermekek között oly gyöngéd szivélyes viszony létezett, hogy körükben minden ember, a kinek szive helyén van, mindenkor rendkivül jól és otthonosan érezte magát. Nem ők ereszkedtek le ahhoz, a kit körükbe fogadtak, hanem észrevétlenül és gyöngéd kezekkel emelték fel magukhoz és a teljes egyenlőség értelmében érintkeztek vele.

A mint már emlitém, abban az időben nyári szünidőm egy részét, miként rendesen, Karlsbadban töltöttem és miként éveken át az ottani főpiaczon levő „Oesterreichisches Wappen“ czimü házban laktam. Egyik reggel jön a levélhordó és felmutatván nekem egy levelet, azt kérdi tőlem, nem mondhatnám-e meg neki, hogy hol lakik a czimzett ur? Megnéztem a czimet, mely Sennyey Pál bárónak szólt, az irásból pedig azonnal ráismertem Grünwald Béla barátom finom kezére. Azt válaszoltam a levélhordónak, hogy Sennyey báró aligha van Karlsbadban, mert különben

engemet ittlétéről már értesitett volna, de hagyja nálam a levelet, én majd gondoskodni fogok arról, hogy az igy vagy amugy a czimzett kezéhez jusson. Egy órával később belép a házi ur azzal, hogy örömhirt hoz: Sennyey báró táviratozott neki, hogy azt a lakást szeretné kivenni, a melyet néhány évvel előbb birt, azaz ugyanazt, a melyben most én lakom. A házi ur abbeli válaszára azonban, hogy az a lakás jelenleg nekem van kiadva, de ugyanily lakás a második emeleten kapható volna, Sennyey azt táviratozta vissza, hogy ő a második emeleti lakással is megelégszik és 24 óra mulva meg fog érkezni.

Meg is érkezett s azonnal meglátogatott. Találkozásunk fölött örömét fejezte ki és azt az óhajt, hogy minél több időt töltsünk együtt. Meg is tettük ezt s körülbelül négy héten át ugyszólván reggeltől estig együtt voltunk. Eleinte ez nekem némi áldozatomba került, mert nekem az orvos minél több testi mozgást rendelt, Sennyey pedig, ki már akkor is nagyon beteg volt, az első napokban igen keveset tudott járni. De azután lassankint mégis beletörődött es ezentul ketten, vagy ha nőm is hozzánk csatlakozott, hárman minden este meglehetősen hosszu sétákat tettünk.

Még ma is mosolyognom kell, midőn arra emlékezem, a mit nekem akkoriban egyik barátom innen Pestről irt; ugyanis azt irta, hogy itt többen kérdezték tőle, vajjon mit „konspirálok én Karlsbadban Sennyeyvel?" No most már elárulhatom a nagy titkot: sétáltunk, diskuráltunk és — *regényeket* olvastunk! A Franiek-féle kölcsönkönyvtárt mohón felfaltuk; nekem jutott az „előkostoló" szerepe és a mit én ajánlottam, azt utánam ő olvasta el. Ez alkalommal megismertem Sennyeynek egy oly oldalát, melyet magam sem gyanitottam benne, tudniillik, hogy ő nemcsak finom esztétikai érzékkel és

irodalmi dolgokban is rendkivül éles itélettel, hanem *mély költői kedélylyel is birt.* Akkor jelent meg Auerbach hires falusi elbeszéléseinek folytatása „Neue Dorfgeschichten“ czim alatt s miután magam átolvastam volt, ajánlottam azokat Sennyeynek is. Ő el volt ragadtatva egyes beszélyek költői szépségétől, de az egészre nézve a maga lapidáris modorában azt mondá nekem:

— Nem szeretem ezt a genre-t, nagyon is sok benne a mesterkélt és természetellenes. Nincsenek inyemre azok a szalonhősök, a kik parasztok módjára beszélnek és viselkednek, a mi, fájdalom, minálunk nagyon is gyakran található; de ép oly kevéssé szeretem azokat a parasztokat, a kik szalonhősök módjára lépnek fel.

Néhány nappal később Auerbach megérkezett Karlsbadba és én megismertettem őt Sennyeyvel, a ki a hires német iróra rendkivül kedvező benyomást tett; Auerbach még utólag is, valahányszor vele találkoztam, csodálkozását fejezte ki a felett, hogy ez legyen az a „fekete báró“, kiről némely bécsi lapok oly rémséges dolgokat tudtak mesélni.

Amaz időben meglehetős feltünést okozott Spielhagennek egy uj regénye: „Quisisana“. Olvasóim talán emlékeznek, hogy e regény hőse egy ötven esztendős ember, Bertram bácsi, a kibe egy gyönyörü szép, 18 éves leány beleszeretett. A bácsi viszonozza e szerelmet, de még mielőtt az egész életre szóló frigy megköttetnék, eszére tér, hogy a kor aránytalanságánál fogva ebből boldog házasság nem lehet és szivéből kitépi ezt a szerelmet, mig a leányé, habár némi küzdelem után, egy fiatal huszártiszt felé fordul, a ki őt el is veszi. Hanem a szegény Bertram bácsi ama szerelmével együtt szivének egy darabját is kitépte és e szivbeli seb nemsokára testét is megtöri. Évek előtt szerteszét kóborolván a világban, végre Capriba vetődött, ott narancsoskert

közepén, gyönyörü kilátással a tengerre, egy ház áll, melynek fehér homlokzatán, viruló rózsáktól körülfonva, e szavak olvashatók: „Qui si sana.“ (Itt meggyógyulsz!) Ezen házban, mely egykoron a bácsinak kedvencz helye volt, letelepedik nászutja alkalmával az uj házaspár; a fiatal asszony onnan egy szivinditó levelet ir Bertram bácsinak, ki otthon politikai szereplésben kereste szive sebére az irt, de hasztalanul; az azzal járó izgalmak még gyorsabban emésztik fel erejét — és a Quisisana-ból érkezett levél vétele utáni éjjel meghal. A regénynek főleg véglapjai oly gyönyörüen vannak irva, hogy ennél szebbet még ritkán olvastam. Egészen el voltam ragadtatva és Sennyeynek is e regény olvasását ajánlottam. El is hozatta mindjárt ebéd után a kölcsön-könyvtárból; esős idő lévén, azonnal hozzáfogott az olvasáshoz és aznap többé nem láttam. Másnap reggel lejött hozzám és már mikor belépett, föltünt nekem, hogy arcza még a szokottnál is halványabb.

— Te szép dolgot müveltél velem, — mondá szemrehányó hangon. Majdnem reggelig olvastam azt a regényt. Nem voltam képes azt kezemből letenni, mig végére nem értem és éppen a vége aztán annyira felizgatott, hogy nem tudtam többé behunyni a szememet.

Igazán örültem, hogy izlésünk, vagy talán helyesebben mondva, érzésünk annyira találkozik. Éppen, mialatt igy beszélgetünk, kapok egy levelet, a melyben a regény szerzője Spielhagen Frigyes, arról értesit, hogy Elza leányával megérkezett és kérdi: hol találkozhatunk? Azonnal feleltem neki, hogy két órakor jöjjön ő is Pupphoz, a hol minden nap Sennyeyvel ebédelni szoktam. Spielhagen meg is jelent és Sennyey oly melegséggel, majdnem azt lehet mondani, oly elragadtatással fogadta őtet, hogy a rendkivül szerény német iró alig tudta, mit válaszoljon. Magától értetik, hogy nemsokára Spiel-

hagen legujabb regényére került a beszéd. Sennyey elmondá, hogy az neki éji nyugalmát rabolta el, de nem csinált belőle titkot, hogy a regény vége, bármily mesteri kézzel van irva, őt nem elégiti ki; ő — ugymond — nem birja átlátni, miért kellett a szegény Bertram bácsinak ily tragikailag végződnie és miért nem vehette el azt a leányt, a kit ő szeretett és a ki őt viszont szerette.

Spielhagen hosszu és szellemdus előadásban magyarázgatta ennek psychologiai szükségét, de Sennyeyt sehogy sem birta kapaczitálni. Végre látva, hogy a jeles német költő, a ki oly érzékeny, mint a mimosa, máris kissé zavarba jő, én közbeszóltam, azt mondván Spielhagennek:

— Ön hiába erőlködik, sem ő excellencziáját, sem engem nem fog kapaczitálni, mert nekünk speczialis okunk van önnek elméletét el nem fogadni, mi mindketten az ötven éven tul vagyunk, mindegyikünknek csinos felesége van és igy semmi áron nem konczedálhatjuk azt, hogy ötven éven tul férfi nem volna képes egy nő szerelmét állandóan birni.

— Kérem, ez egészen más, — mondá Spielhagen és kezdte magyarázni a különbséget a közt, ha valaki 52 esztendős korában elvesz egy 18 éves leányt és a közt, ha valaki már fiatal korában szerelmi frigyre lépett egy szép nővel. Egyébiránt — fejezé be Spielhagen — ha az én Bertram bácsimnak is szép felesége és egy pár gyermeke lett volna, miként önöknek van, szegény még ma is élne . . .

Igy „konspiráltunk“ mi Auerbachchal, Spielhagennel és másféle államveszélyes egyénekkel; a kis Elza pedig — akkor 15 éves lehetett, azóta alkalmasint már igen derék háziasszony lett belőle — a kis Elza okos nagy szemeit nem tudta levenni arról a halványarczu férfiról, mintha kérdezni akarná: hogy hát micsoda magyar

mágnás az, a ki oly okosan és oly válogatott németséggel beszél, se szittya-kardot, se sarkantyus csizmát, se rókaprémes mentét nem visel és annyira különbözik azoktól a magyar mágnásoktól, a kiket ő különféle „Illustrirtek"-ben lepingálva látott?!

Nem mondom — sőt ha mondanám, a t. olvasó el sem hinné — hogy karlsbadi együttlétünk alatt, mely hetekig tartott, politikáról köztünk egyáltalában nem volt szó. Sőt ellenkezőleg, beszéltünk mi erről is és Sennyey egyik-másik alkalommal oly érdekes nyilatkozatokat tett, hogy azokat — szokásom ellenére — hazajöttömkor föl is jegyeztem. De ezekre most nem akarok kiterjeszkedni, mert különben nem hirlapi czikket — eredeti szándékom ellenére ez ugyis már nagyon hosszura kezd nyulni — hanem könyvet kellene irnom. Annyit azonban mondhatok, hogy *pártpolitikával* vajmi keveset foglalkoztunk, hanem igenis ama nagy problémákkal, a melyek hazánkban még megoldásra várnak és a melyekre nézve, örömmel mondhatom, alig volt köztünk nézeteltérés. Egyet-mást e beszélgetésekből mégis röviden érintek.

Egyik alkalommal a báró szóba hozván első találkozásunkat, melyről már fentebb megemlékeztem, azt kérdé tőlem, vajjon mi volt akkori idegenkedésemnek oka? Őszintén megmondtam neki, hogy midőn én még Bécsben voltam, ő pedig Budán uralkodott, egy barátom azt irta nekem, miszerint Sennyey ugy nyilatkozott: „arra, hogy Magyarországon a kedélyek nyugalma helyreálljon, nem kellene egyéb, mint hogy egy fél tuczat ember felakasztassék és ezeknek élén — az én csekélységem".

Első pillanatban a báró felháborodott; arcza kipirult és villogó szemekkel mondá:

— Gazember volt, a ki ezt állitotta. Én soha sem ezt, sem ehhez hasonlót nem mondtam; ámbár nem tagadom,

sokszor boszantott azon Garibaldi-kultusz, melyet te a Pesti Naplóban prédikáltál.

Rövid szünet után pedig mosolyogva fordult hozzám, azt kérdezvén:

— És te ilyesminek csakugyan hitelt adtál?

— Megvallom — feleltem én — hogy bennem is kételyek támadtak; de nem a szeretetreméltó szándék iránt, mert utóvégre a politikában is áll az: C'est la guerre. De föltettem rólad, hogy ismered a nürnbergiek elvét, a kik senkit sem akasztanak fel, mig kézre nem keritik és igy nem hittem, hogy te az ilyen barátságos szándékodat előre ki fognád kürtölni oly időben, a mikor én Bécsben vagyok és igy nem férhetsz hozzám.

Arcza ismét komor kifejezést öltött.

— Nem, — mondá — még igy is csalatkoztál. *Én az akasztófát nem tartom politikai eszköznek.* A büntető törvényben nem akarnám azt nélkülözni és nem tartozom azok közé, kik a halálbüntetés eltörlése mellett rajongnak, sőt hozzátehetem, hogy a bűntényt bűnténynek tartom, és mint ilyent megbüntetem még akkor is, ha ugynevezett politikai okokból követtetik el; de valakit egyedül politikai működéseért életétől megfosztani, ez nemcsak kegyetlenség, embertelenség, jogtalanság, hanem egyszersmind ostobaság is. Ezután e kimondását még bővebben is illusztrálta oly példákkal, melyeket itt ismételni nem akarok és melyeknek hallatára önkéntelenül is azt kérdém magamtól: ha ez a „konzervativek" nézete, vajjon miben különbözik az a szabadelvüekétől?

Más alkalommal szóba jött azon epizód, midőn Sennyey Tisza Kálmánnak a bankkérdés miatt beadott lemondása alkalmával kabinet alakitására szólittatott fel, a mire ő, köztudomás szerint, nem vállalkozott. E tárgyra nézve ő annak idején a képviselőházban tüzetesen nyilatkozott s többek közt azt mondá, hogy — a mint a felség előtt

is kijelentette — az adott körülmények közt csakis Tisza Kálmán az, a kinek a kormány élén állania, illetőleg maradnia lehet és kell.

Sokat magyarázgatták e nyilatkozatot és abban a gunynak, vagy éppen megvetésnek kifejezését akarták találni, sőt még Sennyey halála után megjelent nekrológok egyikében vagy másikában is lehetett ezen állitással találkozni. Pedig a dolog *nem igy volt;* Sennyey saját szavaiból tudom, hogy nem igy volt és hogy — nincs okom hinni, hogy ő akkorában velem szemben valódi szándékát leplezte volna — a mit ama beszédében mondott, azt *komolyan* és minden maliczia *nélkül* mondta. Az ő nézete szerint, mely az enyémmel találkozott, ezen tárgyalásokat más sorrendben kellett volna meginditani. Mindenki, a ki a mérvadó helyen uralkodó nézeteket ismerte, tudhatta, hogy a bankügy kettészakitása, nevezetesen a bankjegy egységének felbontása erős konfliktus nélkül nem lenne keresztülvihető; tudhatta, hogy a monarchia másik felének legszélesebb köreit, nevezetesen azon nagy tömeget, a mely *nem* szokott hivatásszerüen politikával foglalkozni, semmi sem nyugtalanitja annyira, mint a bankkérdés megoldása körüli bizonytalanság, hogy tehát mindenekelőtt ezt a kérdést kellene tisztába hozni, a minek megtörténte után a többi kérdésekre nézve sokkal könnyebben és talán Magyarországra nézve előnyösebben lehetne majd egyezkedni.

A magyar miniszterelnöknek e tekintetben más nézete volt és birok annyi elfogulatlansággal, hogy beismerjem, miszerint az ő nézetének is megvolt a maga jogosultsága. Ő azt mondá, hogy a bankkérdés nem tartozik a tulajdonképeni kiegyezési kérdések közé, melyeket a monarchia két állama közti egyezkedés utján rendbehozni mulhatlanul szükséges volna, hogy a törvény Magyarországnak e tekintetben feltétlenül szabad kezet

hagyott. Ha egyszer a két állam közti viszony továbbra is biztos alapra leend fektetve, akkor a bankkérdést is könnyebben lehet megoldani, minthogy akkor Magyarország nem áll ama gondolat pressziója alatt, hogy az e kérdés körüli egyezkedés meghiusultával a monarchia két állama közti viszony is a levegőben függhetne. Meglehet, sőt valószinü, hogy a miniszterelnököt ezenkivül azon hazafias szempontból csak dicséretre méltó megfontolás is vezette, hogy ha egyszer a tulajdonképeni kiegyezési kérdések köztünk és Ausztria közt rendezve vannak, azután pedig a bankkérdésnek oly megoldása, a milyent ő kiván, el *nem* érhető, akkor ő a közjogi alapnak minden megrázkódtatása nélkül más valakinek adhatná át az ország kormányzatát.

Meddő volna ma még a felett vitatkozni, vajjon a két nézet közül melyik volt elméletileg helyesebb, mert a politikában is, sőt főleg a politikában „rien ne réussit que le succès."

Hogy miként fejlődtek tényleg a dolgok, mindnyájunk előtt ismeretes. A magyar miniszterelnök nem volt képes a bank kérdésére nézve az általa kivánt engedményeket kieszközölni és ennek folytán beadta lemondását. Sennyey előtt akkor tisztán állott a helyzet. Ő tudta, hogy a mit Tisza Kálmán a törvényhozás másik tényezője és a monarchia másik állama részéről el *nem* érhetett, azt ő (Sennyey) sem fogja kivivhatni, hanem a bankkérdésre nézve neki is el kellene fogadnia azt, a mit Tisza visszautasitott. Akkor pedig az egész ország azt mondta volna: ime, az a pecsovics Sennyey elfogadja azokat a föltételeket, melyeket a szabadelvü Tisza az országra nézve oly hátrányosaknak tart, hogy inkább állását áldozta fel, mintsem e feltételekre ráállott volna. Az egész ország felzudult volna az amugy sem igen népszerü Sennyey ellen és ez

aligha lett volna képes az ily alapon létrejött bankegyezményre megnyerni a parlament többségének helyeslését. A pünkösdi királyság igen rövid lett volna; Sennyey népszerüsége ujabb csorbát szenved és néhány izgalmas hét után a dolgok épen ott állottak volna, a hol annakelőtte állottak. Sennyey tehát teljesen bona fide mondta, miszerint arról, hogy a bankkérdésre nézve kényszerhelyzetben vagyunk és ha hazánkat komoly válságnak kitenni nem akarjuk, e téren engednünk kell, hogy erről csakis Tisza Kálmán képes az ország közvéleményét meggyőzni, és ha valaki, ugy egyedül ő az, a kinek ezt el fogják hinni és egyedül ő leend képes a parlament többségét ezen kénytelenséggel megbarátkoztatni, miután annak elháritására a legerősebb eszközt, a lemondás beadását alkalmazta volt.

Sennyey eljárása itt is, miként mindenben, teljesen észszerü és lojális volt, és ha neki itt-ott mindenféle titkos utógondolatokat tulajdonitottak, abban ő csakugyan ártatlan volt.

Politikai beszélgetéseinkből még csak azt az egyet akarom megemliteni, hogy ő Bismarck herczeg szándéklatai iránt igen kevés bizalommal viseltetett.

— Ez az ur bennünket *beszappanoz*, — mondá nekem többször, — a velünk való szövetséget presszió eszközeül fogja felhasználni, valahányszor akár Oroszország, akár Francziaországgal szemben valamit keresztül akar vinni; de mihelyt ezen czélját elérte, velünk és érdekeinkkel vajmi keveset fog törődni.

Ez volt talán az egyetlen pont, melyre nézve nem tudtam egyetérteni Sennyeyvel, a kinek itéletét itt — hisz végre ő is csak ember volt — alighanem bizonyos egyéni érzelmek befolyásolták, melyeket tovább feszegetni nem akarok. Én hiszem és remélem, hogy ő, bármily élesszemü államférfiu volt különben, e tekin-

tetben mégis csalódott és bár egyáltalán nem kivánatos, hogy alkalom nyiljék Sennyey e pesszimisztikus nézetének tények által való megczáfoltatására, mégis szeretem hinni, hogy *ha* ily alkalom mindazonáltal kinálkoznék, a czáfolatban sem lesz hiány.

Midőn Karlsbadban elbucsuztam tőle, szomoruan nyujtott kezet és bus hangon mondá:

— Kivánom, hogy az itteni tartózkodás neked többet használt légyen, mint nekem; — aztán kis szünet mulva hozzátette: — no, de ugy hiszem, mi már most teljesen ismerjük egymást.

— Igen, kegyelmes uram, — válaszolám — és én azon meggyőződéssel megyek el innen, hogy vagy mind a ketten vagyunk reakczionáriusok, ultramontánok és nem tudom még mi, vagy egyikünk sem az!

Hazajöttünk után — ugyanez évi szeptember vége felé — Sennyey még egy, talán nem is nagyon komoly kisérletet tett a kormánypárt néhány — nagyon kevés számu tagjával érintkezésbe lépni, de, ugy látszik, minden eredmény nélkül. Nagyobbszabásu politikai szereplése tulajdonképen már akkor véget ért. A mi e kitünő férfit ezentul csaknem teljes tétlenségre kényszeritette, az a politikai körülményeken kivül már akkorában is igen rossz egészségi állapota volt. Sokat köhögött, és ugy látszik, az a tüdőbaj, a mely utóvégre e megbecsülhetetlen értékü életet eloltotta, már akkor is fenyegető mértékben megvolt. Hozzájárult nagymérvü izgatottsága mely annyira ment, hogy őt például a legkisebb noticz, a mely habár a legártatlanabb alakban ellene irányult, napokon át ingerült állapotban tartotta és egészen mindegy volt, akár a „Times"-ben, akár a „Tárogató"-ban jelent meg a támadás. Hogy pedig az ily idegzetü ember — főleg minálunk — nem miniszternek és még kevésbbé miniszterelnöknek való, az talán bizonyitásra sem szorul.

Erős meggyőződésem, hogy ő felsége abban a perczben, a midőn Sennyeynek miniszterelnökké való kineveztetését aláírja, aláírta volna e kitünő férfiunak halálos itéletét is.

Főleg ez okokból mindinkább vissza is vonult a politikai élettől családja körébe, mely őt a bálványozással határos szeretettel környezte és politikai barátai közül majdnem egyedül Apponyi gróffal tartott fenn élénkebb összeköttetést, a kit nagyon szeretett.

— Átszolgáltatom — mondá nekem egyszer még „pártvezér“ korában — pártom összes tagjait; csinálj velök, a mit tetszik, csak Apponyit ne bántsd, mert ezt ugy szeretem, mintha fiam volna.

1880 tavaszán igen tekintélyes külföldi erők itt egy nagy bank létesitését tervezték és az elnökséggel Sennyeyt kinálták meg. Ő sokáig habozott, vajjon elfogadja-e az ajánlatot vagy sem? Legjobb barátjainak nézetei e tekintetben nagyon eltértek egymástól. Egy része határozottan ellenezte ezt azon okból, mert a bank programmjában oly üzletek is foglaltattak, a melyek részint egyenesen az állammal lettek volna kötendők, részint pedig csakis a kormány hathatós támogatása mellett volnának keresztülvihetők. Ez okból, mondom, sokan, a kik még mindig azt hitték, hogy Sennyey számára nagy politikai jövő van fentartva, ugy vélekedtek, miszerint helyesebben cselekszik, ha ilyen vállalattól távol marad és függetlenségét minden irányban fentartja.

Mások — és megvallom, hogy ezek közé én is tartoztam — azt mondták neki, hogy amaz elnökség elvállalása sem tekintélyének, sem függetlenségének kárára nem válhatik; hogy minél nagyobb lesz annak a banknak a jelentősége, annál kivánatosabb, hogy ily kitünő eszü, feddhetlen jellemü és tiszta hazafiságu férfi álljon annak élén, mert ezzel meg volna adva a leg-

erősebb biztositék arra nézve, hogy a vállalat érdekei az országéival mindenkor összhangba fognak hozatni. A szóban álló intézet akkor nem jött létre (később a Széll-féle jelzálogbank lett belőle) és némely tulbuzgó urak — pártczélok által vezéreltetve vagy pedig azért, hogy a hozzájuk csatlakozni nem akaró Széll Kálmánt boszantsák — utólag nagyra voltak vele, hogy Sennyey *politikai* okokból *nem* fogadta el a neki felajánlott, anyagilag is fényes állást. Ez nem igaz. Hogy Sennyey *tényleg* már is elfogadta volt amaz ajánlatot, mutatja a következő levél. Ugyanis egy ismerősöm, a ki az uj banknál alkalmaztatni kivánt, arra kért, hogy ajánljam őt Sennyeynek. Én ezt megtettem és erre nekem Sennyey a következőket irta:

Budapest, 1880 április 18-án.

„*Igen tisztelt Barátom!*

Holnap elutazván és ma még igen sokat kellvén végeznem, igen sajnálom. hogy személyesen fel nem kereshetlek és szóval nem hozhatom válaszomat szives soraidra. Fentartom ezt más alkalomra. Igen szivesen vállalkozom, hogy azon szivélyes indulatnál fogva. melylyel irántad viseltetem. védenczednek ügyét — ki nekem igen megtetszett — *figyelemben tartandom*. Tudod azonban, hogy — nem akarok másokkal takarózni — *sem a megállapitandó rendszer, sem pedig a kinevezések nem függnek kizárólag tőlem*. Őszinte tisztelettel és üdvözlettel hived

Sennyey."

Ugy hiszem, hogy e levél végsorai, melyeknek különben semmi értelme nem volna, nem engednek kétséget az iránt, hogy Sennyey és a vállalkozók közt az ügy teljesen rendbe volt hozva, és én azt hiszem, hogy e tekintetben egyáltalában nincs mit titkolni, vagy szépitgetni, mert nincs benne semmi, a mi Sennyeynek akár csak távolról is derogált volna. A bank akkorában azért nem

jött létre, mert lehetetlen volt vezérigazgatónak megnyerni azt, a kit Sennyey ez állásra meghivatni kivánt és ő maga utóbb már nem igen ragaszkodott amaz elnöki álláshoz, mert a politikai élet csábjai még sem vesztették el egészen a felette való hatalmat és mert épen akkor kinálkozott számára az odavaló visszatérés lehetősége. A fentidézett levél április 18-án iratott és másnap Sennyey csakugyan el is utazott, május 1-én este azonban váratlanul visszatért a fővárosba és másnap — még nagyon jól emlékezem, hogy vasárnap volt — korán reggel fölkeresett. A pozsonyiak megkinálták a képviselői mandátummal és ő erre nézve véleményemet akarta megtudni. Első kérdésem egészségi állapotára vonatkozott és ő kijelentette, hogy ez tetemesen javult és hogy *szerény* korlátok közt mozgó politikai tevékenységre ismét képesitettnek hiszi magát; de egyszersmind kijelentette azt is, hogy még akkor is, ha a mandátumot elvállalná, kimélni akarja magát és igy sem pártvezérségi, sem kormánybuktatási tervekkel nem viseltetik. Az én válaszom természetesen nem lehetett más, mint az, hogy ily körülmények közt a mandátumot elfogadni nemcsak lehet, hanem kell is és hogy nemcsak a parlamentre, hanem az egész országra nézve megbecsülhetlen nyereség leend, ha ismét visszatér a képviselők sorába.

Ő szemlátomást örült e feleletnek és azzal távozott el, hogy a dolgot még egy-két barátjával meg fogja beszélni, de hogy három negyedrészben már is el van határozva a mandátum elfogadására, ha a pozsonyiak azt neki oly értelemben átadni hajlandók, a mely értelemben ő azt egyedül tartja elfogadhatónak.

Dél felé ismét eljött hozzám s elhozta nekem azon telegramm konczeptusát, a melyet Pozsonyba küldeni szándékozott. E konczeptus — eleitől végig Sennyeynek

sajátkezü irása — még most is megvan nálam és annak tartalma oly jellemző Sennyey akkori fölfogására nézve és lojalitását oly ragyogó szinben tünteti fel, hogy — ámbár, a mennyire emlékezem, e távirat annak idején egy-két lapban közölve volt — talán még sem lesz felesleges azt itten ismételni. A telegramm igy szól:

„Egészségem és viszonyaim nem engedik, hogy a parlament küzdelmeiben folytonos részt vegyek, elveim pedig és a politikai helyzet tartóztatnak, hogy *a létező pártok bármelyikéhez* csatlakozzam. Csak oly feltétel alatt vállalhatnék tehát mandátumot, ha választóimtól szabadságot nyernék, hogy csak fontosabb ügyekben *önállóan, távolmaradva pártalakitási törekvésektől és kormányhatalom utáni aspiráczióktól*, képviseljem szerény nézeteimet. Tartok tőle, hogy ily fentartás mellett sem a várakozásnak meg nem felelnék, sem pedig e dicső választó-kerületet az őtet méltán megillető hatással és befolyással nem képviselhetném és igy kötelességem Önöket kérni, hogy megbizásukkal más alkalmasabb személyt felruházni méltóztassanak. Ha azonban e fentartásom daczára engemet annyira kitüntető bizalmukkal továbbá is megajándékozni és *egyhangu* választásban részesiteni kivánkoznának, ez elhatározásuknak készségesen hódolni kötelességemnek ismerném. Mindenesetre pedig kérem, fogadják kegyesen eléggé ki nem fejezhető hálámat, hogy kegyes ajánlatuk által a legfényesebb polgári kitüntetésben részesiteni méltóztattak.

Sennyey."

Ugyanaz nap délután vettem Sennyeynek egy levelét, a melyhez a szintén saját keze által lemásolt pozsonyi válasz volt mellékelve. E válasz igy hangzott:

Sürgönyét nagy örömmel vettük. A választók küldöttsége kedden fogja Excellencziádnál tiszteletét tenni

Neusiedler.

Sennyey tehát ismét a képviselőházé volt, mert a pozsonyiak május 10-én csakugyan egyhangulag megválasztották. Fájdalom, még azon általa amugy is a legszerényebb mértékre leszállitott remények sem teljesültek, a melyekkel ő ama mandátumot elvállalta. Nem szándékozom azon idő eseményeire visszatérni, csak röviden emlitem, hogy Sennyeyt ugy a politikai viszonyok, mint saját egészségének ujbóli hanyatlása mindinkább elkedvetlenitették és hogy ő ennek következtében a politikai élettől ismét mindinkább visszavonult. Keveset volt Budapesten és igy én is személyesen csak ritkán érintkeztem vele. Levelei is mind gyérebbek lettek és utóbb egészen elmaradtak. Annál kellemesebben voltam meglepetve, midőn hosszu szünet után, 1884 január 6-án Fintáról keltezett levelét vettem, mely azonban nem a politikára vonatkozott, hanem csak azt a kérést tartalmazta, hogy a levélhez mellékelt (valami Tiszaszabályozási ügyre vonatkozó) czikket adjam ki az általam szerkesztett lapban.

A levélen nemcsak igen szivélyes, hanem bizonyos humorisztikus hang is vonult végig, a miből azt következtetém, hogy annak irója meglehetősen jól érzi magát. Ezt megerősitette előttem a Sennyey-családhoz közel álló egyik barátom, a ki ugyancsak 1884 junius végén — épen egy nappal két havi szünidőm kezdete előtt — fölkeresett. Ez az ur körülményesen elmondta, hogy Sennyeynek egészségi állapotában ismét némi javulás állott be, hogy valamivel nagyobbmérvü politikai tevékenységéről nem lehet ugyan szó, de másfelől mostani teljes tétlensége is rosszul hat az ő kedélyére. A falusi magányban sokat töprenkedik saját állapota felett, különben sem csekély bajait nagyitó üvegen át nézi és igy nagyon is kivánatos volna, hogy a jeles férfi ezen állapotból kiragadtassék. Azután az, ki ezeket velem közölte,

egyszerre azzal a kérdéssel lepett meg, vajjon nem gondolnám-e, hogy a főrendiházi elnökség volna az az állás, a mely Sennyeyt ismét érintkezésbe hozná a politikai élettel, a nélkül, hogy testi erejét oly mértékben venné igénybe, melyet az meg nem bir és mit szólna hozzá a magyar miniszterelnök, ha e terv valósitása iránt nála lépés tétetnék?

Én erre azt válaszolám, hogy ezen kérdés reám nézve egészen uj, hogy tehát a miniszterelnöknek ebbeli nézeteit nem ismerhetem, melyeknek tolmácsolására különben sem volnék illetékes; de igenis tudom azt, hogy a miniszterelnök mindenkor a legnagyobb tisztelettel viseltetett báró Sennyey személye iránt, hogy annak államférfiui tehetségét és kitünő jellemét teljes értéke szerint méltányolja, és tudom végre azt is, hogy ugy a kormány, mint annak pártja csak örülhetne, ha az imént emlitett kombináczió valósitható volna; mindezeknél fogva azt hiszem, hogy legjobb volna egyenesen a miniszterelnökhöz fordulni és egyéni felfogásom szerint nem kétkedem, hogy ha Sennyey amaz állás elfogadását erkölcsileg lehetetlen föltételekhez nem köti, a terv valósitása talán nem fogna komoly akadályokra találni.

Másnap elutaztam és heteken át nem hallottam semmit ez ügyről. Augusztus elején kaptam egy levelet, melynek irója — fentemlitett barátom — röviden tudatja velem, hogy ama bizonyos ügy jó folyamatban van és kedvező eredménynyel kecsegtet. Ugyanazon hónap második felében ugyanazt az értesitést vettem, hogy Tisza és Sennyey személyesen találkoztak Bécsben báró Sennyey Lajos lakásán, hogy ott részletesen meg lett beszélve az ügynek minden oldala és hogy a két kitünő államférfi teljes egyetértésre jutott, ugy, hogy ennek következtében a magyar miniszterelnök, ki különben is Ischlbe szándékozott menni, hogy Osztendébe való utazása előtt ő felségénél tiszteleg-

jen, a Sennyey kinevezésére vonatkozó előterjesztést megtehette, mely a felség által jóvá is hagyatott; végre hogy ő felsége október első napjaiban Budára érkezvén, akkor Sennyey bárót személyesen elfogadni szándékozik.

Midőn szeptember elején hazajöttem, az imént említett közlemény minden részletének valódisága hiteles oldalról is meg lett erősitve, sőt, ha jól emlékezem, szeptember közepe felé már egyik-másik lap is kezdett a dologról irni, hanem egyelőre csak mint „jól értesült körökben szállingó hirről". Én az általam szerkesztett lapban arra szoritkoztam, hogy ezen hireket átvettem azzal a megjegyzéssel, hogy én sem tartom lehetetlennek, miszerint ez a kombináczió valósulhatna. Pozitiv nyilatkozatot azonban nem akartam tenni mindaddig, mig Sennyeytől magától erre fölhatalmazást nem nyerek.

1884 október 18-án a következő sorokat vettem:

Angol királyné-szálloda, 1884 október 18-án.

„*Tisztelt Barátom!*

Grippés állapotom miatt a szobát őrizni kénytelenittetvén, hozzád, mint kivántam, nem mehetek, de nagy örömet szereznél nekem, ha engemet meglátogatnál. Szives üdvözlettel és baráti tisztelettel igaz hived

Sennyey."

Magától érthető, hogy a meghivásnak rögtön megfeleltem. Sennyey most összefüggésben és minden részleteivel közölte velem a Tiszával folytatott alkudozásokat és a köztük megállapitott pontozatokat. Mindketten azon nézeten voltunk, hogy miután a király általi fogadtatás már megtörtént s a dolog fait-accomplinek tekinthető, idején volna a közönséget az egész ügy iránt hitelesen tájékoztatni. Ennek folytán meg lett beszélve és minden részleteiben megállapitva azon czikk, mely két nappal későbben, október 20-án a Pester Lloydban megjelent

és teljesen átlátszó és hiteles alakban tüntette fel azon viszonyt, mely a magyar miniszterelnök és a főrendiház uj elnöke közt létrejött. Különösen kiemelendőnek tartom, hogy e czikk *egyenesen Sennyey kivánatára, a vele történt megállapodások alapján* lett megirva és minden részleteiben vele előre megbeszélve, mert akkoriban egy ellenzéki lap a czikknek nemcsak *tartalmát* megtámadta, hanem *eredetét* is, azt mondván, hogy e czikk Tisza Kálmán inspirácziójára iratott és egyoldaluan reá — Tiszára — nézve kedvező szinben iparkodik az ügyet feltüntetni. A támadás tárgyilagos részére pár nappal utóbb, október 30-án feleltem, a czikk eredetéről azonban indiszkréczió nélkül akkor nem szólhattam; de szólhatok róla ma és az imént elmondottakhoz még hozzátehetem, hogy a magyar miniszterelnöknek e czikkről annak megjelenése előtt *tudomása sem volt* és hogy az a tényállásnak egyszerü és minden tendencziától ment előadását tartalmazta, miután a valóságot a nyilvánosság előtt takargatni vagy elferditeni sem Tiszának, sem Sennyeynek semmi oka nem volt.

Tudnék is, szeretnék is még sok mindenfélét elmondani, mert Sennyey nagyszerü és rokonszenves alakja azok közé tartozik, melyek az irót, ha egyszer velök foglalkozni kezdett, egykönnyen el nem eresztik. Tönkre kivánnám tenni — és tehetném is — nevezetesen azon nevetséges mesét, hogy Sennyey „ultramontán“ lett volna. De erre most nem térek ki.

Mióta Sennyey országbiróvá és a főrendiház elnökévé kineveztetett, ugy is csak ritkábban találkoztam vele; ő már alig járt ki, hacsak a kötelesség nem kényszeritette rá, nekem pedig nagyon kevés időm van látogatásokat tenni. Azonban akkor a tél vége felé, mikor néhány napig magam is kénytelen voltam a szobát őrizni, ő szives volt engem meglátogatni. Nagy nehezen mászott fel

szegény a második emeletre; bottal kezében lépett a szobába és e botra támaszkodva, lassu és ingadozó léptekkel közeledett a szék felé. Azelőtt oly egyenes, magas alakja teljesen meg volt törve. Midőn leült, még mindig villogó szemei fürkészőleg fordultak felém; nyilván azt leste, vajjon az ő megváltozott külseje mily benyomást tesz reám? Kitaláltam gondolatát és minden lelki erőmet megfeszitettem, hogy látszólag vidám csevegés alá rejtsem szivem sajgó fájdalmát.

Valamivel későbben felkerestem őt muzeum-utczai lakásán. A két ablak közti pamlagon ült; előtte mindenféle orvosság. Majdnem két órán át tartott magánál. Rövid időre neje is bejött hozzánk. Szemeim csak egy perczre találkoztak az övéivel, de ezen egyetlen pillantásból oly mély fájdalom, oly kétségbeesett rezignáczió szólt, hogy nem voltam kétségben az iránt, miszerint a nő, férje sorsát illetőleg, lemondott minden illuzióról. Akkor utoljára láttam Sennyeyt és minden remény nélkül távoztam. Mégis örültem azon hir hallatára, hogy a báró következő nyáron Tátraházán volt s aránylag jól érezte magát. Deczember 16-án azonban báró Vay Miklós koronaőr azon fájdalmas közléssel lepett meg, hogy Sennyey neki — mint a főrendiház alelnökének — átküldte az összes elnöki irományokat, mint a melyeket ő (Sennyey) már el nem intézhet. Lázas feszültséggel kisértem azóta napról-napra azon kétségbeesett küzdelmet, melyet egy erős lélek egy megtört testtel vivott. Január 3-án esti 7 óra tájban vettem azon hirt, hogy az orvos kijelentette, miszerint művészetének vége és hogy ő már csak mint a háznak régi barátja állhat vigasztalólag a boldogtalan család oldala mellett. Ugyanez este 10 órakor röviden tudatták velem, hogy Sennyey kiszenvedett... Ekkor elővettem azt a regényt, mely egykoron mindkettőnknek oly nagy élvezetet nyujtott és

könybelábbadt szemekkel olvastam el ujra annak végsorait, a mint következik:

„Az orvos fölkelt és keresztbefont karokkal járt fel s alá a szobában. A mellékszobából, melynek ajtaja csak félig volt betéve, halk zokogás hallatszott. E hű emberek kétségbeesése alig engedte visszafojtani keblébe saját bánatát. Kezével nedves szemeiből törölve a könnyeket, odalépett a halottnak nyughelyéhez és visszatolta a takarót. A tiszta vonásokból eltünt volt minden legkisebb nyoma azon szenvedéseknek, melyek e nemes szivet megtörték. És e sziv most csendes volt mindenkorra. Kezét rátéve e csendes szivre, halk hangon mondá:

Qui si sana — ime, meggyógyult!“

TREFORT ÁGOSTON.

(1888).

Ha gyermekkoromban egész héten át szorgalmasan tanultam, vasárnap délután édesatyám elvitt „sétálni". Ezen sétáknak czélpontja rendesen az akkori Pest város szélső végén fekvő ugynevezett „váczi töltés" volt. Korosabb olvasók bizonyosan még emlékezni fognak e buja növényzettel fedett töltésre, mely balról meglehetős meredeken ereszkedett le a Váczra vezető országut felé, mig jobb oldala szelid lejtőt képezett a régi temető felé, melynek helye körülbelül ott volt, a hol ma az osztrák-magyar államvasut pompás épületei emelkednek.

Ezen pázsitlepte lejtőn — köröskörül mély csend és magány uralkodott — édesatyám leülvén, könyvet vont ki zsebéből és olvasott. Én eleinte ugyanezt tettem, valami rettenetes tudvágyat affektálva, de nyugtalan fiatal vérem nemsokára győzedelmeskedett; könyvemet szép csendesen zsebembe toltam vissza és mig édesatyám mindinkább belemélyedett olvasmányába, én halk léptekkel lesompolyogtam a temetőbe, hol azután a sirok közt vigan ugrándoztam, mintha pajkos gyermekek játszó helyén járnék és nem azon a komoly földön, a hol a

költő szavai szerint „az Isten által letett vetés a feltámadás napja felé érik".

Mit is törődtem én akkor a halállal s a halottakkal? Én egészen az életé voltam és az élet enyém volt. Időtöltésből el-elolvastam a siriratokat, de csak azért, hogy jóizüen kaczagjak, ha egyik vagy másik furcsa hangzásu névre akadtam. Azokat az embereket, a kik e kövek alatt feküdtek, én sohasem ismertem és hogy valamikor nekem magamnak is oda le kelljen kerülnöm ezen ismeretlenek társaságába, arra egy pillanatig sem gondoltam.

Ma persze egész másként van a dolog. Ha még egy pár esztendeig élek, azon barátaim és ismerőseim száma, kik a föld alatt fekszenek, majdnem nagyobb lesz azokénál, akik még rajta járnak. Lassankint nyomasztó elhagyottság keletkezik körülöttünk, a kik a régibb nemzedékhez tartozunk és a mint azt a természet törvényei magukkal hozzák, sorainknak gyérülése évről-évre geometriai progresszióban halad. Ha csak az utolsó éveket veszem, hányat kisértem én már a sir felé, a kikkel az életben a gondolkozás és érzés összhangja egyesitett; hányat, a kiknek alkotmányunk visszaállitására, hazánknak politikai és kulturális ujjáteremtésére irányzott törekvései mellett, habár csak szerény napszámosi szolgálatot teljesiteni szerencsém volt; és valahányszor ezeknek egyike elment innen, mindannyiszor olyasmit éreztem, mintha magával vinné egyszersmind saját éltemnek azt a darabját is, melybe az ő neve bele volt szőve.

Az ötvenes évek második felében Eötvös által ismerkedtem meg Treforttal, a kiváló államférfiuval, a kinek szereplését a politikai viszonyokat figyelemmel kisérők bizonyára igen jól ismerik. A napot nem tudnám szabatosan megjelölni, hanem első beszélgetésünk részleteiből, melynek vázlatát jegyzeteim közt megtalál-

tam, az tünik ki, bogy amaz első találkozásnak kevés idővel azon peticzió után kellett történnie, melyet 1857-ben a magyar előkelőségeknek hosszu sora rang- és felekezeti különbség nélkül aláirt, hogy az Scitovszky primás által ő felségének átnyujtassék és melynek tragikomikai sorsát Széchenyiről irt könyvemben elbeszéltem.

Eötvös nagyon le volt verve ez oly ügyesen megindított politikai hadjárat furcsa kimenetele fölött:

— Mi legyen most? — kérdé. — Ha az ezen peticzióban foglalt nagyon szerény kivánatokat békés uton nem akarják teljesiteni, akkor a nemzet *más* uton egészen *más* követelmények valósitását fogja megkisérelni és egy második forradalmat ily rövid idő alatt Magyarország meg nem bir; vagy pedig embereink lassankint hozzá fognak szokni az abszolutizmushoz, főleg ha annak ideje marad arra, hogy még egy pár esztendeig az anyagi érdekek gondos ápolása mellett a politikai kiéheztetést folytathassa. És én valóban nem tudom, vajjon a két fordulat közül melyik a rosszabb? Azt mondják ugyan: Le ventre est le plus grand *revolutionnaire*, hanem ügyes elbánás mellett bizonyos körülmények közt a gyomor nagy *reakczionárius* is lehet.

Én rámutattam az európai helyzetre, melynél fogva valami külbonyodalmat nem lehetett épen kizártnak tekinteni.

— Az ilyen kivülről jövő lökésekkel — válaszolt Eötvös — ugy vagyunk, mint a sziklarepedésekkel, a melyeknél matematikai szabatossággal soha előre meg nem határozható az a vonal, a meddig a pusztitás terjedni fog; és igy nálunk is senki sem volna képes előre megmondani, vajjon ilyen külbonyodalom *csak* az abszolutisztikus rendszert fogná-e légbe röpiteni és nem-e egyszersmind magát a monarchiát, Magyarországot is beleértve.

Eötvös mindezeket a maga szokott nyugodt, majdnem elégikus hangján mondta.

Trefort ezen párbeszéd alatt a szobában fel és alá szaladt. Szót sem szólott, hanem a mi beszédeinket heves gesztikuláczziókkal és élénk arczmozdulatokkal kisérte. Végre megállott:

— Sohase bántsátok — mondá a maga rövid, éles modorával; — azért mégis mi mind a hárman valamikor még *miniszterek leszünk.*

Ez a furcsa közbeszólás még Eötvöst is mosolyra késztette.

— Trefort sógorom — mondá — javithatatlan szangvinikus; mivel még nem vagyunk becsukva, a mi *különben még megtörténhetik*, ő már is a miniszteri székeken lát bennünket.

Évek mulva azután sokat nevettünk, valahányszor Trefortot ezen első találkozásunkra emlékeztettem; mert a két sógorra nézve Trefort jóslata teljesedett, reám nézve pedig az Eötvösé. Ama kettő *miniszter* lett, engem pedig — *becsuktak.*

Reám nézve természetesen igen érdekes volt ezen már akkorában is nagyon jelentékeny két férfiu egyéniségét tanulmányozni és egymással összehasonlitani. Nagy megelégedésemre szolgál, hogy azt az itéletet, melyet magamnak mindegyik fölött már első találkozásunk alkalmával képeztem, évek mulva is még mindig helyesnek találtam. Mind a kettő rendkivül éles eszü férfiu volt, nagyterjedelmü tanultsággal, melyet hosszu külföldi utazások által kiegészitettek és mind a kettő az irodalom minden szakában valóban bámulatos olvasottsággal birt. Azonkivül mind a kettő derék, jószivü ember volt és a társas érintkezésben oly szeretetreméltóságot fejtettek ki, melyet már alig lehetett volna fokozni. Hanem Eötvös egész lényén finom költői zamat ömlött

végig. A mit mondott vagy irt, nemcsak szellemdus és igaz volt, hanem mindenkor egyszersmind szép is és költői. A forma fölött utólérhetlen remekséggel uralkodott és még magánlevelei is, melyekből én szerencsére jó nagy csomót birok, apró irályi mesterművek, a milyeneket egyikünk sem volna képes teremteni. Az ő alaphangulata — meglehet, hogy talán gyengélkedő egészsége miatt — inkább buskomor volt; ajkai körül még akkor is, ha mosolygott, bizonyos mélázó vonás játszadozott és én még sohasem ismertem irót, a kinek személyisége és iratai közt a harmónia oly teljes lett volna, mint Eötvösnél.

Trefort ellenben derült és realisztikus természet volt. Ő sohasem tünt ki a gondolatok és érzelmek különös mélysége által. Az ő élénk szelleme inkább a dolgok felülete felett suhant el és néha-néha igazán megdöbbentő ruganyossággal volt képes az egyikről a másikra átugrani. A forma szépsége iránt semmi érzéke nem volt. Ő mindenkor fődolognak tekintette valamely tárgy fölött mindenekelőtt önmagával tisztába jönni és azután saját világos, habár nem uj gondolatait egyszerü. néha-néha nagyon is prózai, de mindenkire nézve érthető alakban az emberek közt terjeszteni.

A költőileg rajongó Eötvös és a prózailag józan Trefort közti különbséget egyébiránt semmi sem jellemezheti oly találóan, mint egy kis történet abból az időből, a midőn Eötvös vallás- és közoktatási miniszter volt. Egyszer, mikor meglátogattam, nagyon izgatott állapotban találtam.

— Ejnye, de kár, — mondá mindjárt beléptemkor — hogy nem jött egy negyed órával korábban; akkor nevezetes dolgot láthatott volna. Itt járt nálam a mármarosi ortodox zsidóknak egy küldöttsége. Sohasem tartottam volna lehetségesnek, hogy még a mai

napon is az ilyen középkori alakok, a milyeneket eddig csak a Spindler-féle regényekből ismertem, valósággal a földön járnak!

Azután, csodálatos ékesszólásával és költői lendülettel kezdte nekem leirni ezen mármarosmegyei regényes alakokat. E közben belépett Trefort és a pamlagra vetette magát:

— Ugyan mi az, a mi a Pepit megint extázisba hozza? — kérdé, mikor sógorának kipirult arczát és villogó szemeit látta.

Eötvös folytatta lelkesült leirását és én azt hittem, hogy az Trefortot épen ugy meg fogja hatni, mint engemet. Trefort azonban már néhány percz mulva gyorsan felugrott és komikus ijedtséggel mondá:

— Csak nem ültetted le ezeket a te regényes zsidaidat erre a kanapéra?!

Ismeretségünk első éveiben csak igen ritkán lehetett személyesen találkoznunk. Én akkor Bécsben éltem, Trefort pedig a maga csabacsüdi birtokán és csak hébekorba akadt alkalma az osztrák székváros meglátogatására. Csakis az 1863-iki inséges évben fordult meg ottan gyakrabban és akkor az estéket rendesen az én házamban szokta tölteni.

Törekvéseinek czélja akkorában az volt, hogy az irányadó bécsi köröket meggyőzze arról, miszerint a Magyarországon uralkodó inségen pillanatnyi eszközök által állandóan segiteni nem lehet, hanem hogy csak nagyobbmérvü akczió által lehetne az országot az elszegényedéstől megóvni. Ilyennek tekintette ő az alföldi vasutnak épitését, mely mellett a nála szokott fürgeséggel élénk propagandát csinált minden körben. Ott Bécsben azzal dicsekedtek ugyan, hogy Magyarország anyagi jólétét hatalmasan előmozditják, de mindazáltal hazánk iránti konczessziókkal egyáltalán nem voltak bőkezüek. Trefort

csakis lépésről-lépésre tudott tért hóditani. 1863-iki deczemberben a következő levelet vettem tőle:*

Pesten, 1863 deczember 25-én.

„*Tekintetes ur!*

Vasuti ügyünk — az alföldit értem — ugy látszik, ismét nagyobb dimenziókat nyer, azaz valamint a békésmegyei vasutból alföldi lett, ugy most az alföldiből alföld-fiumei lesz. Azonban bármennyire rajongjunk is *tettek* mellett, kell, hogy a tetteket a *szavak* megelőzzék és ez rávezet azon szerénytelen kérésre: legyen szives a Wandererbe az alföld-fiumei vasut érdekében egy rövid czikket irni, melyet azután a Napló a „bécsi dolgok" rovatába átvehetne. A mai Pester Lloydban is van egy békési levél, mely vezérfonálul szolgálhatna. Az alföldi vasutnál, a Reichsrath és Skene uramnak daczára is, a földmunkálatok erélyesen folynak.

Fogadja legőszintébb tiszteletem kifejezését.

Trefort."

* Itt Falk Miksa a következőket jegyzi meg: „Azon barátságos látogatás óta, melylyel engem a bécsi rendőrség 1860. évi márczius hó 3-án korán reggel megtisztelt és melynek emlékeül egész zsákkal vitte el a nálam talált leveleket a nélkül, hogy azokat valamikor nekem visszaadta volna, a leveleknek nagy tömege halmozódott fel nálam és ezek közt vannak meglehetősen érdekesek oly személyiségektől, kik akkorában és azóta a közéletben jelentékeny szerepet játszottak. Eddigelé, fájdalom, nem értem rá ezen iratokat akár csak félig-meddig is rendbehozni; igy tehát Trefort leveleiből is csak azokat kellett kikapnom, a melyek éppen kéznél voltak és melyek a mai viszonyok közt már is nyilvánosságra hozhatók. Ezen levelek részint magyar, részint német nyelven vannak irva. A magyar nyelvüeket természetesen eredeti szövegök szerint közlöm, a német nyelvüeket pedig szószerinti forditásban; még csak azt jegyzem meg, hogy a mi a leveleken kurziv betükkel van nyomtatva, azt az eredetiben Trefort maga is aláhuzta."

Látnivaló, hogy a Reichsrathnak és Skené-nek ellenszegülése nem sok fejfájást okozott Trefortnak. Kevésbbé közömbös volt ő azonban némely kellemetlenségek iránt, miket itthon kellett tapasztalnia. Pesten — nem szivesen érintem ezt a pontot, de ugy hiszem, teljes nyiltsággal tartozom az olvasónak — Pesten Trefortnak az alföldi vasut mellett folytatott agitácziója egyenesen fegyverül használtatott fel ellene. Az „öreg ur“ környezetében akkor némely meglehetősen szük látkörü és középszerü tehetséggel biró emberek voltak, kiknek szemében rég szálkát képeztek ugy Eötvös, mint Trefort szellemi fölényüknél fogva. Igaz, hogy senki sem mert ezek ellen nyiltan föllépni már azon okból sem, mert a szabadelvü pártban beállható szakadás által nem akarták a magyar ügynek győzelmét veszélyeztetni, hanem kéz alatt igenis mindent elkövettek, hogy Deák Ferenczet az emlitett két férfi ellen hangolják.

Eötvösről azt mondták, hogy ő poéta, filozófus, de nem *gyakorlati* államférfi, *magyar* államférfi pedig éppenséggel nem.

Trefortot meg azzal gyanusitották, hogy önző okokból sürgeti az alföldi vasut létrejöttét, mivel az állam költségén saját birtokának értékét akarná emelni. A dolog annyira ment, hogy Kemény Zsigmond egyszer kétségbeesetten jött hozzám, adjak neki tanácsot, hogy mitevő legyen, miután az alföld legtekintélyesebb birtokosai ostromolják őtet, hogy a Pesti Naplóban lehetőleg erélyesen szólaljon fel az alföldi vasut mellett és nevezetesen, hogy minél több czikket hozzon Treforttól, ki ez ügyben birtokostársai részéről a publiczisztikai agitáczióval meg lett bizva; az „öreg ur“ pedig, valahányszor egy ilyen Trefort-féle czikk napvilágot látott a Naplóban, mindig azon boszus kérdéssel förmedt rá:

— Már megint Csaba-Csüd?

Szerencsére sem Eötvös, sem Trefort — ámbár ezen áskálódások nagy indignácziót keltettek bennök — mégsem vették nagyon tragice a dolgot. Eötvös egyszer azt mondá nekem :

— Mégis furcsa az én sorsom. Valahányszor én egy politikai gondolattal fellépek, azt rendesen impraktikusnak hiresztelik és azt tanácsolják nekem : csináljak verseket, irjak regényeket vagy bölcsészeti munkákat, de a politikába ne avatkozzam. Évek mulva aztán rendesen abban a szomoru elégtételben részesülök, hogy előbb kigunyolt gondolataim általánosan elfogadtatnak, de rendesen oly időben, a mikor az események által már tul lévén szárnyalva, csakugyan már nem praktikusok, én magam pedig már is egy pár állomással előbbre vagyok.

Trefortot az emlitett keserüségek egyáltalában nem csüggesztették el az alföldi vasut létrehozása körüli törekvéseiben és, habár csak évek mulva, czélját végre mégis elérte.

A Deák környezetében létező viszonyok, miként azokat az imént vázoltam, Eötvös és Trefort közt és köztem ismételten szóba jöttek. Eötvös a leghatározottabban kijelentette, hogy esze ágában sincs magát az öreg ur versenytársának tekinteni, vagy saját szakálára pártot alakitani ; ő éppen ellenkezőleg minden lényeges kérdésben alárendeli magát Deák Ferencz vezetésének, de arra nem tudja magát elhatározni, hogy még minden részletre nézve is lemondjon önálló véleményéről. Ennélfogva sürgős szükségét érezte annak, hogy a sajtóban saját közlönye legyen, a melyben Deák politikájának őszinte és erélyes támogatása mellett mégis egyik vagy másik kérdésre nézve a maga egyéni nézetének is adhatna kifejezést. A Pesti Naplót, mint Deák különleges közegét, erre nem tartotta alkalmasnak (e tekintetben Trefortnak a lapokban az időtájt sürün megjelent nyilt levelei is

nem egy keserü szót tartalmaznak), mindamellett nem tartaná helyesnek más *napi*-lapot alapitani, mely a leglojálisabb kontesztácziók daczára mégis többé-kevésbbé a „Pesti Napló“ versenytársa, vagy éppen ellenfele gyanánt fogna tekintetni. Megállapodtunk tehát abban, hogy egy magyar *heti*-lapot fogunk kiadni, melybe Eötvös minden héten egy-egy vezérczikket irna magyar belügyekről, én pedig szintén minden héten egy politikai czikket küldenék Bécsből, mely az osztrák viszonyokkal és azoknak Magyarországra való visszahatásával foglalkoznék.

Miután az akkori sajtóviszonyok mellett egy időszaki lapnak szerkesztése és kiadása mindenféle vexácziókkal járt, melyeket Eötvös magára venni nem akart, azt határoztuk, hogy a lapot felelős szerkesztőül Keleti Károly fogná aláirni, a lapengedélyért pedig mint kiadó Trefort fogna a kormányhoz folyamodni. Ez meg is történt és a legrövidebb idő mulva Trefort — egyszerüen elutasittatott. Ő maga egy Csaba-Csüd, 1864 május 26. keletü levélben ezt ekként tudatja velem:

„Április 25-én Bécsben voltam; 26-án fölkerestem Priviczert és Pápayt és néhány nappal később elmentem Eszterházy Móriczhoz. Mindegyikkel szóltam az általunk tervezett lap, vagy tulajdonképen hetilap iránt. Az urak ugy vélekedtek, hogy várni kellene, mig a magyar udvari kanczellária kebelében a belső állapotok némileg tisztulnak. Azonban május 13-án Pestre visszaérkezve, vettem a következő végzést: „A nagyméltóságu magyar kir. helytartótanács elnöksége folyó évi május 6-án 3564. eln. szám alatt kelt intézménye szerint a magyar kir. főkanczellár ur folyó hó 3-án 262. szám alatt kelt elnöki levelével az ön által Pesten Keleti Károly szerkesztése mellett kiadni szándékolt *politikai és nemzetgazdasági hetilap* czimü folyóirat kiadhatására kért engedélyt meg nem adhatónak tartá.“ Már most szeretném tudni, vajjon

melyik főkanczellár működött május 3-án? Annyi bizonyos, hogy Pálffy akkor Bécsben járt.

Inséges területeinken a mult évi adót kérlelhetetlenül behajtják, daczára annak, hogy a föld jövedelmet nem hozott. Mielőbbi viszontlátásra, kiváló tisztelettel barátja

Trefort."

Most ugy Eötvös, mint Trefort részéről ujból mindenféle lépések történtek kedvezőbb határozat elérése czéljából. Döntő helyről tétettek is mindenféle igéretek. Trefort ujból folyamodott és — ujból elutasittatott. Erre vonatkozó levele igy szól:

Csaba-Csüd, 1864 augusztus 16-án.

Tisztelt barátom!

Tegnap hazaérkezvén, a következő közleményt vettem, *lemásolván azt szóról-szóra:*

„2545/Pr. *Trefort Ágoston urnak.* Ön által egy közgazdászati és politikai közlöny kiadhatására folyamodásilag ujabban kért engedélyt a magyar királyi udvari kanczellár ur ő nagyméltósága folyó hó 5-én 958. szám alatt kelt elnöki levelével ismét megtagadandónak találta. Miről ön a nagyméltóságu magyar királyi helytartótanács elnöksége folyó évi augusztus hó 6-án 5460/eln. szám alatti intézménye következtében, folyamodásaihoz csatolt három darab mellékleteinek visszarekesztése mellett ezennel értesittetik. Pesten, augusztus 8. 1864. Cs. kir. kormánytanácsos *Worafka* . . ."

Ez pedig akkor történik, mikor a „Pesti Napló", mint Deák személyes politikájának organuma, semmihez sem szól, mikor Bécsben folyvást azt mondják, hát ha Deák maga hallgat, miért hallgatnak a párt más emberei?

Micsoda értelme van annak: Man kann sich nur mit der Deák'schen Partei verständigen?!

Az egészhez nem kell kommentár. Azért Isten önnel! Tisztelője

Trefort."

Mikor aztán Trefort Pestre jött ez utóbbi végzéssel kezében, dühösen rohant fel Eötvöshöz. Ez nyugodtan olvasta át a rövid okmányt és azután mosolyogva mondá Trefortnak:

No Guszti, a te miniszterségedre, ugy látszik, nem igen fényesek a kilátások!

Miután azonban a hetilapot minden áron meg akartuk inditani, most Keleti Károly folyamodott a kiadhatási engedélyért és ennek, a kit nyilván ártatlanabb embernek tartottak, mint a jakobinus Trefortot, végre megadták a kért konczessziót. Igy jelent meg a Hetilap, a melyre ma bizonyára már nagyon kevesen emlékeznek, mely azonban mégis egyenesen nélkülözhetetlen forrást fog képezni mindenkire nézve, a ki valamikor ama kornak történetét megirni szándékozik; s szintén meglehetősen érdekes dolgok, melyek ama korra vonatkoznak és a Hetilapban *nem* találhatók, meg lesznek találhatók valamikor Eötvös hozzám intézett leveleiben, melyeknek teljes számban való közzétételét ma még sokféle tekintetek tiltják.

Köztem és Trefort közt ezen Hetilap uj érintkezési pontot képezett és ő most többször jött fel Bécsbe, főleg miután az ugynevezett magyar kérdés valahára csakugyan komolyan folyamatba jött. E kérdést — mint akkor mindnyájan tudtuk — a bécsi Reichsrathban a stájerországi ugynevezett „autonomisták", kiknek élén Kaiserfeld és Rechbauer állott, hozzák szőnyegre, még pedig Magyarországra nézve kedvező értelemben. Kaiserfeld ugy velem, mint Eötvössel és Treforttal élénk leve-

lezésben állott. Kezemnél van Trefortnak egy erre vonatkozó levele, a mely ugy hiszem, még ma is aktuális érdekkel bir és pedig annyival inkább, minthogy mondhatom, hogy Trefort az abban kifejtett nézetekhez élte végeig tántorithatatlanul ragaszkodott. A levél igy szól:

Csaba-Csüd, 1864 szeptember 14-én.

„*Tisztelt barátom!*

Tegnap Kaiserfeldtől egy igen nevezetes levelet vettem, melyben többek közt azt irja, hogy ha a Lajtán tul a föderálizmus győzni találna, a *német-osztrákok lennének Ausztria szeparátistáivá*, mert a föderálizmus, Felső- és Alsó-Ausztriát kivéve, mindenütt elnyomná a németeket. Én e tekintetben vele teljesen egy értelemben vagyok és azt hiszem, hogy a föderálizmus Magyarországot szintén kiszolgáltatná a kedves oláhoknak, szerbeknek és tótoknak. Ezen levélnek és azon pozitiv hirnek benyomása alatt, hogy Belcredi Horvátországban Magyarország ellen agitál, irtam a Wanderernek beküldött czikkemet. Azt hiszem, a dolog azon kérdésre redukálódik, vajjon egy alkotmányos monarchia föderalisztice szervezhető-e? *Nagyon, de nagyon szeretnének bennünket lóvá tenni*, de remélem, okosak és bölcsek leszünk. Adieu! Igaz hive *Trefort.*"

Hogy tulságosan ne fáraszszam az olvasó türelmét, a koronázás előtti időből még csak két, a mint hiszem, nem érdektelen levelet akarok közölni:

Pest, 1867 márczius 14-én.

„*Kedves barátom!*

Talán azt fogja hinni, hogy valami nagy eseményről akarom tudósitani. Nem, egyáltalában nem. Annyit azonban mondhatok, hogy a császárt igen jól fogadták, még pedig méltán. Arról sem értesithetem, hogy én valami nagy hivatalt kaptam volna. Én — a mint önnek szóval is megmondtam — megmaradok vasutamnál; azután

én nem tartozom a Deák kamarillájához; végre pedig miután már 1848-ban államtitkár, helyesebben al-államtitkár voltam, *most csak miniszter lehetek, vagy semmi sem. Ezuttal tehát jobban szeretek semmi sem lenni.* De van ám egy kérésem. A tegnapi „Pesti Napló“-ban tőlem egy levél jelent meg, melyet választóimhoz intéztem. Nincs abban valami különös; de a mi politikai gyávaságunk és bornirt felfogásunk mellett a levél mégis „acte de courage“. Nagyon szeretném, ha a Wanderer vagy egész terjedelmében, vagy kivonatosan közölné. Igazán nem magam miatt, mais pour la cause. Ha szükséges, megfizetem a papirt, a nyomdai festéket meg a fáradságot.

Tehát a „Lajta“ (ez volt czime egy akkorában Bécsben megindult, a magyar érdekeket képviselendő lapnak, melynek munkatársai közé én is tartozom) hamar kiszáradt. Én ebben sohasem kételkedtem. Az a hazug fráter (itt a lapnak a kiadója értetik) azt állitja, hogy 100,000 forint van rendelkezésére, pedig még korcsmai számláját sem tudta kifizetni. Vannak megfoghatatlan rejtélyes emberek. Adieu! Egész szivvel hive *Trefort.*“

Pest, 1867 április 8-án.

„*Kedves barátom!*

Ma és holnap a horvát kérdést tárgyalják nálunk, miként ezt a lapokból ugyis tudja. Après tout, politikai kérdést csinálunk belőle és igy talán mégis czélt fogunk érni. De most egy kérésem volna. Én tudniillik most a hátulsó lábaimra állok főleg közgazdasági kérdésekben, *mert ezekben minálunk határtalan tudatlanság uralkodik* és a mellett — köztünk maradjon a szó — gyermekes illuziók még ott is, a hol azok legkevésbbé vannak helyén. Azt hiszik, a mi egyenesen nevetséges, hogy nekünk több és olcsóbb hitelünk lesz, mint Bécsnek; valóságban pedig — ismét köztünk maradjon a szó —

birodalmi garanczia nélkül senki sem akar nekünk pénzt adni. Én már most pártkülönbség nélkül vasuti ügyekben értekezletet tartottam és ezen értekezlet megbizásából egy emlékiratot nyujtottam át a közlekedési miniszternek, mely uri ember — harmadszor is köztünk maradjon a szó — *szakmájáról egy kukkot sem ért.* Ezen emlékiratot azonnal beküldtem volna, hanem éppen most nyomják és azután át fogják adni a pesti lapoknak. Nincs valami nagy értéke, de egy érdeme van, tudniillik, hogy pozitiv, minden utópiák és illuziók nélkül."

(Itt aztán még néhány megjegyzés következik, mely az akkori „Pesti Napló"-ra és azon működésre vonatkozik, melyet én e lapnál folytattam. Nem tartom illőnek, hogy ezen megjegyzések egy *általam* irt czikkben lássanak napvilágot.)

1867 végével Pestre költöztem át és Treforthoz való viszonyom ezen időtől kezdve nyerte azt a bensőséget, melyet legnagyobb örömömre szegény barátom élte végeig meg is tartott. Nem állhat szándékomban ezuttal Trefort életrajzát, vagy pedig sokoldalu tevékenységének részletes képét nyujtani, hanem csak néhány apró arabeszket kivánok szolgáltatni, melyekkel a majdani biografus tán kissé ki fogja diszithetni előreláthatólag komoly és kimeritő munkáját. Ennélfogva a kronologiai rendhez sem kellvén ragaszkodnom: mindenekelőtt közzéteszem Trefortnak egy levelét, mely e férfiunak valódi szabadelvü gondolkozás-módját találóbban jellemzi, mint bármely hosszu fejtegetés. Abban az 1867. évi márczius 14-éről keltezett levélben, melyet föntebb közöltem, azt mondja Trefort, hogy ő ezentul már csak miniszter lehet vagy semmisem. 1872-ben köztudomás szerint csakugyan miniszter lett, azután pedig az évek folytán az első osztályu vaskoronarend lovagja és egyszersmind valóságos belső

titkos tanácsos. Néhány nappal, mielőtt ezen kitüntetést a hivatalos lap közzétette, a következő sorokat kaptam tőle:

Pest, 1881 április 19-ikén.

„*Kedves barátom!*

Tegnap nagyon korán kerestelek, mert ugy gondoltam, hogy akkor legbiztosabban foglak otthon találni; te azonban még komotizáltál és ezt nagyon jól tetted. Mint régi barátod — *mert hiszen mi már sok dolgon estünk át egymással a nélkül, hogy egymást bármikor is félreértettük volna* — tudtodra akartam adni, *a nélkül, hogy általad félreértessem*, miszerint ő felsége engem husvét előtti szombaton titkos tanácsossá kinevezett. Ily dolgok körüli nézetem az, hogy azokat monarchikus államban köszönettel el kell *fogadni*. Azokat *keresni* nem szabad és ha önként meg nem adatnak, nem szabad e miatt zugolódni és haragudni. Adieu! Régi barátod

Trefort."

Én azonnal egy szivélyes szerencsekivánattal feleltem neki, hozzátevén, hogy eljárását nemcsak hogy félre nem értem, hanem nálánál még egy lépéssel tovább megyek, mert ugy vélem, hogy bizonyos hivatalos állásokban a korona elismerésének minden külső jelét nemcsak hálásan el kell fogadni, hanem ily állásu embernek joga van az ily kitüntetéseket még *keresni* is, természetesen tisztességes és méltóságteljes, saját öntudatát meg nem alázó módon. Mert parlamentáris államban a miniszter állása két oszlopon nyugszik: a koronának és a nemzetnek bizalmán; és az ilyen miniszteri állás kifelé csak akkor mondható valóban szilárdnak, ha a parlament bizalomnyilvánitásai a koronáéival kiegészittetnek.

1872-ben tehát Trefort vallás- és közoktatási miniszter lett; de kollégái sok más kérdésben, nevezetesen pénzügyiekben is, nem egyszer kértek tőle tanácsot és midőn Ghyczy Kálmán pénzügyminiszter lett, egyetlen fontosabb lépést sem tett a nélkül, hogy azt Treforttal meg ne beszélte volna. E tekintetben az utóbbi nekem egy igen mulatságos történetet beszélt el, mely Ghyczy Kálmánnak különben köztudomású kétkedő természetét és önbizalomhiányát igen élénken jellemzi. Midőn az ismeretes nagy pénzügyi műtét körül a bécsi hitelintézeti csoporttal folytatott alkudozások oly stádiumba jutottak, hogy az ügyletnek végleges megkötését lehetett foganatba venni, Ghyczy a magyar hitelbank akkori igazgatójával, Weninger Vinczével Bécsbe ment és Trefortot megkérte, hogy őt oda elkisérje.

Trefort és Ghyczy a magyar kir. udvari kanczellária épületében lakott és a végtanácskozmányok Trefort szobájában lettek megtartva. Körülbelül éji 11 óra lehetett, midőn a tanácskozást befejezték és az abban résztvett urak, ezek közt Ghyczy is, hazaindulni készültek; csak Weninger mondta, hogy ő még marad és Treforttal még negyed óráig csevegni szeretne. Ghyczy távozott, de nem a nélkül, hogy elmenetele előtt egy gyanakodó pillantást ne vetett volna ama két urra.

Másnap reggel, Trefort még ágyban feküdt, hozzájött Ghyczy.

— Kedves Guszti, — kezdte erőltetett közömbösséggel — Weninger tegnap este még sokáig nálad maradt; ugyan mit is beszéltetek egymással?

— Mindenféle közömbös dolgokat, — mondta Trefort, — semmi olyat, a mi téged érdekelhetne.

— Guszti! — mondta most Ghyczy ünnepélyes hangon. — Mi régi barátok vagyunk, te bizonyára nem fogod akarni, hogy magamat blamirozzam. Én ama

pénzemberek furfangjával nem tudok megmérkőzni. Nem hiszed-e, hogy ők engemet rá akarnak szedni? Nem vettél ki ilyesmit Weninger beszédéből?

Trefort elnevette magát.

-- De, kedves barátom, mondá — igaz, hogy ezek az urak üzletemberek, a kik nem a mi szép szemeinkért fognak nekünk pénzt adni; de ők *tisztességes* üzletemberek, a kik mérsékelt polgári nyereséggel beérik és azt hiszem, hogy azon föltételek, a melyekben tegnap este megállapodtunk, olynemüek, hogy az adott viszonyok közt az ország meg lehet velök elégedve és mi is bátran vállalhatjuk magunkra ezekért a felelősséget. Azután még egyideig ide-oda beszéltek és Trefort végre azt hitte, hogy Ghyczy aggodalmait lecsillapitotta. Miután Trefortnak, mint vallás- és közoktatásügyi miniszternek a kölcsönszerződés formális aláirásánál nem kellett Bécsben jelen lennie, ő azt határozta, hogy másnap a délutáni gyorsvonattal haza megy. A bérkocsi már is az udvari kanczellária kapuja alatt állott és két órakor Trefort gyorsan lejött a lépcsőn, hogy a kocsiba szálljon. Akkor, mintha a földből kinőtt volna, a kocsi mellett egyszerre fölmerült ismét Ghyczy Kálmán alakja. Trefortot karonfogva hátravezette az udvarra.

— Guszti, — mondta siralmas hangon, — az égre kérlek, mondd meg, mit beszéltél Weningerrel tegnap este?

De most Trefortnak, a ki köztudomás szerint különben sem volt valami halvérü uri ember, elszakadt a türelme és miután boszuságának nagyon drasztikus kifejezést adott volna, a kocsihoz szaladt; beszállott és Ghyczyt ott hagyta a kapufélfánál. Igaz, hogy néhány perczczel később ő maga is megbánta ezen hevességét és midőn Ghyczy Pestre hazajött, Trefort azonnal meglátogatta őtet, hogy tőle bocsánatot kérjen.

— Hiszen én nem is haragszom, — mondotta Ghyczy — hanem ugy-e kedves barátom, arról a mi kölcsönüzletünkről többet már nem beszélt veled Weninger? Ez alkalommal Trefortnak jó humora győzött; egy szót sem szólott, hanem kalapját fogta és elpárolgott.

Ez alkalommal (pardon. az öregség fecsegővé teszi az embert) szeretnék még egy kis történetet elmondani, melyet föltétlenül hiteles forrásból kaptam és mely Treforttal nem áll ugyan semmiféle összeköttetésben, hanem annál inkább jellemző Ghyczy tulzott skrupulizálására nézve.

Midőn Deák Ferencz 1867-ben a koronázási oklevél tervezetét befejezte, azt, daczára annak, hogy Ghyczy a határozati párthoz tartozott, mégis ez utóbbival közölte, mert a baloldal akkori vezére magyar közjogi kérdésekben barát és ellenség által elsőrangu tekintélynek ismertetett el. Egyszersmind meg lett kérve Ghyczy, hogy netaláni megjegyzéseit Deákkal irásban közölni sziveskedjék. Ghyczy ezt meg is tette. Deák azonnal hozzáfogott a munkához és a Ghyczy részéről kivánt módositásokat egytől-egyig keresztülvitte, ugy találván, hogy ezen kifogások mind alárendelt természetüek ugyan, de magukban véve alaposak. Ezen munka be lévén fejezve, az határoztatott, hogy Andrássy Gyula gróf másnap délután a tervezettel Bécsbe fogna menni, hogy ő felsége elé terjeszsze. Szintén másnap délben Ghyczyt értesitették, hogy az ő kifogásai kivétel nélkül lettek tekintetbe véve. Alig egy órával később Ghyczy meglehetősen leverten jelen meg Deáknál.

— Kedves Feri, — mondá — nem hiszed-e, hogy én tegnap valami ostobaságot követtem el?

— Hogy-hogy? — kérdezte Deák csodálkozva.

— Azokkal a módositásokkal, melyeket én a koronázási hitlevélre nézve javasoltam.

— Sőt ellenkezőleg, — mondá Deák — én azokat egytől-egyig helyeseknek találtam és az okmányt azok szerint módositottam.

— *Hiszen épen ez az!* — mondá Ghyczy — mi ketten, fájdalom, politikai ellenfelek vagyunk és igy attól tartok, hogy az, a mit te a magad szempontjából elfogadhatónak találsz, az az én szempontomból csak ostobaság lehet.

Az öreg ur összevonta sürü szemöldökeit:

— Hallod-e, — mondá — ilyen gorombaságot még senki sem mondott nekem; hogy valami azért legyen ostobaság, mert én elfogadom, az már mégis sok.

Nagy fáradságába került az öreg urnak Ghyczy kételyeit leküzdeni és ezen kitünő férfiu csak akkor nyugodott meg sorsában, midőn Deák arra figyelmeztette, hogy minden kifogás ugy is el van késve, mert Andrássy gróf a tervezettel már is utban van Bécs felé.

De térjünk vissza Treforthoz.

Nyári szünidejét rendesen külföldi utazásokra használta fel és ily alkalommal oly nagymérvü testi fáradságot vett magára, a melyet nálánál fiatalabb ember sem birna kiállani. Ő sohasem szoritkozott a fővárosokra, hanem meglátogatta a kisebb helyeket is, ha ott valami olyat lehetett látni, a mi a művészet vagy tudomány szempontjából érdekes. A külállamok közül legjobban szerette Francziaországot. Midőn utolszor volt ott, 1881 szeptember 6-án Párisból ezt irta nekem:

„*Kedves barátom!*

Látom a Lloydból, hogy ismét Pesten vagy. Remélem és kivánom, hogy az utazás neked épen ugy egészségedre vált légyen, mint nekem. Én másodika óta Párisban vagyok. E városról sokat lehetne irni, de majd szóval elmondom benyomásaimat. Most csak annyit: hogy itt csend és rend van; *sokkal több mint Pesten.* Csak

az ujságok lármáznak. Ez a Páris még szép és kellemes város, habár nem szive és lelke az emberiségnek, miként Heine és Börne állitották. 8-án elutazom innen, még pedig egyhuzamban Stuttgartig, azután hazafelé, hol körülbelül 15-én fogok megérkezni. Ez a Páris folytonos kiállitás; egy nagy müipar-muzeum. Adieu! Hived

Trefort."

A párisi Figaro Trefort halálakor kiemelte, mily nagy előszeretettel viseltetett a boldogult miniszter Francziaország irányában; de a Figaro által kifejezett indokra nézve bátorkodom néhány szerény kételynek kifejezést adni. A Figaro ugyanis ugy vélekedik, hogy Trefortnak ezen előszeretete nagyon természetes, mert hiszen *az ő ereiben franczia vér folyt.* És valóban, még a hazai lapokban megjelent nekrologok is kivétel nélkül azt állitották, hogy Trefort egy „Francziaországból bevándorolt felsőmagyarországi orvosnak" fia volt. Ugyanezen adattal találkoztam valamennyi Conversations-Lexikonban. De ez előttem nem nyom semmit, mert hiszen tudjuk, mily módon készülnek az ilyen életirások. Indiszkréczió volna, ha e helyen ismételni akarnám azt, a mit Trefort származására nézve egyik fiatalkori barátja velem közölt, de igenis néhány tényleges körülményt szeretnék az olvasónak figyelmébe ajánlani, reá bizva azután, hogy e tényekből a következtetéseket levonja.

Egy „felsőmagyarországi orvos", legalább rendszerint, nem szokott oly fényes anyagi viszonyok közt élni, hogy fiát, midőn ez még alig haladta tul életének huszadik évét, éveken át utaztathatná egész Európában, még pedig a harminczas években, tehát oly időben, midőn az utazás még hasonlithatatlanul költségesebb volt, mint ma. Azután valószinü-e, hogy oly előkelő urhölgy, a milyen Csáky Petronella grófné volt, magára vállalta

volna egy egyszerü felsőmagyarországi orvos fia fölötti gyámságot s hogy oly büszke és előkelő uri ember, a milyen az öreg Rosty volt, egy kevéssé ismert felsőmagyarországi orvos fiának minden habozás nélkül egyik leányát nőül adja? Vajjon nem csodálatos-e, hogy meglehetősen széles ismeretségeim daczára, én legalább még nem találkoztam oly emberrel, a ki azt a felsőmagyarországi orvost, Trefort állitólagos atyját *személyesen* ismerte volna? És nem-e még ennél is csodálatosabb az, hogy Trefort, daczára annak, hogy több mint harmincz éven át nemcsak vele, de családjával is a legbensőbb viszonyban állottam, *soha atyjáról, vagy anyjáról nem beszélt*, soha egyetlen szóval nem árulta el, vajjon voltak-e valamikor testvérei és hogy még Eötvös és annak családja is, kiknek barátságával ugyanily hosszu idő óta dicsekedhetem, mindezen dolgokra nézve soha, de soha egy árva szót nem ejtettek? Ha mindez csupa véletlen, akkor a véletlen itt igazán csodával határos.

Megemlékeztem már azon benső baráti viszonyról, mely köztem és a boldogult miniszter közt fennállott. Nem lett az soha akár csak egy perczig komolyan megzavarva. Egyetlen egy esetben, midőn egy kis veszély fenyegette, még pedig, a mint nyiltan be kell vallanom, az *én* hibám által fenyegette, a dolog Trefortnak határtalan szivjósága által gyorsan és alaposan lett rendezve. Egy vidéki ügyvéd, a ki oly kerületben lakik, melyet én évekkel ezelőtt a parlamentben képviseltem, oly időben, midőn már rég nem voltam az illető kerületnek képviselője, mégis megkért, hogy fiának valamely ügyében járjak közbe Trefort miniszternél. Én ezt megtettem és Trefort határozottan megigérte a kérelem teljesitését, a mit én természetesen azonnal tudtára adtam az illető ügyvédnek. Ez utóbbitól azonban néhány hét mulva egy impertinens levelet kapok, melyben azt irja, hogy

Trefort miniszter ur „kegyes“ volt őt is, engemet is „fölültetni“, hogy fia érdekében nem történt semmi; azután pedig egész özöne következett a válogatott gorombaságoknak, melyek kevésbbé én ellenem, mint Trefort ellen voltak irányozva. Nagyon ingerült hangulatban összehajtottam ezt a levelet, saját névjegyemet mellékeltem hozzá és ez utóbbira csak azt az egyetlen szót irván: „Köszönöm“, az egészet Trefortnak átküldtem. Aznap délután Bécsbe mentem, a hová két nappal később utánam küldték Trefortnak következő levelét:

Budán, 1882 január 28-án.

„*Tisztelt barátom!*

Tegnapelőtt, éppen midőn levesemet ettem, vettem jegyedet azzal a „köszönöm“ szóval és hozzá V. impertinens levelét is. Itt küldöm neked október 26-iki rendeletemet (e rendelet az ügyvéd kérelmének teljesitését tartalmazza, nem ugyan az általa kivánt, hanem fiára nézve még sokkal előnyösebb alakban), vajjon lehet-e embernek ennél többet tenni? Nagyon kérlek, bocsáss meg, de ismételnem kell, hogy V. egy impertinens goromba ember; hanem V. ide, V. oda, azért mi jó barátok maradunk . . .

Én testben-lélekben beteg vagyok. *Természetes uton meghalni*, ez az egyetlen biztos szerencse e földön. Meguntam azon türhetetlen visszásságokat, a melyek kicsiben és nagyban kinoznak. Adieu!

Régi barátod *Trefort.*“

Ezen desperát végsorokra még vissza fogok térni. Első, mit e levél vétele után tettem, az volt, hogy lelkem mélyéig elszégyeltem magamat, a másik pedig az, hogy rögtön irtam Trefortnak, őszintén bevallva, hogy ez alkalommal ismét ideges „sz . . . r“ voltam. Postafordultával vettem a következő választ:

Budán, 1882 január 30-ikán.

„Kedves szeretett barátom!

Ámbár nemsokára hazajösz, kedves leveledet még sem akarom válasz nélkül hagyni; mert azt konczedálom ugyan, hogy *ideges* vagy, de ünnepélyesen *tiltakozom* az ellen, hogy „sz . . . r“ volnál. Egyébiránt mindenkiről és igy kissé önmagáról is elmondhatja mindegyikünk: et magnus interdum dormitat Homerus! Én nagyon kényelmetlenül érzem magamat testben és kedélyben. Bubánat, gond, örökös visszásságok és faggatások teljesen lehangoltak. Érzéktelen vagyok minden öröm, minden gyönyör irányában. Kifáradtam a harczban és meguntam azt.

Isten veled! Viszontlátásig régi szokott barátsággal

Trefort.“

Ezzel a dolognak vége volt és ezen egyetlen egy esetet kivéve, köztünk soha még egy ingerült szó sem fordult elő. De bármennyire megörvendeztetett is az a nagylelkü modor, melylyel Trefort ezen magában véve nem igen jelentékeny viszály fölé a feledés fátyolát boritá, mind a két levélnek végsorai mégis komolyan nyugtalanitottak és meg vagyok győződve, hogy azok nagy mértékben meglephetik olvasóimat is, a kik e kitünő férfiut mindenkor csakis a derült oldaláról ismerték és alkalmasint nem is sejtették, mily szomoru állapotok léteztek e férfiu kedélyében. Igaz, hogy a sors kegyetlenül is bánt bele.

Kevéssel Pestre való költözködésem után elvesztette kitünő nejét, a ki miként valamennyi Rosty-leány, ugy a szellemnek, mint a szivnek rendkivüli műveltségével birt és Trefortnak oly hű élettársa volt, hogy ezen veszteséghez még évek mulva sem tudott hozzászokni. Igy egyedül maradt hat gyermekével, kik többnyire még a leggyöngédebb korban állottak és a kik közt öt leány

volt. Ezeknek ő nemcsak apja volt, hanem az anyát is kellett pótolnia s ő ezt oly önmegtagadással tette, mely miden dicséreten felül áll. Alig volt oly est, a melyet gyermekeinek körén kivül töltött. Ő olvasott, mig emezek játszottak vagy dolgoztak; azután néha-néha vagy ő olvasott föl nekik, vagy ők neki. Megható képe volt ez a szép benső családi életnek.

Nejének halála egyébiránt még anyagilag is keményen sujtotta Trefortot. Néhány rossz esztendő következtében békésmegyei birtokának jövedelmezése majdnem teljesen megszünt és a nagyszámu család azon évjáradékból élt, melyet az öreg Rosty, miként valamennyi gyermeke, ugy Trefortné javára is az angol bankban biztositott.

Az asszony halálával Trefortnak ezen segédforrása is megszünt . . . 1876 november 25-én nagy öröm érte Trefortot; Edith nevü bájos leányát egy kitünő fiatal emberrel, Batthyány Ferencz gróffal látta az oltár elé lépni. A következő év október havában már is egy gyönyörü szép kis unokát ringathatott ölében és néhány héttel később, 1877 november 5-ikén ez a fiatal Batthyány gróf — a ravatalon feküdt. Alig 32 esztendős volt, a mikor meghalt. És ismét egy évvel később Trefortnak nagyreményü egyetlen fiát, Ervint ragadta el a halál. Igaz, hogy a fiatal ember egészsége különben sem volt nagyon szilárd. Még jól emlékezem, hogy azon a télen, mely Boszniába menetelét megelőzte, Ervin egy kis tánczmulatságban vett részt, melyet nálam tartottak. Amaz éjjel ő egyszerre eltünt és csak hoszszabb idő mulva tért vissza halálsápadtan. Tudakozódásomra arról értesültem, hogy vérhányási rohama volt, már pedig ily gyönge egészségre nézve a Boszniában való katonáskodás fáradalmai nem tartoznak éppen az erősitő eszközök közé.

Örökké felejthetetlen marad előttem az a reggel, midőn Trefort Ervin haláláról értesültem. Alig jöttem be hivatalomba s máris kopogást hallottam a hátsó ajtón, mely közönségesen zárva szokott lenni. Trefort rendszerint ezen az ajtón jött be hozzám, igen erélyes kopogtatás által ismertetvén meg magát. Ezuttal a kopogás igen halk volt és ennek következtében nem is nyitottam ki az ajtót. Ekkor kivülről nevemet hallám kiáltani s most ráismertem Trefort hangjára. Kinyitottam az ajtót és ugy éreztem magamat, mintha a villám sujtott volna le: mert künn az ajtó oszlopához támaszkodva, könyektől elárasztott halálsápadt arczczal állott a szegény ember.

— Az Istenért, mi történt? — kérdém.

— Ervin meghalt, — válaszolt alig hallható hangon, azután tántorgó léptekkel követett a szobába s hangos zokogás közt mondta el mindazt, a miről forrón szeretett fiának utolsó napjaira s halálára vonatkozólag tudomása volt. E haláleset mély sebet ejtett nemes atyai szivén s azt hiszem, hogy azt soha nem is heverte ki teljesen. Ismét néhány évvel később egyik leánya, Ilona, sógoránál, a Bécsben lakó Amadei grófnál tartózkodott. Egyszerre az a hir jött onnan, hogy már huzamosabb idő óta az elmeháborodás jelei voltak észlelhetők a szegény leányon s ezen jelenségek az utóbbi időben oly aggasztó módon ismétlődtek, hogy a szerencsétlent egy tébolydába kellett szállitani. Ott töltött, ha jól emlékezem, még egy vagy két esztendőt ezen csinos, szeretetreméltó és művelt leány, mig végre a halál kiszabaditotta szomoru állapotából. Nos, mindezek oly dolgok, melyek még a legerősebb férfi kedélyét is legmélyebb rejtekeiben megrázkódtatni képesek és már ezen élmények után is minden érző ember megfoghatónak fogja találni azon szivetrenditő jajgatást, mely Trefort imént idézett leveleinek végsoraiból kihallatszik.

Ezen családi balesetekhez csatlakozott még egész sora a másnemü, részint anyagi, részint erkölcsi természetü kellemetlenségeknek. Már előbb megemlékeztem azon körülményekről, melyek következtében Trefort anyagi viszonyai egyáltalán nem voltak kedvezők; hogy pedig valahányszor egy előkelő állásu ember hasonló helyzetben van, mindig akadnak oly emberbarátok, kik ezen helyzetet a legszivtelenebb módon kizsákmányolják, azt talán felesleges mondanom. Igy Trefort is minisztersége idejébe oly terheket vitt át, melyeket alig volt képes elviselni. Ő maga előbb is, utóbb is a legszerényebb életmódot folytatta, szerényebbet, mint bármely egyszerü polgárember. Vendéget sohasem látott házánál, felnőtt leányai oly egyszerüséggel öltözködtek, hogy azt már tovább fokozni alig lehetett volna. A mi csekély házi szükségei fedezése és azon jótékonysági zsarolások után, melyeknek minálunk mindenki és a miniszter természetesen még fokozott mértékben ki van téve, miniszteri fizetéséből még fenmaradt, azt arra forditotta, hogy régi adósságait lassankint törleszsze. Ő férfiasan küzdött e nehézségek ellen, a nélkül, hogy *ezen* bajai miatt valamikor a panasznak egy hangja átlépte volna ajkainak küszöbét; sőt még többet is mondhatok. Egy *igen-igen* hatalmas kéz egy alkalommal segitségét ajánlotta fel, hogy az ország körül annyira érdemesült hazafi legalább éltének utolsó éveit anyagi gondok nélkül tölthesse. Trefort megköszönte a jóakaratot, de a segélyt *nem* fogadta el. Annál utálatosabb szinben tünik fel azoknak aljassága, a kik ily férfiu ellenében, nevezetesen miniszterségének első éveiben azzal a rágalommal mertek föllépni, hogy állását a maga meggazdagitására használja fel.

Számtalanszor, ha ezen alávalóságok egyike ismét megtalálta utját a nyilvánosság elé, a legnagyobb izgatott-

ságban jött hozzám és azután oly keserüségbe élte bele magát, melyet alig voltam képes lecsillapitani. Számtalanszor kérdezte, vajjon érdemes-e, hogy valaki egész életét önzetlen munkásságban a közjónak szentelje, midőn ezzel még azt az egyet sem éri el, mire az utolsó polgárnak igénye van, tudniillik, hogy személyes becsülete tiszteletben tartassék?! Én ilyenkor mindig bátoritottam őt és ő végre is belenyugodott sorsába, mert igazi lelkesedéssel csüggött azon magasztos misszión, melynek teljesitését élte feladatának tekintette. Azonkivül annyiban mégis szerencsés véralkata volt, a mennyiben könnyen lobbant fel a legmagasabb izgatottságra, de ezen pillanatnyi benyomásokat aránylag rövid idő alatt ismét le tudta győzni. Hiszen különben annyi szerencsétlenség és küzdelem közepette, hogy is lehetett volna 72 éves és hogyan teljesithette volna élte végeig hivatalának erőfeszitő és erőemésztő kötelességeit?

Azonkivül volt neki a vigasznak és megnyugvásnak még egy eszköze, mely ő nála sohasem tévesztette el hatását. Ha a sors valamely alkalommal ismét nagyon erősen megránczigálta szegény szivét, ha kedélyét egy ujabb sulyos csapás érte, akkor vigaszt és üdülést keresett a jelen, valamint a mult kor nagy szellemeinél, akkor belemélyedett a világirodalom remekmüveibe és szelleme, valamint szive megerősödve és ujból megedződve került ki ezen kasztáliai forrásból.

Legalább egyszer hetenként meglátogatta nőmet „egy kis irodalmi tracsra“ — mint mondani szokta. Állásom ugy hozza magával, hogy családom mindig frissen kapja az irodalmi ujdonságokat; de nőm akármilyen irodalmi ujdonságot hozhatott szóba, Trefort azt már olvasta.

— Hogy lehet az, hogy ön annyit olvas? — kérdezte egyszer nőm a minisztertől.

— Ennek igen egyszerü magyarázata van, — felelt ő mosolyogva — *nem tudok aludni* és igy az éjnek legnagyobb részét olvasással töltöm.

Ezen álmatlanságtól eltekintve egyébiránt igen erős egészsége volt; csak egy alkalommal kellett komolyabb gyomorbaj ellen küzdenie. A következő nyáron azután együtt mentünk Karlsbadba, de neki eszeágában sem volt magát az ottani gyógymód szigoru szabályainak alávetni. Mig én reggeli hat órakor, mihelyt a Labiczky-féle zenekar a Sprudel-Halléban első chorálisát hallatta, már az ágyon kivül voltam, azután a szabályszerü pohárszámmal öntöttem magamba a gyógyvizet, utána pedig kilencz óráig „mozogtam“, hogy mindezen torturák után végre valahára a rég óhajtott reggelihez jussak: addig Trefort nyolcz óra előtt sohasem hagyta el ágyát, azután teljes lelki nyugalommal felöltözködött, kilencz órakor a Mühlbrunnenhez sétált, ott (ezt ő maga rendelte magának, mert orvostól nem kért tanácsot) egyetlen egy poharat ivott a melegvizből és egy negyed órával utána már is a reggeli mellett ült, valamint az ebédnél is a körülötte ülők nagy rémületére pecsenyéjét mindig *salátával* ette, pajkos mosolylyal körülnézve, mintha azt akarná mondani a szegény betegeknek: Tessék ezt utánozni! Ezen kissé furcsa gyógymód azonban neki annyira jót tett, hogy azóta nem is ment többé Karlsbadba.

Hogy ő valamikor öreg lehetne, vagy talán már is az, erről hallani sem akart. Annak idején a kereskedelmi akadémia uj épületének felavatásánál mindketten jelen voltunk s Trefort mellettem ült. Midőn a kereskedelmi akadémia elnöke, az öreg Weisz Bernát magyar diszruhában a szószékre lépett és beszédét elmondani készült, azt suttogtam Trefort fülébe:

— Vajjon hol leszünk mi oly időben, midőn nekünk is 83 éveseknek kellene lennünk?

Ő gyors mozdulattal felém fordult:

— No hát *hol* leszünk? — kiáltott heves gesztikuláczióval. — Hát *hol* leszünk? Hát itt leszünk a hol most vagyunk!

Ezek után képzelhető, mennyire megrémültem, midőn 1888 február elején (éppen akkor lettem megválasztva a kassa-oderbergi vasuttársaság elnökévé, mely vállalattal Trefort mint igazgatósági tag minisztersége előtt szintén szorosabb viszonyban állott) a következő sorokat vettem:

1888 február 2-án.

„*Kedves barátom!*

Megválasztatásodhoz szerencsét kivánok neked és a társaságnak. Élvezd jó egészségben ezen uj hivatalodat. Én nagyon rosszul vagyok. Álmatlan éjek, zugás a fejben és lélegzési nehézségek! Vajjon nem fog-e ezen egész história valami *tüdő-szélhüdéssel* végződni?

Isten veled! Régi barátod *Trefort.*"

Szegény igazat szólt! Ő csakugyan igen rosszul volt és kevés nappal azután rájött azon sulyos betegség, melynek folyama alatt heteken át élet és halál között lebegett.

— Én akkor már mind a két lábammal a sirban állottam — mondta nekem Gmundenben utolsó találkozásom alkalmával. — Egyikkel még most is benne vagyok — tette hozzá kis szünet után szomoru hangon . . .

Midőn ama sulyos betegsége idején márcziusban Korányi és Markusovszky orvos urakat bizalmasan megkérdeztem, milyen véleménynyel vannak ők Trefort állapotáról, mind a kettő oda nyilatkozott, hogy van ugyan némi remény, hogy a miniszter az akut rohamon át fog esni, de még akkor is, ha ezen remény teljesülne, a régi Trefortot nem fogjuk visszakapni, hanem ezen *régi* Trefortunk helyett lesz egy *öreg* Trefortunk.

És az orvosoknak reménye csakugyan teljesedett, de — fájdalom — aggodalmuk is! Hónapokon át küzdött Trefortnak erős természete a fojtó angyal ellen, a ki kegyetlen kezét már is kinyujtotta feléje. Az egész ország lázas feszültséggel kisérte ezt a küzdelmet, mert a gyanusitások és támadások régen megszüntek; a pártok különbség nélkül méltányolták e derék férfiu nagy hazafias érdemeit és bátran mondhatni, hogy működésének utolsó évei alatt ő volt valamennyi párt előtt a legnépszerübb miniszter. Ez megható módon nyilvánult, midőn hosszu betegsége után ismét megjelent a képviselőházban. Én akkor keserü szemrehányásokat tettem neki, hogy eljött, mert hiszen tetszik ismerni képviselőházunk kedves légkörét, mely még az egészséges embert is beteggé teszi, a betegre nézve pedig kell, hogy egyenesen halálthozó legyen. És ő csakugyan kétszer vagy háromszornál gyakrabban nem is jelent meg a házban.

Junius 29-én Ágnes leányával kijött hozzánk a Városligetbe. Péter és Pál napja volt és ő azt remélte, hogy engem ez ünnepnapon otthon talál; én azonban a városban voltam és midőn hazajöttem, családom elmondta, hogy a miniszter külseje még nagyon rámutat ugyan a kiállott szenvedésekre, de hogy ő meglehetősen derült hangulatban volt, sőt még régi mozgékonyságát is, habár nem teljesen, de legalább egy részben visszanyerte. Szándéka, melyet akkor nőmmel közölt, az volt, hogy először Felső-Magyarországba megy, ott egy pár barátot, ezek közt Császka püspököt is meglátogatja, azután pedig augusztus elején néhány hétre Ischlbe rándul.

Midőn nőm által arról értesült, hogy mi Gmundenbe megyünk és az ottani Belle-vue vendéglőben már lakást is rendeltünk, megigérte, hogy Ischl felé utaztában

bennünket Gmundenben meg fog látogatni, hogy legalább egy-két napot velünk tölthessen. Másnap én elutaztam és valamivel későbben nagy örömmel olvastam a lapokban, hogy Trefort csakugyan Felső-Magyarországba utazott, hogy ott különféle templomokat és közintézeteket látogatott; mindez pedig arra a reményre jogositott, hogy állapota határozottan javult. Igen nagy volt tehát örömöm, midőn a gmundeni vendéglős augusztus elsején arról értesitett, hogy Trefort miniszter, valamint annak leánya és titkára számára lakás lett rendelve, még pedig földszint, mert a lépcső nagyon fárasztja a minisztert és hogy másnap a kis társaság már is meg fogna érkezni.

Másnap délben a portás csakugyan felhozta nekem (én az első emeleten laktam) Trefort névjegyét azon szóbeli izenettel, hogy a miniszter bocsánatot kér, ha nem jön fel személyesen, de gyönge állapota nem engedi meg, hogy a lépcsőn felmenjen. Én azonnal lesiettem hozzá és leirhatlanul megrémültem azon az állapoton, melyben régi barátomat találtam. Összezsugorodva ült egy karszékben, arcza halvány volt és beesett, szeme fénytelen és midőn ajkait kinyitotta, nem szólás, hanem dadogás volt az, a mit hallottam.

— Ugyan mit szól, hogyan néz ki szegény? suttogta fülembe Ágnes kisasszony.

Azonnal meg is kértem Trefortot, hogy feküdjék ágyba, mert mégis lehetségesnek tartottam, hogy talán csak az utazas tette őt ily mértékben tönkre és ezt annyival is inkább hittem, miután Ágnes kisasszony elmondotta nekem, hogy Trefort Bécsben, daczára annak, hogy a vasuti vonat csak nyolcz órakor indult, már reggeli hat órakor kiment a pályaudvarra. Kis vonakodás után vegre engedett kéréseinknek és én eltávoztam, hogy nyugalmát ne zavarjam.

Kellemetlen borus nap volt; az eső csak ugy szakadt: sürü köd fedte a Traun-tavat és nem kevésbbé sürü volt a boru saját kedélyemben. Nincs szavam, melylyel kellően megmondhatnám, mennyire fájt nekem ily állapotban látni azt az embert, a kihez engem 30 éven át a legbensőbb barátság kötelékei füztek. A szakadó eső daczára is egy kis sétát tettem s midőn visszatértem, megpillantottam Ágnes kisasszonyt, a ki szobájának nyitott ablaka mellett ült és kisirt szemeit a sötét tájképre meresztette.

— Hogy van ő? — kérdeztem az utcza felől.

— Alszik, — volt a válasz.

— Szabad-e egy perczre önhöz felmennem?

— Ó jőjjön, jőjjön, — mondta a kisasszony.

Fölmentem hozzá és egy pár perczig halk hangon társalogtam vele, mert a szomszéd szobának, hol Trefort feküdt, ajtaja nyitva volt. Egyszerre csak alig hallhatóan hangzott a mellékszobából:

— Ki van itt?

Ágnes kisasszony odasietett atyja ágyához és azonnal visszatért: édes atyja kéret — ugy mondá — menjek be hozzá. Bementem és a mit ott láttam, az az első pillanatban igazán vérfagyasztó volt. A nagy szobában majdnem teljes sötétség uralkodott, csak egy éjjeli szekrényen égett egyetlen egy gyertya és mellette az ágyban feküdt Trefort — valóságos halott! Szemeit lassan forditotta felém és kezének egy gyönge mozdulatával intett, hogy ágya mellé üljek. Azután kezdett beszélni halk, de mégis érthető hangon, sokkal érthetőbben, mint közvetlenül megérkezése után; sőt ugy látszott, mintha szemeinek pillantása elevenebbé és hangja szilárdabbá válnék, minél tovább beszélt.

— Ugy-e — mondá — csodálkozol, hogy ily rosszul vagyok? Én már jobban éreztem magamat, hanem külön-

féle okok idézték elő ezen rosszabbulást. Felsőmagyarországi utam alkalmával meghültem; ott borzasztó hideg volt és a szobák, melyekben laktam, fűtésre nem igen voltak berendezve. Hozzájárult azután még valami, — itt akadozott és csak hosszabb szünet után folytatá, — tulajdonképen szégyenlem ezt kimondani, mert az én koromban az embernek már régen tul kellene lennie azon, hogy bizonyos dolgokat nagyon is érzékenyen vegyen; hanem az a folytonos czivódás a primással megtámadja éltemet.

És most egyre fokozódó izgatottsággal szólt az ismeretes eseményekről s én egyáltalában nem voltam képes őt e tárgyról leterelni. Végre nőm és Ágnes kisasszony beléptek és ezzel azután csakugyan végöket érték ama kinos fejtegetések. Beszéltünk még közömbös dolgokról. Trefort elmondta nekünk, hogy leánya másnap Ischlbe fog menni, ott alkalmas szállást keresendő és ha nincs ellenünkre, ő ugyanaz nap délben velünk fogna ebédelni. Másnap az idő, ha lehet, még borzasztóbb volt: de ez nem gátolhatta Ágnes kisasszonyt, az önfeláldozó leánynak ezen valóban utólérhetetlen mintaképét, hogy a szakadó esőben is egymaga utnak ne induljon Ischlbe, hogy halálosan beteg atyja számára lehetőleg kényelmes otthont találjon.

Délelőtt ismét lementem Treforthoz. Ő ez alkalommal is egy plaiddel befedve, összezsugorodva ült karosszékében, hanem meglehetősen derült hangulatban volt és mindenféle politikai ügyekről beszélt, oly világosan és értelmesen, mint legjobb napjaiban. Midőn elhagytam, mosolyogva mondta nékem: most ki fogja magát csinositani, hogy azután velünk ebédelni mehessen.

Két óra felé eljöttünk érte. Egyik karjával reám, a másikkal Molnár Viktor titkárra támaszkodott és igy vezettük le elég nagy nehézséggel azon a kevés lépcsőn,

mely a földszintet az ebédlőtől elválasztotta. Ott azután köztem és feleségem közt ült és igen jókedvűnek látszott. Azt mondá, rég nem izlett neki annyira az ebéd, mint ez alkalommal, valósággal pedig alig evett egy pár falatot.

Estefelé Ágnes kisasszony visszajött Ischlből, a hol csakugyan alkalmas lakást talált. Oda másnap délben akartak átköltözni.

— Én jobban szeretnék ugyan itt maradni nálatok, — mondá másnap reggel. — de az orvosok Ischlbe küldenek, igy hát Ischlbe megyek.

Délben leányával és titkárával szobájában ebédelt. Egy órára volt rendelve a kocsi, hogy őket a vasuthoz vigye, mig a podgyász a vendéglői omnibusz által lett odaszállitva. Mikor a kocsi előállott, lekisértük szegény barátunkat, a ki csak nagy ügygyel-bajjal tudott felmászni a kocsira. Mikor azután ott helyet foglalt, még egy pár perczig kedélyesen beszélgettünk, meg kellett igérnem, hogy minél előbb meg fogom látogatni Ischlben. A kocsis már is kezébe vette az ostort, a lovak nekiindultak; ekkor Trefort még egyszer forditotta felém halvány arczát:

— Ha valami érdekes dolog talál történni, — mondá — majd irok neked Ischlből. Adieu!

Lesoványodott kezével még egyszer intett és — utolsó találkozásunknak vége volt.

Azon látszólagos javulás, mely az utolsó órákban észlelhető volt, engem el nem ámithatott. Trefort eltávozása után azonnal irtam budapesti barátaimnak, hogy a miniszter állapota egyenesen kétségbeejtő és ámbár ő Ischlben több hétig tartózkodni szándékozik, sőt a következő télen végrehajtandó mindenféle tervekről is szólt, mégis minden pillanatban a legrosszabbra kelljen elkészülve lenni; a lapokba, miket Trefort nagy

figyelemmel olvasott, csak kedvező hireket kellene juttatni, de minden jel a mellett szól, hogy e drága élet már csak napokra fog terjedni.

És csakugyan, három vagy négy nappal utóbb Ischlből Molnár Viktornak egy levelét vettem, melyben azt irja, hogy ne jőjjünk Ischlbe, mert a miniszter sürgős kivánata az, hogy másnap, augusztus 16-ikán hazautazzanak. Az ischli tartózkodás ezen néhány napjáról egyébiránt Molnár ur maga érdekes tudósitást tett közzé és igy nekem ebben a tekintetben csak egyetlenegy mondani valóm marad, de ez sem vonatkozik Trefortra, hanem Molnárra.

Hogy mi volt Ágnes kisasszony édes atyjának ennek egész életén át, főleg pedig utolsó betegségének nehéz napjaiban, azt kellően leirni tollam nagyon is gyönge. Csak annyit mondhatok, hogy Trefort Ágnes azon női lények közé tartozik, a kikről Hugo Viktor egyszer azt mondta: megérdemlik, hogy már életökben a *szentek* közé fölvétessenek. De hát a leány végre leány és az atya atya. Hanem a mit Molnár Viktor, egy fiatal ember, a kit semminemü vérrokonság nem kötött a boldogult miniszterhez, ennek érdekében tett, azt csak tisztelettel és bámulattal lehetett nézni. A szegény beteg öreg emberrel saját fia sem bánhatott volna gyöngédebben, mint e fiatal ember. Molnár egész éjeken át Trefort ágya mellett ült, lélekzését lesve és minden pillanatban kész a beteget megnyugtatni, ha ez lázas képzelmeiből felriadt. Ez nem volt a hivatalnoknak magaviselete főnökével szemben, hanem egy fiatal embernek önfeláldozó odaadása egy aggastyán irányában, a kit szive mélyéből szeretett és tisztelt. Ezen odaadás pedig még indokaira nézve sem lehetett más, mint teljesen önzetlen, mert Molnár igen jól, sőt mindnyájunknál jobban tudta, hogy Trefort soha többé nem lesz abban a

helyzetben, miszerint fiatal titkárának bármi módon viszonozhassa megbecsülhetetlen szolgálatait. Nincs szerencsém Molnár urat közelebbről ismerni; először láttam őt, midőn Trefort kiséretében Gmundenbe jött, de szivem szükségét érzi annak, hogy e helyen is benső köszönetet mondjak neki mindazon jóság- és szivességért, melyet boldogult barátommal tett.

Boldogult barátommal! De hát csakugyan igaz-e, hogy meghalt! Megvallom, én még most is alig tudom elhinni és valahányszor hivatalszobámnak ama bizonyos hátsó ajtaja körül valami neszt hallok, azonnal oda figyelek, vajjon nem következik-e most mindjárt azon előttem ismeretes és kedves dörömbölés, mely annyit tett, hogy: tessék kinyitni; itt van Trefort Ágost! Figyelek, figyelek — de ő nem jő! Akkor előveszem fotografiáját, a legjobbat, melyet tőle ismerek. Még abból az időből való, a midőn a gyilkos betegség még nem süté rá bélyegét ezen oly kifejezésteljes arczra. Mily komolyan néz reám okos nagy szemeivel! Ajkaim önkéntelenül is megnyilnak e kérdésre: Mikor jösz el megint? . . . És akkor mintha az arczkép mögül halk hangon hallatszanék a válasz: „hiába vársz! eddig én jártam hozzád, ha látni akartalak, most már neked kell hozzám jönnöd hogy ismét együtt lehessünk.“

Ez is meglesz.

Addig is mély fájdalmamban megvigasztal azon gondolat, hogy e fájdalom csakis a tulélőké, azé pedig, a kit siratunk, azé az örökké tartó zavartalan nyugalom, mely után sóvárgott. Kimulása csendes, majdnem fájdalomnélküli volt és mire sötét óráiban annyira vágyódott, elérte:

— — — sirt és koporsót,
Mélyen fekvőt föld alatt,
Hol nem élnek érzemények,
Hol nincs többé gondolat.

KÉT KATONA.

I. GRÓF GYULAY FERENCZ.

(1871).

Elleneink gyakran emlékeztetnek minket arra, hogy az osztrák hadseregnek az a két tábornoka, a kik alatt a legfájóbb vereséget szenvedte, magyar származásu volt.

Megvallom, nem birom átlátni, mit bizonyit ez — még akkor is, ha való — a magyar nemzet ellen?! Hiszen mi soha sem állitottuk, hogy egytől-egyig stratégiai geniek és a hadi szerencse kiválasztott kedvenczei volnánk. E tekintetben tehát nincs mit mondani. Hanem ezen ujból és ujból felhangzó szemrehányás igenis arra emlékeztetett engem, hogy egy hires halott irányában még nagy tartozásunk van, oly tartozás, melynek lerovására én talán másoknál jobban vagyok képesitve. Miért? czikkem utolsó részéből majd megtudja az olvasó.

A történet itélőszéke előtt nem érvényes a „de mortium nil nisi bene". A kegyelet, mely szeretetteljes kézzel takargatja az elhunytnak hibáit, szép az egyes ember, szép a család vagy a baráti kör részéről; a történetirónak azonban nem kegyeletesnek kell lennie,

hanem igazságosnak; őt fölváltva illeti majd a vádlónak, majd a védőnek tisztsége; a vádlóé: ha a kortársak nagyon is elnézők voltak az elhunyt irányában; a védőé: ha a halott, kortársainak igazságtalan kárhoztatásától sujtva szállott a sirba és midőn elleneink a magyar nemzetet akarják felelőssé tenni arról, a mit egyik magyar ember — az ő nézetük szerint — vétett: hadd legyen a magyar nemzet az, mely első szolgáltat igazságot egyik ok nélkül rágalmazott derék fiának.

Gróf Gyulay Ferenczről szólok, ki a szerencsétlen 1859-iki hadjárat után a legélesebb megtámadások, a legkeserübb szemrehányások, a legmaróbb élczeknek czéltáblája volt, a kit mint embert és mint hadvezért sárba rántottak és a ki — bár évek óta aluszsza az örök álmot — a közvélemény előtt még ma sincs tisztára mosva. Szóljunk már most sine ira et studio mind a két vádról, mind az ember, mind a katona ellen emeltről! Én tényeket fogok fölhozni, az itéletet pedig a — ma talán már eléggé elfogulatlan — olvasóra bizom.

Gyulay Ferenczről, mint emberről, azt mondták, hogy ő az embereket megvető, dölyfös, keményszivü arisztokrata. Igen is, ő arisztokrata volt, de a szó legjobb értelmében is az volt, majd meglátjuk, ki volt az, ki őt azzá tette és főleg milyen volt az ő sokat emlegetett keményszivüsége. Midőn Gyulay — Radeczky viszszalépése után — az olaszországi osztrák had parancsnokává neveztetett ki, első rendelete az volt, hogy — Olaszországban akkor a nem-olaszra nézve nagyon drága lévén az élet és az alsóbbrangu tisztek fizetésükből csak nagynehezen élhetvén meg — ő nála mindennap huszonnégy személy számára legyen teritve és hogy szivesen fogadtassék bármely katonatiszt, a ki a tábornagy asztalánál akar ebédelni.

Ez egy volt. Egyik meghitt barátjának pedig, ki akkor az ő oldala mellett szolgált, bizalmasan meghagyta, hogy — valahányszor az ő (Gyulay) nevét viselő ezredben oly kadét neveztetnék ki tisztté, a ki szegénysége miatt az első fölszerelés, ruházat stb. költségeit nem birná fedezni, erről értesitse rögtön a táborszernagyot, a kinek erszénye mindig nyitva volt ily szegény fiatal emberek támogatására. E támogatás pedig soha nem történt a táborszernagy nevében; az illető rendesen csak később, vagy talán soha nem tudta meg jótevőjének nevét. Azon meghitt barát, a kinek kezén ily czélra sok ezer meg ezer forint ment keresztül, később magas rangot ért el a közös hadseregben; általa értesültem e jellemző tényről.

Hogy Gyulay gróf néha nagyon is en bagatelle, vagy — mondjuk — en canaille bánt az emberekkel, az áll; de csakis azokkal, a kik maguk degradálták magukat a canaille szinvonalára, azon farkcsóválókkal, kik kutyai alázatossággal nyalják a hatalmasnak talpát, ámbár ők azok, kik aztán leghangosabban lármáznak amannak gőgje, fönhéjázása ellen. Lássunk ismét két apró tényt!

Gyulaynak egyideig az a rossz szokása volt, hogy az előteremben levő adjutánsnak, ha azt akarta, hogy megjelenjen, fütyölni szokott, mint a kutyának.

Ez — mondom — csunya szokás volt. De hát megmondta-e neki valaki, hogy ez illetlenség, csunyaság? Vagy megpróbálta-e valamelyik: meg nem jelenni a füttyre? . . . Oh! persze, majd kiteszi magát valaki a mindenható parancsnok haragjának! . . . . Pedig akadt ám ilyen is! Egyszer egy igen szegény, de igen művelt fiatal tiszt lett adjutánsnak kinevezve, és másnap először kellett szolgálatot tennie a tábornok előtermében. Az előttevaló este, opera után, a fiatal tiszt együtt ült néhány társával valamelyik osteriában; az

operáról beszélgettek: dicsérték az énekeseket. „No, ez mind semmi, — mondá egyik társ, a fiatal tiszt felé fordulva — holnap ennél különb zenét fogsz hallani!"

Morgen wird Dir der Alte vorpfeifen!

A fiatal tiszt nem válaszolt semmit, hanem másnap reggel pontosan megjelent az előteremben. Pár percz mulva a benső termekből csakugyan éles fütty hallatszott. Az adjutáns erre nem megy be a parancsnokhoz, hanem kirohan a tulsó ajtón és egy pár percz mulva visszajő Gyulay kedvencz kutyájával, melyet egyenesen bevezet a tábornokhoz. Gyulay, a kutyát megpillantva, összehuzza bozontos szemöldökeit. „Mi ez?" — kérdi dörgő hangon — „micsoda komédia ez? Mit akar ön itt ezzel a kutyával?" „Bocsánatot kérek," — felelt az adjutáns szinlelt megdöbbenéssel, — „bocsánatot kérek, kegyelmes uram, hanem ugy rémlett előttem, mintha fütyölni méltóztatott volna." „Igenis fütyöltem," — lármázott Gyulay, — „de nem a kutyának!" „Nem a kutyának?" — kérdé a fiatal tiszt, még nagyobb meglepetést szinlelve, — „nem a kutyának? De hát kinek?" Gyulay most az adjutáns felé rohant, mintha megakarná fojtani és előtte megállva, közvetlenül szeme közé nézett. Az adjutáns megrenditheten nyugalommal viselte el a tábornok szuró tekintetét. Néhány másodperczig tartott e néma jelenet; végre Gyulay hátat forditva az adjutánsnak, lassu léptekkel ment iróasztala felé és szó nélkül, gondolkozásba merülten állott ott egy-két perczig. Aztán a nélkül, hogy hátranézne, halk, majdnem lágy hangon mondá: „Adjutáns ur, vezesse ki ezt a kutyát, aztán jőjjön be hozzám!" Ez órától kezdve ez az adjutáns Gyulay kedvencze volt; meglepően gyors carriere-jét jobbadán a „vén medve" támogatásának köszönheti és ama naptól kezdve a parancsnok soha többé nem fütyölt adjutánsainak.

Legjelesb tábornokaink egyike alezredes korában, mint a második hadsereg főtábornokának főnöke, rendeltetett Gyulay — ama hadsereg főparancsnokának — oldala mellé. Az ujonnan kinevezett „plebejus“ származásu, rendkivül higgadt, ritka müveltségü és belértékének tudatában büszke katona volt.

Barátjai, midőn elbucsuzott tőlük, Milanóba indulandó, azt mondák nevetve: „Ne is bucsuzzunk el, mert nemsokára ismét itt leszesz; a magadféle ember egy hétig sem férhet meg ama goromba vasgyuróval.“ Alezredesünk Milanóba érkezik és — hivatalos órái kilencz órakor kezdődvén — félórával elébb: félkilenczkor teszi első látogatását a hatalmas tábornoknál. Az adjutáns bejelenti és azon válaszszal jő vissza: „Ő excellentiája öltözködik, várjon!“ Ez vala az üzenet. Alezredesünk várt háromnegyedig, várt kilenczig . . . Semmi nesz! Erre órájával kezében, az adjutánshoz fordul: „Tessék ő excellentiájának megmondani, hogy kilenczig vártam; kilenczkor kezdődik hivataloskodásom ideje . . . Ajánlom magamat!“ Ezzel otthagyta a kapufa mellett a mereven ránéző segédet. Másnap pontban félkilenczkor ismét ott terem az alezredes; majdnem betüről-betüre ismétlődik a tegnapi jelenet; kilenczkor az alezredes ismét elmegy. Harmadik napon ugyanezen komédia, csakhogy az adjutáns a főparancsnok terméből hozott üzenetet még e szavakkal toldá meg: „Ő excellentiája azt kérdezteti, vajjon alezredes urnak azt tetszik-e hinni, hogy a főparancsnok urnak alezredes urhoz kelljen alkalmazkodnia?“ „Én hozzám?“ — válaszolá az alezredes nyugodt mosolylyal — „Isten mentsen! Hanem igenis a szolgálati szabályzathoz, mely egyaránt kötelező mindnyájunkra nézve, a főparancsnokon kezdve le az utolsó közlegényig! Ezt tessék megmondani ő excellentiájának, természetesen legmélyebb hódolatom kifejezése mellett!“

mondá s eltünt. Bureaujába érkezte után kevés perczczel hozzák Gyulaynak egy levelét, melynek tartalma körülbelül ez vala: „Miután az mégsem járja, hogy az uj főtáborkari főnök napok óta hivataloskodik, a nélkül, hogy a főparancsnok akár csak látta volna, ő excellentiája teára kéri alezredes urat, s örvendeni fog, vele személyesen megismerkedhetni.“ Este valóban elbájoló szeretetreméltósággal fogadá Gyulay az alezredest; a reggeli jelenetekről semmi emlités nem tétetett: néhány hét mulva pedig ez az alezredes parancsnokának legmeghittebb barátja volt; az ő kezén mentek át azon pénzbeli támogatások, mikről elébb szóltam. Bécsben, midőn Gyulay már nyugalomba volt helyezve, az udvari szinház páholyában minden este az öreg ur egyik oldala mellett fogadott fiát: Edelsheim bárót, a másikon amaz egykori alezredest, lehetett látni és midőn a „vén medve“ meghalt, végrendeletileg ötvenezer forintot hagyományozott e testi-lelki barátjának, a ki — az igaz — egyaránt hive is volt az öreg urnak annak jó és rossz napjaiban.*

Még csak egyet! A dandárparancsnokok közt volt egy, a ki több hadjáratban fényesen kitüntette magát, de nagyon önfejü volt és helylyel-közzel ujjat szeretett huzni a főparancsnokkal. Ez hasztalan figyelmezteté egy párszor a nyakaskodót. Egyszer — nem tudom mi tárgyban — a dandárparancsnok ismét valamely rendelet ellen cselekedvén, Gyulay maga elé hivatja a vén pajtást és az adjutáns jelenlétében kiméletlenül lehordván őt, philippikáját e szavakkal végzé: „Tábornok ur, ön huszonnégy órára a profoszhoz megy! Kardját kérem!“ Az ősz tábornok leoldván kardját, némán nyujtá át az adjutánsnak és könyező szemmel, lehajtott fővel, meg-

* Ez az alezredes Ringelsheim József volt, ki néhány év előtt mint cs. és kir. táborszernagy meghalt.

törten, megsemmisülten állott a főparancsnok előtt. „Adjutáns ur, vigye ki ezt a kardot!“ kiáltá Gyulay kemény hangon, és a mint az ajtó becsukódott az adjutáns mögött, odább lépett a könyező tábornokhoz. „Du alter Esel, hast Du das nöthig gehabt?“ mondá amannak megilletődés hangján, aztán kebléhez szoritva a régi pajtást, „Nutzt nichts!“ — mondá, — „ma a profoszhoz kell menned, hanem holnap nálam ebédelsz, és ugy-e, nem fogsz többé bolondoskodni?!“ Én csak elbeszélője vagyok mindezeknek, a következtetést az olvasóra bizom: hadd itélje meg ő ez egyes vonásokból Gyulayt az embert, a ki csak azoknak megvetője volt, a kik megvetést érdemeltek, de a kinek gőgje azonnal megtört és őszinte hódolássá vált, valahányszor oly valakivel állott szemben, a kiről I. Napoleon ismeretes szavaival azt mondhatá: „voilà un homme! . . .“ De a katona, a hadvezér!

Az 1859-iki olasz háboru első szakasza a magentai csatával Ausztriára nézve határozottan kedvezőtlen véget ért: az osztrák had, alig engedhetvén magának rövid pihenést, a Mincio felé hátrált és azon merész álmok, melyek szerint Ausztria Turinban fogna „békét diktálni“ (a peu près ugy, mikénti III. Napoleon Königsbergben), végképen szétfolytak. A meghökkenés általános volt. A hadsereg nagyszámu, bátor és jól szervezett — igy okoskodott akkor a közvélemény — évek óta, minden egyéb érdek elhanyagolásával, a nép véres verejtékéből, milliók meg milliók költettek fölszerelésére és hadi eszközök beszerzésére: a rossz kimenetel okát tehát lehetetlen másban keresni, mint a fővezér (Gyulay Ferencz) személyiségében, és miként lopás alkalmával a futó tolvaj szokta leghangosabban kiáltani a „fogd meg“-et: ugy azok, kik a tulajdonképi vétkesek voltak, legkeményebben kárhoztatták a magyar grófot. A szegény Gyulay

fölött tehát irgalmatlanul töretett el a pálcza, a vezénylet kivétetett kezéből és ámbár Magentát a nem kevésbbé szerencsétlen Solferino követte, — Gyulay nélkül, — a fölületesen itélő közönség mégis ez utóbbit vádolta azzal, hogy ő volt minden bajnak okozója, hogy Lombardia elveszése tulajdonkép az ő lelkiismeretét terheli. Az ingerültséget növelte még azon körülmény, hogy Gyulayt egy akkorában nagy befolyásu, de meglehetősen gyülöletes főur — Grünne gróf kegyenczének tarták és midőn a lelkében megtört, testében megrongált ősz vezér, a tábornoki pálczát letéve, a badeni fürdőbe akart menni egészségének helyreállitása végett: szükségesnek találtatott őt meginteni, hogy utjában ne érintse — Bécset!

A büszke magyar dynasta némán viselte e vádakat, az igazolásnak egyetlen szavát sem hallatta a közönséggel; kötelességének tartá: a titok fátyolát boritani oly körülményekre, miknek közzététele árthatott volna azon államnak, melyet az ősz tábornok hiven szolgált vala negyven esztendőn át. Csak a hadügyminiszteriumhoz nyujtott be terjedelmes emlékiratot, melyben részletesen ki volt mutatva, hogy mi okozta légyen az olasz hadjárat első szakaszának szerencsétlen kimenetelét. Azonban 1861-ben Ramming tábornok „kézirat gyanánt" ily czimü munkát nyomatott ki: „Beitrag zur Darstellung der Schlacht von Solferino", és e munka első részében a Gyulay gróf alatti hadjáratról is tett emlitést. Ismételtettek itt mindazon vádak, melyeket a közönség a magyar tábornokra szórt vala, sőt az is állittatott, miszerint a magentai csata az osztrákokra nézve el sem vala veszve, hogy Napoleon császár a maga hadseregét vélvén megvertnek, junius 4—5-iki éjjel általános hátrálást rendelt el, hogy tehát mindent nyerni lehetett volna, ha Gyulay junius 5-én megujitja

a csatát . . . Győzni és a győzelmet nemcsak föl nem ismerni, hanem megvertnek hinni magát és aztán nyakra-főre hátrálni: ez csakugyan oly hiba volna, mely, ha való, teljesen igazolná mindazt, a mi Gyulay ügyetlenségéről, képesség-hiányáról mondatott.

Erre az öreg ur már nem hallgathatott. A nagy közönséghez ő még most se fölebbezte ügyét, hanem legalább az avatott körökkel akarta tudatni a valót. E czélra ő szintén „kézirat gyanánt“ igen érdekes munkát nyomatott ki e czim alatt: „Randbemerkungen zu Baron Ramming's Beitrag zur Darstellung der Schlacht von Solferino“, a melyből ez idő szerint csak két példány létezik. Hogyan történt ez, később elmondom. Előbb legyen szabad egy pár dolgot közölnöm ez érdekes iratból, habár az egytől-egyig fontos és egytől-egyig hiteles okmányokkal bizonyitott részletekbe nem lehet ereszkednem.

Midőn kevéssel az olasz hadjárat megindulása után az osztrák bulletinek folyvást az ellenség „tulszámáról“ beszéltek, ki-ki azt hitte, hogy ez csak ürügy, mentség, façon de parler. „Hiszen Ausztria kezdte azt a háborut,“ — igy okoskodott mindenki, — „tehát csak kellett tudnia, hogy az ő hadserege legalább számra nézve bátran mérközhetik az ellenével“. Gyulay részletesen és hitelesen kimutatja, hogy a dolog nem vala igy. III. Napoleonnak hires ujévi köszöntése után Bécsben tudták, hogy háborura kerülend a dolog. Gyulay, mint az olaszországi osztrák had főparancsnoka, véleménye iránt megkérdeztetvén, 1859 február elején jelentést tett Bécsbe, hogy a franczia-olasz egyesült sereg elleni háborura kilencz hadtest szükségeltetnék, ha Ausztria támadólag akarja kezdeni a háborut, hogy azonban öt hadtesttel csak védelmi háborut lehetne viselni, még pedig ezt is egyedül a Mincio és Etsch melletti várcsoport — a

hires várnégyszög — oltalma alatt. Azonban daczára annak, hogy még ez az öt hadtest sem vala Gyulay rendelkezésére, Bécsből az ismeretes ultimátum Turinba menesztetett és midőn ott visszautasiták, Gyulay parancsot vett a támadásra. Ama pillanatban az osztrák had 85,000 emberből állott (ezek közt 13,000 ujoncz!) a francziák ellenben 108,000, a piemontiak 58,000 embert állitottak sikra tehát 166,000 ember állott védelmi harczban 85,000 támadó osztrákkal szemben. Azonkivül a készületek terén, ugyszólván, semmi sem volt megtéve, és a csatavonalba rendelt tartalék egy részének — utolsó perczben — az amugy is osztrákellenes lakosságtól kellett requirálni a szükségelt lovakat.

Itt egy érdekes részlet kiemelendő. 1859-ben Bécsben uton-utfélen „árulásról" beszéltek, de senki sem tudta tisztán megmondani: miben van a dolog. Gyulay iratából először értesülünk határozottan arról, hogy az osztrák ultimátum tartalmát Párisban három nappal a Turinban történt átnyujtás *előtt* már ismerték, ugy, hogy a franczia csapatokat már előre is teljes számmal lehetett a határszélén fölállitani, várva ottan az ultimátum átadásának pillanatát, hogy aztán rögtön nyomulhassanak be Olaszországba! Ki volt az áruló, ezt persze Gyulay sem tudatja velünk. Gyulay április 25-én kijelenté, hogy katonáinak száma elégtelen, hogy neki legalább is 300,000 ember kellene a Bécsből ráparancsolt támadó műtét sikeres kivitelére, hogy azonkivül a megtámadásra a kedvező pillanat már elmult és hogy mindezeknél fogva nem marad egyéb választás, mint Lombardia védelmezésére szoritkozni mindaddig, mig az osztrák sereg mulhatlanul szükséges szaporitása meg nem történt. Mindezt okmányszerüen bizonyitja Gyulay, hanem a régi Hofkriegsrath — Ausztria szerencsétlenségére — még mindig létezett, csakhogy már most a császári

„Centralkanzlei“ neve alatt. Április 27-én este félhét órakor, Gyulay minden intései daczára, Bécsből parancsot vett a támadásra! Április 28-án és 29-én a hadsereg a Ticinó felé vonult és 30-án e folyón átkelt. Bécsben egyre kicsinylették az ellen jelentőségét. „Én pedig“ — mondja Gyulay — „ugy hiszem, hogy az 1859-iki olasz háboru politikai bevezetése, a hadi készületek titokban tartása és az ellenség erejének gyors kifejtése, valamint az egész hadjárat le a békekötésig azt tanusitja, miszerint nekem volt igazam, midőn az ellenségnek sem eszét, sem bátorságát nem kicsinylettem“.

Egyszerre — azaz more consueto akkor, midőn a dolog már el volt rontva — Bécsben is változtak a nézetek. Alig állott az osztrák had a Ticinó tulsó partján, Bécsből máris a következő távirat érkezett Gyulayhoz: „A fönforgó körülmények közt a háboru szinhelyének tulnyomólag Veronában kell maradnia.“ Gyulay tehát már most döntő helyen is elismerve látta azon kezdettől fogva nyilvánitott nézetét, miszerint a Ticinó mellett álló osztrák had csak előtolt része lehet a háta mögött (a várnégyszög körül) szervezendő főhadnak, hogy tehát minden döntő összeütközést — ha szükséges, még Lombardia egy részének föláldozása mellett is — kerülnie kell, hogy föladata nem lehet más, mint időt nyerni a sereg zömének megalkotására. Hisz tiz évvel elébb Radeczky egyideig szintén hátrált és Lombardiát cserben hagyta, hogy aztán — a kellő erő birtokába jutván — annál gyorsabban visszafoglalhassa. Midőn tehát az ellenség roppant tömegekben közeledett, Gyulay föltette magában, hogy a Ticinó innenső partjára visszamegy, de a folyón való átmenetre szolgáló eszközök ismét nagyon hiányosak voltak; a franko-szárdok az osztrák sereg állapotáról szabatos tudomással birva, nyakra-főre rohantak előre, Gyulayt

épen az imént vázolt kedvezőtlen körülmények közt kényszeritendők egy nagy csata elfogadására. Ő, az igaz, most azonnal egészen a Mincióig hátrálhatott, de e hátrálásnak oly gyorsan kellett volna történnie, hogy az formaszerü futásnak látszhatott; és vajjon milyen lett volna a benyomás mind a seregre, mind a közönségre, ha azon had, mely Turinban akart békét diktálni, minden nagyobb összeütközés nélkül Lombardiát cserben hagyva, a Mincióig szalad?! Akarata ellen kénytelenülvén idő előtt Szardinia földjére lépni, Gyulaynak nem maradt egyéb választása, mint Magenta előtt a csatát elfogadni. Neki akkor 82,000 embere volt, az ellenségnek 159,000, tehát majdnem kétszerannyi! A csata elveszett!

Báró Ramming emlitett iratában mindazáltal azt állapitotta, hogy a kimenetel határozatlan volt, hogy Napoleon maga nem hitte magát győztesnek és hogy e szerint a küzdelmet junius 5-én ismételni kellett volna. Erre most Gyulay egész ármádiáját rukkoltatja elő a hivatalos okmányoknak, melyekből kiderül, hogy először: az osztrák sereg tökéletesen meg volt verve, és hogy a hadtestek parancsnokai egytől-egyig kijelentették, miszerint embereik végképen ki vannak merülve, másodszor: hogy Napoleon nagyon is tudta, hányadán van, mert még junius 4-én ezt táviratozta Párisba: „L'empereur a l'impératrice, pont de Magenta 4. junius 11 heures 30 minutes soir. Grande victoire, — 5000 prisonniers 15,000 ennemis tués ou blessés, stb.“; aztán hogy a franczia had nem hátrált, hanem az elfoglalt téren tölté az éjt; harmadszor: hogy junius 5-én Gyulay maga akart volna ujra megütközni, de éjjel Schwarzenberg herczeg (3 ik hadtest) azt jelenté, hogy katonái ki vannak merülve; Clam gróf (1., 2., 7. hadtest), hogy ő hajnalhasadtával mindenesetre hátrál Briasco felé; Zobel tábornok, hogy ő seregének egy részét máris hátrafelé inditotta és a többivel

követni fogja. E szerint 35,000 emberre többé nem lehetvén számolni, Gyulay fájó szivvel ugyan, de nem tehetvén mást, általános hátrálást parancsolt, meg lévén győződve, hogy a harcz folytatása junius 5-én a hadsereg megsemmisitését eredményező katasztrófára vezetett volna.

Közleményünk már is hosszura terjedt, pedig alig futólagos vázlatát nyujthattuk a fölötte érdekes munkának, de nem lehet, hogy szó szerint ne közöljük a nemes grófnak következő nyilatkozatát: „Tudtam ugyan, hogy ezen elhatározásomat kárhoztatni fogják azok, kik a forradalmi háboruknak eredményei és a tiz évi béke után legyőzhetlenségi álmokban ringaták magukat; tudtam, hogy el fog itélni a hadsereg és a közönség nagy része, nem lévén tudomása seregem számbeli erejéről és egyéb viszonyokról. Tudtam tehát, hogy amaz elhatározásommal föláldozom hiremet, jövőmet, egész személyiségemet, de midőn csak a közt választhattam: vajjon önmagamat áldozzam-e föl, vagy pedig a császárom által rám bizott derék és engedelmes hadserget? nem habozhattam többé. Sok derék, de a viszonyok által elsodort osztrák tábornok példája önmegtagadásra tanitott engem is. Teljes megnyugvással bocsátom eljárásomat azon hadseregbeli bajtársaim itélete alá, melyet 45 éven át testtel-lélekkel, odaadással és önfeláldozással szolgáltam, és melynek jövője, dicsősége becsülete mellett még most is hőn dobog katona szivem. Vajha igazságot szolgáltatnának egy szerencsétlen hadjárat vezérének, kinek oly föladat jutott, mely már a kivitel előtt is a nem sikerülés kényszerüségét hordá magában.“ „És vajjon hová lett ez érdekes munka?“ — kérdi már most az olvasó. — „Hogy van az, hogy senki sem tud róla semmit?“ Ennek is igen érdekes története van, mely meglepő világosságot vet Gyulay jellemére,

melyben az arisztokratának gyöngesége és a katonának szilárdsága egyaránt tükröződik. A munka ugyanis fényes kiállitásban ki volt nyomatva; háromszáz példány készen feküdt, hogy a tábornokhoz közel álló személyek közt szétosztassék. Hanem Gyulay, mint lojális alattvaló, Degenfeld hadügyminiszternek adott át egy példányt, hogy Ő felségének kézbesitse. Másnap Grünne gróf megjelent Gyulaynál, azon üzenettel, hogy ha a munkának akár csak egy példánya adatik ki, az ősz tábornok kitiltatik az udvartól, és azonkivül hadi törvényszék elé állitják; mert oly okmányokat, melyek nem magán, hanem hivatalos jellegüek, a császár engedelme nélkül közrebocsátani nem szabad.

Gyulay akkor már vén ember volt, pályája le volt futva, Ausztriában többé semmit sem várhatott, családja nem volt, majdnem százezer frtnyi évi jövedelmével, melyet vagyonából huzott, mindenütt grandseigneur módjára megélhetett; becsületének megmentése forgott szóban, és — ő mégis engedett. Azt a gondolatot, hogy ő az udvartól számüzessék, hogy császárja haragja terheli, el nem viselhette; a háromszáz példány lángok martaléka lőn, kettőnek kivételével, melyeknek egyike az én kezemben van. És mivel én e könyv utján sok olyanról értesültem, a mit mások nem tudnak, ez az első ok, mely engem e sorok irására inditott, a melyekkel szolgálatot vélek tenni a történetirásnak és a történelmi igazságnak is.

Második, inkább személyes ok az, hogy 1862-ben, midőn Bécsben a „Wanderer"-be irt hazafias czikkeim miatt elitéltettem és be is börtönöztettem, egyszerre csak nagy meglepetésemre hallám, hogy oly körök, melyekben igen kevés ismerősöm volt, megkegyelmeztetésem körül, — sikertelenül ugyan, mert Schmerling akkor mindenható volt, de mégis nagyon

buzgóan — fáradoznak, t. i. a hightory-körök, melyek még Pálffy Mórt is érdekelni tudták sorsom körül.

Csak később tudtam meg, hogy e köröket gróf Gyulay Ferencz hozta mozgásba, a kivel semminemü személyes érintkezésem nem volt, a ki különben a napi politikába nem is szeretett beleavatkozni, de igenis teljes rokonszenvvel viseltetett a magyar nemzet jogait védő politikai müködésem iránt. Ismétlem, hogy az öreg urral soha személyesen nem érintkeztem, hogy az ő közbenjárásáról csak nagyon későn értesültem, és igy szivességét mig életben volt, meg sem hálálhattam; de most, midőn ő nincs többé és szavaim mögött kegyvadászatot, vagy bármi másnemü önzést senki sem kereshet, most megilletődött szivvel teszem le a hála e csekély adóját egy életében sokat hányatott, sokat félreismert, sokat rágalmazott, de tetőtől-talpig derék magyar ember elhagyatott sirjára.

II. SAMETZ TÁBORNOK.

(1887).

Kissé elkésett nekrolog az, melyet ezennel szegény barátomnak szentelek, de ez nem baj. Azok, a kik őt ugysem ismerték — és ugy hiszem, az olvasók tulnyomó többsége ezek közé tartozik — valószinüleg mihelyt az e sorok élén álló nevet megpillantják, a nélkül, hogy elolvasnák, ép oly közömbösen fognak e sorokon átsiklani, a mily közömbösen megyünk el egy sirkő mellett, ha azon oly név olvasható, a mely előttünk vagy egészen ismeretlen, vagy legfeljebb valamikor amugy futólagosan ütötte meg fülünket. Hanem az a kevés ember, a kinek szerencséje volt ezen kitünő szivnek mélyébe pillanthatni, bizonyosan még ma is egy meleg könyet fog hullatni azon szerény

koszorura, melyet én ime a szerencsétlen férfi sirjára leteszek . . .

A hatvanas évek elején ismerkedtem meg vele Bécsben, Ringelsheim báró házában, a ki ma, mint táborszernagy mindazon kitüntetések birtokosa, melyek a katonai pályán elérhetők és Gráczban élvezi jól megérdemelt nyugalmát. Amaz időben Ringelsheim vezérkari ezredes volt. Az ő házában — nem merek szalonjáról beszélni, mert a szerény férfi bizonyosan tiltakoznék az ilyen pretentiozus elnevezés ellen — az ő házában akkor hetenkint egyszer vagy kétszer kicsiny, de válogatott társaság gyült össze, mely kevés kivétellel fiatalabb törzstisztekből állt. Azóta valamennyien elérték a tábornoki rangot, néhányan közülük, mint Litzelhofen, Rothmund és Littrow régen vannak már odafenn, a hol sok millió csillag van ugyan, de „Distinktionszeichen“ nincsen. Mások, mint pl. Hoffinger, mellesleg mondva egyike a legszellemesebb causeuröknek, mint tábornokok nyugalomba mentek és ismét mások, még ma is teljes tevékenységben vannak, igy pl. Schönfeld táborszernagy, azelőtt vezérkari főnök, ma katonai főparancsnok Erdélyben.

Abban az időben, melyről az imént szóltam, Schönfeld vezérkari alezredes volt. Ugyanehhez a társasághoz tartozott Ghyczy Béla altábornagy, akkor vezérkari őrnagy, és egyike a legcsinosabb katonatiszteknek. Ezek egytől egyig magasfoku általános műveltséggel biró férfiak voltak és különösen a hadseregben ugy jellemük, mint katonai tehetségüknél fogva általános nagyrabecsülésnek örvendhettek. Az intimusok közé tartozott még Skrzeszewszki lovag, azelőtt vezérkari kapitány, most nyugalmazott őrnagy, a ki abban az időben a katonai szolgálatból, mint a topografiai hivatal főnöke az osztrák államvasuthoz lépett át. Tőle származnak azon

óriási vasuti térképszőnyegek, melyek a legtöbb pályaudvaron és nálunk egynémelyik vendéglő lépcsőházában láthatók. Ott volt továbbá Baptist bácsi, hivatalos nevén Kaisersheimb János kapitány, ma nyugalmazott őrnagy, a ki mint Ringelsheim unokaöcscse tulajdonképen a családhoz tartozott. Jó szülők gyermekének kellett lenni, és kifogástalan szellemi nemességi levéllel birnia kellett annak, a ki ezen kiváló körbe bebocsáttatni óhajtott és e czél elérésére távolról sem volt elegendő az, hogy valaki fegyverkabátja felső szélén aranygallért viselt. Annál inkább meg voltam lepetve, midőn egyik este ezen társaságban alig 30 éves fiatal vezérkari kapitánynyal találkoztam, a ki előttem katonai rövidséggel mint Sametz Adalbert kapitány mutatta be magát. A mint mondám, nagyon fiatal ember volt, barna arczszinnel, koromfekete hajjal, és nem kevésbbé fekete szemekkel, a melyekből sajátszerü tűz szikrázott. Ez a kapitány nagyon keveset beszélt, hanem azt a keveset, a mit mondott, nemcsak teljesen korrekt, hanem egyenesen elegáns módon — németül ugyan, de egy halk cseh accentussal — fejezte ki. Ha a bécsi társadalmi élet eseményei jöttek szóba, ez nem igen látszott őt érdekelni; észrevehető volt, hogy ő keveset járt az u. n. világba és ennek következtében azzal nem sokat törődött. A zene iránt sem igen látszott valami élénken érdeklődni. A házi asszony (az annak idején magyar tudós körökben igen nagyrabecsült Kiss János régésznek leánya, a ki apjának kedvencze volt és oly kitünő nevelésben részesült, hogy még a latin és görög nyelvben is nyert oktatást) a házi asszony, mondom, kitünő zongoraművésznő volt és még ma is az, nevezetesen Beethoven műveinek előadásában ritkitja párját. Ha néha-néha a zongora mellé ült, és egy-két darabot játszott, mi mindnyájan superlativusokban magasztaltuk

az ő művészetét és teljesen el voltunk ragadtatva, csak Sametz hallgatott; és a ki figyelemmel nézte őt, az alig nyomhatta el azt a gyanut, hogy ez az egész história a fiatal katonatisztet rettenetesen untatja. Ha ebben a körben — a mi különben igen ritkán történt, — politikáról volt szó, a nyilatkozatok mindegyikét a legtisztább szabadelvüség lengte át. Nevezetesen a Schmerling-féle czentralizáló bürokratismusnak ebben a körben egyáltalában nem voltak barátai és midőn Schmerling lovag ur nekem sajtópert akasztott a nyakamba, a mely pörnek végtárgyalása négy napig tartott, minden istenadta napon a tárgyalás kezdetétől annak végéig a hallgatóság első soraiban ott ültek Ringelsheim és Rothmund cs. k. vezérkari ezredesek, nem törődvén azon szemrehányásokkal, a melyekkel őket ezért bizonyos oldalról illették. Hogy Sametz miképen gondolkozik ezekről a dolgokról, annak nem tudtam nyomára jutni. Ő mindig nagy tartózkodással nyilatkozott és ámbár a Schmerling-rendszer ellen nyilvánuló rosszalásban ő is osztozkodott, Magyarország irányában pedig élénk rokonszenvvel viseltetett, előttem mégis ugy látszott, hogy nem mondja meg mindazt, a mit gondol és a mit csak később tudhattam meg, midőn engem határtalan bizalmával megajándékozni szives volt. Egyedül akkor, mikor katonai kérdések kerültek szőnyegre, Sametz kiállott a gátra. Ezekről a kérdésekről ő mindenkor nagy szerénységgel ugyan, de nem kevésbbé nagy határozottsággal mondta el véleményét és azon tisztelet és figyelem, melylyel a többiek, a kik korra nézve idősebbek, rangra nézve magasabbak voltak, ezen nyilatkozatokat meghallgatták, engem, a laikust is azon meggyőződéssel töltötték el, hogy az, a mit ezen fiatal ember mond, nem lehet közönséges, vagy jelentéktelen dolog, a mit különben már azon körülmény is bizonyitott, hogy ő

egyáltalában ezen társaságba fel lett véve. Főleg Ringelsheim, a kit az egész vezérkar tekintély gyanánt tisztelt, valahányszor Sametzről beszélt, nem győzte őt eléggé dicsérni és igen fényes jövőt helyezett neki kilátásba. Ringelsheim előrelátása itt is fenyesen igazolva lett, mert Sametz tehetségei, szorgalma és vitézsége nemsokára általános méltánylásra találtak és ő hallatlan gyorsasággal ment előre. A hol valami különös vizsga mellett rendkivüli előléptetés volt kilátásban, ott Sametz mindig jelentkezett az illető vizsgára és azt fényes eredménynyel tette le. 1867-ben, mely évnek végén én Bécset elhagytam, ő már az Alser-kaszárnyában elhelyezett egyik gyalogsági ezred ezredese volt és kevés évvel utána 45 esztendős korában tábornok lett. Ezen minőségben később dandárjaval a boszniai hadjáratban vett részt és itt kezdődött életének tulajdonképeni tragikája. Ő azon móddal, a mint ezen hadjárat kivitetett, egyáltalában nem tudott egyetérteni. Az ő nézete szerint, minthogy Bosznia és Herczegovina elfoglalása már hónapok óta elhatározott dolog volt és Berlinben csakis egy diplomatiai formalitást kellett teljesiteni, már a kongresszus elején monarchiánknak déli határain kellő számu hadsereget kellett volna készen tartani, hogy az az első távirati parancsra a határon átléphessen, mely czélra az eredetileg kilátásba vett hadsereg elegendő is lett volna. E helyett nem kevesebb, mint 17 nap mult el, a nélkül, hogy egyetlen katonánk megmozdult volna, hanem igenis, az agitatoroknak volt idejük Boszniában az ellenállást szervezni és csakis ezen megfoghatatlan késedelem után mozdult meg az osztrák-magyar sereg, mely természetesen az agitatiók által lényegesen megváltozott viszonyok között többé nem volt elegendő. Az első véres összeütközés pillanatában aztán a vezénylet élén álló urak teljesen elvesztették fejüket és most

ismét rögtön néhány százezer embert akartak mozgósitani. Továbbá el lett hanyagolva azon legprimitivebb elővigyázati intézkedés, mely abban áll, hogy az ellenség országában csak lassan szabad előnyomulni és csak akkor szabad egy lépéssel tovább menni, ha a mögöttünk fekvő rész teljesen tisztáztatott és az ellentálló lakosság le van fegyverezve. Ezen elővigyázati rendszabályok figyelmen kivül hagyásával a mi uraink egy „Paradecoup"-ot akartak kivinni és minden áron Ő felsége születése napján a bosnyák fővárosba bevonulni. Ezáltal egyes csapatok, ezek között Sametz dandárja is nagyon válságos helyzetbe jutottak. Hogy Sametz mily bámulatos vitézséggel tudta Banjaluka mellett magát keresztülvivni, az annak idején a lapokban részletesen le volt irva. Én a magam részéről nem akarok és nem is tudok alapos itéletet mondani a felett, vajjon az akkori hadviselési mód ellen felhozott vádak alaposak-e, vagy sem. Hanem meg kell engednem, — és ezen nézetemet én annak idején Sametz-czel szemben sem titkoltam el, — hogy az ily sulyos vádak, ha azok már megtörtént és többé nem változtatható dolgokra vonatkoznak, egy tábornok részéről csakis a legintimebb körben kimondhatók, hacsak nem akarjuk megrenditeni a csapatoknak vezéreik iránti bizalmát. Sametz ingerlékeny természete ugylátszik, megfeledtette vele ezen tekintetet, a mi közte és a württembergi herczeg, továbbá a Weber-ezred parancsnoka és mások között egész sorát idézte elő a kellemetlen összekoczczanásoknak. És itt kezdődött azon Sametzre nézve oly vészteljes circulus vitiosus, a mely utóvégre katasztrófához vezetett. Minél kevesebb kiméletet tanusitott Sametz felebbvalói és kartársai eljárásának birálatában, annál inkább gyülölték őt mindazok, kik ezáltal sértve érezték magukat és annál nagyobb kárörömmel iparkodtak neki min-

den alkalommal a részéről tapasztalt bántalmakat visszafizetni. Ő pedig ennek következtében napról-napra elkeseredettebb és megközelithetetlenebb lett. Ily hangulatban jött ő, mikor az occupatio be volt fejezve 1879-ben, mint dandárparancsnok Budapestre, a hol akkor Edelsheim Gyulay báró mint főparancsnok működött. Itt aztán két kemény fő ütközött össze és a két magas állásu férfi közti perpatvarnak se hossza, se vége nem volt. Sametz mindinkább kerülte az embereket, sötét szemeit a földre meresztve, nyakig begombolt köpenyeggel órákon át magánosan járt fel és alá az Andrássy-úton. Szolgálaton kivül alig érintkezett valakivel, csak az én házamban sokszor és szivesen látott vendég volt és ő minden alkalommal a legmelegebb szavakban mondott nekem köszönetet azért, hogy teljes elszigeteltségében énnálam az üdülésnek és szórakozásnak forrását találta. Akkorában minden vasárnap este egy kis wisthező társaság gyült össze nálam, a melynek nevezetesen két tagja volt, a kik soha et si fractus illabatur orbis nem hiányoztak: Sametz és Zsedényi. Ez a kettő rendesen ugyanannak a partienak volt részese és itt néha-néha rendkivül mulatságos jelenetek fordultak elő, minthogy Zsedényi — ezen dusgazdag ember, a ki évenként sok ezer meg ezer forintot adományozott közhasznu czélokra — egészen magánkivül volt, ha néhány krajczárt (mert a pointet soha egy krajczárnál drágábban nem fizettük) vesztett, ellenben a vacsora alkalmával a legrózsásabb hangulatban volt, ha a játék végén felállitotta mérlegét és ugy látta, hogy egy hatost nyert. Egy alkalommal a dolog majdnem kellemetlen fordulatot vett. A Sametz-Zsedényi partnerség ismét állandóan vesztett. Zsedényi kibuvott a bőréből.

„Tábornok", mondá boszus hangon, „ugy látszik, hogy mi itt is minden csatát elvesztünk".

Sametz arcza vérpiros lett, fekete szemei villámokat szórtak és azon az éles kommandó hangon, melytől katonái annyira reszkettek, visszakiáltott: „Udvari tanácsos ur!“ (Zsedényi t. i. azelőtt a magyar udvari kanczellária tanácsosa volt és ezen czimet meg is tartotta). „Mi osztrák tábornokok csakis a bünbakok vagyunk, a kiknek a hátukat oda kell tartaniok, hogy a verést eltürjék, hanem a valódi csatavesztők mindenkor és mindenütt az udvari tanácsosok voltak, a kik hivatalaikban ülnek és onnan mindent oly alaposan elrontanak, hogy nincsen az a kard a világon, a mely az ebbeli kárt ismét jóvá tenni képes volna“.

Zsedényi egy pillanatig meg volt hökkenve, hanem már a legközelebbi perczben széles mosoly terült el okos arczán. „Tábornok ur“, mondá, „én kapitulálok, ezt a csatát Ön nyerte meg, mert a mit Ön az udvari tanácsosokról mond, az fájdalom nagyon is igaz. Csak arra kérem, hogy velem szemben azon enyhitő körülményt vegye tekintetbe, hogy már 25 esztendő óta tényleges szolgálaton kivül vagyok“. Most Sametz is nevetett, a két jeles férfi kezet nyujtott egymásnak és a partie csendesen tovább folyt. Midőn aztán a vacsorához mentünk, Zsedényi azt sugta a fülembe: „Te, ez egy snajdig gyerek, kivánnám, hogy sok volna nálunk ebből a fajtából“.

Hát fájdalom, nincsen sok és még arra a kevésre is, a ki rendelkezésünkre áll, Sametz példája nem igen bátoritólag hathatott.

Whisth-estélyeinken sokszor Wahrmann Mór képviselő is részt vett. A ki egyfelől Wahrmannt, másfelől Sametzet ismerte, az bizonyosan osztani fogja abbeli véleményemet, hogy nagyobb ellentét nem képzelhető, mint a milyen ezen két férfi temperamentuma között létezett, de ennek daczára, vagy talán épen ezért, nagyon von-

zódtak egymáshoz. Wahrmann a maga házához hivta meg a tábornokot, ez utóbbi pedig készségesen fogadta el a meghivást, a mi részéről oly előzékenység volt, a melynek csak kevés ember örvendhetett. Egyik este ezen két férfi között egy párbeszéd folyt le, mely mélyen véste be magát emlékezetembe, mert kitünően jellemzi Sametz nézeteit. Valaki, már nem igen emlékezem, hogy ki volt az, azt állitotta, hogy az általános védkötelezettség és az egyévi önkéntesek intézményének létesitése óta a mi hadseregünknek szelleme mégis más lett. Sametz egy ideig némán hallgatta ezt a diskurzust, de én szemeinek forgatásából máris észrevettem, hogy itt vihar lesz. Végre csakugyan kipattant a boszusága. „Nem tudom, mondá, hogy mit fecsegnek az emberek folyvást a hadsereg szelleméről. A hadsereg szellemének nem szabad másnak lennie, mint katonainak. Ilyen volt a mi hadseregünknek szelleme mindenkor és hála Istennek, még ma is az. Nem az ujonnan belevegyült elemek változtatták meg a hadsereg szellemét, hanem ezen szellem most lassankint behatol a lakosságnak oly rétegeibe is, a melyek előtt eddig idegen volt.“ Erre ismét másvalaki azt a megjegyzést tette, miszerint mégsem képzelhető, hogy a hadsereg még ma is oly szerepre vállalkoznék, a melyet neki pl. a kremsieri országgyülés berekesztése alkalmából szántak. Ezen véleményhez Wahrmann is csatlakozott és tréfásan megjegyzi: „Ha például Önre, tábornok ur, ma hasonló missiot ruháznának és ha akkor én vagy más képviselő, a kivel Ön személyesen jó viszonyban van, ott az országház előtt Önnel szembe állna, akkor talán mégse tudná magát elhatározni arra, hogy engem vagy valami más barátját fogságba vitesse.“

„Nagyon méltóztatik csalódni“, viszonzá Sametz dörgő hangon, „a ki nekem csakugyan barátom, annak min-

denekelőtt nem szabad engem kötelességem teljesitésében akadályozni akarni. Ha mégis teszi, akkor őbenne csakis az akadályt látom, a melynek az utból való eltávolitását első feladatomnak tekinteném."

„És hogyan lehet ezt összeegyeztetni az Ön alkotmányos meggyőződésével?" kérdezé Wahrmann.

„Az én meggyőződésem a magamé és ahhoz senkinek nincs köze", felelt Sametz „és hogy ezen meggyőződésemet miként tudom összeegyeztetni kötelességeim teljesitésével, ez ismét az én dolgom. Ha nem tudom a kettőt összeegyeztetni, akkor bucsut veszek állásomtól, hanem, a mig én ezt a kabátot viselem, kötelességemet meg fogom tenni. Lehet valami parancsot helyeselnem, vagy nem helyeselnem, de végrehajtani minden körülmények között fogom, erre megesküdtem és ezt az esküt meg is fogom tartani."

Hogy ezen férfi, a ki ily magasra kifejlődött kötelességérzettel bir, másoktól is a kötelesség legszigorubb teljesitését követelte, magától érthető. Ennélfogva Sametz, különben igazán áldott jó lélek és egyenesen puha kedély, a szolgálatban kérlelhetlen szigorral járt el, mely néha-néha a durvasággal volt határos. Féltek is tőle a katonák, mint az ördögtől. Midőn egyik fiam a kadétiskolába járt, Sametz minden héten meglátogatta őt, a tanároktól értesitést kért a gyermek magaviselete iránt és aztán maga is a legszigorubb vizsgának vetette alá. „Jaj Önnek, ha valamikor ugy találom, hogy valami nincsen rendben" ezt mondá első látogatása után és azontul mindenkor minden rendben volt. A „gyengéd" figyelmeztetés megtette hatását. „Hacsak a szemébe nézek", szokta mondani fiam, már „reszketek". A mit Sametz leginkább gyülölt, az a protekczió volt. Ő maga szegény katonának gyermeke volt és alulról kezdve a kadétiskolából lépésről-lépésre kellett felfelé másznia.

A mivé lett. azzá saját erejéből lett. Eleinte néhány krajczárral. később néhány forinttal rendkivül szerényen kellett megélnie, de adóssága sohasem volt. A napnak minden óráját. a mely nem volt a szolgálat által elfoglalva, komoly katonai tanulmányoknak szentelte. Ezeknek áldozta fel éji nyugalmának egy részét. És midőn az ellenség golyóival szemben állott, mindenre gondolt, csak saját életére nem. Ily körülmények közt képzelhető, mennyire boszantotta őt az, hogy mások, kik mindezeknek ellenkezőjét tették, mégis gyorsan előre mentek, mert a sors kegye, vagy az emberek előitélete által már a bölcsőben ölükbe hullott az, a mit mások csakis kimondhatlan fáradozások és nélkülözések árán elérni képesek voltak. Az emiatti ingerültség néha-néha igen drasztikus módon tört ki belőle. Midőn Sametz egy alkalommal az egyévi önkéntesek vizsgájára kiküldött bizottságban elnökölt, egy igen magas állásu ur, a ki előtt a tábornokhoz való intim viszonyom ismeretes volt és a kinek méltóságos fia ura teljesen készületlenül jött a vizsgára, arra kért, hogy járjak közbe Sametznél a végből, hogy az ifju ur mint tiszt kerüljön ki a vizsga alól. Teljesitettem az illetőnek kérését, ámbár nem titkoltam előtte, hogy közbenjárásomat teljesen kilátásnélkülinek tartom. És csakugyan nem csalódtam.

„Mondja meg Ő Excellentiájának“ dörgött felém Sametz, „hogy én nem tudom ugyan megakadályozni, miszerint helylyel-közzel az ilyen méltóságos hülye is az arany portepéehez jusson, hanem hogy én magam ilyesmire segédkezet nyujtsak, olyan nincs.“ És az illető ifju ur különös kegyelemből — káplár lett.

Emlitettem azelőtt, hogy Sametz lágy kedélyü, áldott jó ember volt. Ennek bizonyitására száz eset közül csak egyet akarok kiemelni, mert ebben Sametz a maga

egészében tükröződik vissza. Boszniában — már nem emlékezem, mily alkalommal — a Sametz-féle dandárnak egy kis csapata lesben álló ellenség által orvul megtámadtatott és iszonyuan lekaszaboltatott. Sametz dühös volt, midőn ezen eseményről értesitették; azonnal nagyobb csapatot rendelt ki, hogy keresse fel és büntesse meg kellően azt a csőcseléket, a mely az ő katonáival oly galádul bánt. Ő maga a kivonuló csapat élére állott. Minél jobban közeledett ez a gaztett szinhelyéhez, annál nagyobb lett a tábornok türelmetlensége. Végre előre száguldott, messze maga mögött hagyván katonáit. Egyszerre az országuttól kissé félreeső mezőn megpillantotta katonáink holt testeit. Hanem ugyanabból az irányból egyszersmind szivszaggató jajgatást is hallott, a mely egyik katonánktól eredett, a kit a barbárok irtózatosan összevagdaltak ugyan, de véglegesen meg nem öltek. Ez a szegény ember számtalan sebből vérezvén, bénitott tagjaival az országut széléig vánszorgott és ott fájdalmában ugy orditott, hogy a tábornok ereiben megdermedett a vér. Nem ok nélkül tartott Sametz azon rettenetes benyomástól, melyet ezen nyomoréknak alakja és jajkiáltásai a közeledő katonákra gyakoroltak volna. Elhatározása azonnal készen volt, gyorsan oda vágtatott a szerencsétlen ember felé és a legdurvább hangján kiáltott feléje: „Mit ordit maga itt? Illik ez egy férfiuhoz? Illik ez egy katonához? Azonnal fogja be a száját! Bajtársai mindjárt itt lesznek, hogy megbüntessék azt a csőcseléket, a mely önnel ily kegyetlenül bánt. Vajjon ön ezzel az orditással el akarja venni az én embereimnek a bátorságát? Ha csendben marad, azonnal ide küldök érte és a kórházba vitetem, holnap meglátogatom, de most csendet parancsolok.“

A szegény ördög némán meresztette szemeit a tábornokra, összeharapta ajkait, rettenetesen összevagdalt

arczát köpenye alá rejtette és többé egy hangot nem hallatott. Sametz mozdulatlanul állott előtte és lovával, melynek fejét a közeledő csapat felé forditotta, majdnem egészen elfedte a földön fetrengő nyomorékot, kinek közelségét csakugyan senki sem sejtette. Midőn a csapat mellette elhaladt volt, Sametz megsarkantyuzta a lovát és katonái után vágtatott, de egyszersmind megadta a szükséges utasitásokat, hogy az a szerencsétlen nyomorék, a ki ily emberfeletti önmegtagadásra képes volt, a kórházba szállittassék. Midőn Sametz őt másnap reggel ott meglátogatta, már csak egy haldoklót talált, a ki megpillantván az ágya előtt álló tábornokot, nagy erőlködéssal próbált felemelkedni. Sametz ezt nem engedte meg, hanem oda nyujtotta kezét, melyet a haldokló egy utolsó erőmegfeszitéssel ajkaihoz vezetett és forró csókjaival elárasztott. Ezt a kezet többé aztán el sem eresztette, mig végre rövid hörgés után Sametz meghidegülni érezte azt a kezet, a mely az övét tartotta. A névtelen hős földi pályája be volt fejezve. Midőn aztán a sír felé vitték, a tábornok személyesen adta meg neki az utolsó tiszteletet. Másnap pedig az elhunyt derék katona szegény anyjának 100 forintot küldött, mely semmiféle császári és királyi zárszámadásban meg nem jelent, mert a tábornok azt valóban nem igen dusan ellátott saját erszényéből fedezte. Még évekkel utána, midőn Sametz nekem ezen élményt elbeszélte, hangja reszketett és midőn a haldokló ágya melletti jelenetet leirta, alig volt képes mély megindulásán erőt venni. Nem hiszem, hogy ma még valaki visszaemlékeznék ezen magában véve amugy is csekély jelentőségü eseményre, hanem a kinek trónja odafenn a felhők felett áll, bizonyosan feljegyezte ezen csekélységet is a maga nagy könyvébe, és érte meg fogja jutalmazni azt, a ki most ismét hazatért az örökké való atya házába.

És most eljutottam az én szerencsétlen barátom életének utolsó és legszomorubb szakaszához. Már emlitettem, hogy az ő szolgálati viszonyai Budapesten, a hadtestparancsnokhoz, valamint kartársainak többségéhez való viszonya, nem tartoztak épen a kellemesek közé. Alig magyarázható és mindenesetre nagyon sajnálatraméltó, hogy oly kitünő két katona, a milyen Edelsheim és Sametz volt, a kiknek mindegyike testtellélekkel a maga hivatásának élt és minden pillanatban érette meghalni kész volt, nem tudott egymással egyetértésre jutni. Talán csak egy kedvező pillanat kellett volna, a mely nekik alkalmat szolgáltat, hogy szivélyes módon fejezzék ki egymás irányában nézeteiket, hanem a mint ez az életben oly sokszor történik, ez a pillanat nem akart beállani. Sametz kedve napról-napra roszszabb, kedélye sötétebb és magábazárkózottabb lett. A mellett feltünően sokat kezdett politizálni és ezen az uton én magam is megtudtam, a mit különben már régen sejtettem volt, hogy ő a fanatikus csehek közé tartozik. Az 1867-iki dualismust elfogadta, mint az egész osztrák-magyar monarchia közjogi alapját, de ő azt hitte, hogy ezen a kereten belül mindegyik állam saját külön szükségleteinek megfelelő módon szervezhető. Hogy a Lajtán innen a magyar elemnek jusson a hegemonia, azt ő teljesen igazoltnak találta, miután az itt élő népfajok egyike sem, se számra, se értelmiségre nézve a magyar fajjal nem mérkőzhetik. Hanem a mi Ausztriát illeti, ő ott a hatalmat egyformán fel akarta osztani németek, csehek és lengyelek között. A magyar korona területén czentralizácczió, Ausztriában föderalismus: ez volt az ő programmja. Talán feleslegea mondanom, hogy ezen pontra nézve sohasem tudtam vele egyetértésre jutni. Hanem a mi szivélyes személyes viszonyunkra ezen véleményeltérésnek semmi-

féle legkisebb következménye nem volt, annál kevésbbé, minthogy Sametz ismételten az e tárgyra vonatkozó vitatkozásnak azzal a megjegyzéssel vetett véget: „Ez az én véleményem, egyébiránt, a mig katona vagyok, a politikával nem törődöm."

Hogy mi történt azután, vajjon valami külön tárgy feletti összezörrenés-e, vagy pedig csak a hosszu idő óta lappangó válság jutott-e kitörésre, nem tudom. Egyik reggel — én akkor a delegáczióval Bécsben voltam — Sametztől levelet vettem, melyben nagyon ingerült és elkeseredett hangon tudatja, hogy őt Pozsonyba helyezték át. Ezen hir mély aggodalommal töltött el, annyival inkább, mert Bécsben egy magas állásu katonai személyiség már elébb is egy alkalommal, amugy en passant, azon kérdést intézte hozzám, vajjon milyennek találom Sametzet, mert azt mondják róla, hogy folyvást magasfoku izgatottságot tanusit és ugy látszik, nyugalomra sürgős szüksége volna. De hát még mindig reméltem, — igaz, hogy ez a reménynek csak igen halvány sugara volt — reméltem, hogy Catty táborszernagy, a pozsonyi főparancsnok, a ki nemcsak Kuhn mellett hadseregünknek legkitünőbb tábornoka, hanem egyszersmind magas müveltségü, tapintatos és humanus férfi, meg fogja találni az utakat és módokat, hogy a sodrából kiforgatott szegény barátomat megnyugtassa. De nemsokára tapasztaltam, hogy ezen reményemben is csalódtam. Azon levelek, melyeket Sametz Pozsonyból hozzám intézett, ugyanazzal a sötét szinezettel birtak, mint az ő szóbeli nyilatkozatai abban az időben, mikor még együtt voltunk. Keservesen panaszkodott, hogy Pozsonyban nélkülöznie kell a szellemi üdülésnek még azon kevés óráit is, melyeket neki az én házam nyujtott vala. Ennélfogva kinosan érintett ugyan, de egyáltalában nem lepett meg azon hir, miszerint Sametz tábornok ille-

tékes oldalról fel lett szólitva, hogy megtámadott idegeinek erősbitése czéljából hosszabb szabadságidőt kérjen. Igaz, Sametz erre röviden azt válaszolta, hogy tökéletesen jól érzi magát és eszeágában sincs szabadságot kérni. Mindazáltal kevés nappal utána a katonai rendeletek tárában azt olvastam, hogy Sametz tábornok, várakozási illeték mellett, egy évi szabadságidőt kapott, a mi köztudomás szerint a nyugdijazásnak előfutója szokott lenni.

Másnap reggel vastag levelet vettem Sametztől, melynek tartalmát egy nagy terjedelmü irat képezte. Ehhez egy kisérőlevél volt csatolva, melyben a tábornok engem arra kér, hogy a mellékelt iratot azonnal tegyem közzé a Pester Lloydban, a mire ő annál biztosabban vél számithatni, minthogy a czikk alá a maga teljes nevét irta és igy a felelősséget ő vállalja magára. Határozottan elvárja barátságomtól, hogy én ezen utolsó szolgálatot nem fogom tőle megtagadni. Ha ő még ebben a tekintetben is csalódnék, akkor az emberekbe vetett hitéről teljesen le kellene mondania. Sorról-sorra fokozódó rémülettel olvastam a czikket. Ez elejétől végig irályilag brilliáns, de tartalmára nézve hallatlanul merész ismétlése volt mindazoknak a szemrehányásoknak, melyekkel ő bizonyos magas állásu személyiségeket, nevezetesen a boszniai hadjáratra való vonatkozással sujtani szokott. Minden állitása mellett a tényeknek egész sorát hozta fel. Az egész czikk nem tintával, hanem választóvizzel volt irva és annak végén saját keze erős vonásaival oda volt téve: Adalbert Sametz k. k. Generalmajor.

Milyen állapotban voltam ezen sorok átolvasása után, azt leirni nem vagyok képes. Egy hosszu álmatlan éjen át gyötörtem agyamat, hogy valami elhatározáshoz jussak. Egyfelől nem tudtam magam elszánni arra, hogy e szegény ember bizalmának a haláldöfést megadjam,

de másfelől mégis tisztán állott előttem, hogy ezen irat megjelenésével annak irója végleg tönkre van téve. Másnap reggel — vasárnap volt — végre arra nézve tisztában voltam magammal, hogy ezt a czikket ki nem adom mindaddig, mig Sametzczel magával nem beszéltem. De hol találom őt? Fent emlitett levelében azt közölte velem, hogy egy óra mulva ott hagyja Pozsonyt, hanem hogy hová megy, egy szóval sem árulta el. Minthogy én időközben Bécsből hazatértem volt, délfelé egy bécsi barátomnak táviratoztam, menjen el a rendőrségre és próbálja ott megtudni, vajjon Sametz Bécsbe érkezett-e és a válaszról legyen szives engem értesiteni. Hosszu hat óra mulva, este 7 óra után — mi épen szokásos vasárnapi whistünket játszottuk — rövid telegrammot vettem, mely arról értesitett, hogy Sametz másnap reggel nálam meg fog jelenni. Az eljárás, melynek folytán sikerült a tábornokot megtalálni, sokkal jellemzőbb, mintsem itt el ne mondanám. A rendőrség semmiféle értesitéssel nem szolgálhatott az én barátomnak, hanem a helyparancsnoksághoz utasitotta, egyszersmind figyelmeztetvén őt, hogy a tábornok, hacsak Bécsen keresztülutazott, aligha jelentette magát a parancsnokságnál. Szerencsére az én barátom ezáltal el nem riasztatta magát, hanem elment a helyparancsnoksághoz, a hol arról értesült, hogy Sametz aznap reggel ott jelentkezett, hozzátevén, hogy ő a Weihburg-utczai Elisabeth-szállodában lakik és másnap reggelig Bécsben marad. Az én barátom tehát az emlitett szállodába sietett és Sametzet csakugyan ott is találta. A tábornok nagy izgatottsággal jött eléje és midőn a belépőt, a kit különben ismert, meglátta, a csalódás kifejezésével fordult el tőle.

„Tábornok ur meg van lepetve, ugy-e, hogy engem itt lát“, mondá az én barátom. „Igenis“, válaszolt Sametz röviden, „én *más* látogatást vártam.“ Ő t. i., a mint

később értesültem, arra számitott, hogy az ő czikke vasárnap reggel a Lloydban megjelent, hogy az ezen czikket tartalmazó lapszám délután két órakor Bécsbe érkezik és ő egy pillanatig sem kételkedett, hogy azonnal az ő letartóztatása fogna elrendeltetni. „Nohát", tevé hozzá egy kis szünet után, „nehogy azt gondolják az urak, hogy én félek, vagy el akarok bujni, hanem épen ellenkezőleg, hogy ne kelljen engem soká keresni, hanem minden pillanatban kéznél legyek, elhatároztam, hogy 24 óráig Bécsben maradok és jelentkeztem is a parancsnokságnál, ámbár arra köteles nem lettem volna."

Midőn barátom a tőlem vett táviratot felmutatta, Sametz rövidesen mondá: „Válaszoljon, hogy jönni fogok."

Hétfőn reggel nyolcz órakor Sametz csakugyan szobámban állott.

„Ugy látom nem akarja kiadni az én czikkemet" kiáltott ingerült hangon, midőn a szobába lépett.

„Épen ellenkezőleg," válaszoltam én nyugodt hangon, „csakhogy én előbb meg akarom önnel beszélni a dolgot. Ha ön, miután engem meghallgatott, szándéka mellett megmarad, akkor a czikk meg fog jelenni." Ez ugy látszik, megnyugtatta őt. Én aztán azzal a kijelentéssel nyitottam meg a tárgyalást, hogy a „hirlapiró szempontjából, a ki lapja mellett reklámot akar csinálni, nem lehetne kedvesebb teendőm, mint hogy a tábornok iratát közzé tegyem, mivel ez esetben két héten át alig beszélnének másról, mint az én lapomról és ezen reklám magamra nézve teljesen veszélytelen volna, mert a felelősség a sajtótörvény értelmében kizárólag Önt, mint szerzőt terhelné. Hanem én első sorban az Ön őszinte barátja vagyok és azonkivül kissé politikus is." Azután fejtegettem előtte, hogy még akkor is, ha minden ugy volna, a mint ő előadja, az ilyen nyilvános vádakat,

eltekintve attól, hogy azok bennünket az egész világ előtt komprommittálnának, semmiféle hadseregben megtürni nem lehetne. Minden fegyelemnek meg kellene szünnie, ha egy hadsereg belsejében történő legintimebb események ily gyülöletes szinben állittatnak a nagyközönség elé és ha ilyent büntetlenül követhetne el egy tábornok, mit lehetne egy tüzesfejü hadnagytól várni? Azzal fejeztem be előadásomat, hogy még akkor is, ha odafenn jóindulattal volnának irányában, holott ő ennek épen ellenkezőjét állitja, az ily meggyaláztatást türni nem lehetne, hanem a legkomolyabb büntetéssel kellene azt illetni; miféle volna ez a büntetés, azt ő maga igen jól tudja. És ő még a martirság tudatával sem vigasztalhatná magát, mert még legjobb barátai is kénytelenek volnának azt mondani, hogy igy kellett neki, ezt a büntetést megérdemelte.

„Tehát Ön is?“ kérdé halk hangon.

„Én is,“ volt az én válaszom.

Szótlanul nézett maga elé, és kis szünet után azt mondotta: „Én nem keresem és nem is szeretem a botrányt, én csak azt akarom, hogy mindezek a dolgok a császár tudomására jussanak, ezt pedig nem érhetem el egyenes uton, mert ezen ut épen azokon a helyeken visz keresztül, melyek ellen az én vádjaim irányulnak. Mit gondolna Ön, vajjon nem volna-e czélszerü, ha Orczy bárót (ez akkor a felségkörüli miniszter volt) meg kérném, hogy ezen iratot Ő felsége kezébe juttassa?“

Azt válaszoltam, meg vagyok győződve, hogy Orczy báró ily misszióra nem vállalkoznék, mert ő bárkinél is jobban tudja, hogy Ő felsége nem szereti, ha az államnak bármely tisztviselője olyasvalamibe avatkozik, a mi nem tartozik az ő resszortjába. Azonkivül pedig ilyféle lépés sikertelensége már előre is meg volna pecsételve. Ő felsége ezt az iratot a magyar miniszter

kezéből alkalmasint el sem fogadná, hanem többé-kevésbbé udvarias módon tudatná vele, hogy ne avatkozzék olyan dolgokba, melyekhez neki semmi köze nincsen. Ha pedig Ő felsége talán mégis kegyes volna az iratot átvenni, akkor ő, a ki mindig és mindenben példás korrektséggel szokott eljárni, a neki kézbesitett okmányt épen arra a helyre juttatná, a melyet Sametz meg akarna kerülni.

„Ily körülmények között“ mondá Sametz rövid gondolkozás után, „nem marad egyéb hátra, minthogy a magyar delegáczió valamely tagjához forduljak, hogy az az én ügyemet interpelláczió alakjában hozza szőnyegre. Hogy ön erre nem vállalkozhatik, azt én magam is átlátom, miután a köztünk fennálló személyes viszony köztudomásu dolog, de hát talán akad más valaki . . .“

„Az meglehet“ válaszoltam, „hanem mit fog ön ezzel elérni? A dolog lefolyása a legnagyobb szabatossággal előre mondható. Az interpelláczió valaki által meg fog tétetni, a legközelebbi ülések valamelyikén megjelenik a hadügyminiszter egy iratcsomóval, hogy kimutassa, miszerint ő helyesen járt el. Mitévő lehet akkor a delegáczió? Legjobb esetben a hadügyminiszter válaszát nem veszi tudomásul, hanem az ügyet a legközelebbi ülések valamelyikére tárgyalásra tüzi ki. De mi körül foroghatna ezen tárgyalás? Komolyan hiszi-e ön, hogy a delegáczió többsége egy ilyen tárgyalás mellett nyilatkoznék, mely tisztán személyes kérdések és a hadsereg belügyei körül foroghatna, vagy hogy önnek kedvéért az általános tiszteletben álló hadügyminiszterrel szemben ellenséges állást foglalna el? Én azt nem hiszem. A delegáczió tehát a hadügyminiszter válaszát egyszerüen tudomásul fogja venni. Azzal a dolog el van intézve. Ön pedig ott áll, a hol ma van, még pedig egy pár izgalomteljes nappal és egy kudarczczal meggazdagodva“.

A szegény ember teljesen meg volt törve. Egy ideig hallgatott, aztán halk hangon kérdezé: „Nos hát ön mit tanácsolna nekem, mitévő legyek?“

„Itt van a czikke“, feleltem én, „tegye egyszerüen zsebre. Ma szép idő van, tegyen néhány órai sétát. Délben aztán ebédeljen velem és családommal, ebéd után szundikáljon egy kissé, este egy kis wisthet játszunk, holnap reggel pedig, arról jótállok, legalább aránylag nyugodt hangulatban fog elutazhatni“.

A tábornok követte az én tanácsomat és én még ma is élénk megelégedés érzetével gondolok vissza arra, hogy akkor következményeiben teljesen kiszámithatlan botránynak elejét vettem. Másnap reggel, elutazása előtt, még néhány sort vettem tőle, melyek a legmelegebb hála kifejezését tartalmazták és azon kérést, ha valamikor Prágába jövök, értesitsem őt előre, hogy ott legalább egy napot együtt tölthessünk. Ezen kivánságot már a legközelebbi nyáron, midőn Karlsbadba utaztam, csakugyan teljesitettem. Ő, a ki már akkor polgári ruhát viselt, az indóház előtt rám várt és 24 óráig csakugyan együtt maradtunk. Fájó szivvel vettem észre, hogy a multnak sebei még távolról sincsenek behegedve. Igy pl. azt mondá nekem, hogy mindig szurást érez a szivében, valahányszor az utczán egy közkatona előtt ki kell térnie, miután ő egész életén át hozzá volt szokva, hogy ezek előtte tisztelegjenek. Valódi megdöbbenéssel hallottam, hogy ő nővérét házába vette, ez gondozta az ő gazdaságát, és ő volt egyszersmind az egyetlen élő lény, a kivel ő társalgott. Pedig ezen nővére addig egy elmebeteg-gyógyintézetben volt elhelyezve, mert az ő idegrendszere is meglehetősen szét volt dulva, a mi ugylátszik, a családnak örökös betegsége volt.

„Az isten szerelméért“, kérdeztem tőle, „hogy lehet ilyesmit tenni? Hiszen önnek kedélyállapota ugyis oly

komor, ön ugyis kerüli az embereket és most naponta minden órában azzal a szegény lénynyel érintkezik, a mi lehetetlen, hogy jó hatással legyen önre".

„Ebben igaza lehet", válaszolt szomoruan, „de nem tehetek másként. Hiszen ön tudja, hogy szegényért a gyógyintézetben én fizettem a tartási költséget, a mi igenis módomban állott, mig tényleges szolgálatban voltam, ma az én jövedelmem annyira megcsökkent, hogy amaz összeget többé nem nélkülözhetem, sőt, mikor együtt gazdálkodunk, nagyon is takarékoskodnunk kell, hogy tisztességesen megélhessünk". Ilyen érvvel szemben természetesen minden ellenvetésnek el kellett némulnia.

Körülbelül két héttel utána Sametz meglátogatott engem Karlsbadban. Feltünően halvány volt, hanem szemeiben élénkebben, mint valaha szikrázott a régi tűz. Sokat beszélt és mindig fenhangon, de gondolatai már nem voltak együtt. Igy pl. azt a vendéglőt, a hol együtt ebédeltünk, és mely a hannoverai király czimet viselte, ismételt figyelmeztetésem daczára következetesen hollandi királynak nevezte, és azon a napon, midőn Prágába vissza kellett mennie, minden áron egy teljesen lehetetlen vonattal akart elutazni. Hiába mutattam ki a kalauzból, hogy az általa megjelölt órában semmiféle vonat nem indul Karlsbadból. Ő nem volt kapaczitálható, és igy nem elleneztük többé, midőn szivélyes elbucsuzás után a pályaudvar felé hajtatott. Másnap reggel, midőn éppen a Schlossbrunn mellett poharamat üritettem, ő lihegve jött fel a hegyre, és némi zavarral vallotta be, hogy ő csakugyan tévedett, hogy az a vonat, melylyel ő vissza akart menni, nem indult, és igy csak a legközelebbi vonattal fog Prágába visszatérni. Ekkor láttam őt utólszor, és azóta nem is irt nekem. Hallgatásának okát nemsokára megtudtam. A lapokban azt a közle-

ményt olvastam, hogy valamely csehországi választó kerületben Sametz Adalbert nyugalmazott tábornok, mint az ifju csehpárt jelöltje lett a birodalmi tanácsba megválasztva. Engem, a kinek tanácsát éveken át minden fontosabb alkalommal kikérte volt, ez egyszer nem értesitett, mert előre tudta és ebben igaza is volt, hogy én ezen legujabb fellépését határozottan elleneztém, a mi pedig az ő saját hajlamaival ellentétben állott volna. Leirhatatlan aggodalommal vártam azt a napot, a melyen a szerencsétlen ember valamely politikai actio alkalmával először fogna előtérbe lépni. Hanem ezen nap — és én ugy hiszem, hogy a szerencsétlenségben ezt még szerencsének lehet nevezni — ezen nap soha sem következett be. Kevéssel Bécsbe érkezte után bécsi lapok azt a hirt hozták, hogy Sametz tábornok ifju-cseh képviselő, egy ismeretlennek szobájába berohant, ott a pamlagra ledőlt és midőn a lakás tulajdonosa ezen váratlan látogatásért felvilágositást kivánt, Sametz az illetőt saját lakásából ki akarta dobni. Hozzátették aztán a lapok, hogy a tábornok, a kin már huzamosabb idő óta az elmeháborodás jelei voltak észlelhetők, az imént emlitett jelenet következtében egy prágai tébolydába szállittatott. Ott töltött ő még három szomoru esztendőt, a melyek fölé én fátyolt boritok, valamint a jóságos isten is fátyolt boritott ezen hajdanában oly fényes szellem fölé, hogy fel ne ismerje azon mélységet, a melybe sorsa menthetlenül lesülyesztette.

Hogy ezalatt mi lett az ő szegény nővéréből, azt nem tudom. A mult hónapban egy kis uti kirándulás alkalmával a lapokban azt a száraz ujdonságot olvastam, hogy Sametz Adalbert nyugalmazott vezérőrnagy a prágai országos tébolydában meghalt. Sohasem voltam képes annyi erőt összeszedni, hogy őt ott meglátogattam volna. Hogy miért nem, ennek okát az, a ki maga nem tudja

kiérezni, Hamletben megtalálja, és most e miatt mégis szemrehányást teszek magamnak és mélyen fáj, hogy legalább egyszer nem látogathattam meg, hogy még egy utolsó kézszoritást nem válthattam vele, mert ő jó, nemes szivü ember volt, nekem pedig majdnem három évtizeden át szeretett, hű barátom. A jövő évben alkalmasint Prágába jövök. Hogy ottani sirját sokan látogatnák, nem hiszem, ő odakinn alkalmasint ép oly elhagyatottan és magánosan fekszik, a milyen egész életében volt. Én pedig valamint akkor, midőn még köztünk járt, mindig hiven oldala mellett állottam, ezt a magános sirt is fel fogom keresni és azokból a fehér rózsákból, melyeket ő annyira szeretett, néhányat le fogok tenni arra a dombra, mely alatt az én szegény barátom örök álmát aluszsza.

A KIRÁLYNÉRÓL.

(1887).

Az utolsó négy évtized alatt ámbár többé-kevésbbé ismertem azokat, a kik monarchiánk politikájában kiváló szerepet játszottak, s az ezen idő alatt előfordult történelmi események keletkezésére s fejlődésére nézve némely fontos és érdekes részleteket tudok, a melyek szélesebb körökben aligha ismeretesek, mégis mindenkor nagyon óvatos voltam a jegyezgetésben. Nem bizom a papirban, mely olyan, mint a hütelen nő: midőn azt gondoljuk, hogy legjobban őrizzük, egyszerre csak azon veszszük észre magunkat, hogy eltünt és — elárult. Hiszen minden elővigyázatom daczára megtörtént, hogy 1860 márczius 3-án a bécsi rendőrség két lisztes zsákkal vitte el tőlem azon összes leveleket, a melyeket 1849 óta megőriztem volt és mellesleg mondva, mai napig sem kaptam azokat vissza. Szerencsére oly nagy halmaza volt ez a magyar nyelven irt leveleknek, hogy még akkor is, ha az összes bécsi rendőrségi személyzet e nyelvet birja hónapok alatt sem lettek volna képesek e leveleket elolvasni s talán csak ezen körülménynek tulajdonitható az, hogy akkorában a levelek iróinak egyikén sem esett semmi baj. Az egész papirhalmaz alkalmasint olvasatlanul vándorolt valamely

papirmalomba, kivéve az ép akkor tollam alatt levő két tudományos munkának kéziratát, melyet csakis ugy kaphattam vissza, hogy határozottan tudattam a rendőrséggel, miszerint az illető kiadóval szemben tetemes bánatpénz fizetésére köteleztem magamat, ha a kéziratot a megszabott idő leteltével át nem szolgáltatom és igy, ha a rendőrség vissza nem adja, neki lesz szerencséje ezt az összeget megfizetni.

Azóta természetesen még jobban irtóztam a jegyezgetéstől és kivételt csak egyetlen egy esetben tettem, tudniillik arra az időre nézve, midőn szerencsém volt naponkint királyné ő felsége előtt megjelenhetni. Mert minél jobban ismertem meg ezen ugy szellemére, mint szivére nézve egyaránt kitünő fejedelmi asszonyt, annyival élénkebb lett bennem a kivánság, hogy valamikor az ő teljes jellemrajzát megirjam. Nem tettem azonban ezt eddig s alkalmasint ezentul sem fogom tenni. A mindennapi folyó munka oly nagy mértékben veszi igénybe időmet és erőmet, hogy ily feladatot megoldanom, ugy a hogy én azt képzelem, többé nem lesz lehetséges. Jegyzeteimből időközben egyet-kettőt közzétettem már évekkel ezelőtt azon lapban, melyet szellemdus barátném, Pulszky Polyxena urhölgy valamely jótékony czélra kiadott;* azóta hozzájok nem nyultam és csak most vettem azokat ismét elő, midőn e folyóirat tisztelt szerkesztői tudatták velem, hogy nagyon szeretnének a magyar királynéról czikket hozni, de oly irótól, a kinek szerencséje van ő felségét személyesen ismerni és engem szólitottak fel ily czikk megirására. Teljesitem ebbeli kivánatukat, tiszta tudatában annak, hogy a mit nyujtok, *irodalmi* értékkel *nem* igen bir és ha egyáltalában érdekes, az érdekességet csakis azon kitünőségnek köszön-

* L. „Apróságok a királynéról“ czimü czikket.

heti, a kiről szó van, és a ki valóban megérdemelné, hogy hazánkban jobban ismernék, mert e haza határtalan, soha teljesen le nem róható hálával tartozik neki.

Mikép jutottam én a királyné közelébe? Ez oly kérdés, melyen annak idején igen sokan törték fejöket, a nélkül, hogy arra a feleletet megtalálni képesek lettek volna. Én magam is csak később tudtam meg, mikép történt a dolog, de nem mondhatom meg ma sem; mert én szabadon rendelkezhetem saját titkaim felett, de a másoké fölött nem. Tény az, hogy boldogult Majláth György, akkori udvari kanczellár, a ki köztudomás szerint igen zseniális, de határozottan konzervativ államférfiu volt, egyik reggel egész felháborodással jött be egyik udvari tanácsosának szobájába:

— Tudja-e ön — kérdé ismeretes éles hangján — hogy az a Falk, a ki a „Pesti Napló“-ba ir, most minden nap királyné ő felségéhez fog járni?

— Hallottam, — válaszolt az udvari tanácsos.

— És nem tudja ön — kérdé tovább Majláth — kinek a műve ez?

— Ha Excellencziád nem tudja, én nem tudom — válaszolt az udvari tanácsos a legártatlanabb arczkifejezéssel.

Pedig — ezt ma már elárulhatom — ő volt egyike azon keveseknek, a kik csakugyan tudták. Másnap Majláth György ismét megszólitja ugyanazt az udvari tanácsost:

— Most már tudom — mondá — hogyan történt ez a dolog! Ezt Eötvös Pepi csinálta, hogy *bennünket* boszantson.

Pedig „Eötvös Pepi“ ebben a dologban ép oly ártatlan volt, mint Majláth Gyuri, a mint ez kétségtelenül be fog bizonyulni, ha egyszer a boldogult bárónak hozzám irt levelei nyilvánosságra jutnak.

Külsőleg a dolog lefolyása ez volt: 1866 szeptemberben — én akkor a bécsi első takarékpénztár titkára voltam s épen visszatértem volt rendes szabadságutamból — 1866. szeptemberben, kevéssel az osztrák-porosz háboru lefolyása után, egyik napon beállít hozzám egy csinos fiatal ember s átadja Königsegg grófné, Erzsébet császárné akkori főudvarmesternőjének látogató-jegyét azon üzenettel, hogy a grófné arra kér: látogatnám meg őt másnap déltájban. Fogalmam sem volt, vajjon mit kivánhat tőlem a grófné, a kit nem ismertem, sohasem láttam, kivel soha semmi néven nevezendő összeköttetésben nem állottam. De nem sokat törtem rajta a fejemet, gondoltam magamban: „Qui vivra verra!“ Másnap tiszteletemet tettem a grófnőnél, a ki engem nagyon udvariasan, de meglehetősen hidegen fogadott. Szép asszony volt s igazán impozáns női alak. Rövid szavakban tudatta velem, hogy császárné Ő felsége — királynéról akkor még nem volt szó — tőlem kivánna oktatást nyerni a magyar nyelvben és irodalomban. Kérdé: vajjon hajlandó vagyok-e ezt a missziót elfogadni? Erre kijelentém, hogy hála Istennek régen tul vagyok ugyan azon az időn, a mikor még órákat kellett adnom, de ő felsége kivánatát magamra nézve nemcsak parancsnak, hanem kitüntetésnek tekintem s a mennyire gyönge erőm megengedi, iparkodni fogok a felség bizalmának megfelelni. Erre a grófné utasitott, hogy a következő napon déli egy órakor jelentsem magamat: „in der Kammer Ihrer Majestät“ és ezzel az audienicziának vége volt.

Másnap elmentem a burgba és egy kis kérdezősködés után csakugyan megtaláltam az épületnek azt a részét, a melyben ő felségének „kamarája“, azaz lakosztálya volt. De midőn az első terembe léptem, melyben néhány előkelő hölgy társalgott, azonnal elémbe jött egy fekete

frakkos egyén, a ki, midőn nevemet megmondtam, ismét levezetett ugyanazon a lépcsőn, melyen feljöttem volt, átment velem azon kis udvarra, mely a „Schaufler"-utcza felé szolgál és fölvezetett egy másik lépcsőn a császári vár ama részébe, mely közvetlenül a nagy óra alatt fekszik.

— Ő felsége nem akarja, hogy ön bármi czeremónia által zsenirozva legyen. — mondá utközben az én fekete frakkosom. — azért azt parancsolta, hogy ön mindig ezen az oldalon menjen fel hozzá, a hol kivülem senkivel sem fog találkozni.

Megvallom, hogy a felséges asszonynak ezen gyöngéd gondoskodása igen kellemes hatást tett reám, még mielőtt szerencsém lett volna vele szinről-szinre találkozhatni. A második emeletre fölérve, és csakugyan a nélkül, hogy egy emberi lelket láttunk volna, az a komornyik- vagy ajtónálló-féle ember, — hivatalos czimét mai napig sem tudom, de gondolom, hogy „Leibkammerdiener" volt, különben igen művelt modoru férfiu — a folyosóról mindjárt benyitott egy tág szalonba, mely első perczben csakugyan meglepő benyomást tett reám, mert annak közepén egy gyermekasztal állott apró székekkel és a szoba különben is tele volt játékszerekkel, melyeket részletesen megnézni is volt alkalmam, miután a komornyik óráját kihuzva, fontos hivatalos arczczal mondá:

— Még öt perczig várnunk kell, még nincsen egy óra. — Aztán hozzátette: — ez a családi szoba, a hol a felségek a gyermekekkel játszani szoktak.

A sok csecse-becse közt figyelmemet lekötötte egy miniatür katonacsoport, mely porczellánból készült s az osztrák hadsereg minden fegyvernemét tüntette fel a mult századtól kezdve a legujabb korig. Ezek a tarka egyenruhák történelmileg is érdekes látványt nyujtottak. A komornyik állitása szerint e gyüjteményt Ferencz

József császár és király még mint kis gyermek saját apjától kapta és most (illetőleg vagy 30 évvel ezelőtt) a legujabb korig kiegészitve az akkor nyolcz éves Rudolf fiának ajándékozta.

Ez alatt a fölöttünk levő nagy toronyóra egyet ütött, a komornyik kinyitotta a jobbra eső ajtót (a balra eső félig nyitva volt és a szomszéd teremben király ő felségét láttam iróasztala mellett dolgozni) és nevemet kiáltva, engemet bebocsátott. Az előbbinél sokkal nagyobb, egyenszög alaku terembe léptem. A burgudvarra nyiló elég hosszu baloldali fal közepe táján két ablak közt egy kis asztalka állott s szemben egymással két szék. Az egyik előtt Ő felsége állott, a terem tulsó végén pedig az utolsó ablak mélyedéséből Ferenczy Ida okos kis feje kandikált ki, pajkos mosoly közben szép fogait villogtatva. A felséges asszony, midőn magamat meghajtva az ajtó mellett maradtam, közelebb intett és nyájas mosolylyal, halk hangon, de tiszta magyar kiejtéssel megköszönte készségemet, melylyel kivánatának teljesitésére vállalkoztam.

Ezután leültünk az egymással szemben álló két székre és ugy láttam, hogy Ő felsége most tőlem várja az első szót. Ismételtem Ő felségének, mennyire boldognak érzem magamat, hogy bizalma felém fordult s hogy csak attól félek, miszerint nem leszek képes az ő várakozásának megfelelni.

— Én ellenkező nézeten vagyok, — mondá a királyné nevetve.

A szivélyes fogadtatás által bátoritva, arra kértem ő felségét: legyen kegyes megmondani, hogy eddig mit tanult és mennyire haladt, hogy aztán ahhoz mérjem azt, a mire őt még oktatnom kellend. Ő felsége most elég folyékony magyarsággal előadta, hogy a magyar grammatikát megtanulta, nem szerfelett nehéz irályu magyar könyveket is megérteni képes, de a magyar

irályban szeretné magát tökéletesiteni s egyszersmind a magasabb szinvonalu magyar irodalommal kivánna megismerkedni. A felség előadásából megértettem, hogy a mit ő eddig tanult, az mind jó és hasznos volt, de egyszersmind kissé unalmas is. Föltettem magamban, hogy ezt a hibát, a mennyire csak lehet, kerülni fogom s e végre háromfélét proponáltam ő felségének; először, hogy én neki élő szóval és nagy vonásokban elő fogom adni Magyarország történetét, a távolabb eső korszakokat lehetőleg röviden, az ujabbakat részletesebben; másodszor el fogom neki hozni, a mennyiben azok az ő kis könyvtárában meg nem volnának, a legujabb kori magyar iróknak kitünő műveit, ezeket együtt el fogjuk olvasni s én, a mennyire szükséges, magyarázatokkal fogok szolgálni; végre pedig megigértem, hogy valami érdekes munkát keresek ki, a melyet ő „otthon" lefordithat, ugy, hogy én mindig a legközelebbi órában forditását revideálhassam és arra nézve netaláni észrevételeimet megtehessem. Ő felsége nagy örömmel fogadta e javaslatomat és azonnal hozzá is láttunk a munkához. A mi a forditásokat illeti, épen akkor jelent meg, Arneth által kiadva, II. József császár és Katalin orosz czárné levelezése. A levelek franczia nyelven vannak irva, s ő felsége kettős készséggel vállalkozott e levelek forditására, minthogy ez uton egyszersmind a franczia nyelvben is gyakorolhatta magát, a levelek pedig tartalmuknál fogva is különösen érdekelték őt. Mondhatom, hogy nálánál szorgalmasabb tanitványt képzelni sem lehet. Forditásait kékszinüen vonalozott papirból álló füzetekbe irta, oly korrekte és a mellett oly csinosan és tisztán, hogy ezért bármely iskolában első eminenssé megtették volna. Még mai napig is sajnálom, hogy nem kértem el ő felségétől e füzetek egyikét, a mely örök emlékét képezte volna ezen fejedelmi asszony bámulatos

szorgalmának, pontosságának és rendszeretetének. Csak egyszer történt kivétel. Egyik napon, az óra kezdetén, mikor ő felsége rendesen a forditási füzetet szokta elémbe tenni, a királyné egy nem épen tisztasága által kitünő itatóspapir-féle lapot adott át, melynek mindkét oldala irónnal volt tele irva. Én bámulva néztem, hogy mi ez, mire a felség, csodálkozásomat látva, megmagyarázta a dolgot.

— Tegnap, — ugymond, — egész nap mindenféle fogadtatásokkal voltam elfoglalva; este udvari hangverseny volt, a hangverseny után pedig oly fáradtnak éreztem magamat, hogy azonnal lefeküdtem; de akkor eszembe jutott, hogy még nem készitettem el feladatomat. Elővettem tehát az éji asztalomon fekvő kalendáriumot és a fiókból egy plajbászt, kitéptem egy üres papirlapot a kalendáriumból és az abban foglalt mesés históriáknak egyikét leforditottam, hogy ön, ha már kötelességemet pontosan nem teljesithettem is, legalább jóakaratomat lássa . . .

E tényben s ezekben a szavakban oly egyszerü, de szivhez szóló szeretetreméltóság rejlik, hogy annak hatását a gyöngéd érzelmü olvasóra csak csökkenteném, ha azt egyáltalán bármiféle magyarázattal kisérném.

E tanórák alig folytak egy-két hétig, és a szoros értelemben vett oktatási jelleg mindinkább háttérbe lépett, annak helyét pedig egy rendkivül kellemes és — a mennyire ily körülmények között e szót használni lehet — fesztelen társalgás pótolta. Hű maradtam ama föltevésemhez, hogy koronás tanitványomat ne untassam. Soha egy perczig sem feledkeztem meg ugyan arról, hogy ki az, a kivel szemben ülök, de az ez által kiszabott korlátokon belől, valahányszor valami ártatlan élcz vagy tréfa tolult nyelvemre, én bizony azt vissza nem fojtottam és nagy megelégedésemre láttam, hogy

ő felsége az ily ötleteken igen jóizüen nevetni képes. Kezdtünk beszélni a napi eseményekről, azután ugy lassacskán átmentünk a politikára általában s ismét egy pár lépéssel óvatosan előbbre haladva, ott voltunk a magyarországi ügyeknél. Itt csak annyit mondhatok, hogy még nem találkoztam nővel, a ki hazánk iránt oly benső szeretettel viseltetett volna, mint ő felsége s ki annak érdekében annyit tett volna, hanem persze, hogy tehetett is, mert hiszen *császárné* és *királyné* volt az, a ki ily érzelmekkel viseltetett irányunkban.

Nem tagadom, hogy e tekintetben egynémely hazánkfia tulbuzgósága sokszor nem épen kellemes helyzetbe hozott. A sok eset közül csak egyet emlitek. 1867. év tavaszán, mikor a koronázás ideje közelgett, egynémely különben igen tekintélyes művész és műkedvelő (a levél még megvan és az illetők neveivel is szolgálhatnék) levelet intézett hozzám, a melyben nem épen diplomatikus hangon szóltak bizonyos, nem tudom valósággal létezett, vagy talán csak képzelt intriguákról, melyek arra lettek volna irányozva, hogy a koronázás alkalmával Liszt koronázási miséje elő ne adassék; azután magyarázták ők nekem, hogy ilyen-amolyan befolyásom volna a királynénál és felszólitottak, hogy e befolyást a Liszt-féle mise előadásának érdekében érvényesitsem. Elvittem magammal e levelet ő felségéhez és nem tudom már, hogy miféle tekervényes utakon, de elvégre is ugy forditottam a beszédet, hogy a levél tárgyát szóba lehetett hoznom. Elmondtam, hogy a magyar ember sohasem tud kibontakozni az illuziókból, hogy abból a tényből, mert ő felsége tőlem oktatást venni kegyeskedik, mindenféle dolgok keresztülvitelére képesnek hisznek, egyebek közt arra is, hogy én ő felségét rábirhatnám, miszerint Liszt miséjének előadása mellett érdeklődjék és a mellett szót emeljen. Ő felsége moso-

lyogva hallgatta végig előadásomat — meg vagyok győződve, hogy keresztül látott a szitán, — mert végre azt kérdé :

— Hogyan szól az a levél?

— Felséged engedelmével felolvasom.

A királyné végig hallgatta a levelet és nem szólt semmit. Ezzel a dolog látszólag véget ért és én többé nem is törődtem vele, vajjon előadják-e majd azt a misét vagy sem? Körülbelül egy hét mulva kezembe veszem az akkor Pesten megjelent, boldogult Frankenburg Adolf barátom által szerkesztett „1848“ czimü napilapot és abban egy hosszu dicséretet találok, hogy én milyen derék hazafi vagyok, mennyit teszek a hazai művészet érdekében, mert ime az én befolyásomnak sikerült kivinni azt, hogy minden udvari ármány daczára Liszt koronázási miséje elő fog adatni. A kinek fogalma van ama kényes állásról, melyet ő felségénél elfoglaltam, arról a sok nyilt és titkos ellenségről, a ki az én akkori szereplésemet nagyon rossz szemmel nézte és csak leste az alkalmat, hogy magyarán szólva, nyakamat szegje, az el fogja hinni, ha azt mondom, hogy ama hirlapi ujdonság elolvasásakor ugy éreztem magamat, mintha a guta megütött volna. Azonnal leültem s irtam egy rövid nyilatkozatot, melyet a nevezett hirlap szerkesztőségének beküldtem s melyben egyszerüen kijelentettem, hogy ő felsége kegyes tőlem oktatást venni a magyar nyelvben és irodalomban, de hogy ezen kivül nekem semmiféle más szerepem nincs, hogy én az ezen körön túl fekvő dolgokba nem avatkozom, igy tehát a szóban álló ügyről sem tudok semmit, annak érdekében nem tettem semmit, nem is tehetek és ha a koronázási mise csakugyan előadatik, a miről nincs tudomásom és a mivel nem is törődöm, ebben nekem semmi legkisebb részem sincs. Délben azután e nyilat-

kozat másolatát az illető hirlappal együtt elvittem ő felségének s felolvastam neki, hozzátevén, — a mi egyébiránt a valóságnak megfelelt — hogy ezen tapintatlanságban én teljesen ártatlan vagyok.

— Helyesen cselekedett — mondá ő felsége s ezzel a dolognak vége volt.

Az oktatásra visszatérve, meg kell emlitenem, hogy az ujabbkori irók közt nevezetesen báró Eötvös József volt az, kinek művei iránt ő felsége a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett. Talán mondanom sem kell, hogy nem a filozófiai és politikai munkák, hanem a költemények voltak azok, a melyek leginkább fölkeltették ő felsége érdeklődését. E költeményeket egytől-egyig elolvastuk és nevezetesen a „Végrendelet“ czimü kis vers volt az, a mely ő felségét elragadtatásra birta.

— Kár, — mondá ő felsége, — hogy testvérem, a nápolyi királyné, nem tud magyarul, mert ő igen élénk érzékkel bir az ilyenek iránt!

— Ha felséged parancsolja — mondám — le lehetne azt forditani németre.

— Versben? — kérdé ő felsége — mert különben a költemény szépsége eltünnék.

— Talán versben is, — volt az én feleletem — én magam is fiatal koromban sok magyar verset leforditottam németre; e forditások akkor Pesten, a „Spiegel“ czimü német lapban megjelentek.

— Hát csinálja meg! — mondá ő felsége.

— Most mindjárt?

— Igenis mindjárt, én nem fogom zavarni.

A feladat nem volt épen könnyü, de vonakodásról természetesen nem lehetett szó. Hozzáfogtam tehát. Ő felsége a legnagyobb csendben, de feszült figyelemmel kisérte az én tollam mozgását. Midőn egyszer felpillantottam, ő felsége mosolyogva jegyzé meg:

— Ez engem nagyon érdekel; mindig kiváncsi voltam látni, hogy mikép készülnek az ily dolgok.

Körülbelül egy negyedóra mulva elkészültem a munkával és felolvastam a forditást, melylyel ő felsége nagyon meg volt elégedve; azonnal el is vette tőlem a papirt és zsebre tette. Másnap azt mondá:

— A nápolyi királyné nevében meg kell köszönnöm önnek fáradságát. A vers rendkivül tetszett nővéremnek, meg is tartotta magánál a kéziratot.

Vajjon megérdemelte-e a forditás ezt a dicséretet vagy sem, azt nem tudom, mert én azt soha többé nem láttam. A királyné azon megjegyzésére, miszerint kár, hogy Eötvös oly kevés költeményt irt, azt válaszoltam:

— Bizony kár, hanem azért van ám még egy, mely nincs meg ebben a kötetben.

— Hát hol?

— Sehol, felséges asszonyom, nem szabad azt kinyomatni; el van tiltva.

— Micsoda? Eltiltva! Hát már Eötvöst is eltiltják? Ugyan mondja meg, mi van abban a költeményben?

Rég vártam erre a pillanatra és azért a „Zászlótartó“ kézirata napok óta a zsebemben volt. Fel is olvastam rögtön ő felségének rendkivüli tetszése mellett; magához vette a kéziratot és meg is tartotta.

Midőn a felséges asszony előtt egyszer ugy nyilatkoztam, hogy élénk levelezésben állok báró Eötvös Józseffel, ő arra kért, hogy néha-néha hozzam el Eötvösnek egy-egy levelét; és én azóta, valahányszor a bárótól levelet kaptam, melyet indiskréczió nélkül megmutatni lehetett, azt mindannyiszor ő felségével közöltem. Miután pedig erről — a mint illik — Eötvöst értesitettem volt, ő is ehhez alkalmazkodott és ezen levelek alakjában a felség előtt el lett mondva sok oly

dolog, a mit más módon alig lehetett volna tudomására juttatni. E levelek egyike egyszer egy igen mulatságos epizódra adott alkalmat. melyet azért mondok el, mert ez is — bármily csekély a dolog — mutatja, mily rendkivüli gyengédséggel viseltetett ő felsége — ellentétben más sokkal csekélyebb állásu urnőkkel, — még azokkal szemben is. kik alatta állottak és tőle függtek. Emlitém, hogy az órák alatt a terem utolsó ablaka mellett Ferenczy Ida ült. Egy napon kapok Eötvöstől egy levelet, a melyben nagyon humorisztikus hangon leirja a feletti kétségbeesését, hogy Pesten most még egy Eötvös József báró van, a ki szeptemvir s legujabban bárói rangra is emeltetett és a kinek levelei most folyvást összetévesztetnek az övéivel. Már mikor e levél első sorait olvastam, észrevettem, hogy ő felsége nagyon nyugtalan kezd lenni; azután hamarjában az irón után kapott, egy hevenyében leszakitott papirdarabra pár szót irt s azt nekem oda adta. E papirkára a következő szavak voltak irva: „Vigyázzon, ez az Eötvös az Ida rokona.“ Nyilván attól tartott Ő felsége, hogy a levélben olyasmi lehetne, a mi az ő kedves Ferenczy Idáját kellemetlenül érinthetné, és ennek akarta elejét venni. Megtudván Ő felsége nyugtalanságának okát, bátran folytattam a levél felolvasását. mert tudtam, hogy abban egyetlen szó sincs, a mely akár az öreg septemvirt, akár annak bármely barátját a legtávolabbról is kellemetlenül érinthetné. De följegyeztem magamnak e tényt, mert ez oly nemes szivre, oly fenkölt kedélyre mutat, a milyennel a trónokon vajmi ritkán találkozunk.

Mikor azután tavasz felé járt az idő, Königsegg grófné ismét magához kéretett.

— A felséges udvar — mondá a grófné — holnap Schönbrunnba költözik s én meg lettem bizva önt megkérdezni, vajjon akar-e mindennap oda kijönni? De hát

ugy-e igazam volt, midőn azt mondtam ő felségének, hogy önnek ideje ezt aligha fogja megengedni? Kiéreztem a jóindulatot, mely ezen utolsó megjegyzésben nyilatkozott; de miután néha-néha nekem is kedvem telik benne az embereket boszantani, azt feleltem rá:

— Arra, a mit ő felsége parancsol, nekem mindig van időm.

A grófnétól azonnal fölmentem — miután épen egy óra volt — a második emeletre Ő felségéhez. Ennek első szava, mikor beléptem, ez volt:

— Beszélt-e önnel Königsegg grófné?

— Igenis felség, beszélt.

— Nos, ön csakugyan nem akar kijönni Schönbrunnba?

— De igenis, felséges asszonyom, szerencsémnek fogom tartani ott is megjelenhetni.

— Köszönöm, — volt Ő felsége egyetlen válasza.

A következő naptól kezdve naponként félegykor a takarékpénztár előtt megjelent egy udvari kocsi, a mely engem kivitt a felséges család nyári lakhelyére. Apró malicziákban alárendeltek részéről most sem volt hiány. Ha meleg volt, olyan zárt kocsit küldtek, a melyben az ember majdnem megfulladt; ha az eső szakadt, nyitott kocsival tiszteltek meg, a melyben olykor-olykor bőrig átáztam. De hát én ezt föl sem vettem. Schönbrunnban, ha az ember a főépületen belép, jobbra van egy hosszu folyosó. E folyosó baloldalának utolsó ajtaja volt az, a melyen én mindig beléptem egy gyönyörü földszinti terembe, a melynek másik ajtaja a kert felé nyilt és a mely — mint hallottam — valaha Mária Teréziának kedvencz szobája volt. Itt ült Ő felsége, mellette pedig a padlón két óriási kutya nyujtózott, melyek akkoriban Ő felségének sétáiban hű kisérői voltak. Folytatva lettek

itt a városban megkezdett órák, csakhogy az egy órából néha-néha kettő, sőt három is lett. Az oktatás tudniillik addig tartott, mig az ezen földszinti teremből fölfelé vezető csigalépcsőnek felső végéről az „Elise" szó nem hallatszott.

— A császár hazajött, — mondá ilyenkor Ő felsége s akkor az órának vagy az óráknak vége volt.

Nem is mertem volna előbb fölkelni, mert még a városban, az első óra alkalmával megtörtént velem, hogy mikor a fölöttünk levő nagy óra kettőt ütött, én fölkeltem és eltávoztam; hanem másnap meg is leczkézett ezért Ferenczy Ida, ki az udvar szokásait jobban ismervén, arra oktatott, hogy addig nem szabad fölkelnem, mig Ő felsége el nem bocsát. Megjegyeztem ezt magamnak és nem is vétettem többé az etiquette szabálya ellen.

Ha a jó tanitvány egyik ismertető jele a tudvágy, akkor Ő felsége az ilyen jó tanitvány eszménye volt. Az ő agyveleje folyvást erősen dolgozott s ő mélyen gondolkozott, nem holmi frivolitások, hanem a tudomány és az élet legkomolyabb problemái felett. Fogas kérdéseivel nem egyszer zavarba ejtett, melyből aztán ugy, a hogy, de sokszor csakis nagy ügygyel és bajjal tudtam kibontakozni. Igy például egyszer — nem tudom már miféle könyvben — ezt a frázist olvastuk:

— A pokol minden hatalmassága összeesküdött ellenem.

Ő felsége megáll, mereven a szemembe nézé s azt kérdi:

— Hisz-e ön a pokolban?

Ha a nyájas olvasó egy kissé gondolkozik, át fogja látni, hogy azon a helyen ezen kérdésre felelni nem volt könnyü dolog, de ugy hiszem, elég szerencsésen találtam fel magamat, a mennyiben ezt válaszolám:

— Felséges asszonyom, én e felett még sohasem gondolkoztam. Én egész életemet ugy rendeztem be,

hogy tudva és akarva soha rosszat nem cselekszem és most ugy kombinálok, hogy: ha nincs pokol, akkor ugy sem jut oda senki; ha pedig van, legalább én nem fogok oda jutni.

Ő felsége nevetett és folytatta az olvasást.

Más alkalommal az imádkozás kerülvén szóba, azt jegyzé meg Ő felsége, hogy ő ugyan sokat jár a templomba, de gyakran mégis azt kérdi magától, hogy nem kellene-e még többször oda mennie; szeretné tudni, mi az én véleményem?

— Az imádkozás — válaszolám — nem olyan, mint az orvosság, a melyre nézve az orvos preskribálja, hogy milyen időközökben hány kanállal kelljen bevenni. Ha imádkozunk, ez nem azért történik, mert ezzel az Ur Istennek teszünk szivességet, a ki amugy is tudja hányadán van velünk. Imádkozzunk annyiszor, a hányszor szivünk szükségét érzi annak, hogy magát a Mindenható előtt feltárja, egyébként pedig viselkedjünk ugy, hogy az Isten ne csak akkor legyen velünk megelégedve, ha a templomban térdelünk, hanem mindenkor.

Máskor valami politikai dologról beszélgettünk; egyszerre csak e kijelentéssel lep meg ő felsége:

— Én ugy hallottam, hogy a legczélszerübb kormányforma mégis csak a respublika.

Körülnéztem, vajjon nem dőlnek-e rám a régi habsburgi császárlak falai, mert ilyet császárné és királyné szájából bizonyosan még nem hallottak. Kérdésemre, hogy kitől hallá ezt Ő felsége, azt felelé, hogy gyermekkori tanitójától, gróf Majláth Jánostól. Ez csak fokozta csodálkozásomat, mert Majláth Jánost, az ismeretes történetirót, mindnyájan fő-főpecsovicsnak tartottuk. Ezt nyiltan meg is mondám Ő felségének, ki azután a szegény grófot valóban megható bensőséggel védte s midőn ennek szerencsétlen kimultáról megemlékezett

— köztudomás szerint gróf Majláth János leányával együtt a stahrenbergi tóba fullasztotta magát — könyek tündököltek a királyné szemében. De ez a fejedelmi asszony, ha valamit meg akart tudni. nem egykönnyen eresztette el az embert. A Majláthra vonatkozó exkurzió után visszatért a respublikára és tudni akarta, hogy mi az én nézetem. Én tehát azt mondám:

Elméletben kétségen kivül a köztársasági a legészszerübb kormányforma, de elvont elméletek szerint a népeket kormányozni nem lehet, hanem alkalmazkodni kell az emberekhez és az adott viszonyokhoz; minden kormányrendszer tehát csak viszonylag jó vagy rossz; vannak államok, a hol a köztársasági kormány a legalkalmasabb, de ebben a mi államunkban, a hol annyi különféle népfaj lakik együtt, melyek müveltségük fokára nézve oly lényegesen térnek el egymástól, mégis csak a dinasztia képezheti azt a kapcsot, a mely e különben szétágazó elemeket összetartja, és igy nálunk még jó sokáig a monarchia lesz egyedül alkalmas formája az államnak.

Még egy kis epizódot akarok elbeszélni és azután befejezem ezen csevegésemet. Széchenyi munkáiról lévén szó, azoknak legfőbbjeit elősoroltam. Mikor előadásomat befejeztem, azt mondá ő felsége:

— De hiszen hallottam én még más munkáról is, valami *Blick*-ről. Miféle könyv ez?

Olvasóink némelyike talán emlékezik még arra a „Blick auf den anonymen Rückblick“ czimü sárga könyvre, mely az ötvenes évek vége felé oly nagy szenzácziót keltett és melyet a nyomtatás helyéről, Londonból, egyes ivekre szétbontva, sok ezer példányban csempésztünk be az országba. Erről a könyvről mindent a világon el lehet mondani, csak azt az egyet nem, hogy az egy osztrák császárné kezébe való. Át akartam tehát sikamlani e kérdésen egy pár általános frázissal.

— Meg van-e önnek ezen könyv? — kérdé a felséges asszony.

— Az egész monarchia területén az szigoruan el van tiltva, — volt az én válaszom.

— Nem ezt kérdeztem — mondá ő — hanem, hogy meg van-e önnek?

Nem mertem felelni.

— Látom már, hogy meg van. Hozza el nekem.

— De felséges asszonyom . . .

— Hát ön bizonyosan azt gondolja, hogy nekem nem szabad ilyen könyveket olvasni.

Ezzel kivett zsebéből egy kis kulcsot, kinyitotta a mi kis asztalunktól balra álló iróasztalnak egyik fiókját és abból egy kis könyvet vett ki, melyet nekem oda nyujtott.

— Ismeri-e ezt a könyvet? — kérdé.

Megnéztem a czimlapot: „Der Zerfall Oesterreichs.“ Ez egy akkorában nagy feltünést keltett, rendkivül vad röpirat volt, mely közvetlenül az osztrák-porosz háboru után megjelenvén, példátlanul durva hangon azt fejtegette, hogy már a habsburgi monarchiának további fennállása merőben lehetetlen s annak a legrövidebb idő alatt szét kell hullnia. Hogyan jutott e könyv, melyet én természetesen rég elolvastam volt, Ő felsége kezébe, mai napig sem tudom. Rábámultam a czimlapra és nem tudtam, mit mondjak. Zavarom még fokozódott, mikor ő felsége folytatta a vallatást:

— Ismeri ön e könyvnek szerzőjét?

Hát én csakugyan tudtam, hogy ki irta ezt a rettenetes könyvet. Az valami Lang nevü fiatal ember volt, a kinek atyja évtizedek óta a császárnak szolgálatában állott — ha jól emlékezem, a laxenburgi várnak Schlosshauptmannja volt — és ez a körülmény, mely nyilvános titkot képezett, talán még fokozta a könyvnek hatását a nagyközönségnél. Nem tudtam, mit feleljek és

tettem azt, a mi ilyen körülmények közt a legokosabb, hallgattam.

— No látom már — mondá Ő felsége — hogy nem ismeri a szerzőt, de ha ismeri talán annak atyját, hát megnyugtathatom önt, hogy az atyjának e miatt semmi kellemetlensége nem lesz.

Ehhez hasonló vereséget az én diplomácziám még soha életemben nem szenvedett; nem is tudtam mást válaszolni, mint azt:

— Felséges asszonyom, holnap elhozom a Blick-et.

És most befejezem ezen apróságokat, a melyek az olvasónak alkalmasint sokkal kevesebb élvezetet nyujtottak, mint nekem, ki ez alkalommal ismét elmerenghettem a mult emlékein. Csak annyit akarok még mondani, hogy én, ki hónapokon át minden nap egy vagy több órát tölthettem Ő felségének közvetlen közelében, őt soha szeszélyesnek vagy kedvetlennek nem találtam, hanem mindig nyájasnak, kegyesnek és ugy szellemre, mint szivre nézve egyaránt ritka jelességü nőnek. Igenis, szomorunak, igen szomorunak találtam őt egynéhány napig. Ez akkor volt, a mikor a korona-herczeg komolyan megbetegedett. Latour grófnak akkor minden negyedórában le kellett jőni, hogy Ő felségét a kis főherczegnek hogylétéről értesitse. E napok alatt Ő felsége csakugyan levert hangulatban volt; de következett aztán egy nap, a midőn ismét boldog mosolylyal fogadott s mielőtt még kérdezősködhettem volna a kis főherczeg hogyléte iránt, ő maga mondá nekem örömittas hangon:

— Hála Istennek, a fiam tul van minden veszélyen és az orvosok állitása szerint néhány nap mulva már fel is fog kelhetni az ágyból. — És midőn e szavakat mondá, az anyai szeretet dicsfénye sugárzotta körül szép arczát, mely ettől a fénykörtől gyönyörübben ragyo-

gott, mint bármely értékes gyémántkoszorutól, mely valaha a királyné fejét ékesitette.

Közvetlenül a koronázás előtt végződtek ezek a tanórák. A felségek, a nemzet örömriadásától fogadva, jöttek Pestre, én pedig először szokott szabadságidőmet élveztem, aztán deczemberben magam is véglegesen visszatértem hazámba és annak fővárosába, mint szülővárosomba. Karácsony napján vettem Ferenczy Idától a következő levelet:

Bécs, XII. 24. 1867.

„Tisztelt Falk ur!

Ő Felsége a Királyné meghagyásából van szerencsém Önnek, Ő Felsége által nagy érdekkel olvasott könyvét köszönettel visszaküldeni. Gyakran visszaemlékezik Ő Felsége a kellemes és tanulságos órákra, melyeket Önnek becses előadásai közben töltött és sokat emlegettük Önnek tartalom- és szellemdus ötleteit.

Ő Felsége felette sajnálja, hogy jelenlegi állapota nem engedi Önt ezen órák folytatására felkérni. Ezen órák nem folytathatását én is igen sajnálom, mert boldogitó volt nekem azon tudat, hogy imádott urnőm a magyar nyelvben Öntől nyert oktatást, más részt megvallom azt is: miszerint mindig örültem azon időnek, midőn Önnek becses előadásait élvezhetém, habár csak közvetve is. Isten Önnel és boldog ünnepeket kiván

őszinte tisztelője

Ferentzy Ida,
Ő Felsége Erzsébet királyné
felolvasó hölgye."

Ha a tisztelt olvasó ugy gyanakszik, hogy én e levelet hiuságból teszem közzé, hát távolról sem akarom azt vitatni, hogy téved. Igenis, jól estek szivemnek ezen elismerő sorok, melyeket az okos és tapintatos felolvasónő csakis koronás urnője jóváhagyásával irhatott.

Csakhogy ez nem az egyedüli indok, mely engem vezetett, hanem az is, hogy szélesebb körben is gyönyörködhessenek a magyar királyné felolvasónőjének *egyszerüen szép magyar stilusában.*

És most bocsánatot kérek, hogy az olvasó türelmét oly sokáig fárasztottam. Hanem az emberi lélek olyan, hogy a *jelen* neki rendesen nagyon is szük. Ha az ember *fiatal* és még nincs *multja*, akkor lelke elröpül a távol *jövőbe* és saját képzeletének szüleményeivel népesiti azt, ha *vénül* és már alig van *jövője*, akkor szeret visszaszállni a *multba*, hogy még egyszer átélje annak élvezetteljes óráit. Én — fájdalom — már ez utóbbiakhoz tartozom, és ez talán némi jogot ád azon reményre, hogy az olvasó elnézéssel fogja megbirálni ez igénytelen visszaemlékezéseimet.

APRÓSÁGOK A KIRALYNÉRÓL.

(1880).

Már jó nagy ideje annak, hogy Erzsébet császárné és királyné a magyar nyelven való kiképeztetés czéljából magyar társalkodónőt és magyar nyelvtanitót szándékozott maga mellé venni. Az ily dolgok minden udvarnál rendkivül nagy mozgalmat szoktak előidézni nemcsak azok között, a kik a felséges ur vagy asszony közelébe jutni kivánnak, hanem azok közt is, kik már ott vannak és a kik ily alkalommal aggódva tekintenek az ismeretlen jövevény felé, mint a ki által saját befolyásuk netalán csorbát szenvedhetne. Képzelhető tehát, mennyi vajudás előzte meg ama névjegyzék születését, mely a felség elé terjesztetett, hogy az abban megemlitettek közül a társalgónő választassék. Utóvégre, ha jól emlékezem, hat névben történt a megállapodás és ezeknek jegyzéke kalligraficze megirva lett illető helyen előterjesztve; de midőn Ő felsége kezébe jutott ezen lista (nekem igen megbizható személyek igy beszélték), ott idegen kéztől még egy *hetedik* név jelent meg az utolsó helyen. Nem tudom, vajjon azért-e, mert az eltérő irás feltünt, vagy más okból, elég az hozzá, hogy Ő felsége ennek a hetedik helyen megnevezett hölgynek arczképét kivánta és midőn ez megérkezett, a rajta látható érdekes arczvonások, a nyilt, okos szemek, szóval az egész szellemes kifejezés annyira megtetszett a felséges asszony-

nak, hogy ezen arczkép eredetijét rendelte fel magához és vette maga mellé társalgónői minőségben.

Az első években keserü napjai lehettek ennek a szerény, egyszerü kecskeméti leánynak, de rajta is bebizonyult az, a mit nem egyszer gunyképen hallunk fölemliteni, hogy a magyar embernek mindenre van esze és tehetsége. Ezen szerény kisvárosi nő előtte egész szokatlan és ismeretlen uj állásában oly ügyességet fejtett ki, mely minden diplomatának becsületére vált volna. Minden lépten egy-egy tőr leste gyakorlatlan lábát. De ő egyikbe sem hágott bele, hanem egyfelől a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel teljesitvén azt, a mi állásával járó kötelessége volt, de másfelől semmi áron és semmi körülmények közt egy hajszálnyival sem lépvén tul ezen állásnak határait, aránylag rövid idő alatt oda vitte, hogy nemcsak a felséges asszonynak kedvencze volt, hanem még a császár és király bizalmát is kivivta, ellenségeit pedig a teljesen reménytelen küzdelem megszüntetésére inditotta. Mily áldásos volt e nő működése hazánkra nézve, azt talán csak egy későbbi kor fogja felderiteni és talán az is csak kis részben, mert a főszereplőnek szerénysége már előre is oly módon tömte be a forrásokat, hogy azokból még egy jövendőbeli történetiró sem fog merithetni.

Ki volt az, ki ama hetedik nevet ráirta a jegyzékre, mielőtt az Ő felsége kezébe került, azt nem tudom, de ezen hetedik nevet tudom; tudja, ismeri, tiszteli az egész ország. E név: *Ferenczy Ida!*

* * *

A magyar nyelvtanitó, a kit Ő felsége akkorában maga mellé vett, egy igen derék tiszteletreméltó katholikus lelkész volt, a ki nagy buzgalommal és mint a következés mutatta, nem csekély sikerrel oktatta Ő fel-

ségét a magyar grammatika és szintaxis szabályaira. A királyné mindig a legnagyobb nagyrabecsülés hangján szólott ezen ősz tanitójáról és kegyének nem egy jelében részesité azt. Az öreg ur — nem tudom életben van-e még, ha igenis, akkor azt kivánom, hogy a jó Isten továbbra is éltesse őt még jó sokáig ép erőben és egészségben! — az öreg ur megfogja nekem bocsájtani, ha e helyen egy kis tréfát juttatok a közönség elé, melyről elég megbizható forrásból értesültem.

Rekkenő hőség volt, midőn egyik nyári nap délutánján a főtisztelendő ur óráját tartotta a felségnél. A királyné szokott halk hangján olvasott egy magyar könyvből és néha-néha egy-egy kérdést intézett a vele szemben ülő tanitóhoz. Ez felelt — addig, a meddig; mert egyszerre csak azt veszi észre ő felsége, hogy a főtisztelendő ur nem felel, hanem édesen szundikál és nagyon szépeket álmodhatott, mert a mosoly kifejezése ült a melle felé lehajló arczán. A felséges asszony erre csendesen felkel, int Ferenczy Idának, ki a terem másik végén ült és mindketten elhagyják a termet, ott künn pedig ő felsége parancsot ád, hogy senki a terembe be ne menjen, mig a főtisztelendő ur onnan ki nem jő. Meddig tartott ez utóbbinak sziesztája, nem tudom. Senki sem volt jelen, mikor fölébredt, de azt hiszem, mindenki elképzelheti körülbelül, milyen szemekkel nézett körül, mikor észrevette, hogy egyedül van és hogy az a hely, a hol van, a császárné és királyné szalonja. A derék öreg ur tudom nem sokat aludt a rákövetkező éjjel és másnap leirhatatlan zavarban lépett a felség elé. De a királyné nem engedte szóhoz jutni, hanem oly kegyesen szólitotta meg és oly derülten és jóakarólag kezdett vele egyről-másról — természetesen mindenről, csak ama fatális délutáni szundikálásról nem — beszélni, hogy az öreg ur könyekre fakadt és ha már azelőtt is

csak rajongással szólt felséges tanitványáról, e pillanattól kezdve: Isten és a szentek után nála mindjárt a felséges asszony következett.

* * *

Még csak egyet! Egy alkalommal, mikor még mindennap a felséges asszonyhoz jártam, Batthyányi Lajos kivégeztetéséről volt szó. Ő felsége a legnagyobb figyelemmel hallgatta az erre vonatkozó részleteket és azután azt kérdé tőlem:

— Hát ön akkor Pesten volt?

— Nem, — vala a válasz.

— Hát honnan tudja ezeket a részleteket?

— Benne vannak azok egy történelmi munkában, mely azonban el van tiltva.

— Megvan önnek ez a könyv?

Én kissé haboztam.

— Habozásából látom, hogy megvan. Kérem, legyen szives ezt a könyvet nekem elhozni.

— De felséges asszonyom . . .

— Nos mit? Hát a mit minden ember tud és olvas, azt csak nekem nem volna szabad tudnom és olvasnom?

Másnap a Horváth Mihály-féle „Függetlenségi harcz“ ő felsége kezében volt és a magas asszony azonnal a legmélyebb megindulással olvasta végig azon részt, mely Batthyány haláláról szól. Azután megnézte a könyvnek czimlapját.

— Ki az a Horváth Mihály? — kérdé és midőn erre a kivánt választ megnyerte volt azon hozzáadással, hogy Horváth Mihály számkivetésben él és bár bizonyosan szivesen térne haza, de multjával és állásával meg nem fér megkegyelmeztetésért esedezni, a felséges asszony nem szólt semmit, hanem a könyvet asztala fiókjába zárta.

Erre hetek multak el és a dolog feledésbe ment. Egyszerre csak azt irták a lapok, hogy Horváth Mihálynak a császár és király õ felsége megkegyelmezett. És midőn az ősz történetiró hazajöttekor Bécsben megállott, a lapok ismét azt irták, hogy Horváth Mihály Erzsébet királynéhoz lett hiva és egy óránál tovább maradt a felséges asszonynál. Volt-e valami összeköttetés amaz olvasmány és Horváth Mihály amnesztiáltatása közt, nem tudom.

A KIRÁLYNÉ SZÜLETÉSENAPJÁN.

(1889).

„Tárgya", azt irta nekem egy lapnak szerkesztője, ki a karácsonyi melléklet számára valami dolgozatot kivánt tőlem, „tárgya van elég; kinek legyen, ha önnek nem? Hiszen csak be kell hunynia a szemét s az emlékezetek egész raja zsibongja körül . . ."

Követtem a tanácsot. Behunyván testi szemeimet, elmerengtem a multak emlékein s a könnyü ködből, mely azokat boritja, kibontakozott egy magasztos női alak, melynek szine előtt naponkint megjelenhetni valamikor szerencsém volt és melyhez emlékeim legszebbjei füződnek.

Irtam én már egyet-mást ama tanórákról, melyeket ő felségének adni szerencsés voltam, és melyek 1867 tavaszán, kevéssel a koronázás előtt, végöket érték. Az 1868. év farsangján gróf Andrássy Gyula, az akkori magyar miniszterelnök egyik tánczestélyén, melyet a királyi pár jelenlétével megtisztelt, a felséges asszony kegyes volt engem maga elé hivatni és hosszabb beszélgetéssel kitüntetni. Az azt követett két évtized alatt nem volt szerencsém ő felségét láthatni.

De aztán egyik nyáron, közvetlenül a delegáczionális ülések befejeztetése után, Gasteinba mentem, hogy a havasok balzsamos levegőjében üdülést keressek, azon

valóban nem közönséges kellemetlenségek után, melyeket Bécsben a rekkenő hőség következtében ki kellett állanunk. Néhány nappal később a királyné is Gasteinba érkezett; ő felsége azonban nem lakott lenn a helységben, hanem fenn a hegynek egyik legmagasabb pontján levő házban, a hires „Schwarze Liesl" vendéglő közelében, mig a király, a ki nemsokára szintén Gasteinba jött a helység kellő közepén, a Straubinger-téren fekvő Badeschlossban (mely ma már ő felsége tulajdona) vett szállást. Egyik délután családommal a Kaiserpromenade egyik padján ültem. Ezen gyönyörü sétány délután meglehetősen üres szokott lenni; a beau monde akkor rendesen a Johann-promenádon található. Egyszerre a távolban két alak tünik fel; egy férfi és egy nő.

— Ez a király, — mondá nőm és csakugyan ő volt, ki Mária Valéria királyi herczegnő kiséretében felénk jött, ezredesi blouseban, kard nélkül, rengeteg esernyővel kezében.

Köszöntésünket nyájasan viszonozva, egy fiatal hadnagyocska ruganyos lépteivel haladt el mellettünk a „Zöldfa"-vendéglő felé, a honnan az ut jobbra meglehetős meredek hegyen fölfelé vezetett azon házhoz, melyben a királyné lakott. Rövid pihenés után mi ugyanezt az utat követtük. Majdnem egészen fenn voltunk már a hegyen, midőn ismét elénkbe jő a király a főherczegnővel, de most a királyné is velök volt. Utat engedtünk a magas társaságnak, mely nyájas köszöntéssel haladt lefelé. Néhány nappal később ugyanazon a helyen ugyanazon találkozás. Én ismét meghajtám magamat és tovább akartam menni, de a legközelebbi perczben a királyné már előttem állott, nyomban követve a király ő felsége által. A felséges asszony egészen gyászba volt öltözve, kalap nélkül, feje fölött szürke napernyőt tartván.

— Képzelje, — mondá a legtisztább magyarsággal, — mikor a minap találkoztunk, meg nem ismertem.

— Igen, — vágott közbe a király, — nekem kellett őt figyelmeztetnem.

— Csodálkozom, — mondám — és rendkivüli kitüntetésnek tekintem, hogy felséged egyáltalában még emlékezik reám ily hosszu idő után.

— Hogyne! — válaszolt a felséges asszony, — még mindig örömmel emlékezem vissza ama kellemes órákra. És én azt hittem, hogy most is azon órák egyikét élem, mert ő felsége alig változott; ugyanazon karcsu alak, ugyanaz a fenséges magatartás, ugyanazon halk, de szivhez szóló hang, ugyanazon jóságos mosoly, mely ajkai és szemei körül játszadozik.

Kifejezést is adtam ez érzésnek és ő felsége megerősitette azon rendkivül jótékony hatást, melyet a gasteini fürdő és levegő együtt egészségi állapotára tett. Tudakozódott aztán az én hogylétem iránt, beszéltünk a bécsi napokról és a király a legmelegebb elismerés hangján nyilatkozott azon önmegtagadó kötelességérzetről, melylyel a delegáczió tagjai abban a kemenczében kitartottak; igy folyt a beszélgetés tovább, természetesen mindig magyarul és olyan fesztelenül, hogy a ki annak szemtanuja lehetett, sohasem hitte volna, hogy itt a királyi pár társalog államainak egyik legszerényebb polgárával. A királyné még azt sem akarta türni, hogy fedetlen fővel álljak a királyi pár előtt s háromszor ismételte:

— Tegye fel a kalapot, mert a hideg szél megárthat, — mig végre parancsának engedelmeskedtem.

„A hideg szél megárthat.“ Tán eszébe jutott Ő felségének, — nekem természetesen azonnal eszembe jutott és önkéntelenülis mosolyognom kellett, — azon nap, midőn először volt szerencsém előtte megjelenni.

Komor, hüvös őszi nap volt, midőn először léptem a bécsi Burg ama nagy termébe, melynek ablakai a vártérre szolgálnak. Két ablak közt állott ama kis asztalka, mely mellett velem szemben a fenséges asszony ült. Hány ablaka volt e teremnek, már nem tudom, de nagyon sok volt és az ablakok, nem csekély rémületemre, mind nyitva voltak. A királyné akkor ugyanis hidegviz-kurát használt, a hidropatiának pedig egyik főszabálya köztudomás szerint az, hogy az ember nappal-éjjel friss levegőt szivjon és ha már a szobában kell tartózkodnia, legalább az ablakot nyitva tartsa. Winternitz tanár, Kaltenleutgeben zsarnoka, találta fel ezt a drákói rendszabályt és midőn egyik pácziense (kinek nevét a világért sem fogom elárulni) semmiképen nem volt rábirható, hogy hálószobájában az ablakot nyitva tartsa, a kegyetlen tanár egyszerü módon segitett magán. Ugyanis midőn az a bizonyos, általam meg nem nevezhető pácziens hazajött, az ablak felső szárnyai el voltak távolitva és senki sem tudta vagy akarta megmondani, hova lettek; az asztalon pedig egy kis czédula feküdt, melyen e szavak voltak olvashatók: „tessék most már zárt ablak mellett hálni.“

Tehát a királyi teremnek valamennyi ablaka nyitva volt és igy az a kettő is, melyek közt én ültem. A csipős őszi szél az egyiken szépen besétált, egyidejig vigan a fejem körül tánczolt, aztán a másik ablakon kisuhant és e kedélyes játék ismétlődött minduntalan. Frakban voltam és rettenetesen fáztam, de persze szólni nem lehetett, csak időről-időre vetettem egy-egy desperátus pillantást hol az egyik, hol a másik ablak felé. Hanem mint mindennek a világon, ugy az én órámnak is vége volt, és én azonnal — a tornászok nyelvén szólva — tartamfutást vittem véghez, hogy megdermedt tagjaimban helyreállitsam a normális vérkeringést. Kép-

zelhetni, mily aggodalommal néztem a második óra elé. Másnap, mikor a komornyik bejelentése után a terembe léptem, Ferenczy Ida kisasszonyt találtam ott, ki ama jelentéssel jött elémbe, hogy Ő felsége csak néhány percz mulva fog megjelenni. De midőn körülnéztem, milyen változás! Az ablakok mind be voltak téve, a kandallóban pedig vigan pattogott a tűz, az egész teremben kimondhatatlan kellemes temperatura uralkodott. Egy kérdő pillantást vetettem Ferenczy kisasszonyra, a ki — gunyos mosolylyal piros ajkai körül — gyönyörködni látszott az én meglepetésemben.

— Ő felsége parancsolta, — mondá kis szünet mulva, — észrevette tegnap, hogy a léghuzás önnek kellemetlen . . .“

Talán gyermekes érzelgés, hisz az öreg ember érzéseiben mindinkább közeledik a gyermekéihez, mig a vég a kezdettel érintkezve, teljesen be nem záródik az emberi kedélyéletnek köre, talán gyermekes érzelgés, mondom, hanem én még ma is csak meghatottsággal szólhatok a királynénak e csekély jelentőségünek látszó, de rendkivüli szivjóságáról tanuskodó gyöngédségéről.

Hanem menjünk vissza Gasteinba! Mikor másnap báró Nopcsa főudvarmesterrel találkozván, elmondtam neki a nap eseményét és nevezetesen a felett való csodálkozásomnak adtam kifejezést, hogy Ő felsége, ámbár most ritkán tartózkodik közöttünk, még mindig oly szépen és folyékonyan beszél magyarul, Ő excellenciája azt válaszolta:

— Ezen nincs mit csodálni! A királyné Mária Valéria főherczegnővel folyvást magyarul beszél, ha pedig a felségek maguk közt vannak, köztük is mindig magyar nyelven foly a társalgás.

Gasteinban, miként mindenütt, a hol tartózkodik, a felséges asszony kerülte a sokaságot, de szivesen érintkezett egyes emberekkel, főleg a nép embereivel. Hosszu és fárasztó gyaloglásokat tett a környéken; kiséretét

— ha egyáltalában volt — hol egy udvari hölgy képezte, hol az ő kis görögje, egy élemedett koru, alacsonytermetü emberke, a ki rövid lábaival alig birta követni urnője gyors lépteit. Hóna alatt a görög mindig egy könyvet czipelt, aztán egy magános helyen leültek és az uj-görög irodalom valamely remekművét olvasták. Ugy látszik, a felséges asszonyon is bebizonyult annak igazsága, a mit La Bruyére „Jellemrajzai"-ban mond: „un esprit sain puise á la cour le goût de la solitude et de la retraite." (Ép szellem az udvarnál tanul gyönyört találni a magányban és visszavonultságban.)

A királyné e magános sétái körül egész mondakör szövődött; ezekre vonatkozólag számtalan adoma kering a nép közt. Nem tudom, valóban megtörtént-e mindaz, a mit beszélnek, de még az is, a mi költött volna benne, annyiban jellemző, a mennyiben mindezen apró történetkék irányzata: a felséges asszony leereszkedő nyájasságát, kifogyhatatlan szivjóságát dicsőiteni. Vox populi, vox dei! Hadd álljon itt egy-két ilyen történetke.

Egyszer ő felsége egyedül sétált s mikor már jól kifáradt, betért egy magánosan álló parasztkunyhóba, hogy kissé megpihenjen. A tüzhely mellett egy éltes parasztasszony állott, előtte valami bögre, kezében fakanál, melylyel a bögrében levő tésztát kavarta. A királyné engedelmet kért, hogy leülhessen egy székre és aztán beszédbe ereszkedett a parasztasszonynyal. Ez fürge nyelvvel és sok józan észszel felelt a királyné kérdéseire és ez utóbbi néhány percz alatt minden részletében ismerte a derék asszony életének természetesen nagyon egyszerü történetét. Beszéd közben a parasztasszony erélyesen folytatta a tészta megdolgozását, de a bögre sehogy sem akart parirozni, hanem a fakanállal együtt maga is forgott, mig végre az öreg asszony türelmet vesztett.

— No, ebből a morzsókából sem lesz semmi, — mondá izgatottan, — lássa asszonykám, magának ugy sincs egyéb dolga, jőjjön ide, tartsa kissé ezt a bögrét, akkor mindjárt menni fog a dolog.

A királyné mosolyogva odaállt a tüzhely mellé a bögrét tartva, mig a parasztasszony a tésztát kavarta és rövid idő mulva csakugyan megvolt a morzsóka, melyet ő felsége is megizlelt és természetesen kitünőnek talált. Aztán bucsut vett, megköszönve a derék asszony vendégszeretetét.

Mikor délben az öreg paraszt hazajött és véletlenül odanézett az ablak párkányára, majdnem hanyatt vágta magát ijedtében.

— Anyóka, — kérdé, — hogy került ez ide?

A párkányon egy tizes bankó feküdt. A szegény asszony halálsápadtan dadogva mondá el a történteket és ugy a hogy tudta, leirta az urnő külsejét is.

— Asszony, asszony! — kiáltott fel kezeit összecsapva az öreg paraszt, — hát csakugyan igaz, hogy nálatok hosszu a haj, rövid az ész, hisz az a császárné volt!

— Jézus Mária! — lamentált most az asszony, — és én a császárnéval a bögrémet tartattam; azért talán még árestomba is kerülök.

A paraszt, mint hajdani katona és világot látott ember, megnyugtatta drága hitvesét, aztán pedig azt határozták, hogy bármily rossz dolguk legyen is valamikor az életben, inkább fognak koldulni menni, de soha ki nem adják kezökből azt a bankót, melyet a császárné keze érintett.

Máskor ugyancsak ily magános séta alkalmával egy erdőcsősz kis házikója előtt ment el a királyasszony. A csősz künn ült egy lóczán, rettenetesen belemélyedve egy kopott külsejü skartéta olvasásába. A királyné megállott előtte.

— Barátom, mi az, a mit oly mohón olvas?

A csősz fölpillantott, aztán egy perczre rámeresztve szemeit a szép asszonyra, válaszolá:

— Ah, asszonyom, ez egy szerencsétlen király története, a ki vizbe fullasztotta magát. Szomoru, nagyon szomoru történet, már harmadszor olvasom, mert oly szép és annyit lehet rajta sirni; csak azt szeretném tudni, vajjon igaz-e?

Ezzel oda nyujtá a nyomtatványt; de midőn a királyné lapozgatni kezdett benne, arcza elkomorult és könyek tolultak szemeibe; egyike volt ez ama ponyvairodalmi termékeknek, melyek tömegesen jelentek meg II. Lajos bajor király gyászos kimulása után; pedig ő felsége valamennyi bajor rokonai közt e zseniális férfit szerette legjobban.

— Hát ön is sir, asszonyom? — kérdé a csősz megindulva, — akkor mégis igaznak kell lenni a történetnek!

— Igaz, — mondá a királyné bus hangon és azonnal tovább ment.

Másnap, mielőtt sétájára indult, kikereste könyvtárából a szerencsétlen bajor királynak egy népszerü életrajzát és fotografiáját. Ezzel aztán megint a csősz kunyhója felé vette utját. A ház előtti pad üres, a ház bezárva, a csősz nem volt otthon, de nyitva volt az ablak és a királyné ezen át dobta be a csősz szobájába a könyvet és fotografiát. Vajjon megtalálta-e az, a kinek ez ajándék szánva volt és megtudta-e valamikor, hogy az a császárnétól ered, arról hallgat a krónika . . .

„Még egy pohárral, aztán elég,“ énekli Jago, Verdi „Otello“-jában, de ez az utolsó már valódi történet, melyet egy szavahihető embertől hallottam.

Gastein környékén van egy meglehetősen magas fekvésü mulatóhely, melynek neve „Pyrkerhöhe“ (Pyrker hajdani

egri érsekről elnevezve. Ő felsége oda csak korán reggel sétált, a mikor még alig járt ott valaki. A mint egyszer onnan lejő, megállitja őt egy öreg ur, a ki lihegve mászott fölfelé és épen megállott volt, hogy homlokáról a verejtéket letörölje.

— Bocsánat kisasszony, — igy szólita meg a királynőt, — ön biztosan a Pyrkerhöhéről jő, vajjon még nagyon messze van-e innen és gondolja-e, hogy egy hetven éves ember odáig eljuthat?

— Bizony kissé messze van még, — felelt a királyné nevetve, — de egy óra alatt talán még hetven éves ember is feljuthat... Hát ön nem ismeri ezt a vidéket?

— Nem én, még sohse jártam itt. Én nagyon meszsziről jövök.

— Például?

— Aus Hermannstadt!

— Ah! — kiáltott fel a királyné örvendetes hangon és magyarul folytatá: — Nagy-Szebenből? Hát magyar ember?

Ő felsége aztán tovább beszélt magyarul, a miből azonban a szász atyafi egy kukkot sem értett és kissé szégyenkezve bevallotta, hogy biz ő nem tud magyarul.

— Schade, — jegyzé meg a királynő röviden és egy fejbólintással elbucsuzva, folytatta utját lefelé.

Alulról épen egy kis társaság iparkodott fölfelé, mely ő felségét megpillantva, mély meghajlással félreállott az utból. Az öreg ur onnan felülről nézte ezt a dolgot és kezdte magát kissé kényelmetlenül érezni. Alig várhatta, hogy a társaság fölérjen, aztán pedig ingadozó hangon kérdé, vajjon ismerik-e az urak azt a kisasszonyt?

— Miféle kisasszonyt?

— Hát azt, a ki az imént lefelé ment s a kinek önök köszöntöttek.

Amazok hangos kaczajra fakadtak.

— Hisz az a császárné!

Az öreg ur egy darabig ugy állott ott, mintha a menydörgős menykő belecsapott volna; aztán elbeszélte, hogy mi történt vele s azzal fejezte be siralmas előadását:

— Egyszer életemben lett volna alkalmam a királynéval beszélni és akkor se tudtam vele beszélni. Bizony igaza van ő felségének: Kár, hogy nem tudok magyarul!... Ime beteljesedett tehát, a mit az elébb emlitett lapszerkesztő megjósolt: „az emlékek egész raja zsibong körül,“ és én majdnem ugy járok, mint Göthe Zauberlehrlingje: „die ich rief, die Geister, werd' ich nun nicht los!“ Hanem erőt veszek magamon, kinyitom az egyidőre behunyt szemet és ime rémülve látom, mily nagy tért foglal el már is az én igénytelen csevegésem. Mert a mit az imént elmondtam, ennél egyéb nem igen akar lenni, legkevésbbé pedig az ünnepelt fejedelemasszonyhoz méltó jellemrajz. Hiszen a ki a nőkről méltó módon akar irni, annak Diderot szerint: „tollát a szivárványba kell mártania és egy lepkeszárny himporát hinteni soraira.“ Hát még ilyen nőről! De a mire én nem vagyok képes, megtette más, a legköltőibb kedély, melyet valaha ismertem, felejthetetlen barátom és mesterem, báró Eötvös József.

Egyik levelében, melyet sok évvel ezelőtt, 1867 május 14-én, tehát még a koronázás előtt, intézett hozzám, és melyet egész terjedelmében már más alkalommal * tettem közzé, e rajongó szavakat irja: „Magas tanitványa nálunk virágokkal fogadtatott és napról-napra nő a lelkesedés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha egy országnak nem volt királynéja, ki ezt inkább érdemlé, ugy tudom, hogy sohasem volt ilyen, a kit igy szerettek. És én a jövőhöz való bizalmat ép ezen

* L. a „Báró Eötvös József életéből“ czimü czikket.

érzésre alapitom. Az érzelmek, legalább a népnél, sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései és én mindig ugy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, ugy mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szivében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. Három századon át megkisértettük a hittel, azután megpróbáltuk a reménynyel is több izben, de egy még hátra volt, az: hogy a nemzet a dinasztiának valamely tagját igazán, szive mélyéből szeresse és minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt...“

A költő-látnok báró Eötvös is jól látott a jövőbe; hite igazolva lett, reménye teljesült, a szeretet pedig nem csak összeforrasztotta a magyar koronát, hanem olyan fénynyel árasztotta el, a milyenben talán soha azelőtt nem tündökölt.

A KIRÁLYI PÁRRÓL.

(1893).

„Az aranjuezi szép napok elmultak“ ezt ma nem valami udvaroncz mondja, hanem a magyar király fő- és székvárosának összes lakossága, mely az imént lefolyt hét kezdetén (ezen czikk 1893 novemberében iratott) mélyen megindult szivvel látta köréből távozni a királyt és két nappal utána fájdalmas Isten hozzádot kiáltott a királyné után is. Igen, ezek csakugyan szép napok voltak és csak azt kivántuk volna, hogy valamivel többen legyenek, oly kivánság, mely bizonyosan fővárosunk területén tul is milliók szivében a legélénkebb visszhangot találja. Meglehet, hogy Magyarországon kivül ezen nyilatkozatot bizonyos byzantinizmus kifolyásának, vagy talán épen képmutatásnak fogják tartani, melynek czélja a magyar nép valódi véleményét eltakarni. Őszintén szólva ilyen felfogáson nem csodálkoznánk és még kevésbbé boszankodnánk, mert azon viszony, mely a magyar nemzet és a dinasztia, nevezetesen pedig a jelenlegi király között fennáll, oly sajátszerü, hogy könnyen megfoghatónak találjuk, midőn azt az ország határán kivül nem tudják megérteni, talán még Angliában sem, a hol pedig a királyi méltóság még legtöbb hasonlatosságot mutat

fel a mienkkel. Az Isten kegyelméből való királyi méltóság csakugyan oly fogalom, a mely nem fér a mi nemzetünk fejébe és azon spanyol etikett, a mely a királyt, mint megközelithetlen magasabb rangu lényt távol tartja a gyorsan lüktető népélettel való minden érintkezéstől, Magyarországon soha nem volt képes és nem is fog soha gyökeret verni. A magyar nemzetnek királyához való viszonya kettős természetü, az mindenekelőtt jogi viszony, alapját pedig azon kétoldalu szerződés képezi, melynek lényeges tartalma 1723-ban a pragmatika szankcziónak nevezett három törvényczikkben tétetett le és mely azután az 1867-iki kiegyezési törvényben részletes kifejtését találta. Ezen szerződés mindkét részre nézve jogokkal, de kötelességekkel is jár, és a magyar nemzet, teljesen eltekintve a király személyiségétől, az elvállalt kötelezettségeket mindenkor lelkiismeretesen fogja teljesiteni és ép oly lelkiismeretesen tiszteletben tartani a király jogait, a meddig a másik részről a jognak ugyanily tiszteletével és a kötelességnek ugyanily teljesitésével találkozik. Ezen jogviszony mellett fennáll azonban még egy, ha ugy szabad mondani, érzelmi viszony és ez utóbbi aztán csakugyan többféle fokozatot mutathat fel annak egyénisége szerint, a ki Szent István koronáját fején viseli. Azon viszony, mely Magyarország és a Habsburg-dinasztia közt fennáll, többször, nevezetesen pedig gróf Széchenyi István által észbeli házasságnak lett jellemezve, és ez elnevezésnek van bizonyos jogosultsága. De habár valamely házasság megkötésénél elsősorban az észbeli megfontolások voltak irányadók, ez még távolról sem zárja ki azt, hogy ezen megfontolásokhoz lassankint a sziv is hozzájáruljon és hogy az ilyen frigynek reális tartalma őszinte benső szeretet csatlakozása által bizonyos ideális dicsőülést találjon. És mi bátran állithatjuk, hogy 370 esztendő

óta Magyarország és a magyar király közt az imént megjelölt két irány mindegyikének szempontjából oly szilárd és oly szivélyes lett volna, mint azon nap óta, a melyen Szent István koronája először diszitette I. Ferencz József császár és király homlokát, és ő a magyar alkotmányra letett eskü által Magyarország törvényes királyává lett. Az ő elődei között egyetlen egy sem volt, a ki ezen esküt oly lelkiismeretesen megtartotta volna, egy sem volt, a ki, midőn egyéni érzelmei akár az irott törvénynyel, akár az alkotmánynak meg nem irott követelményeivel ellentétbe jutottak, ezen érzelmeket saját bensőjében oly hősiesen leküzdötte, uralkodói kötelességeit oly kifogástalan pontossággal teljesitette és a kötelességnek ily hű teljesitésével szemben az őt megillető jogokkal oly szerényen élt volna, mint azon fejedelem, a kinek jogara alatt Magyarország egy negyed századon át oly virágzásnak indult, a milyet a legvérmesebb reményü hazafiak legmerészebb álmaikban sem sejtettek volna. Ezen állitás bizonyitékául az utolsó 26 év történetéből számtalan adatot lehetne felhozni és a legmeggyőzőbbeket talán épen a legutolsó napokból. Legyen azonban szabad valamivel régibb időből egy jelenetet felemliteni, mely annyira jellemző, hogy feleslegessé tesz minden további bizonyitást. 1873-ban történt, tehát oly időben, midőn az alkotmányosság az irányadó körökben még nem vert oly mély gyökeret, mint ma. Abban az időben a magyar honvédelmi minisztériumhoz, melynek élén akkor Szende Béla állott, a bécsi közös hadügyminisztériumtól azon értesités érkezett, hogy Ő felsége azt parancsolta, miszerint ezen meg ezen a napon ennek meg ennek a honvédosztálynak a brucki táborban tartandó hadgyakorlatokra meg kell jelennie. Ezen jegyzék leirhatlan zavarba ejtette Szendét, a ki azonnal Szlávy József akkori miniszter-

elnökhöz sietett és mindkettő teljesen egyetértett arra nézve, hogy ezen legfelsőbb parancs ellenkezik az 1868 : XLI. t.-cz. 3. szakaszával. Minthogy azonban az uralkodónak ily egyenes és határozott parancsát még sem lehetett egyszerüen visszautasitani, Szlávy azonnal összehivta a minisztertanácsot, de ez hosszu tanácskozás után se tudott alkalmas utat találni, mely ezen kinos helyzetből kivezetne. A miniszterelnök tehát azt inditványozta, hogy a tanácskozás a következő napon folytattassék, a hadügyminiszter jegyzékét pedig nyugodtan zsebre tette és a miniszteri tanácskozás után azonnal távirati uton másnap reggelre audiencziát kért Ő felségétől, a mely természetesen engedélyezve lett. Másnap a meghatározott órában, a magyar miniszterelnök Ő felsége kabinetjébe lépett. „Felséges uram“, mondá, a hadügyminiszter jegyzékét átnyujtva a királynak, „a magyar kormány tegnap a hadügyminisztérium utján Felségednek egy legmagasabb parancsát vette és én bátor vagyok ma megjelenni, hogy szóval intézzem Felségedhez azon alázatos kérdést, vajjon nem történt-e tévedés, midőn ezen legfelsőbb parancs kibocsáttatott, mert az az 1868 : XLI. t.-czikkel egyenes ellentétben áll.“ Ezzel Szlávy kivonta zsebéből az illető törvényt és odanyujtá Ő felségének. A király az emlitett törvénynek 3. szakaszát néhányszor nagy figyelemmel átolvasta. Rövid gondolkozás után a törvénykönyvet visszaadta Szlávynak és mosolyogva nyujtott neki kezet ezekkel a szavakkal: *„Köszönöm, a dolog el van intézve.“*

Majdnem ugyanez a jelenet játszódott le Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt, midőn Zágrábban a czimerügy az általánosan ismeretes kinos jelenetekhez vezetett. E jelenetekről a magyarellenes táborból azonnal mindenféle értesités ment fel Bécsbe, melyeknek czélja

természetesen nem volt más, mint a koronánál a magyar felfogásra nézve kevéssé kedvező hangulatot kelteni. Midőn tehát Tisza Kálmán ezen ügy megbeszélése végett audiencziára megjelent Ő felségénél, nem igen kedvező fogadtatásra talált. Hanem Tisza Kálmán is magával hozta volt a törvénykönyvet és miután a felséges urnak az illető szakaszokat megmutatta és megczáfolhatlan módon kideritette a magyar álláspontnak törvényszerüségét, Ő felsége minden habozás nélkül magyar kormányának nézetéhez csatlakozott. Ezen példáknak számát a végtelenbe lehetne szaporitani, ha azoknak folytatása nem látszanék feleslegesnek, már azon okból is, mert Magyarországon a legkeményebb nyaku ellenzéki ember is a jelenleg uralkodó király alkotmányos érzülete előtt kalapot emel és szivesen csatlakozik annak elismeréséhez, miszerint a nemzet és koronás királya közt fennálló jogi viszony felülről még soha nem lett oly tisztaságban megőrizve, miként ezt huszonhat esztendő óta tapasztaljuk.

Ezzel teljes összhangban áll azonban az érzelmi viszony is. Teljes joggal ruházták Ferencz József császár és királyra a lovagias melléknevet és igen természetes dolog, hogy azon tulajdonságok, melyeknek Ő felsége ezen epithetont köszönheti, élénk rokonszenvre találnak azon magyar nemzet szivében, mely szintén a lovagias elnevezésre méltán tarthat igényt. Ferencz József királynál az ember az uralkodóval egyenlő magasságon áll. Ő felségének egész fellépése, a melyben saját méltóságának jogosult öntudata a szeretetreméltó szerénységnek ritka mértékével párosul, azonnal megnyeri a sziveket és midőn azt mondjuk, hogy a jelenlegi magyar királynak Kárpátoktól Adriáig lakó népe közt egyetlenegy ellensége sincs, de igenis van millió meg millió lelkesedett tisztelője, ez oly dicsé-

ret, a mely csak ritkán jut egy fejedelemnek, melynek jogosultságát mindazonáltal ez esetben senki sem fogja kétségbevonni. Ha csak egyetlenegyszer fáradnának ide azok, a kik külföldön a magyar nemzet és a korona közt fennálló viszonyról itéletet mondanak, bárcsak egyetlenegyszer tennének egy kis körutat az országban és bizonyosan ők maguk is egész más nézetekkel fognának hazatérni és semmi jelentőséget nem tulajdonitanának egyes jelentéktelen eseményeknek, a melyek, ellentétben az optika törvényeivel, távolabbról nézve nagyobbaknak látszanak, mint a milyenek valósággal. Élénk temperamentummal és dús fantáziával biró nép vagyunk, melynek érzelmei könnyen felpezsdülnek és aztán nem mindig engednek helyet az értelem hideg megfontolásainak. Megengedjük, hogy ennek néha nem kellene igy lennie. Mielőtt bizonyos dolgokat teszünk, talán jó volna nem elégedni meg annak tudatával, hogy semmiféle illojális szándék nem vezet, hanem némi tekintettel kellene lennünk azoknak érzelmeire is, kik mindnyájunk előtt a szeretet és tisztelet tárgyát képezik. Hanem hiába, saját bőrünkből nem tudunk kibúni és azért reméljük, hogy az oly dolgok, melyek nem rossz szándékból erednek, a másik oldalról sem fognak tragikus értelemben vétetni. Azon, szerencsére már nagyon is megcsappant udvari körökben, melyek még mindig, habár némileg enyhébb formában, a spanyol etiketthez ragaszkodnak, az imént érintett események felett valódi, vagy szinlelt rémület szokott uralkodni, de ez egy okkal több azon kivánságnak igazolására, mely nálunk még a legmérsékeltebb politikusok körében is nyilvánult, tudnillik, hogy valahára igazi magyar udvartartásunk legyen. Ezalatt senki sem ért indiskrét beavatkozást azon intézkedésekbe, melyek szerint Ő felsége saját háztartását rendezi, hanem nagy sulyt helyeznénk arra,

hogy a magyar király, valahányszor idejő hozzánk, *magyar légkörben* mozogjon, miáltal nem egy aggodalom azonnal lecsillapitható, nem egy téves felfogás rögtön helyreigazitható volna, a mi ma nem történik, talán nem azért, mert az illetőkben hiányoznék a jóakarat, hanem azért, mert nem ismerik a mi viszonyainkat, nem ismerik, ha ugy szabad mondani, a magyar nép lelkét. Több mint husz évvel ezelőtt az udvarnál igen magas állással biró uri ember azt mondá e sorok irójának: „Mióta a magyar képviselők az udvari ebédekre meghivatnak, ezen ebédek oly lármásak lettek, hogy az ember szinte restelli.“ Nohát, meglehet, hogy amaz idő óta az udvari ebédeken talán valamivel hangosabb a társalgás, mert Ő felségének magyar vendégei azon, mint hiszszük, egészen helyes nézetből indulnak ki, miszerint a meghivás nem azért történt, hogy az illetők néma alázattal leborulva a felséges uralkodó előtt, a konyhafőnök által készitett étrend szerint a tálaknak bizonyos számát absolválják, hanem, hogy az ország első nemes emberének vendégszerető házában néhány élvezetes órát töltsenek.

De azért soha ezen vendégek egyike sem tévesztette szem elől, akár csak egy pillanatra is azon háznak előkelőségét, a hová meg lett hiva, és azon házi urnak állását, a kinek asztala mellett ül. És ha az ember azon fesztelen szeretetreméltóságot észleli, melylyel Ő felsége ily alkalomkor vendégei között mozog, akkor bátran fel lehet tenni, hogy az általunk az imént kifejezett nézeteket a felséges ur is teljesen osztja. Vannak aztán az udvari szertartásnak némely más pontjai is, melyek nálunk csakugyan nem volnának fenntarthatók, igy például mi, a mi barbár eszünkkel sohasem fogjuk megérthetni azt, hogy audiencziák alkalmával a képviselő, a ki a lakosság bizonyos részének törvényes képviselője,

hátrább áll valamely talán teljesen jelentéktelen emberrel szemben, a ki nem képvisel semmit, önmagát kivéve, és a kinek érdeme kizárólag abban áll, hogy atyai és anyai részről annyi nemesi ranggal felruházott őssöt tud kimutatni, a hány a kamarási méltóság elnyerésére szükséges. De ezek végre mégis csak apróságok és ezeken a kis bajokon könnyü is lesz segiteni, valamint 1867 óta majdnem minden esztendőben lehullott egy-egy darabkája annak a véghetetlenül hosszu régi czopfnak, mely még 26 évvel ezelőtt oly vigan lógott a levegőben.

Képzelhető, hogy ezen udvari atmoszféra az ötvenes évek elején, mikor a levegő még nem volt némileg tisztulva az 1859-iki és az 1866-iki események által, még sokkal tikkasztóbb és nyomasztóbb volt, mint a kiegyezés után, a mely mégis rendet csinált ama magasabb régiókban is. Ama tikkasztó légkörbe negyven évvel ezelőtt közvetlenül a bajor bérczekből át lett ültetve egy virágzó havasi rózsa: Erzsébet császárné és királyné. Már megérkezése pillanatában magával hozott egy nagy hibát, melyet bizonyos körökben sohasem tudtak neki megbocsátani: szépségét. Egy asszonynak szépsége mindig nagy bün gyanánt tünik fel más asszonyok szemében, a kik vagy kevésbbé, vagy egyáltalában nem szépek és miután a másiknak szépségét tagadni nem lehet, sem pedig irigységöket bevallani nem akarják, irigységük tárgyán mindenféle láthatlan foltot akarnak felfedezni, melyeknek létezését nem képesek ugyan bebizonyitani, hanem bizonyos merészséggel és szivóssággal állitják, hogy ezek a foltok megvannak és az ilyen állitások utóvégre szélesebb körben is hitelre találnak, főleg ha azon személy, a ki szóban forog, oly magasan áll, hogy a suttogó hangon terjesztett gonoszságok vagy épenséggel nem, vagy csak igen késön hatolnak fel hozzá.

A kajánságnak annál könnyebb a játéka, ha szemben áll egy a szabad életben felnőtt nagyon fiatal gyermekkel, a kinek ármánykodó udvaronczok finom malicziái iránt semmi érzéke nincsen. Ebben a tekintetben a felséges asszony házasságának első éveiből mindenféle furcsa, ma talán hihetetleneknek látszó történetkéket lehetne elmondani. Egyszer a császárné és királyné, a nélkül, hogy valakit ebbeli szándékáról értesitett volna, maga mellé vett egy udvari hölgyet és gyalog sétált Bécs utczáin át, végre pedig a Grabenen egy boltba lépett, melynek kirakatában egy neki tetsző tárgyat megpillantott, melyet aztán meg is vásárolt. Midőn Ő felsége távozni akart, a minden feltünést gyülölő urnőnek rémületére néhány száz ember állott a bolt előtt, ugy, hogy a királyné kisérőjével együtt csak nagynehezen és csakis a rendőrség segitségével tudott magának a sokaságon át utat törni.

Midőn ezt az eseményt bizonyos körökben megtudták, azon gunyos megjegyzés tétetett: „Ő felsége nyilván azt hiszi, hogy még mindig a bajor hegyek közt él és teljesen megfeledkezik arról, hogy ő osztrák császárné, valamint arról is, hogy mivel tartozik férje magas állásának.“

Ezen első kisérlet szerencsétlen kimenetele által bátortalanitva a fiatal császárné ezután gondosan kerülte Bécsnek utczáit és sétáiban az udvari kert elzárt részére szoritkozott. Most pedig ugyanazok a gonosz nyelvek azt suttogták: „Ő felsége ugy látszik azt hiszi, hogy még mindig a bajor hegyek közt él és teljesen megfeledkezik arról, hogy ő osztrák császárné, mint ilyen pedig kötelessége minél gyakrabban megjelenni a lakosság előtt.“

Az ilyen tűszurások mindennemü változatban éveken át lettek folytatva és ha a felséges asszony jellemének szilárdsága még további bizonyitásra szorulna, ez meg

volna adva azáltal, hogy ezek a gonosz nyelvü ócsárlások az ő kedélyére semminemü benyomást nem gyakoroltak, hogy ő szive egyszerüségében megelégedett azzal, hogy férjének szerető hitvese, gyermekeinek gyengéd anyja legyen. Egyébiránt, a kinek alkalma volt, a felséges asszony közelébe juthatni, az bizonyosan nem minden meglepetés nélkül vehette észre, hogy ez egy egészen sajátszerü asszony és magában teljesen befejezett jellem, melyre semmiféle más mértéket nem lehet alkalmazni, mint a saját egyéniségeét. Ezen igénytelen egyszerüség, ezen majdnem a félénkséggel határos szerénység mögött szilárd, erélyes akarat, világos fő és angyali jóságu sziv rejlett. A császárné és királyné lassan és halk hangon beszélt de annak a mit mond, van, kissé mindennapias kifejezéssel élve, keze és lába. Csodálatraméltó tapintattal mindig fején találja a szeget és egyes rövid megjegyzései csakhamar sejtetik a figyelmes észlelővel, hogy ezen megjegyzéseket hosszu gondolkozási munka előzte meg. Hanem persze a felséges asszony neveltetése is egészen sajátszerü volt. Az ő nevelője, az öt kötetü „Geschichte der Magyaren“ szerzője volt, a ki első vállalkozott magyar, főleg Kisfaludy-féle verseknek németre való forditására, azon szerencsétlen Majláth János gróf, a ki később leányával együtt a starhembergi tó mélységében önként kereste és találta a halált. E sorok irója nem ismerte a grófot, hanem az nem lehetett közönséges ember, különben nem merte volna a bajor királyi ház egyik herczegnőjének nevelését oly irányban vezetni, a mint ez ily házakban nem csak nem szokásos, hanem egyenesen tilos.

A felséges asszonynak szabadelvü, semmiféle előitélet vagy elfogultság által meg nem zavart nézetei mellett mindenki természetesnek fogja találni, hogy ő, minél

jobban ismerkedett meg monarchiánk viszonyaival — értjük azon viszonyokat, melyek az 50-es években és a 60-as évek elején fennállottak — hogy ő mondom rokonszenvét napról-napra fokozódó mértékben Magyarország felé fordítá. Az ő éles szeme felismerte, hogy a magyar nemzetben a Habsburg-dinasztia erkölcsi erejének egy kimerithetlen kincsét találja, a mely azonban sem nyers erőszak, sem ravaszság, hanem egyedül őszinte szivélyes jóakarat által hódítható meg. Minálunk ma csak sejthetik, de talán nemsokára eljövend az idő, a midőn teljes tisztasággal fogják látni, mennyit köszönhet szeretett hazánk Erzsébet császárné-királynénak, hogy nehéz időkben mennyit tett ő Magyarország javára.

Amaz időben pedig különös bátorság kellett hozzá, hogy valaki Magyarország mellett fellépjen. Nos, a felséges asszony birt ezzel a bátorsággal. Őt nem riasztotta vissza azon biztos kilátás, hogy ellenségeinek amugy sem csekély számát, Magyarország nagyon is számos ellenségeinek csatlakozása, tetemesen fogja szaporitani. Hanem ezen kitünő asszony bátran szállott szembe mindezekkel a nehézségekkel, lelkesitve azon czél magasztossága által, hogy ujból megszilárdithatja trónját azon jeles fejedelemnek, a kit férjének nevezett, és hogy helyreállithatja a félreértések és rosszakarat által megzavart egyetértést egy nemes nemzet és nem kevésbbé nemes uralkodója között. Hogy ezen czélt minél gyorsabban és minél biztosabban elérhesse, megtanulta a magyar nyelvet, megismerkedett Magyarországnak irodalmával és történelmével és az a nap, a midőn a veszprémi püspök a magyar koronát tette ez urnő fejére, egyszersmind koronázását jelezte a szeretet azon munkájának, melynek a királyné éveken át annyi önfeláldozó odaadással szentelte egész életét.

Nagyon is hosszura terjedne és alkalmasint nagyon is unalmas volna, ha követni akarnók lépésről lépésre azon rosszakaratot, mely e magas állásu nőt egynémely oldalról kisérte és mely a változott körülmények szerint változó formában nyilatkozott, ha követni akarnók mindazon stadiumon át, melyen az az utolsó 25 esztendő alatt keresztülment, hanem már a mondottak után is mindenki megfoghatónak fogja találni, hogy a királyné, a kinek egész lénye amugy is inkább csendes, magábazárkózott életmód felé hajlott, a nyilvánosságtól teljesen visszavonult, hogy életének feladatát férjének boldogitásában és gyermekeinek gondozásában találta, üdülést és szórakozást pedig nem a nagyvilág mulatságaiban, hanem abban kereste, hogy ismereteinek körét szellemi foglalkozás és előtte ismeretlen országokban tett utazások által kibővitse. Hogy nehéz órákban mi volt ő királyi férjének, miképen tudta őt gyengéd, de egyszersmind erős kézzel is támogatni, midőn, a mi — fájdalom — nagyon is sokszor történt, a sors csapásai őt letöréssel fenyegették, miképen tudta ő egy rettenetes családi katasztrófa pillanatában, midőn kimondhatlan fájdalom dulta szét az ő saját anyai szivét, a római nő heroismusával leküzdeni saját fájdalmát, hogy az atya szivébe csepegtesse a vigasznak azon balzsamát, a melyre az ő saját sebei annyira rászorultak volna: ezt csak némileg lehet sejteni azon emlékezetes szavakból, melyeket a király nyilvánosan és oly hangosan, hogy nemcsak saját birodalmának népei, hanem a föld kerekségének minden érző embere meghallja, azon küldöttséghez intézett, mely azért jött hozzá, hogy azon leirhatlan szerencsétlenség közben, mely családját érte, Ő felségét népeinek benső részvétéről biztositsa. Ezekben a szavakban valóban megható jellemzése foglaltatik a királyné minden dicséreten felülálló magatartásának. Nem kevésbé benső szeretettel csüggött

ezen rendkivüli asszony a maga gyermekein. Midőn a boldogult Rezső trónörökös körülbelül 8 esztendős volt, sulyos betegségen kellett átesnie. Akkor a kis fiunak nevelője Latour gróf köteles volt minden félórában a gyermek hogylétéről jelentést tenni az anyának, a kinek pedig még ez sem volt elegendő, mert naponként számtalanszor szaladt fel azon a csigalépcsőn, a mely a királyné lakosztályából a koronaherczeg betegágya felé vezetett, hogy ott a láztól hányatottnak hogyléte iránt tudakozódjék. És midőn ezen fiu 23 évvel azután oly tragikai módon lett anyjától elválasztva, mig a legidősebb leány, Gizella főherczegnő már előbb követte volt férjét annak bajor hazájába, az anyai szeretet teljes mértéke Mária Valéria főherczegnő felé irányult. Midőn pedig még ez is férjhez ment, a felséges asszony napokig sirt. Ő nem tudta felfogni, hogy ez az ő gyermeke, a kit ő rajongásig szeretett, a maga részéről bárkit a világon annyira szerethessen, hogy miatta ilyen anyától elszakadjon. És midőn ezen kedvencz leánya életében az ugynevezett nehéz óra közeledett, a császárné és királyné lemondott az általa már kilátásba vett tengeri utazásról, hogy azonnal kéznél legyen abban a pillanatban, a melyben minden asszony vigaszt és erőt merit anyjának jelenlétéből. Ugyanezen okból a svájczi Territet lett tartózkodási helyül választva, midőn a gólya másodszor köszöntött be a lichteneggi kastélyba. Tollunk fellázad azon gonosz hireknek ismétlése ellen, melyekkel gonosz nyelvek ezen territeti tartózkodást és a császárnak és királynak ottan tett látogatását kisérték. Azokról, a kik ezeket a hireket terjesztették — és nagy sajnálatunkra egynémely hirlap is résztvett ezen kevéssé tisztességes munkában — felteszünk annyi becsülettudást, hogy legalább utólag szégyenlik azt, a mit akkorában tettek. Csak futólag akarjuk említeni, hogy

amaz időben szinlelt sajnálkozás hangján suttogták, hogy a felséges asszony kedélybeteg, hogy azon görög nyelvtanitó, a ki őt kisérte, tulajdonkép orvos, Ő felsége a királynak utazása pedig — — de nem, elég legyen ebből. Azt az okot, a mely miatt Ő felsége Svájczba ment nyaralni, — igaz, hogy nem valami zajos mulatóhelyre, hanem az ő csendes, magábazárkózott természetének megfelelőleg a természet minden bájával felékesitett csendes völgybe, melyet Lichtenstein herczeg egy korábbi kirándulás alkalmából ismert és a felségeknek ajánlott volt, ezt az okot már ismertettük. Midőn a felséges asszony Bécsből való elutazása alkalmával bucsut vett a királytól, arra kérte ez utóbbit, látogatná meg őt néhány napra Territetben, hadd próbálja meg ő is, miként izlik az, ha egy ily magas állásu ur egyszer inkognitó utazik és teljes fesztelenséggel mozoghat. A király ezt örömmel megigérte és később Territetben oly jól érezte magát, hogy ottani tartózkodásának idejét néhány nappal még meg is hosszabbitotta. Ha ezen egyszerü tényállást általánosan ismerik, akkor egy perczig sem adtak volna hitelt az előbb emlitett rablóhistóriáknak, ámbár ezek még igy is igen sok értelmes embernél komoly kétkedésre akadtak, főleg miután oly személyek, akik teljesen be vannak avatva az udvarnál előforduló eseményekbe, a legnagyobb határozottsággal állitották, hogy mindezekből a pletykákból egy szó sem igaz, a miről mindenki meg fog győződhetni, mihelyt a felséges asszony Magyarországba jő. És ő jött — jött, látták és győzött. Már megérkezésének pillanatában eltünt mindazon aggodalom, a mely a felséges asszony szenvedő állapotára vonatkozó hirek következtében keletkezett volt. A magas urnő kitünő szinben volt és alig lehetett észrevenni rajta valami változást, ámbár már két esztendeje volt, hogy Magyarországot nem szeren-

céltette látogatásával. Ugyanaz az előkelő alak, ugyanaz a szép dus haj, ugyanazok a kifejezésteljes szemek, a száj körül ugyanazon kedves mosoly, ugyanaz a halk, de szivhez szóló hang, szóval mindenben ugyanazon megnyerő jelenség, melylyel már 36 évvel ezelőtt, midőn először volt szerencsénk őt látni, minden szivet meghóditott vala.

A felséges asszony életmódja is ugyanaz maradt. Ép oly egyszerü és keresetlen, mint azelőtt. Ágyát reggeli félhat órakor hagyta el, gyorsan öltözködött és aztán többnyire minden kiséret nélkül hosszabb, rendesen másfél órai sétára indult. Mily fesztelenséggel és nyájassággal szokott ő ily alkalommal a gödöllői kastély környékén lakó falusi népséggel érintkezni, arról már volt alkalmunk egyik-másik kedélyes történetkét elmondani olvasóinknak. Nyolcz óra tájban a felséges asszony hazatért. Akkor következett az elég tartalmas reggeli: kávé, hus, tojás, azután pedig rövid ideig tartó pihenés. A délelőtt teljesen szellemi foglalkozásnak volt szentelve. A felséges asszony sokat olvas, és az irodalom jelenségeit éber figyelemmel kiséri. Kedélye költői irányának megfelel azon rajongó tisztelet, melylyel Heine iránt viseltetik és valóban nem az ő hibája volt, hogy ezen tiszteletnek nem adhatott még más módon is kifejezést, mint azon látogatás által, melyet az elhunyt költő nővérénél tett. Különös előszeretettel viseltetik a királyné az uj-görög nyelv és irodalom iránt. Utazásai közben megszerette Görögországot, annak lakosságát és nyelvét és ez utóbbit már annyira megtanulta, hogy képes volt uj-görög költeményeket magyarra, magyar és német költeményeket pedig görögre igen sikerülten leforditani. Hogy mikor van Ő felségének ebédórája, azt nagyon nehéz volna meghatározni, mert tulajdonképeni ebéd reá nézve nem létez. Ő, mihelyt arra kedvet érez, valami könnyü ételt — többnyire egy pohár

tejet egy kis kenyérrel hozat magának, de a lakmározás örömeit ő nem ismeri és nem is vágyódik utána. Ebéd után következik aztán a nagy séta, mert az orvosok, a mióta a lovaglást már nem vélték tanácsolhatni, erős testi mozgalmat ajánlottak. Az estét aztán férje társaságában tölti a királyné és utolsó ittléte alkalmával is, valahányszor szép őszi este volt, a királyi pár együtt ült a budai vár gyönyörü kertjében és elragadtatással nézte a lábai előtt elterülő, fényárban sugárzó várost és a hatalmas folyót. Ha a király másfelé volt elfoglalva, a királyné este hölgyeivel társalgott, a kiknek száma nagyon csekély, de a kik aztán a felséges asszony részéről annál szivélyesebb bánásmódban részesülnek. Általában igen nevezetes az a viszony, a melyben a császárné és királyné alantasaihoz áll. Nagyon keveset mondanánk, hacsak annyit mondunk, hogy mindezek a személyiségek, férfiak, ugymint nők feltétlen hódolattal viseltetnek urnőjük iránt. Ezek rangjukra, jellemükre, temparamentumukra nézve nagyon különbözők ugyan, de egyben teljes összhangzás van valamennyiük között és ez a koronás asszony iránti lelkesedés, azon a rajongással határos szeretet, melylyel iránta viseltetnek. Egyik legmagasabb rangu ur, a ki Ő felségének környezetéhez tartozik és már nagyon régen tul van a fiatalkor évein, azon kérdésre, vajjon nem találja-e már nagyon is terhesnek azt a sok fáradságot, a melyet neki a felséges asszony utazásai okoznak, azt válaszolta: „Nem tagadom, az én feladatom néha-néha nem könnyü, hanem a meddig ez az urnő veszi igénybe az én szolgálataimat, addig maradok és minden erőmet össze fogom szedni, hogy a felséges asszony parancsainak minél jobban megfelelhessek.“

Midőn ilyen indulatok uralkodtak a Felséges asszony környezetében, körülbelül elképzelhetni, milyen fellázitó

hatást tettek erre a környezetre a fentemlitett kósza hirek és hogy annak indignácziója nem ismert határt. Midőn észrevették, hogy ezen aláválóságok még Magyarország felé is megtalálták utjokat, sőt a felséges asszonynak egyik-másik elejtett szavából azt vélték gyanithatni, hogy ő neki is van tudomása arról, a mit róla beszélnek, ez ellen kellett valamit tenni. A nagyközönséget, mely főleg minálunk oly benső rokonszenvvel csügg szeretett királynéján, fel kellett világositani arra nézve, hogy a hozzá is eljutott pletykák a leggyalázatosabb hazugságokat tartalmazzák és hogy Ő felségének ugy testi, mint lelki állapota teljesen normalisnak mondható. Az ilyen felvilágositás szükséges voltára nézve teljes egyetértés uralkodott, csak az volt a kérdés, vajjon milyen eszközök által lehetne legjobban elérni a minden részről helyeselt czélt. Mindenki átlátta, hogy ugynevezett dementik, hivatalosak vagy félhivatalosak ilyen kényes ügyekben, melyekről mégis csak burkolt kifejezésekben lehetett beszélni, inkább ártanának, mintsem használnának, sőt talán kétségeket ébreszthetnének még ott is, a hol azok eddig nem léteztek. A királyné tapintata és „bon sens“-ja hiveinek fáradozásait önkénytelenül is tetemesen megkönnyitette azáltal, hogy főudvarmesterével közölte, miszerint szándéka a magyar fő- és székvárosban tartózkodásának ideje alatt néhány nyilvános intézetet is meglátogatni és minél gyakrabban közvetlen érintkezésre lépni a lakossággal. Felkérte egyszersmind báró Nopcsa főudvarmesterét, hogy imént jelzett szándékának valósitására nézve a magyar királyi miniszterelnökkel tárgyalásokat inditson. És ezen látogatások csakugyan meg is történtek, sőt mintegy ráadásul Ő felsége még néhány üzleti boltban is megjelent, hogy azokat megtekintse és egynémely vásárlásokat tegyen. Magától értetik, hogy ilyen alkalommal Kugler

czukrászdáját, mint budapesti speczialitást, nem lehetett mellőzni. Az a leány, a ki Ő felségét kiszolgálta, még órákkal utána is valóban mulatságos extasisban volt. Minden törzsvendégnek, a ki belépett, elmondta, miszerint annyira fel van izgatva, hogy egész nap egyetlen egy falatot nem tudott enni. De a többiek is, mindazok, a kikkel a királyné érintkezett, mindazok, a kikhez csak néhány szót intézett, mindezek egytől-egyig valódi elragadtatással beszélnek a felséges asszony szeretetreméltóságáról, mely legalább néhány perczre elfeledtette az illetőkkel azon társadalmi válaszfalat, mely a megszólitót a megszólitottól elkülöniti. Ebben a tekintetben szájról-szájra jár száz meg száz apró történetke, melyek azt bizonyitják, hogy Ő felsége ma Magyarország fővárosában ép oly népszerü, mint az ischli vagy gasteini hegyek között, a hol a királyné — ott császárné — a paraszt népnél a szivinditó legendák egész sorának központját képezi. A budapesti látogatásoknál mulatságos jelenetekben sem volt hiány. A mennyire emlékezünk Márton Alajos váczi-utczai diszműáru-üzlete volt az első, melyet Ő felsége meglátogatott. Az udvari hintó véletlenül nem közvetlenül a bejárás, hanem egy szomszédos üzlet ajtaja előtt állott meg, ugy hogy a királyné, kinek kisérete csak egy udvari hölgyből állott, meglehetősen észrevétlenül lépett be Márton üzletébe. Szerencsére maga a főnök jelen volt, a ki azonnal megismerte a felséges asszonyt. Tapintatos ember létére azonban a felség megjelenésének módjából azonnal következtette, hogy a Felséges asszony inkognitó akar maradni és igy Márton ur is gondosan óvakodott, hogy ezt az inkognitót valahogyan meg ne sértse. Hanem ez aztán igen kemény próbára tette az ő diplomácziai tehetségét, mert „felségnek“ ily körülmények között nem czimezhette a magas látogatónőt, hogy pedig Magyarország király-

néjával per „nagysád“ beszéljen, ezt az ő lojális szive nem engedte meg. A királyné a mi derék polgártársunk arczáról leolvasta, hogy mi fordul meg az ő agyában és nem kevéssé mulatott rajta. Szerencsére azonban már néhány percz mulva egy „felséges asszony“ csuszott ki az udvari hölgy szájából és most Márton ur szivéről is leesett a kő. Korlátlanul adhatott kifejezést a feletti örömének, hogy ily rendkivüli kitüntetésben részesült, a mit Ő felsége az üzletben látott műtárgyak szépsége iránti elismeréssel viszonzott.

Még csak egy vonásról akarunk itt megemlékezni, a mely meghatóan jellemzi Ő felségének kedves, szeretetreméltó modorát. A gödöllői tartózkodás alatt valamelyik napon a felséges asszony felolvasónőjének, Ferenczy Ida udvari hölgynek szabad napja volt, mert Ő felsége Fóthra szándékozott menni Károlyi grófné meglátogatására. Erre a napra Ferenczy Ida ebédre meghivta magához egy barátnőjét, a belügyminister nejét, Hieronymi Károlynét. Ugyanazon a napon véletlenül megjelent Andrássy Katinka grófné is, a ki aztán szintén résztvett a Ferenczy Ida ebédjén, ebéd után pedig a három urnő néhány órát töltött bizalmas beszélgetés közben. Hat óra tájban Hieronyminé távozott, mig Andrássy grófné bevárta a királyné visszajövetelét. Néhány nappal utána Ő felsége az itteni jótékonysági intézetek valamelyikét meglátogatta és midőn a választmány nőtagjai között Hieronyminét is bemutatták neki, a királyné azonnal mosolyogva kezet nyujtott neki ezekkel a szavakkal: „Nagyon örvendek, hogy Önt itt találom, mert mindenkor szivesen látom. Ugy hallottam, hogy Ön a minap az Idánál volt és nagyon sajnáltam, hogy már nem találtam ott, midőn Fóthról hazajöttem.“

Végezetül emlékezzünk még egy rövid megható szóról, mely a maga egyszerüségében mégis megható hüséggel

tükrözteti vissza azon gyengédséget, melylyel a császárné-királyné felséges férje iránt viseltetik. Midőn a nagyváradi püspök a bibornoki kalappal lett feldiszitve és ez uj minőségében Bécsben hivatalos látogatásait tette, ugy, miként ez bibornokok kinevezése alkalmával szokásos, a királyné előtt is kivánt tisztelegni. Azonban azt mondták neki, hogy a felséges asszony nemsokára Magyarországba jő és nagyon fog örülni, ha a magyar bibornokot magyar hazájában üdvözölheti. Megjegyezte egyszersmind Ő felsége, hogy még a bibornok-herczegprimást sem ismeri és igy a mult vasárnapon mindkét bibornok megjelent Ő felsége előtt, a ki őket egyenként fogadta. A herczegprimással Olaszország szépségeiről beszélt a királyné és Vaszary bibornok igen élénk szavakban emlékezett meg azon verőfényes boldog napokról, melyeket az olasz ég alatt töltött.

— No hát, akkor Ön itt nem igen jól fogja magát érezni, mondá Ő felsége.

— Bizony nem, válaszolt a bibornok és, a trónörökös gyászos kimulására czélozva, fájdalmas hangon folytatá: főleg az utolsó időben nem egy nehéz, gondteljes órán kellett átesnem.

— *Hát még a szegény király*, tevé hozzá a felséges asszony a maga halk, rezgő hangján, melyben kifejezésre jutott azon mély részvét, melylyel ő királyi férjének nehéz gondjaiban osztozik.

Elment és mi valóban nehéz szivvel láttuk őt távozni. Reméljük, hogy a legközelebbi tavasz őt ismét üde erőben és egészségben fogja hozzánk visszahozni, hogy ő még sokáig, nagyon sokáig maradhasson az, a mi eddig volt: férjének életöröme, gyermekeinek bálványozott anyja és a szegények és szenvedőknek ezer meg ezerszerte áldott védangyala. Ha pedig néha-néha bizonyos keserüség akarna rajta erőt venni, midőn

visszaemlékezik arra, hogy nem egyszer az ő legnemesebb érzelmei félre lettek ismerve, hogy az ő legszebb tettei nem részesültek azon hálában, melyet oly nagy mértékben megérdemeltek volna, akkor leljen vigaszt abban a gondolatban, hogy millió meg millió sziv őszinte szeretettel és tisztelettel ragaszkodik hozzá és emlékezzék meg a török költőnek azon szép mondásáról

Ha könnyeket száritni kell,
A hálátlanságot feledd,
Hiszen a *rózsa* kedvéért
Még a *tövist* is öntözed.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 21 03 10 003 0